

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

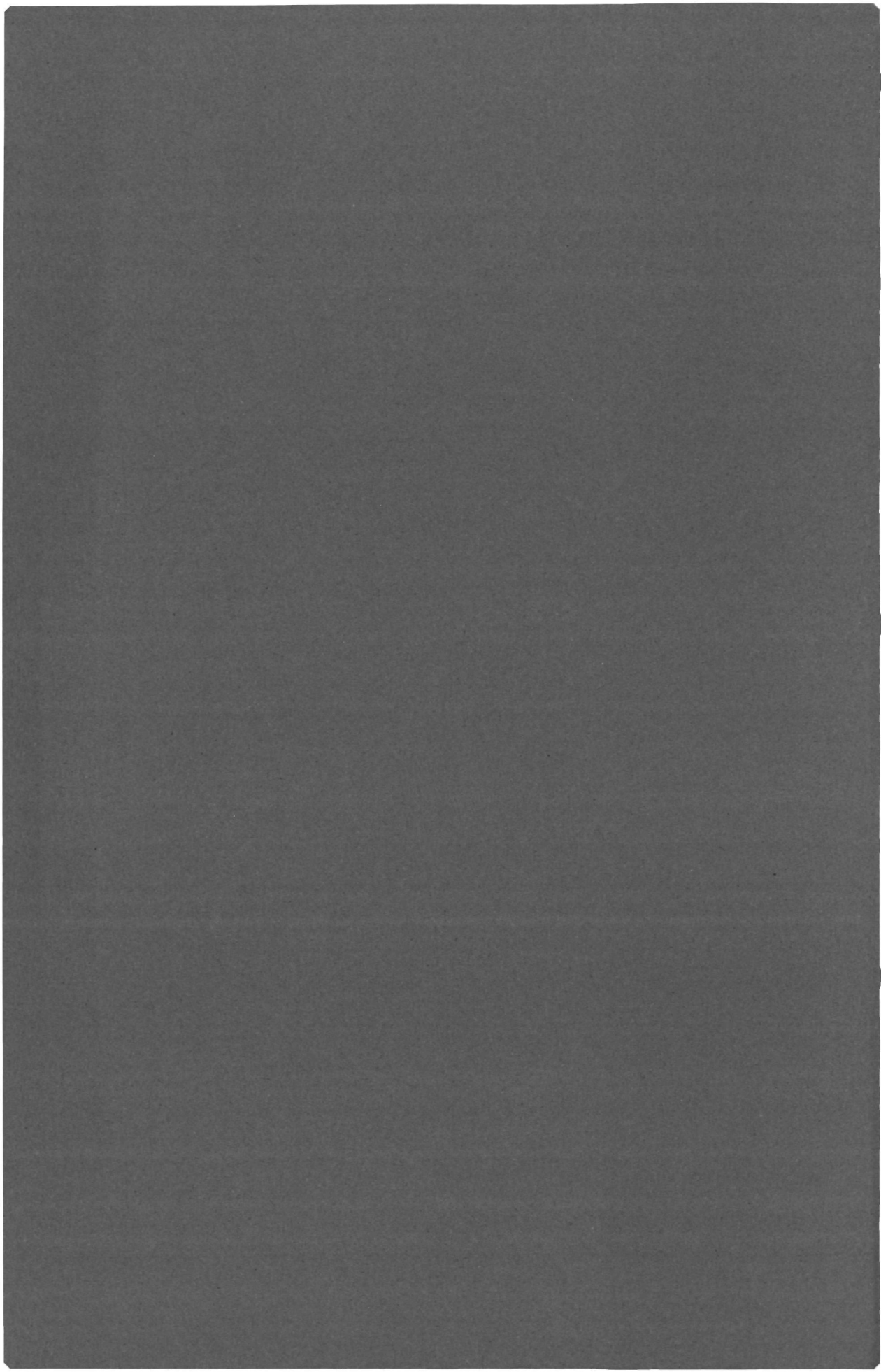
For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/113478>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

De Nederduitſche
SPRAKKUNST.
van
A. MOONEN.

Frans A.M. Schaars

De
Nederduitsche Spraekkunst (1706)
van
Arnold Moonen (1644 - 1711)

**Een bijdrage tot de geschiedenis
van de Nederlandstalige spraakkunst**

De
Nederduitsche Spraekkunst (1706)
van
Arnold Moonen (1644 - 1711)

**Een bijdrage tot de geschiedenis
van de Nederlandstalige spraakkunst**

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen,
volgens besluit van het college van decanen
in het openbaar te verdedigen op
donderdag 4 februari 1988 te 13.30 uur precies
door

FRANCISCUS ANTONIUS MARIA SCHAARS

geboren op 13 juni 1953 te Didam.

Uitgeverij Quarto
Wijhe 1988

Promotor: Prof. Dr M.C. Van den Toorn
Co-referent: Dr G.R.W. Dibbets

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Schaars, Frans A.M.

De Nederduitsche Spraekkunst (1706) van Arnold Moonen (1644-1711) Een
bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandstalige spraakkunst / Franciscus
Antonius Maria Schaars - Wijhe: Quarto
Proefschrift Nijmegen. - Met litt. opg., reg. -
Met samenvatting in het Duits
ISBN 90 5088 007 1

ISBN 90 5088 007 1

Copyright 1987 by Frans Schaars, Nijmegen

Niets uit deze uitgave mag zonder schriftelijke toestemming van de uitgever
worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van
druk, fotocopie, microfilm, retrievalssysteem, of op welke andere wijze dan
ook.

INHOUDSOPGAVE

<i>Inhoudsopgave</i>	i
<i>Voorwoord</i>	viii
<i>I. Biografische schets van Arnold Moonen (1644-1711)</i>	
Inleiding	1
Geraadpleegde biografieën	1
Gegevens omtrent het gezin van zijn ouders	2
Opleiding	3
Huwelijk en gezin	4
Portretten	5
Kinderen	6
De verdere loopbaan	6
Over de taalkundige werkzaamheden	7
De laatste jaren	9
De affaire J. Brandt	9
De affaire Van Leenhof	12
Het sterfjaar	14
<i>II. Bibliografische controlelijst</i>	17
Inleiding	17
HANDSCHRIFTEN	17
DRUKKEN	23
<i>III. Geschiedenis van de tekstoverlevering</i>	34
Het stemma van de Nederduitsche Spraakkunst	34
De ontstaansgeschiedenis van de Nederduitsche Spraakkunst	44
<i>IV. De bronnen van de Nederduitsche Spraakkunst</i>	52
Inleiding	52
Beschrijving van de bronnen	52
Vondel en de voorbeeldzinnen uit de 'woortvoeging'	59
De resterende voorbeeldzinnen	61
Afronding van het bronnenonderzoek	62
<i>1. Verantwoording van de methode</i>	66
<i>2. De indeling van de grammatica</i>	72
Inleiding	72
De Nederlandse traditie	73
De indeling van Moonens spraakkunst	76
<i>3. Orthographia</i>	79
Inleiding	79
Het onderscheid orthographia - orthoepeia	79
De indeling van de letters	81
Moonen en de orthografie	82
Algemene aspecten	84
Het oorsprongkelykheidprincipe	85
Homonymievrees	87
Het principe van Vondel	88

Het fonetisch principe	90
Het gelijkvormigheidsprincipe	91
Fonologische tegenstellingen	95
De tegenstelling kort - lang	95
Het gebruik van de termen kort en lang	95
De korte klinker	96
De E	96
De O - O	97
De lange klinker	98
De Y	98
Dubbele en samengevoegde klinkers	99
Twee- en drieklanken	100
De tegenstelling zacht - scherp	102
De definitie van de letters	104
Beschrijvingsmethoden	104
De afzonderlijke definities in het tweede kapittel	105
Nadere toevoegingen bij de definities	109
De B	109
De C	109
De F	111
De H	111
De J	112
De P	113
De Q	113
De T	113
De W	114
Nogmaals de verlenging van de vocalen	115
De traditie	115
Het Delfse Book	116
De verdubbeling van de i	117
De kwestie a - ae	117
Aa in gesyncopeerde vormen	120
Distributie	120
De prosodia en de verdeling van woorden in lettergrepen	121
Het achtste Kapittel	124
Talschrift	124
De Schriftscheiding	125
 4. <i>Etymologia</i>	 130
Inleiding	130
De traditie	130
De Duitse volkstaalgrammatica's	130
De Nederlandse spraakkunsten	131
 5. <i>Articulus</i>	 136
Inleiding	136
De traditie	136
Moonen en het artikel	137
 6.1. <i>Nomen: de definitie</i>	 140
Inleiding	140
Moonen en de definitie van het nomen	142

6.2. <i>Species, Figura en Qualitas</i>	144
Inleiding	144
De traditie	144
Species en Figura	144
Moonen en de accidentia species en figura	145
Qualitas	147
Moonen en het accidens qualitas	148
6.3 <i>Motio</i>	151
Inleiding	151
Moonen en het accidens motio	153
6.4. <i>Comparatio</i>	155
Inleiding	155
De traditie	155
Moonen en het accidens comparatio	157
Samenvatting	158
6.5. <i>Genus</i>	160
Inleiding	160
De Griekse en Latijnse traditie	160
De definitie van het accidens genus	160
Het aantal genera	162
De Regulae Speciales en Generales	164
De Regulae Speciales	165
De Regulae Generales	165
De Nederlandse traditie	168
De definities van het genus	169
De definities zelf	169
Omschrijvingen met syntactische kenmerken	170
Het aantal genera	172
Conclusies	174
De Regulae Generales en Speciales in de Nederlandse traditie	174
De Regulae Speciales	176
Opmerkingen	176
Moonen en het accidens genus	177
De definitie van het accidens genus en het aantal genera	177
De Regulae Generales en Speciales	178
De opzet van de regulae speciales	179
De bronnen van de Regulae Speciales	180
Inconsequenties binnen de regulae speciales	181
Samenvatting	182
6.6 <i>Numerus</i>	183
Inleiding	183
Het beschrijvingsmodel in de traditie	183
Numerus als accidens	185
Het model uit Vossius 1695	185
Moonen en het accidens numerus	187
Samenvatting	188

6.7. <i>Casus</i>	189
Inleiding	189
De traditie	189
De casusnamen en het aantal naamvallen	190
De casusnamen	190
Het aantal naamvallen	191
Samenvatting	192
De <i>accidentia casus</i> , <i>declinatio</i> en <i>flexio</i>	193
De Nederlandse traditie	193
De definitie van het <i>accidens casus</i>	193
Het aantal naamvallen	194
De definities van de afzonderlijke naamvallen	195
Samenvatting	197
Moonen en het <i>accidens casus</i>	198
De definitie van het <i>accidens</i>	198
Het aantal naamvallen	198
De afzonderlijke definities van de naamvallen	199
Samenvatting	200
6.8. <i>Declinatio</i>	201
Inleiding	201
de traditie	201
De Klassieke Oudheid	201
Het aantal declinaties	201
De Duitse en Engelse grammaticale traditie	202
De Nederlandse traditie	203
Samenvatting	205
Moonen en het <i>accidens declinatio</i>	205
De paradigma's van de eerste declinatie	208
De tweede declinatie	208
De derde declinatie	209
Samenvatting	211
6.9. <i>De verbuiging van het adjectief</i>	213
Plaatsbepaling	213
De werkwijze van Moonen	213
De ordening van de <i>regulae generales</i> en <i>speciales</i>	214
Commentaar	215
6.10. <i>Derivatio</i>	216
De traditie	216
Het derivatiesysteem	217
De Nederlandse traditie	219
Moonen en het <i>accidens derivatio</i>	220
6.11. <i>Compositio</i>	223
De traditie	223
De Nederlandse traditie	226
Moonen en het <i>accidens compositio</i>	227
7. <i>Pronomen</i>	229
Inleiding	229

De Griekse en Latijnse traditie	229
De definitie van het pronomen	230
De accidentia van het pronomen	231
Qualitas	231
De accidentia genus, casus, declinatio en persona	232
De Duitse en Engelse traditie	233
De Nederlandse traditie	235
De Twee-spraak 1584	235
Van Heule 1625	237
Van Heule 1633	238
Kök 1649	241
Leupenius 1653	243
Samenvatting van de Nederlandse traditie	245
Moonen en het pronomen	246
8. Verbum	249
8.1. Inleiding	249
8.2. De definitie van het werkwoord	249
De Klassieke Oudheid	249
De Engelse traditie	250
De Duitse traditie	251
De Nederlandse traditie	252
Moonen en de definitie van het werkwoord	253
8.3. De accidentia leer in verband met het verbum	254
De Nederlandse traditie	254
Moonen en de accidentia	259
8.4. Het accidens qualitas	261
De Oudheid	261
De Duitse en Engelse traditie	262
De Nederlandse traditie	263
Moonen en de auxiliaria	265
8.5. Het accidens genus/ significatio	265
Inleiding	265
De Oudheid	266
De Duitse traditie	267
De Engelse traditie	268
Samenvatting	268
Het accidens genus/ significatio in de Nederlandse traditie	269
Moonen en het accidens genus/ significatio	270
8.6. De accidentia species, figura, compositio en derivatio	271
Het accidens species	271
Het accidens figura	271
Moonen en de accidentia species en figura	272
Moonen en de accidentia derivatio en compositio	272
8.7. Het accidens numerus	273
Moonen en het accidens numerus	274
8.8. Het accidens persona	274
Moonen en het accidens persona	275
8.9. Het accidens modus	275
Inleiding	275
De Klassieke Oudheid	276
De Duitse traditie	276

De Engelse traditie	277
De Nederlandse traditie	277
Moonen en het accidens modus	279
8.10. Het accidens tempus	280
Inleiding	280
De niet-Nederlandse grammaticale traditie	280
Nederlandse traditie	282
Moonen en het accidens tempus	283
8.11. Het accidens conjugatio	284
De Klassieke Oudheid	284
De Engelse traditie	285
De Duitse traditie	285
De Nederlandse traditie	287
Moonen en het accidens conjugatio	291
Samenvatting	293
8.12. De 'Helpwoorden'	293
Inleiding	293
De Nederlandse traditie	294
Moonen en de hulpwerkwoorden	294
8.13. Het accidens flexio	295
Inleiding	295
De Nederlandse traditie	296
Moonen en het accidens flexio	297
De flexie van de Ongelykvloeiende Tytvoeginge	300
8.14. Het 'onpersoonlyke werkwoord'	301
8.15. Samenvatting	302
9. <i>Participium</i>	306
Inleiding	306
De definitie van het participium	306
De definitie in de Nederlandstalige grammaticatraditie	308
Moonen en de definitie van het participium	310
De accidentia van het participium	310
Inleiding	310
Het accidens genus/ significatio	311
Moonen en de accidentia genus en genus/ significatio	312
De accidentia species, figura, derivatio en compositio	313
Het accidens tempus	314
Moonen en het accidens tempus	314
Het accidens persona	315
Het accidens flexio	315
10. <i>Invariabilia</i>	318
Inleiding	318
De Nederlandse traditie	319
Het adverbium	320
De definitie van het adverbium	320
De accidentia van het adverbium	323
Moonen en het adverbium	328
De conjunctie	332
De definitie van de conjunctie	332
De accidentia van de conjunctie	334

Inhoudsopgave

De Engelse en Duitse traditie	335
De Nederlandse traditie	336
Moonen en de conjunctie	337
De prepositie	339
De Klassieke Oudheid	339
De Engelse en Duitse traditie	340
De Nederlandse traditie	340
Moonen en de prepositie	342
De Interjectie	344
De Engelse en Duitse traditie	344
De Nederlandse traditie	345
Moonen en de interjectie	346
 11. <i>Syntaxis</i>	 350
Inleiding	350
De traditie	351
De Klassieke Oudheid	351
De middeleeuwen	351
De renaissance	352
Samenvatting	353
De Engelse en Duitse traditie	355
De Nederlandse traditie	356
Samenvatting	358
Moonen en de syntaxis	358
De opbouw van de syntaxis	358
De definitie	359
De structuur van de 'Woortvoeging'	359
De 'onregelmatige Woortvoeging'	361
Samenvatting	362
Inhoudelijke aspecten van Moonens syntaxis	363
Samenvatting	364
 12. <i>Slot</i>	 365
 13. <i>ZUSAMMENFASSUNG</i>	 370
 14. <i>Lijst van geciteerde werken</i>	 377
Lijst van geciteerde werken alfabetisch gerangschikt op auteur(s) . .	377
Chronologische lijst van anoniem verschenen werken	390
 15. <i>Registers</i>	 391
Zakenregister	391
Naamregister	391
 <i>CURRICULUM VITAE</i>	 423

*Tutto nel mondo è burla.
L' uom è nato burlone
(Alles in de wereld is gekheid
De mens is een geboren dwaas.)
G. Verdi: Falstaff (1893)*

Wanneer ik aan het begin van dit proefschrift uit de *Nederduitse Spraakkunst* van Arnold Moonen citeer: "Niemand der menschen is ten allen tyde wys" (blz. 319), geef ik het citaat vanwege het contrast met het laatste operafragment dat Verdi heeft gecomponeerd. Tussen deze twee citaten schuif ik mijn verslag van werkzaamheden in de hoop ermee de titulatuur 'zeergeleerd' te verwerven.

Mijn proefschrift is het eindresultaat van de onderzoekopdracht van de vakgroep taalkunde sectie Nederlands K.U. Nijmegen. In 1981 ben ik aan dit boek begonnen. In *Documentaal* is toen toegezegd dat ik mijn werkzaamheden zou presenteren in de vorm van een studie over de *Nederduitse Spraakkunst* van Arnold Moonen (1644-1711). Deze belofte los ik nu in.

Bij het schrijven van dit voorwoord kijk ik even terug naar die jaren achter mij, want veel wisselvalligheden hebben zich in die tijd voorgedaan. De meest opzienbare ten aanzien van de *Nederduitse Spraakkunst* is de vondst van twee autografen van Moonen, respectievelijk een voorstudie en de uiteindelijke versie van zijn grammatica. De vreugde over de vondst van deze handschriften was echter van betrekkelijk korte duur. Vele uren heb ik met name in het handschrift dat door de zetter van de editie van 1706 is gebruikt, gespeurd naar varianten. Op grond van die werkzaamheden kon ik ondermeer hoofdstuk III schrijven. Het verzamelen van die varianten was een lastig maar noodzakelijk karwei, dat relatief weinig weerslag in dit proefschrift gevonden heeft. Want het hoofddoel van deze studie is: de beschrijving van de structuur van Moonens spraakkunst. Die beschrijving vormt het tweede deel van het boek dat nu voor u ligt.

Met het totstandkomen van deze studie is een wetenschappelijke reis ten einde. Ik moet zoals zo velen ter wille van de nationale economie de steven naar land wenden om de haven in te lopen. Niet zonder grond vrees ik, dat met het verschijnen van dit boek opnieuw Neerlandistische schepen achter me verbrand worden. Mijn troost is dat ik door constante opwekkende aanmaningen van vrienden in de gelegenheid ben bij het aan land gaan een beschrijving van Moonens spraakkunst uit handen te geven, zoals er naar ik meen nog geen is verschenen. Daarmee hoop ik iets te herstellen van de schade ontstaan door de onredelijke wijze waarop Moonens spraakkunst met name na 1800 is besprongen. Moonens angst dat zijn taalkundig werk met ingestort dak en muurwerk één puinhoop zou lijken, scheen de afgelopen honderdtachtig jaar een vaststaand gegeven. Door echter de aandacht op de structuur van de *Nederduitse Spraakkunst* te vestigen blijkt dat Moonens vertrouwen op het eigen geweer en de eigen wapens van zijn geesteskind terecht is.

De vakgroep taalkunde bood mij de kans om in goede samenwerking het door haar vastgelegde onderzoek uit te voeren. Natuurlijk is ook deze dissertatie niet zonder steun van anderen tot stand gekomen. Iemand met een nauwbezet geweten zal wellicht door bekrompenheid en bezuinigingsdrift geen oog hebben voor de prijzenswaardige hulp die ik mocht ontvangen. Alleen zo iemand kan niet begrijpen dat mijn erkentelijkheid uitgaat naar enkele wetenschappers die van jongs af zich bekwaamd hebben om een zo rijp mogelijk oordeel over het belang van de letteren te vormen. Dankzij die hulp ben ik nu in de gelegenheid de liefhebbers van onze taal een welgeregelde beschrijving van deze eerste achttiende-eeuwse spraakkunst aan te bieden. Ik hoop dat de argumentatie die mijn bevindingen staft, voldoende consistent is om te overtuigen, al zullen de talrijke accidentia mogelijk toch een onbedachtzaamheid hebben laten binnensluipen. Dit gevaar is daarom zo verradelijk, omdat de zeer beperkte financiële mogelijkheden de onderzoeker dwingen bijna alle onderdelen van het publiceren zelf te verzorgen. Bij al die werkzaamheden elimineert de tekstverwerkingsapparatuur de uitvlucht om een zetter de blaam te geven indien er een onachtzaamheid in het boek gesignaleerd wordt. Terwijl ik nu mijn dissertatie uit handen geef, lees ik met enige afgunst dat Moonen kon schrijven dat "het onmogelijk is, dat zinnen en gedachten, op eene zaak altoos ingespanen, somtyts niet verstompen" (blz. **1v).

Eer ik evenwel overga tot de bespreking van Moonens *Nederduitsche Spraakkunst* (nl. in deel II), zal ik ten dienste van de lezer in een viertal hoofdstukken, tezamen deel I van deze studie, kort ingaan op met name leven en werk van Arnold Moonen.

Zoals ik bij het heruitgeven van Moonens spraakkunst talloze malen Moonens handschrift heb mogen raadplegen, zo heeft de beroemde dirigent A. Toscanini Verdi's *Falstaff*partituur mogen inzien, waarin hij een notitie van de componist terugvond die begint met:

"Tutto è finito!"

Va, va, vecchio John ...

Cammina per la tua via,

Fin che tu puoi ..."

of:

"Alles is voorbij!"

Ga, ga, ouwe John ...

Maak dat je wekomt,

zo ver je kunt ..."

Ik vond geen betere uitdrukking van wat ik voel dan Verdi's afscheidsgroet aan Falstaff wanneer ik nu Moonens *Nederduitsche Spraakkunst* terugzet in de bibliotheekkast en, omdat nu alles voorbij is, me één variant permitteer die van mezelf is: *"Va, va, vecchio Arnoldo ..."*

Nijmegen, 24 november 1987.

Frans A.M. Schaars

Voor Ben Salemans en Olav Severijnen,
vanwege hun steun en vriendschap,
Voor Willy Peters en Joep Beneken gen. Kolmer,
vanwege hun vriendschap en liefde

Eigentijds portret van Arnold Moonen (1644-1711) door F. Boonen naar een schilderij van C. Kelder, in een aantal exemplaren van *Poëzy* 1700 afgedrukt.

INLEIDING

Deze biografische schets is gebaseerd op zeer heterogeen materiaal. Uitgangspunt vormde het artikel van J. Lindeboom, *Arnold Moonen 1644-1711*, (Lindeboom 1958) waarin het biografische gedeelte op eigen wetenschappelijk onderzoek steunt. Lindebooms gegevens zijn aangevuld met gegevens uit archieven, brieven van en aan Moonen, pamfletten, kranteberichten, etc. Op basis van Lindeboom 1958 hebben we de zgn. 'sneeuwbalmethode' toegepast, waarbij alle materiaal dat Lindeboom vermeldt, is herbestudeerd en gebruikt voor nader onderzoek. Daarbij kwamen enkele nieuwe biografische gegevens aan het licht. In het kader van ons onderzoek, dat zich richt op de *Nederduitse Spraakkunst* van Moonen, was het echter niet noodzakelijk uitvoerig *biografisch* en *bibliografisch* onderzoek te doen. Deze biografische schets is slechts bedoeld om de schrijver van de *Nederduitse Spraakkunst* enige menselijke contouren te verlenen. We hebben ons daarom beperkt tot het verzamelen, verifiëren en ordenen van relevante gegevens met betrekking tot het leven van Moonen, die uit bovenvermelde werkwijze werden verkregen. Een uitvoerig archievenonderzoek was binnen de doelstellingen van deze studie niet noodzakelijk en heeft derhalve niet plaats gevonden.

Geraadpleegde biografieën

De volgende biografieën waren het vertrekpunt voor biografisch onderzoek.

- De oudste ons overgebleven biografie is een niet-gepubliceerd manuscript van G. Dumbart jr., dat thans berust in de Athenaeumbibliotheek te Deventer. Signatuur: 100 F 16.(1)

- P. G. Witsen Geysbeek: *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduytsche dichters* (Amsterdam, 1823)

- (P.C. Molhuysen:) *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren XIX* (1854) blz. 102-117: *Arnold Moonen*. Op blz. 105 zegt Molhuysen: "Deze bijzonderheden uit Moonen's leven zijn uit een geschreven stuk, waarschijnlijk van familiepapieren afkomstig". Verdere informatie hieromtrent ontbreekt. Maar het is in ieder geval niet het hierboven beschreven hs. van Dumbart jr.; Lindeboom 1958:6 noot 2: "Het is mij niet mogen gelukken die bron op te sporen" moeten we hier geven met de aantekening dat ook wij dat geluk niet hebben mogen proeven.

- A.J. Van der Aa e.a.: *Biografisch Woordenboek der Nederlanden XII*, 2 (Haarlem, 1869).

P.C. Molhuysen, P.J. Blok e.a.: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*

- *VIII* (Leiden 1930). Dit woordenboek bevat een artikel van Brugmans. Andere naslagwerken leverden geen nieuwe biografische of bibliografische gegevens op.

(1) Zie Lindeboom 1958:3 en Catalogus der handschriften berustende op de Athenaeumbibliotheek te Deventer Deventer 1892:56 nr. 27

Veel steun hebben we gehad aan het werk van Lindeboom, dat echter juist door de consciëntieuze uitwerking veel biografisch gras voor onze voeten heeft weggemaaid. De biografische gegevens volgen zo veel mogelijk in chronologische volgorde.

GEGEVENS OMTRENT HET GEZIN VAN ZIJN OUDERS

Arnold of Aernoud Moonen werd in 1644 (o.s.)(2) te Zwolle geboren. Als geboortedatum van Arnold geeft *Molhuysen 1854:103* 12 augustus o.s. 1644; *Lindeboom 1958:4* vermeldt: 12 juli o.s. 1644. Dit laatste is de juiste. Arnold was de oudste zoon van Isaak Moonen en Anneken Arends.(3) Isaak Moonen (Aken, 15 maart 1600 - Zwolle, 1685) had zijn geboortestad in gezelschap van zijn oudere zuster Barbara(4) om religieuze redenen verlaten. Hierover lezen we in Moonens *Vervolg der Poëzy 1720:107*: "Aken, ... verkracht door Spaensch geweld, ... en door myn' grootvâer en overgrootvâer, vast van schreeden, Op Christus kruiswegh, kloek en rustigh nagetreden, Terwyl myn' vader ook, noch teêr, zyn kruishout drukt". In 1634 wordt de belijdenis van Isaak Moonen te Zwolle vermeld. Hij was toen van beroep "naeldemaecker". Rond 1647 woonde zijn broer Johan bij hem in huis, die toen soldaat onder kapitein Holles was. Isaak Moonen was in 1676 Burgerluitenant, woonachtig in de Roggenstraat te Zwolle.(5) Isaak Moonen is twee maal gehuwd geweest. Zijn eerste vrouw heette Selitgen (Silitgen, Seletijn) Tilmans. Het huwelijk is mogelijk in 1635 voltrokken, maar zeker is dit niet. Uit dit eerste huwelijk werd in 1637 een dochter Geertruijdt geboren. Wanneer Selitgen Moonen is overleden hebben we niet kunnen achterhalen. In 1639 hertrouwt Isaak Moonen op 12 maart met Anneken (Annelien) Arends. Zij was een dochter van Arendt Albers (in 1639 reeds overleden) en Lubbiken Genies. Zij werd op 27 september 1702 te Deventer begraven. Uit het huwelijk van Anneken Arends met Isaak Moonen stammen vijf kinderen: drie zonen en twee dochters. In 1639 nog werd dochter Eeletien geboren; een tweede dochter (Lubbetien) werd in 1651 geboren. Arnold was de oudste zoon; zijn broers waren Abraham (geboren in 1646, sterfdatum onbekend) en Isaak (geboren in 1648, sterfdatum onbekend). Abraham trouwt in 1690 te Rijswijk met ene Judith ter Haer, broer Isaak in 1678 met Elisabet van Diemen, die in 1721 te Zwolle overlijdt. Uit dit huwelijk stammen ten minste vijf kinderen, waarvan zoon Reijnt-Jan berucht wordt door een misdrijf waarvoor hij in 1714 wordt onthoofd.

(2) Zie Eg I Strubbe L en Voet De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden Antwerpen - Amsterdam 1960 45-49, waaruit blijkt dat met o.s. bedoeld wordt oude stijl, i.e. de juliaanse kalenderhervorming volgens welke de zon in 1582 10 dagen achterstand op de kalender had. Pas in 1700 pasten de protestanten de kalender aan zij sprongen van 18 februari naar 1 maart. Met betrekking tot de geboortedatum van Moonen betekent dit dat volgens de huidige kalender de geboortedatum is 22 juli. Zie tevens *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* I Kampen 1978, blz 192-193.

(3) De gegevens over de familie Moonen uit Zwolle zijn gebaseerd op gegevens uit het gemeentearchief te Zwolle. Die over de familie uit Deventer op gegevens uit het gemeentearchief te Deventer.

(4) Zie *Poëzy 1700:288*.

(5) Hiervan getuigt een brief van Moonen d.d. 4 november 1676 aan G. Brandt. In Joen de Haes *Het leven van Geeraart Brant 's-Gravenhage 1740* 170-171.

OPLEIDING

In Zwolle genoot Arnold onderwijs aan de Latijnse School,(6) waar van 1651 tot 1670 Johannes kok rector was. Deze Kok wordt later rector te Den Haag en uiteindelijk "Professor der Historien en Welspreekendheit te Leiden" volgens de "Aentekeningen" bij *Poezy 1700*:859: Moonen noemt kok "mynen geliefden meester", zoals hij op blz. 827 van diezelfde *Poezy 1700* Franciskus Burmannus(7) en Joannes Graevius(8) "twee doorluchtige Professors in de Utrechtsche Akademie, onze geliefde leermeesters" noemt.

Laatstgegeven aantekening is het eerste argument waarop *Lindeboom 1958*:4 zijn bewering baseert, dat Moonen te Utrecht gestudeerd heeft, hoewel de naam Moonen niet in het Utrechtse studentenalbum voorkomt. De twee andere argumenten zijn een gedicht van Moonen aan Graevius en een gedicht van Graevius in Moonens Album Amicorum.(9)

Dumbar jr. meende uit de gerefereerde opmerking van blz. 859 uit *Poezy 1700* te mogen concluderen dat Moonen te Leiden had gestudeerd. "Maar hiervoor bestaat geen enkele nadere aanwijzing" aldus *Lindeboom 1958*:4.

Volgens *Molhuysen 1854*:103 studeerde Moonen drie jaar te Utrecht, daarna drie jaar te Groningen. Het laatste stemt overeen met de gegevens uit het Groningse studentenalbum: in 1666 werd hij daar ingeschreven als: "Arnoldus Moonen, Zwolla Salius, a. 22, theol.". De studie wordt in 1668 afgesloten: op 12 augustus wordt hij "na praeparatoir examen als proponent toegelaten. Voorlopig bleef hij echter buiten het ambt", aldus *Lindeboom 1958*:4.

Voor de daaropvolgende jaren meldt *Molhuysen 1854* een verblijf te 's-Gravenhage en Zwolle. Wellicht dat Moonen in die tijd de Leidse universiteit heeft bezocht? Aanwijzingen vinden we niet maar het is niet ondenkbaar dat hij zijn leermeester Kok, in die tijd "Professor der Historien en Welspreekendheit" (zie *Poezy 1700*:859) heeft opgezocht.

Gedurende zijn verblijf in Holland legt Moonen een reeks contacten, waarvan dat met Vondel het bekendst is. In juni 1682 schrijft Moonen hierover aan G. Brandt. Brandt is dan bezig met zijn levensbericht over Vondel(10) en hij had van J. Vollenhove vernomen dat Moonen contact had gehad met Vondel. Hiervan wordt melding gemaakt door E.V. (i.e. E. Verwijs, fs) in de *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren XX (1855)*:244-253, waar de brief integraal wordt afgedrukt.(11) Ook in *Lindeboom 1958*:21 wordt dit vermeld.

Moonen had in de zestiger jaren Vondel het gedicht "Geluk op reis aen zyne excellent Jakob van Wassenaer"(12) toegezonden. Als Moonen in 1671 te Amsterdam is, maakt hij van de gelegenheid gebruik de oude dichter te bezoeken.

(6) Zie *Lindeboom 1958* 4

(7) Franciskus Burman (1628 - 1679) hoogleraar te Utrecht Zie Van der Aa *Biografisch Woordenboek* II-3 (1855) 1592-1594

(8) Joannes Georgius Graevius (1632 - 1703) hoogleraar te Utrecht Zie Van der Aa *Biografisch Woordenboek* VII (1862) 353 - 358

(9) UB Amsterdam Zie *Lindeboom 1958* 4 noot 3

(10) G. Brandt *Het leven van Joost van den Vondel* in J. v. Vondel *Poezy* Franeker 1682 (II) Zie ook *Unger 1880* 4 nr 8

(11) Origineel in UB Leiden Pap 15

(12) *Poezy 1700* 537

Tijdens dit onderhoud geeft Vondel(13) als zijn oordeel over de Herderzang die Moonen had "gezongen ... ter bruilofte van den Here Vollenhove", "dat die rustigh was" en "staen moght tegen de Ouden". Brandt neemt deze waardering letterlijk in zijn biografie over. Via dit levensbericht keert Vondels oordeel in meerdere besprekingen van Moonens poëzie terug.

Na dit bezoek van 1671 volgden nog andere ontmoetingen tussen Moonen en Vondel, o.a. ten huize van Antonides van der Goes, begin 1672. Het zal in deze tijd zijn geweest, dat de *Vragen aan den Here J. v. Vondel voorgesteld. Hoe te noemen in goet Nederduitsch?* ontstaan zijn. We komen hierop terug bij de bibliografische controlelijst.

Met name over de periode tot 1674 zijn ons brieven van Moonen bewaard gebleven die uitvoerig in *Lindeboom 1958:4-7* zijn verwerkt. We volstaan hier met een samenvatting van Lindebooms informatie over Moonens leven. Van 1668 tot ongeveer 1671 woonde Moonen te Zwolle, afgezien van een kort verblijf in Gramsbergen, waarschijnlijk bij predikant H. Voltelen. Daarna heeft Moonen ruim een jaar in Den Haag gewoond bij de griffier Fagel.(14) Hij bekleedde de functie van huisleraar. Uit de brieven blijkt dat Moonen eerder voorkeur had voor een functie als rector of praeceptor aan een Latijnse School, dan voor een functie als predikant. Vermeldenswaard is het verzoek van burgemeester Wolfen van Zwolle of Moonen als ambassadepredikant te Lissabon zou willen vertrekken: "doch hij sloeg het af, dewijl zijne ouders er tegen waren" zegt Molhuysen op blz. 103 (vgl. *Lindeboom 1958:6*). In juli 1674 wordt Moonen naar Hardenberg beroepen; op 20 september bevestigt de Zwolse predikant Rouse hem in het ambt. Lindeboom laat zien dat het vertrek naar Hardenberg niet geheel van harte ging. Op 23 september 1674 deed Moonen er zijn intrede met een preek naar aanleiding van 1 Tim. 1:12.

HUWELIJK EN GEZIN

In september 1676 trouwt Moonen met Catharina Adelheid (of ook Aleida) Osicius. Zij was in 1654 te Brandlecht geboren; haar vader was Wenceslaus Osicius, conector te Steinfurt, afkomstig uit Bohemen.(15)

Volgens *Lindeboom 1958:8* was zij in 1733 nog in leven. Dat vermoeden is juist gebleken. Mevrouw Moonen overleefde haar man 28 jaar; zij werd op 7 januari 140 begraven, getuigen de Begravenisboeken van de Grote Kerk te Deventer. In zijn *Poezy 1700* laat Moonen op blz. 686 dit gedichtje waarschijnlijk naar aanleiding van haar geschilderd portret afdrukken:

"Dus staet myn liefste op doek naer 't lichaem hier ten toon,
Niet haere godtsvrucht. die versiert den geest inwendigh,
Gelyk Messias bruit. wel haer, die, eerst ellendigh
En onrein, met zyn bloet gewasschen is en schoon.

(13) In het Album Amicorum van Moonen vinden we de spreuk van Vondel "Dulces ante omnia Musae" gedateerd op 29 februari 1671. Zie Unger 1880:221. Dit Album Amicorum was rond 1880 in het bezit van de familie F.A. van Rappard te Utrecht, het berust thans in de UB van Amsterdam.

(14) Vgl. *Poezy 1700:645*.

(15) Vgl. M.E. Houck en Ch. Dixon *Deventer onder de Stadhouders uit het Huis van Oranje* Deventer 1896, blz. 107.

Schept geen kunstkenner ooit in dees kopy behaegen,
Myn hart zal moet steeds op 't oirsprongkelyke draegen."

Het gedichtje is gedateerd 1699: zij was toen dus 44 of 45 jaar oud. Of een kunstkenner inderdaad weinig behagen schept in het portret kunnen we niet bevestigen: we hebben het niet kunnen achterhalen. Het is bij het Iconografisch Bureau te Den Haag niet bekend. Wellicht is het in dezelfde periode ontstaan als het portret van Moonen, zoals dat in zijn *Poezy 1700* is afgedrukt? We kunnen er slechts naar gissen.

Portretten

Van Moonen zelf zijn ons een aantal portretten bewaard gebleven. Het enige eigentijdse is het portret door F. Boonen.(16) Dit gegraveerd portret was gemaakt naar een schilderij van C. Kelder. Het schilderij hebben we niet kunnen achterhalen. Eveneens ontbreken er gegevens over de kunstenaar Kelder. Hij is alleen door het vervaardigen van dit portret aan de vergetelheid ontkomen.(17)

Op basis van het gegraveerde portret door F. Boonen maakte A. van Halen(18) een geschilderd miniatuur ten behoeve van het Panpoëticon Batavum. Het Panpoëticon Batavum werd in de vorige eeuw in onderdelen verkocht maar bevindt zich thans weer voor een gedeelte in het bezit van het Rijksmuseum te Amsterdam. De miniatuur waarop Moonen is afgebeeld, heeft men echter niet meer teruggevonden.(19)

Voorts zijn ons een tweetal negentiende eeuwse portretten bekend: een litho van J. Plügger, die zich bevindt in het Provinciaal Overijssels Museum te Zwolle en een litho van een anonieme kunstenaar, dat o.a. bekend is bij het Iconografisch Bureau te Den Haag.

(16) Naar dit portret wordt verwezen onder nummer 3713 in F. Muller *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten, van Nederlanders, ...* Amsterdam 1853 177, nr. 3713, waarnaar opnieuw verwezen wordt door J.F. van Someren in *Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders I-III* Amsterdam 1888-1891 deel III 451 nr. 3759 met deze toevoeging "Ander portr. met ouder gelaat, doch met hetzelfde onderschr. en even groot. Zw. kst. naar C. Keller door F. Boonen gr. 4o." Dit portret hebben we niet kunnen terugvinden.

(17) Van der Aa *Biografisch Woordenboek* X (1862) "Kelder, (C.) was, volgens den heer Kramm, een portretschilder, die op het laatst der zeventiende eeuw bloeide. Hij vervaardigde een portret van den toen te Deventer levenden predikant Arnold Moonen." Zie Chr. Kramm *De Levens en Werk der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders I - VI* Amsterdam 1857-1864 Deel III 843 "Kelder (C.) is mij, als kunstenaar, alleen voorgekomen met een groot portret, in zwarte kunst, zeer middelmatig bewerkt door T. BOONEN voorstellende den Leeraar ARNOLD MOONEN, die, te Deventer, op het laatst der XVII eeuw, bloeide, en door C. Kelder geschilderd is."

(18) zie E.W. Moes *Iconographia Batava I-II* Amsterdam 1897 - 1905 Deel II 113, nr. 5142 "2 Door A. van Halen, miniatuur, verbeterd door J.M. Quinkhard. In het Panpoëticon Batavum, Rijksmuseum Amsterdam. In 1739 bezongen door J. Vermeulen."

Zie ook Arnold van Halen's *Panpoëticon Batavum* verheerlijkt door Lofdichten en Bijschriften; .. Leiden 1773, waar het verbeteren van de miniatuur is vermeld in de Voorreden VII. De vijf gedichten van Joan Vermeulen staan op blz. 190-192, met de datering 1739. Maar reeds in 1720 had dit miniatuur aanleiding tot dichtwerk gegeven: zie Lomb *Bidloo Panpoëticon Batavum* Amsterdam 1720 115-120, waar Moonens dichtelijke werkzaamheden worden geprezen, met uitzondering van Moonens 'Pest-drank' (*Poezy 1700* 509) aan Amsterdam.

(19) Zie Pieter J. J. van Thiel, C.J. De Bruin Kops, Jola Cleveringa, Wouter Kloek & Annemarie Vels Heijn *All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam. A completely illustrated catalogue* Amsterdam/Maarssen 1976 723-725.

Kinderen

Molhuysen 1854 meldt dat uit het huwelijk van Arnold Moonen en Aleida Osicius vijf dochters zijn geboren, waarvan er één zeer jong stierf. Lindeboom meent dat er vier dochters uit dit huwelijk zijn gesproten. Molhuysen heeft het in dezen bij het rechte eind. Hij noemt Catharina Adelheid, geboren te Hardenberg 1677. Zij huwde⁽²⁰⁾ op 1 juli 1702 Gerhard Francken. Deze was de geneesheer van de graaf van Bentheim Steinfurt; hij verzorgde in 1716 de uitgave van Moonens *Poemata Latina*⁽²¹⁾ en overleed in 1722. Het is heel wel mogelijk dat Moonen via deze relatie ertoe kwam zijn *Nederduitsche Spraekkunst* op te dragen aan de Gravin Isabella Justina van Bentheim. In het *Vervolg der Poëzy 1720:208* treffen we een gedicht aan op het "kraembed van haere excellentie". Ze had op 19 januari 1705 het leven geschonken aan een derde zoon.⁽²²⁾ Catharina Adelheid Francken - Moonen schonk het leven aan een zoon Aernoutje, die op jeugdige leeftijd is overleden, getuige het *Vervolg der Poëzy 1720:83*.

Liberta is de tweede dochter die door Molhuysen genoemd wordt. Zij werd op 1 september 1686 te Deventer gedoopt en huwde op 24 september 1712 te Zutphen de apotheker Dirk Francken. De andere dochters zijn: Margarete Elizabeth, gedoopt op 12 november 1682 te Deventer. Voor zover we weten bleef zij ongehuwd. Ze stierf in 1741 en werd op 13 maart van dat jaar te Deventer begraven. Van de laatste twee dochters weten we alleen de naam en de doopdatum: op 9 december 1679 werd gedoopt Geertruit en op 10 september 1689 Anna Geertruidt.

DE VERDERE LOOPBAAN

Over de werkzaamheden van Moonen als predikant te Hardenberg doet Lindeboom mededelingen in zijn artikel op blz. 7 en 8. Moonen ze zijn theologische studie voort. Te Deventer vonden we zijn voorbereidingen met betrekking tot de heruitgave van Marnix van St. Aldegondes *Kort begryp inhoudende al de voornaemste Hooftstukken van de Christelycke Religie* terug. Deze werkzaamheden vonden plaats rond 1676, getuige het jaartal dat met de hand is aangebracht op de titelpagina van een exemplaar van de eerdere uitgave. Dit exemplaar is met wit papier doorschoten. Op deze bladen heeft Moonen zijn herzieningen aangebracht. We hebben echter geen exemplaar van een door Moonen verzorgde *druk* kunnen vinden. Moonen had een ongelukkig begin als predikant in een der uiterste randgebieden, ver van Holland, 'in limbo mundi', 'inter barbaros', zoals hij in brieven aan F. Burman en G. Cuper, burgemeester van Deventer en hoogleraar, schrijft. Lindeboom, in leven hoogleraar kerkgeschiedenis, tekent een beeld van Moonen als predikant in de toenmalige protestantse wereld. Hij is van

(20) Zie *Vervolg der Poëzy 1720:131* en de trouwboeken in het gemeentearchief te Deventer

(21) Lindeboom 1958 28-29 verwijst in voetnoten naar 'Isak van Hardewijk' 'iets over Arnold Moonen, bijzonder als Latijnsch dichter' In *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1829, deel II 546-548 en eveneens naar: P. Hofman Peerlkamp *Libra de vita, doctrina et facultate Neerlandorum qui carmina latina composuerunt*. Haarlem 1838 466-467

(22) In *Vervolg der Poëzy 1720:209* lezen we "Hoewel den eersteling Godt zelf Verplaatste boven 't blaau gewelf, Om vroeg in 't eeuwigh hof te woonen", hetgeen verklaart dat Moonen in zijn *Opdracht van de Nederduitsche Spraekkunst* spreekt van de "eerste verjaeringe van hoere tweede (cursifering van mij, fs) hoogheboore spruit"

mening dat Moonen het beroep naar Deventer in 1679 als een bevrijding zal hebben ervaren.

Moonen maakt zijn intrede als predikant te Deventer op 16 februari 1679 en preekt bij die gelegenheid over Rom. 15, 30-32. Hij is de rest van zijn leven te Deventer gebleven. Op 11 januari 1711 zou hij volgens Molhuysen zijn laatste (2548ste) preek hebben gehouden. Zelf spreekt Moonen in zijn Aenspraak van de *Nederduitsche Spraakkunst* op blz. *3r van "lastige bedieninge". Dat Moonen een drukke dagindeling moet hebben gehad tijdens zijn Deventer jaren, moge blijken uit een brief aan G. Brandt d.d. 26 juni 1684, waarin Moonen melding maakt van "verscheide nodige beletsels die my nu ook nootsaken af te breken". Het was niet zo maar een brief aan Brandt: Moonen had hem in de regels hieraanvoorafgaand gecondoleerd met het verlies van zijn zoon. Moonens drukke bezigheden worden ook aardig geïllustreerd door Zacharias Uffenbach in zijn *Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland*, Ulm 1753. Deze bezoekt in 1710 met name Deventer. B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis eindigt zijn mededeling over dit bezoek in de *Overijsselsche Almanak voor Oudheden en Letterkunde XIX* (1854):257-272 met dit vertaald citaat: "Arnold Moonen had te veel te doen. Maar de boven genoemde professoren (nl. Offerhaus, Matthaeus, Bouwer en Tissot de Patot, fs) wilden wij niet bezoeken, omdat zij noch beroemd zijn, noch iets van eene bibliotheek of anderszins hebben, en wanneer men tot hen komt, niet weten, wat men wil, zich ook als Hollanders zeer wonderlijk aanstellen. Wij vonden hier dus niets meer te doen".

Veel van zijn vrije tijd heeft Moonen gestoken in onderzoek op verschillend terrein. Het meeste is van godsdienstige aard: prekenbundels en psalmbewerkingen. Daarnaast verrichtte Moonen ook historisch onderzoek, schreef hij poëzie en hield hij zich, wat ons het meest interesseert, bezig met filologisch en taalkundig onderzoek.

De werkzaamheden van Moonen als theoloog worden uitvoerig besproken in *Lindeboom* 1985:9-14, gevolgd door een bespreking van de historicus Moonen (blz. 14-17). Het ligt niet binnen de doelstelling van ons onderzoek die werkzaamheden te bestuderen; we volstaan dan ook met het verwijzen naar Lindebooms bevindingen. Dit geldt eveneens voor het literaire werk van Moonen (blz. 21-29).

Over de taalkundige werkzaamheden

In 1700 worden de eerste signalen aan de buitenwereld gegeven dat Moonen met een spraakkunst bezig is. Zo meldt David van Hoogstraten in zijn *Aenmerkingen over de Geslachten der Zelfstandige Naemwoorden*, Amsterdam 1700 blz. **4v: "Boven dit alles wachten wy eene nieuwe Spraakkunst van den Heer Arnold Moonen, ... Tot het uitkomen dezer Spraakkunst is te grooter hoope, om dat wy reeds het grootste en zwaerste gedeelte daer van gezien hebben". In het *Berecht aen den Leezer* blz. **v bij zijn *Poëzy* 1700 had Moonen zelf een soortgelijke mededeling gedaan. "Zwaerste gedeelte" duidt dus op een omvangrijk werk.

Daarnaast krijgen we van Van Hoogstraten nog deze informatie: "De zelve Heer Moonen leent ook zyn vlyt aen het overzien van een Duitsch en Fransch woordboek, uit goede schryveren opgesteld door den drukker dezer

aenmerkingen (i.e. F. Halma, fs), en onder de persse" (blz. **4v - **5r). Met dit "Woordtboek" is bedoeld: het *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche Taalen* Amsterdam 1710 van F. Halma. Het wordt door Halma zelf aangekondigd in het *Berecht aen den Lezer* van 30 juli 1707 in: *Le Grand dictionnaire François et Flamend* van C. Rouxel en F. Halma, Amsterdam 1708: "Onderwyle beloven wy ons Nederduitsch deel van 't Woordenboek, dat nu ruim twee derde deelen is gevordert, voortaan met allen yver door te zetten, waarin wy u eenen ryken schat der taalen, in eene zeer nette orde geschikt, en in 't geheel door den heere *Arnold Moonen*, dien grooten kenner en bouwer onzer Taale, overzien en beschaaft, durven toezeggen" (blz. **3r). De feitelijke toedracht van het zo lang uitblijven van dit woordenboek wordt door Halma pas in 1717 uit de doeken gedaan op blz. **3r e.v. van zijn *Derde Berecht* bij *Le Grand Dictionnaire François et Flamand* Amsterdam 1717. Hoofdoorzaak was de onenigheid met zijn aanvankelijke compagnon P. Marin. In 1717 zegt Halma op blz. ****r dat hij zich geenszins schaamt dat hij toentertijd hulp van Moonen heeft ontvangen: "die doorgeoefende Taalbouwer, (die) ons, in d' overzieninge, zyne hulpe heeft bygezet, als wiens naam, geleerdheit, en gedachtenisse nooit door den vergiftigen adem van eenen aterlingsen Bolwurm kan besmet, of onteert worden". Op blz. ****r wordt de lezer gewaarschuwd voor P. Marin, "om dat hy d' assche van zulk eenen vermaarden Man, als den Heere MOONEN, naar zyn vermogen, poogt te ontwyden". Marin had zich schertsend uitgelaten over het *Driemanschap* en de *Driemannen*, te weten Moonen, Van Hoogstraten en Halma.(23) Mag door de controverse Halma - Marin het *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche Taale* pas in 1710 verschijnen, gelet op de mededeling uit Rouxel - Halma 1707 en Van Hoogstraten 1700 menen we te mogen concluderen dat deze werkzaamheden van Moonen reeds voor 1700 hebben plaatsgevonden.

Eveneens in 1700 is gedateerd *Lectori Benevolo S.P.D.* van Arnoldus Monenius ter inleiding op G.J. Vossius: *Latina Grammatica* Amsterdam 1700: nl. op 7 november van dat jaar. Deze brief wordt in ieder geval nog in de heruitgave van de grammatica in 1717 afgedrukt.(24)

In deze tijd is Moonen ook werkzaam geweest aan een editie van de *Epistolae ad familiares* van Cicero. Hiervan getuigt een brief van Moonen van 1 april 1702, afgedrukt in *De Navorscher* X (1860):285. Het orgineel, dat in de vorige eeuw in particulier bezit was, hebben we niet kunnen achterhalen. Het is een wat zonderlinge brief, die eerst recht begrijpelijk wordt in aansluiting op de brief van 18 augustus 1702 aan "Reinier Leers, Voornaem Boekverkooper Te Rotterdam".(25)

Arnout Leers jr. (1643-1701) heeft blijkens de brief van 18 augustus 1702 contact gehad met Moonen over de *Epistolae ad familiares* van Cicero. Moonen heeft hier zijn bijdrage aan geleverd, maar vooralsnog komt het niet tot een publicatie door het overlijden van Arnout Leers jr.. De erfgenamen van Leers hebben volgens de brief van Moonen van 18 augustus 1702 laten weten dat Moonen "eenen eisch behoorde te doen wegens (zijn) arbeit, aen de *Epistolae Ciceronis Familiares* besteedt". Moonen had Reinier Leers in een brief van 1 april 1702 verzocht "den raet van die vrouwe (te) volgen, die de Heer mij tot eene hulpe gegeven heeft. Deeze eischt voor

(23) Zie P. Marin *Compleet Nederduitsch en Fransch Woordenboek* Amsterdam 1717 blz. ****2v

(24) Zie C.S.M. Rademaker *Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)* Zwolle 1967 281-282 nr. 19

(25) UB Leiden Pap. 15, afgedrukt in *Overijsselsche Almanak* XX (1855) 252 Zie levens Lindeboom 1958 29 en 35

zich een nooteboomen kabinet met een stelsel van porselijn" en Moonen zal zich "voor alle mijne moeite voldaan houden met dien present en met de boeken, die mij op de Rekening van wylen U.Ed. Broeder aengeschreven zyn".

Lindeboom 1958:35 spreekt wat voorbarig over "een door hem (i.e. Moonen, fs) geleverde vertaling"; in geen van beide brieven wordt echter gemeld dat Moonen een *vertaling* geleverd zou hebben. Vreemd genoeg wordt deze ongegronde voorstelling van zaken ook vermeld in: Otto S. Lankhorst: *Reinier Leers (1654-1714) Uitgever & Boekverkoper te Rotterdam* Amsterdam en Maarsen 1983: "Het Nederlandstalig werk neemt slechts een zeer geringe plaats in binnen Leers' fonds. Zo moet hij er weinig voor hebben gevoeld om de door Arnold Moonen bezorgde vertaling van de *Epistolae familiares* van Cicero ... uit te geven. ... Zag Leers weinig brood in Moonens vertaling of strookte deze uitgave niet met zijn waarschijnlijk reeds in deze jaren gemaakte voornemen Cicero's brieven uit te geven, voorzien van noten van Minellius? Vaststaat dat deze laatste editie in 1704 in Rotterdam van de pers kwam, maar van een uitgave van Moonens vertaling ontbreekt ieder spoor".

Het is de vraag of we aan een *vertaling* moeten denken: de beide brieven geven geen aanleiding te menen dat Moonen een vertaling zou hebben gemaakt. Daarnaast is in 1704 bij Leers een heruitgave van deze *Epistolae* verschenen. Lankhorst meldt die n.b. zelf op blz. 191 nr. 168 van zijn dissertatie. Zeker, de titelpagina meldt dat de noten van de hand van Minellius (plm. 1625 tot plm. 1683) zijn, maar Lankhorst heeft niet nagetrokken of Moonen deze uitgave heeft bezorgd. "Leers heeft een aantal Minellius-edities die reeds door zijn vader waren uitgegeven herdrukt ... en enkele nog niet eerder verschenen edities met noten van de hand van Minellius doen verschijnen: de brieven van Cicero en drie werken van Ovidius" (*Lankhorst* 1983.49). De filologische werkzaamheden van Moonen kunnen dus wel degelijk tot een publicatie hebben geleid en we mogen aannemen dat mevrouw Moonen nog vele jaren van het 'nooteboomen' kabinet heeft genoten.

De reeds in 1700 aangekondigde *Nederduitsche Spraekkunst* verscheen eerst in 1706. Deze grammatica is het eigenlijke onderzoeksobject van deze studie; we zullen er binnen deze biografische schets niet verder op ingaan.

DE LAATSTE JAREN

De affaire J. Brandt

Vlak voor het verschijnen van dit hoofdwerk moest Moonen nog een zeer onverkwikkelijke gebeurtenis beleven: de onenigheid met Joannes Brandt. Het is het trieste einde van een jarenlange vriendschap tussen Moonen en de Brandten. *Dumbar jr., Molhuysen* 1854 115-117, *Loeff* 1864:57-61(26) en *Lindeboom* 1958:29-34 besteedden hier aandacht aan. De kwestie is vermeldenswaard, omdat er een aantal pamfletten en andere geschriften over zijn gepubliceerd. Het is zoals zo vele pamflettruzies uit die tijd een weinig

verheffende affaire. Dumbard jr. zegt reeds dat de pamfletten "van geen nut meer zijn ... dan om ons te leeren, dat de kibbelarijen der geleerden beter geschikt zijn om hen op de tongen hunner tijdgenooten te doen rijden, dan om hunnen roem onder den nakomelingschap voort te planten".(27)

Volgens Dumbard laten zowel Moonen als Joannes Brandt er geen twijfel over bestaan dat ze zich in dat "'onedele tweegevecht' ... met weerzin ingewikkeld vonden". *Molhuysen 1854:116* onthoudt zich van commentaar: "Genoeg van dezen twist". *Lindeboom 1958:34* is streng in zijn oordeel: "Een man ... met wat meer ruggegraat dan Moonen had zich, ook in 1705 niet laten benarren en bezetten om een zo onschuldig gebeuren".

De affaire heeft haar kiem in het jaar 1684, als Geeraardt Brandt Moonen vraagt om een bijschrift onder zijn portret.(28) Moonen maakt een aantal bijschriften, waarvan Brandt er een uitkiest. *Loeff 1864:58* zegt: "Om echter alle mogelijke moeilijkheden te voorkomen, was Brandt zoo voorzigtig geweest, den naam des dichters te verzwijgen". Portret en bijschrift worden nl. afgedrukt in het eerste deel van Brandts *Historie der Reformatie*, 1671. Beide vrienden hadden overigens brieven gewisseld over deze kwestie, die gevoelig lag omdat beide dominees verschillende kerken dienden. Brandt was een remonstrants, Moonen een gereformeerd predikant. Geeraardt Brandt zegt in zijn brief aan Moonen: "Ik weet ... dat 'er moogelyk inzichten zyn, die uw pen zullen wederhouden. Doch ik weet met eene, dat de wyze van 't stellen (i.e. plaatsing van het onderschrift bij Brandts portret, fs) de reden van aanstoot zou kunnen voorkoomen, en dat het ook zonder naam kan geschieden ... in welken gevalle ik Uw Eerw. gaarne wil verzekeren, dat niemant ter werelt zal weten dat het van uw. Eerw. komt".(29) Hieruit moge blijken dat vriendschap met Geeraardt Brandt binnen de toenmalige protestantse kerken niet vanzelfsprekend getolereerd werd. Men vergelijke in dit opzicht de vriendschap tussen Brandt en Vollenhove. Beide predikanten betreuren in dit licht de verschillen in geloofsovertuiging.(30) In de brief van 26 juni 1684 van Moonen aan Geeraardt Brandt lezen we over "de droevige scheuring tusschen de Kerken, die wij beide bedienen". Desondanks zijn de verstandhoudingen tussen Moonen en de familie Brandt allerhartelijkst. *Molhuysen 1854:115* wijst op Moonens gelegenheidsgedicht bij het huwelijk van Joannes Brandt (*Poezy 1700:194*), het gedicht op de dood van Geeraardt Brandt (*Poezy 1700:370*), de lofzang op de gedichten van Kaspar Brandt (*Vervolg der Poezy 1720:113*) en het gedicht dat is afgedrukt in *Het Leven van Paulus* van Joannes Brandt (zie: *Poezy 1700:565*), waarover Joannes Brandt met Moonen correspondeert;(31) Moonens gelegenheidsgedicht dat is afgedrukt in

(27) Zie ook Joan de Haes *Het Leven van Geeraardt Brandt*. 's-Gravenhage 1740 48 Dit werk is geschreven in 1712 (zie blz 61) In dat jaar meldt De Haes dat hij het "onnoodigh achte my hier ontrent breeder uit te laten, te meer dewijl ik, mits mijne hooge achtginge dien grooten man (i.e. Moonen, fs) toegedragen, mijn leel daer aen gezien hebbende, ongaerne na zijn overlijden dezen drek weder zou roeren" Even daarvoor had De Haes gemeld dat de diverse geschriften "nogh overal in de handen zijn"

(28) Het betrof een gravure van ene Schenk, naar het schilderij van Musscher, uit 1683

(29) Zie J. Brandts *Verantwoording Van de Historie der Reformatie Van wylen zyn' Vader G. Brandt*, ... Amsterdam 1705 71

(30) Zie de brieven van Vollenhove aan G. Brandt die zijn gepubliceerd in Joan de Haes *Het Leven van Geeraardt Brandt* 's-Gravenhage 1740

(31) "Een drukfout," aldus Lindeboom 1958:30 "zou kunnen maken, dat Moonen, een predikant der politieke Kerke, lichtelijk in 't oog geraken zoude by eenzydige menschen"" Dit blijken Moonens eigen woorden te zijn Zie Brandt 1705:80.

de *Poezy* van Kaspar Brandt, en "Op de Schryfkunst" van Adolf Brandt (*Poezy* 1700:630).

De eigenlijke problemen beginnen, als Joannes Brandt in 1704 het derde en vierde deel van de "Historie der Reformatie" van zijn vader bezorgt. Hierin werd, zegt *Molhuysen* 1854:115, "de historie der Dordsche Synode eenzijdig behandeld". De zoon Joannes plaatst in deze uitgave het portret van vader Geeraardt samen met de spreuk van Moonen én diens naam. "Dáár had een lofdicht van een gereformeerd predikant op een' hoofdman der Remonstranten, ... zeker eene vreemde houding, die, gelijk hij (i.e. Moonen, fs) schrijft, bij vijanden en vrienden vermoeden tot zijn nadeel, als of hij met de Remonstranten heulde, moest opwekken. Dien kwaden indruk trachtte Moonen weg te nemen". Joannes Brandt schrijft eerst op 21 juli 1705(32) aan Moonen: "De Boekverkooper die de drukkosten op zich nam, gaf my in bedenken, of hy, moetende een plaat, die hem veel gelds zou kosten, laten snyden, Uw E. naam niet mogt gebruyken, mits Uw E. in haar eige gedrukte poëzy, dat byschrift in 't openbaar voor het Uwe hadt erkent. ... Had ik Uw E. ongenoegen hier over geweten ... Ik had uw naam laten uitslypen..".

De voorstelling van zaken in *Lindeboom* 1958:34: "Ik echter, zegt Brandt, (i.e. Joannes, fs) zou niet eens geweten hebben van wie het gedicht, met een zinspreuk ondertekend, afkomstig was, indien ik het niet had aangetroffen in Moonen's Poëzy!" is niet helemaal juist. In het *Naberecht*(33) zegt Brandt nl.: "Ik zoude zyn naam wel hebben gespaart, zoo ik ze niet gevonden hadde in zyne Poëzye, door zyn E. zelfs uitgegeven; Daar door dagt ik ontslagen te zyn van de moeite, van des aangaande aan zyn E. te schryven". Dit *Naberecht* is gedateerd 1 september 1705.

In 1704 is dus het derde en vierde deel van Geeraardt Brandts *Historie der Reformatie* verschenen, met portret van de schrijver, gevolgd door een bijschrift ondertekend met A. Moonen. Joannes Brandt had verzuimd Moonen hiervan in kennis te stellen omdat hij dacht dat dit niet nodig was, gelet op de publicatie van dit bijschrift in *Poezy* 1700:683. Het heeft tot 21 juli 1705 geduurd alvorens Joannes Brandt over deze kwestie met Moonen contact heeft opgenomen. Is het werkelijk zo vreemd dat Moonen het verschijnen van Leidekker's *Eere van de Nationale Synode van Dordregt ... tegens de beschuldigingen van G. Brandt* in 1705 heeft aangegrepen om duidelijk partij te kiezen binnen de toenmalige kerkelijke stromingen? Lindeboom, kerkhistoricus, zegt van dit werk van Brandt: "De geest van deze delen, waarin de Remonstrantse - Contraremonstrantse controverse en de geschiedenis der Dordtse synode behandeling hadden gevonden op een kritische, voor de geprivilegieerde kerk weinig gunstige wijze, moest verzet wekken" (blz. 31). Verdenking van arminiaanse ketterij was te vrezen. Ook Joannes Brandt is zich zeer wel bewust hoe gemakkelijk Moonen door diens vriendschap met de Brandten in een netelige positie gebracht kan worden: "Ik hebbe juist myn brief of het afschrift derzelve voor elf jaaren geschreven, niet by de handt; anders zou klaar blyken, hoe ik myn bedenken over twee of drie plaatsen hebbe geuit, die myns bedunkens hem (i.e. Moonen, fs) in een quaat bladt by zyn eigen Medebroederen konden doen zetten".(34) Waarop Moonen allervriendelijkst had gereageerd in zijn

(32) Zie Brandt 1705:81.

(33) Zie Brandt 1705:78.

(34) Zie Voorrede blz 4v van Brandt 1705

brief van 7/17 juli 1694(35). Het is in deze context dat Moonen over zichzelf spreekt als iemand "die (als) ... Predikant der publyke Kerke, om op zyn Remonstrants te spreken, lichtelyk in 't oog geraaken zoude by eenzydige menschen".

Voordat Joannes Brandt zijn brief van 21 juli 1705 aan Moonen schrijft, (waarin hij contact opneemt over de plaatsing van Moonens naam bij diens onderschrift bij het portret van G. Brandt) laat hij al een voor Moonen weinig vleierend gedicht drukken met de veelzeggende beginregels: "O MOONEN! my geen MOONEN meer", (36) gedateerd 17 juli 1705.

Het antwoord van Moonen is eveneens een gedicht. We vinden het op blz. 93 e.v. van *Brandt 1705*: "MOONEN blyft geen MOONEN meer" lezen we op blz. 94. De verhoudingen zijn inmiddels totaal verstoord: op de brief van 21 juli had Moonen op 1 september 1705 nog niet gereageerd, getuige de Voorrede op blz. *4r van diezelfde *Verantwoording*: "en daar zy (i.e. Moonen, fs) niet verwaardigt heeft tot noch toe een letter op te antwoorden" publiceert Joannes Brandt naast zijn *Verantwoording* tegens J. Leidekker ook de hem ter beschikking staande documenten omtrent de controverse met Moonen, te meer daar Moonen in die tussentijd "zyn vaarzen te Deventer, onder zyn eigen oog (heeft) laten herdrukken om dat 'er veele drukfeilen waren ingesloopen; en de zelve vermeerdert met een voorrede tegens my" (blz. *4r ibidem). Deze wat kryptische regels worden duidelijker uit het Voorberecht van Moonen (ibidem, blz. 76). Moonen voelde zich "van zyne Eerw. (i.e. Joannes Brandt, fs) afgeperst, ... eene noodige verantwoording van myn gedwongen bedryf" in dichtvorm uit te geven. "Deeze hadde ik allereerst naer Amsterdam te drukken gezonden; maer zy, onder quaede en waenwyze lede- of letterzetters geraekt, keerden, ten aenzien der spellinge en schryfwyze, zoo misvormt weder, dat zy, in alle hunne gewrichten verwrongen, naer de myne byna niet geleeken. Ik besloot dan die, ... hier onder myn opzicht en verbetering te laten herdrukken." Bedoeld is hier: *Brief aen zyn vrient ... Deventer 1705*.

Daarmee is voor zover ons bekend de affaire afgedaan. Joannes Brandt stierf kort daarna; het conflict is bij ons weten niet meer bijgelegd.

Het al eerder geciteerde harde oordeel van *Lindeboom 1958:34* delen we niet. We willen graag wat begrip opbrengen voor de positie waarin Moonen was terecht gekomen en in dit verband graag wijzen op de rol die Moonen speelde in een andere 'ketterse' affaire: de zaak *Van Leenhof*.

De affaire Van Leenhof

De kwestie is deze: Frederik Van Leenhof (1647-1712) had in 1703 het boek *Den Hemel op aarde, of eene korte en klare beschrijving van de ware en standvastige blijdschap, zoo naar de reden als naar de H. Schrift van allerlei slag van menschen in allerlei voorvallen* laten verschijnen, waaruit Spinozistische opvattingen zouden blijken.(37) "Men moet zich verwonderen, met welke hevigheid de zaak door de Theologanten gedreven is, daar velen meenen, dat, wanneer hij (i.e. Van Leenhof, fs) aan zijn tractaatje niet zulk

(35) Zie *Brandt 1705 80*

(36) Zie *Brandt 1705 90* *Lindeboom 1958 32* meldt dat dit gedicht eveneens is afgedrukt in het pamflet *G. Brants Gedagtenis en Arbeidt, Bij voorraad verdedigt tegens Arn Moonen, Predikant te Deventer Amsterdam 1705* P. Visser

(37) Zie *Vervolg der Poëzy 1720 224*

eenen bijzonderen titel gegeven had, men het niet zoude aangeraakt noch aangetast hebben".(38)

In 1705 is Moonen met nog een predikant door de classis gecommiteerd om met de Ridderschap en Steden hierover te onderhandelen.(39)

In 1708 wordt Van Leenhof door de Overijsselse synode "van den predikdienst ontzet(40) ... maar hij werd door den kerkeraad en den magistraat van Zwolle, gelijk door de Staten van Overijssel, gehandhaafd".

Als Von Uffenbach in 1710 Van Leenhof bezoekt, is de hele affaire nog niet afgesloten: "de gansche geestelijkheid ... (zoekt) zijne ontzetting ten minste van het prediktambt ... terwijl daarentegen de Magistraat alhier en de Staten der provincie hem trachten te behouden; men wist nog niet, hoe het eigenlijk zou afloopen". Financieel kwam Van Leenhof niet in de problemen; in 1710 verzocht hij de magistraat om ontslag, "wat hem op eene vereerende wijze verleend werd, met behoud van zijne volle inkomsten. Hij overleed in 1712".(41) Over deze affaire verschenen meerdere pamfletten,(42) waarvan we er één noemen: *Extract uit de handelingen, en Behandelingen der saken van ds. Fredericus Van Leenhof, pred. te Zwolle*(43). Op blz. 13 spreekt Lindeboom van een "dubbelzinnige houding", en wel omdat Moonen in deze zeer delicate kwestie als lid van een commissie van zes "een scherp afkeurend oordeel" over Van Leenhof heeft opgesteld, dat door de classis werd overgenomen;(44) daarentegen wensten "Steden ... en Ridderschap (dat) op 'de zachtste wijze' met Leenhof zou worden gehandeld".

De krasse uitspraak van Lindeboom over Moonens positie ("Een voorzichtig man - daarbij niet zonder de bangheid, die niet zelden een component van de gematigden en voorzichtigen is. Wij kunnen het opmaken uit de dubbelzinnige houding door hem aangenomen in de bekende zaak Leenhof" blz. 13) zullen we niet over nemen.

De dubbelzinnige houding van Moonen is ons nergens gebleken, tenzij het zou moeten zijn dat Lindeboom hem aanrekent dat Moonen zowel als onderhandelaar is opgetreden als ook meegewerkt heeft aan de veroordeling van de Zwolse confrère.

Dat Moonen juist tijdens deze werkzaamheden geconfronteerd werd met zijn eigen al te openlijke waardering voor de remonstrantse Geeraardt Brandt moet bepaald pijnlijk geweest zijn. Wat meer welwillendheid in dit opzicht is dan ook gepast. Al met al waren de laatste jaren van Moonen verre van kalm en verscheen de *Nederduitsche Spraekkunst* te midden van religieuze controversen, die we maar met moeite in hun juiste proporties kunnen zien.

(38) Vertaald citaat uit: Herrn Zacharias Conrad von Uffenbachs Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland 1753 in *Overijsselse Almanak* XIX (1854):263.

(39) Zie Lindeboom 1958:13: Acta classis Dav., IV, in het gemeentearchief te Deventer

(40) Zie *Overijsselse Almanak* XIX (1854):264, noot 1

(41) Zie *Overijsselse Almanak* XIX (1854):264, noot 1

(42) Zie Van der Aa XIX (1865):252-254.

(43) Zie Van der Wulp III nr 7975

(44) Zie Lindeboom 1958:13-14 met in noot 1 van blz 14 de verwijzing naar Acta classis Dav., IV, in het gemeentearchief te Deventer.

HET STERFJAAR

Lindeboom meldt dat Moonen in januari 1711 "al lijdende (was) en (hij) kreeg in April d.a.v. van de magistraat eervol ontslag onder toekenning van een pensioen, dat gekort werd op het traktement groot f900,- van zijn opvolger".

Aardig in dit verband is de vraag van een lezer van de *Navorscher* 8 (1858) blz. 358 nr. 452: "In de nagelaten aantekeningen mijns vaders vond ik vermeld, dat de bekende dichter ARNOLD MOONEN zijne laatste levensjaren in een' staat van kindschheid heeft doorgebracht, zittende in een kinderstoel. Is dit berigt juist, waar kan ik dan daaromtrent eenige bijzonderheden vernemen, hoofdzakelijk hoelang die toestand geduurd heeft? Of zulks het gevolg des ouderdoms was, enz.? W.A.E."

In de *Navorscher* 9 (1859) blz. 90 schrijft K.J.R. Hardewijk dat dit bericht "stellig onjuist" is en de schrijver volstaat met een verwijzing naar de biografie van Molhuysen in de *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren XIX*. Op blz. 182 van diezelfde jaargang van de *Navorscher* wordt de suggestie dat Moonen "tot eenen staat van kindschheid vervallen is" van de hand gewezen door verwijzing naar twee gedichten die zijn gepubliceerd in *Vervolg der Poezy 1720:26 en 56*. Het betreft hier een bruiloftsang gedateerd 19 mei 1711 en een lijkedicht gedateerd 26 maart 1711.

17 december 1711 is de sterfdag van Moonen. Molhuysen meldt uit het familiepapier dat Moonen "drie dagen te voren van zijne vrouw en kinderen afscheid" had genomen. Op 22 december 1711 is hij begraven in de Grote Kerk te Deventer. Te zijner gedachtenis is een kleine steen geplaatst, die nog steeds aanwezig is. Het is een eenvoudige donkere natuursteen van ongeveer 100 bij 42 cm met enkel de naam *Moonen*.

De grafsteen in de *Grote Kerk* te Deventer.
(foto: Ineke Schaars)

NEDERDUITSCH
SPRAEKKUNST,
TEN DIENSTE VAN IN-
EN UITHEEMSCHEN
UIT VERSCHEIDENE SCHRYVEREN
EN AENTEKENINGEN OPGEMAECT
EN UITGEGEEVEN
DOOR
A. MOONEN.

TAMSTELDAM,

By FRANÇOIS HALMA, in
Konstantyn den Grooten, 1706.

Facsimile van de titelpagina van de *Nederduitsche Spraekkunst*, editie 1706

II. BIBLIOGRAFISCHE CONTROLELIJST

INLEIDING

In deze controlelijst zijn eerst handschriften, vervolgens afzonderlijk verschenen drukken opgenomen die aan Moonens hand zijn ontsproten. De gegevens zijn als volgt samengebracht:

Alle literatuur die gebruikt is voor het samenstellen van de biografische schets van Moonen, werd tevens geëxcerpeerd op werken van Moonens hand. Bovendien werden de fiches op de naam Moonen (en de varianten Monen en Moone) in de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (UB Leiden) gebruikt. De aldus tot stand gekomen eerste controlelijst is aangevuld met gegevens uit de Nederlandse Universiteitsbibliotheken, de K.B. te Den Haag, de centrale catalogus te Den Haag en de bibliotheken van Arnhem, Deventer (Athenaeumbibliotheek) en Haarlem. Een aantal in Nijmegen aanwezige gedrukte catalogi van buitenlandse bibliotheken (i.c. Londen, Parijs, New York en Stuttgart) zijn slechts gebruikt *ter aanvulling van deze lijst*. Dit betekent dat de lijst van vermelde vindplaatsen niet als uitputtend beschouwd mag worden.

De handschriften zijn alfabetisch geordend op de namen van de bewaarplaats. De tweede ordening geschiedde op de signatuur of het catalogusnummer, al naar gelang het gebruik van de bewaarplaats.

Ten behoeve van het onderzoek naar pamfletten zijn de in Nijmegen aanwezige gedrukte catalogi van pamfletten (i.c. Van der Wulp, Petit, Tiele en Knuttel) geëxcerpeerd over de periode van 1660 tot 1714.

Het is ons niet gelukt alle gemelde werken terug te vinden. Van de teruggevonden drukken geven we een pseudo-facsimile titelbeschrijving. Het exemplaar dat we daarvoor in fotocopie geraadpleegd hebben is bij de vindplaatsen aangemerkt met het sterretje (*). Van de werken die wij niet konden onderzoeken, geven we de titelbeschrijving zoals we die aantreffen in de secundaire literatuur.

In de controlelijst zijn *niet* opgenomen de werken waarin gelegenheidsgedichten van Moonen zijn afgedrukt. Voor bibliografisch onderzoek van een dergelijke omvang ontbraken ons de mogelijkheden. De enige steun die we kunnen bieden is de verwijzing naar de uitvoerige inhoudsopgaven van *Poezy 1700*, *Poemata Latina 1716* en *Vervolg der Poezy 1720*.

HANDSCHRIFTEN

AMSTERDAM, Universiteitsbibliotheek UvA

Inhoud: Album Amicorum

Zie: *Lindeboom 1958 4, noot 3*

AMSTERDAM, Universiteitsbibliotheek UvA, Vondelmuseum I B 4

Inhoud: Allerhande Letterkundige Aenmerkingen

waaronder: *Vragen aan den Here J. v Vondel voorgesteld Hoe te noemen in goet Nederduitsch?*

Zie. *Vondeleditie* van Van Lennep, blz. 9 e.v.

Unger 1880:226

Leendertz 1910:377

B. van Selm: *Documentaal 13* (1984):104-105

Opmerking:

In het Vondelmuseum bevindt zich eveneens een handschrift "vragen aan den Heere J. v. Vondel voorgesteld, hoe te noemen in goet Nederduitsch?, met Vondel's antwoorden." ingebonden bij (Nyloe) 1703, exemplaar Vondelmuseum UB Amsterdam signatuur 6 F 1. Hier betreft het echter een handschrift van J. Vollenhove. Van Selm vergeleek Moonens handschrift met dat van Vollenhove: "Vollenhoves tekst is ... én uitvoeriger en langer. Ik veronderstel dat Moonen Vollenhoves handschrift als legger heeft gebruikt en dat hij slechts een gedeelte heeft overgeschreven". We kunnen deze suggestie binnen het kader van dit onderzoek niet uitwerken. Van Selm geeft zelf aan dat er een doctoraalstudie aan gewijd kan worden. Over dit handschrift bestaat echter het volgende misverstand dat we wel recht kunnen zetten.

Bij zijn voorbereidingen tot het schrijven van een bibliografie van Vondel liet Van Lennep o.a. enige uitnodigingen in dagbladen plaatsen "om vereerd te worden met mededeelingen, die my in staat zouden stellen een bibliografie van Vondel te leveren". De heer J.J. Cambier uit Venlo schenkt Van Lennep het hierboven vermelde handschrift UB Amsterdam Vondelmuseum I B 4.

Van Lennep drukt alleen het eerste gedeelte van deze aantekeningen af, zonder er commentaar bij te geven. "Uit dat stuk toch leeren wy niet alleen, welk krediet men had voor Vondels gezach op 't stuk der taal, maar ook ... wy zien er onzen dichter in verschijnen in een hoedanigheid ... van taalvorscher en kritikus".

Merkwaardig is de commentaar van *Unger 1880:226* bij dit handschrift: "Handschrift van A. Moonen, met aantekeningen, volgens van Lennep door Vondel er bij geschreven". Voorts meldt Unger dat het "Bij den heer H. Binger te Amsterdam" is. Thans berust dit handschrift in het Vondelmuseum te Amsterdam en we kunnen er ons een oordeel over vormen. Bij deze beschrijving van Unger doemt het misverstand op: "Na vergelijking met andere echte handschriften, bleek het mij (i.e. Unger, fs) echter, dat die aantekeningen niet van de hand van Vondel zijn".

Het betreft hier inderdaad een handschrift van de hand van Moonen. Eenvoudige vergelijking van handschriften van Vondel en Moonen met deze aantekeningen laten hier geen twijfel over bestaan. Ook de erbij geschreven aantekeningen in de kantlijn zijn van de hand van Moonen, niet van Vondel. Tot zo ver had Unger het dus bij het juiste eind. Maar daar ging het Van Lennep ook niet om.

Wat dit handschrift zo interessant maakt is de bevinding die van Lennep deed en die nog steeds geldt: we treffen hier een (afschrift van een) vragenlijst aan die Vondel is voorgelegd en waar door middel van doorstrepen dan wel onderstrepen afkeuring c.q. goedkeuring kenbaar werd gemaakt. De voorstelling van zaken in dezen van Dr. P. Leendertz jr. in *Het Leven van Vondel* Amsterdam 1910:377-378 is, hoewel we thans over twee vragenlijsten beschikken, in wezen juist: "Hij (i.e.

Moonen, maar het zou ook Vollenhove kunnen zijn, fs) schreef zelfs een heele reeks van vragen op, en zond die aan Vondel om zijn oordeel daarop te hooren. De oude man voldeed gewillig aan dat verzoek en toonde daardoor opnieuw, hoe hij steeds bereid was aankomende dichters te steunen en te helpen, en welwillend over hunne verzen te oordeelen." De bevindingen van Van Selm onderstrepen slechts Leendertz' woorden.

DEVENTER, Athenaeum Bibliotheek, 100 F 16

Inhoud:

1). Algemeene Historische, Geographische en Biographische Adversaria. Alphabetische geordend

2). Deventer. Biographische Aanteekeningen Door A. Moonen

Opmerking:

3). Deventer. Losse Aanteekeningen aang. den Oorsprong, naam, de Gestichten, Kloosters, gebouwen Door Arnold Moonen.

Opmerking:

deze aantekeningen maken deel uit van de portefeuille Daventriensia.

Zie: *Lindeboom* 1958:17

Zie: Catalogus handschriften Athenaeum Bibliotheek: blz. 56, nr. 27

Zie: *Bosscha* 1863:10 e.v.

Zie: *Van Doorninck* 1882:3 e.v.

DEVENTER, Athenaeum Bibliotheek 100 F 14 KL

Inhoud: Overyssele Geschiedenissen.

Zie: *Lindeboom* 1958:16 en noot 2

Zie: *Bosscha* 1863:10 e.v.

Zie: *Van Doorninck* 1882:3 e.v.

DEVENTER, Museum De Waag

Inhoud: Epistolae ad varios amicos scriptae

Zie: *Lindeboom* 1958:4, noot 4.

Onderdeel van één portefeuille.

Zie: *Van Doorninck* 1882:3 e.v.

Zie: Frans Schaars in *Documentaal* 10 (1981):74

DEVENTER, Museum De Waag

Inhoud: De Nederduitsche Spraakkunst

Opmerking:

het betreft hier een eerste aanzet tot een spraakkunst.

Onderdeel van één portefeuille.

Zie: Frans Schaars in *Documentaal* 10 (1981):74

DEVENTER, Museum De Waag

Inhoud: (handschrift zonder titel, autograaf van:) De Nederduitsche Spraakkunst 1706

Onderdeel van één portefeuille.

Zie: Frans Schaars in *Documentaal* 10 (1981):74

DLVENTER, Museum De Waag

Inhoud: (voorwerk tot heruitgave van:) de Heer van St. Aldegonde: *Kort Begryp*, Inhoudende al de voornaemste Hoofd-Stukken van de Christelycke Religie ... Amsterdam, 1668.

Zie: Frans Schaars in *Documentaal 10* (1981):74 en *Lindeboom 1958:7, noot 3*.

Opmerking

Het is ons niet gelukt een exemplaar van de door Lindeboom gemelde editie te achterhalen. Naar aanleiding van noot 4 van blz. 1 achten we het niet ondenkbaar dat Lindeboom zijn gegevens over een *druk* ontleende aan precies dit handschrift, eerder dan aan een exemplaar van de editie. Volgens dit handschrift zou de door Moonen bezorgde heruitgave in 1676 te Zwolle bij Geeraert Tydeman verschijnen.

LEIDEN, Universiteitsbibliotheek RUL, pap 15

Brief aan G. Brandt

Datering: 5/15 juni 1682

Afgedrukt in: *Overijss. Almanak voor Oudheid en Letteren XX* (1855) blz. 247-249.

Zie: *Lindeboom 1958:21*

LEIDEN, Universiteitsbibliotheek RUL, Pap 2

Brief aan G. Brandt

Datering: 26 juni 1684

Afgedrukt in: *Overijss. Almanak voor Oudheid en Letteren XX* (1855) blz. 249-251.

Zie: *Lindeboom 1958:21*

LEIDEN, Universiteitsbibliotheek RUL, Pap 2

Brief aan G. Brandt

Datering: 8/18 januari 1681

Zie: *Lindeboom 1958:30*

LEIDEN, Universiteitsbibliotheek RUL, Pap 15

Brief aan F. Halma

Datering: 21 juni (o.s.) 1700

Afgedrukt in: *Overijss. Almanak voor Oudheid en Letteren XX* (1855) blz. 251-253.

Zie: *Lindeboom 1958:21*

LEIDEN, Universiteitsbibliotheek RUL, Pap 15

Brief aan Reinier Leers

Datering: 18 augustus 1702

Afgedrukt in: *Overijss. Almanak voor Oudheid en Letteren XX* (1855) blz. 253.

Zie: *Lindeboom 1958:21*

Zie: Otto S. Lankhorst: *Reinier Leers (1654-1714) uitgever & boekverkoper te Rotterdam* Amsterdam & Maarssen 1983:49-50 en onze reactie in dezen in de biografische schets van Moonen.

LEIDEN, Universiteitsbibliotheek RUL, Pap 2

Inhoud: Lykplicht op de doot van den Heer Geeraert Brandt(1)

Datering: 1685

Zie: *Poezy 1700:370*

Zie: *Brandt 1705:83*

's-GRAVENHAGE, Koninklijke Bibliotheek, 72 H 27

vijf brieven aan Cuperus, benevens 6 brieven aan Moonen

's-GRAVENHAGE, Koninklijke Bibliotheek, 133 M 50

Datering: Den Haag 8 juli 1701

Opmerking:

Brief in album Amicorum van Arn. Kersseboom (blz. 64)

's-GRAVENHAGE, Koninklijke Bibliotheek, KB 121 E 4

Brief aan Anthonius Matthaeus III

Datering: Leiden, 14 juni 1710

's-GRAVENHAGE, Koninklijke Bibliotheek, KB B5 D 26,3

Lykdicht op de dood van Johannes Vollenhove

Datering: 1708

Zie *Vervolg der Poezy 1720:38*

UTRECHT, Universiteitsbibliotheek RUU, HS 999 6 K 1-2

Brieven aan Ant. Matthaeus en antwoord aan Moonen van Mattheus in één portefeuille.

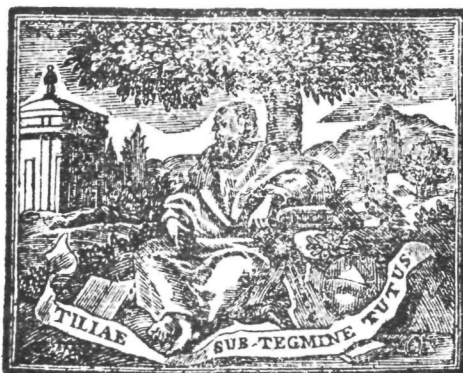
Zie: *Catalogus Codicum Manu Scriptorum UB Utrecht 1887* Deel I:999

De brieven van Moonen aan Ant. Matthaeus zijn de nrs. 57, 58, 62, 67, 68, 70, 72, 84, 86, 88, 91, 92, 94, 95, 97, 100, 101.

(1) Geeraardt Brandt stierf 12 juli 1685

Tib. Moon. KSE A8549
NEDERDUITSCH
SPRAEKKUNST,
TEN DIENSTE VAN IN-
EN UITHEEMSCHEN
UIT VERSCHEIDENE SCHRYVEREN
EN AENTEKENINGEN OPGEMAEKT
EN UITGEGEEVEN
DOOR
A. MOONEN. RARiora
DE TWEEDE DRUK.

T'AMSTELDAM,
By GERARD ONDER DE LINDEN.
1719.

Facsimile van de titelpagina van de *Nederduitsche Spraekkunst*, editie 1719

DRUKKEN

A. MOONENS/ KERSZANGH./ *Nova progenies coelo dimittitur.*/ (vignet) /t' AMSTERDAM./ Gedrukt by JOANNES van den BERGH, Boekverkooper/ aan den Dam, in de Boekwinkel. 1663.

KB Den Haag no 448 k 125

* Athenaeum Bibliotheek Deventer DM 496 KL.

Prov. Genootschap Den Bosch

A. Moonens Verbastert Nederlant, of Klaghte over de bedorve zeden des Vaderlants. Utrecht, 1665 Hendrik Versteeg

Zie: *Petit IV:69 nr 390*

Zie: *Poezy 1700:509*

HERDERSZANG/ *ter bruilofte van den Heere*/ BERNHART VOLLENHOVE,/ Schout te KAMPERVEEN,/ *en Joffrou*/ ELISABETH BRAFM,/ *in den Echtenstaet bevestigt den 23 van Winter-/ maent des jaers 1670.*/ (vignet) / t' AMSTERDAM,/ Ter Drukkerie van Herman Aeltsz. by de/ Deventer Houtmarkt. 1670.

* KB Den Haag 853 A 212

Zie: *Poezy 1700:73*

Zie: *Bouman 1982, blz. 91-92.*

ARNOLDI MONENII/ ORATIO PANEGYRICA/ de/ PACE BRITANNICA,/ Habita Hagae Comititis,/ In celeberrimo eruditorum hominum consessu,/ A.D. XII. Kalend. April./ Clc cC.LXXIV./ (vignet) / HAGAE COMITIS,/ Ex Officina ARNOLDI LEERS, Bibliopolae,/ Clc c LXXIV.

* UB Gent M5273

Zie: *Van der Wulp II:262, nr. 5273.*

GEDACHTENIS/ van wylen den/ Weledelen, Gestrengen en Wijdtberoemden Heere,/ Mijn HEERE/ MICHAEL DE RUITER,/ Hertog, Ridder van d' orde van St. Michiel,/ Lieutenant Amirael Generael van Hollant/ en Westvrieslant &c./ *Aen den Eerwaerden, Godtvruchtigen en Hooghgeleerden Heere*/ BERNARDUS SOMER,/ *Bedienaer des H. Euangeliums t' Amsterdam*/ Schoonsoon des Overledenen./ Door AERNOUT MOONEN,/ *Bedienaer des H. Euangeliums ten Hardenberg.*/ (vignet) / t' Amsterdam, by J. WASTELIERS, in de Kalverstraet, in de Kerkpostil./

* KB Den Haag I P 4293

UB Gent T1 7545

Zie: *Poezy 1700:311*

Zie: *Tiele III:126 nr. 7545 en Knuttel III:242 nr. 11381*

Zie: *Petit II:183 nr. 4293*

Zie: *Bouman 1982, blz. 96-97*

Zie *Lindeboom 1958:29, noot 3*

Grafschrift op haere genade, Mevrouw Geertruit, geborene van Zelst, Gravinne van Benthem. (1679).

Zie: *Poezy 1700:498.*

Zie: *Tiele III:142 nr. 7722*

HERMAN,/ Of Herderszangk/ Aen Den/ Eerwaerden, Godtvruchtigen,/ Geleerden HEERE/ IOHAN HENRIK DAPPER,/ Toen hy tot Leeraer der Gemeente/ Van Terwolde wiert ingewijdt./ (vignet) / *Te DEVENTER*,/ Gedrukt by ENOCH de VRIES, in de Polstraet/ in de Stadts Drukkery.

Den Bosch prov. genootschap

* Athenaeum Bibliotheek Deventer DV KB 508

Zie: *Poezy 1700:129*

FEESTGEZANG/ TER BRUILOFT/ VAN DEN/ HERE/ HIERONYMUS/ GUILIELMUS SNABELIUS,/ PREDIKANT TE DEVENTER,/ EN JOFFROU/ SIBILLE TENNVIL./ Getrouwt den 3. van Grasmaent, 1687./ (vignet) / *Te DEVENTER*,/ By Albert Fronten, Boekverkoper. In den jare 1687.

1687

Athenaeum Bibliotheek Deventer In Dv Fol 18 Kl. 1. nr. 94

Zie: *Poezy 1700:190*

KORTE CHRONYKE/ der Stadt/ DEVENTER,/ Van de oudste geheugenis af tot/ het vredejaer van 1648./ Uit verscheidene, zoo gedrukte, als geschrevene aentekeningen by een/ gezamelt/ DOOR/ A. MOONEN./ (vignet) /*Te DEVENTER*,/ By ARNOLDUS CURTENIUS, Boek-/drukker, op de Hofstraet. 1688./ Met Privilegie van de Weled. Hooghachtb. Magi-/ straet der Stadt Deventer.

* Athenaeum Bibliotheek Deventer Dv oct 8

UB Utrecht

UB Amsterdam 1512 f 2 2)

Tweede druk: Deventer 1714

Athenaeum Bibliotheek Deventer Dv oct 8' (2 exempl.)

KB 3039 g 21

UB Leiden 1135 G 34

Thech. hoge school Delft

Provinciale Bibliotheek Middelburg

Rijksmuseum Amsterdam

Provinciale Bibliotheek Leeuwarden

UB Amsterdam 299 g 28

Zie: *Lindeboom 1958:14 en noot 3*

TER GEDACHTENISSE/ Van den Edelen en Achtbaeren Heere/ DIETRYK STIKKE,/ HEERE VAN BRESKENS,/ EN BURGERMEESTER DER STADT DEVENTER,/ *Overleden den 6. en begraven den 10. van Loumaent* 1689./ *Te DEVENTER*, By Arnoldus Curtenius, Boekdrukker en verkooper woonende op de Hofstraet.

* Athenaeum Bibliotheek Deventer In Dv Fol 18 Kl. 1. nr. 92

(2) Sibille Ten Nul stierf in 1695 vgl. *Poezy 1700:470*

Zie: *Poezy 1700:347*

Huwelijkskroon voor H. Jordens, sekretaris in Deventer en
meijoffer E.M. Roelink, getrouwt te Benthem 29 herfstmaent 1689.
Deventer 1689 4o

Zie: Burgersdijk en Niermans: *Nederland in Woord en Beeld* Leiden 1924:
nr. 5458

ARNOLDI MONENII,/ *Ecclesiae Daventriensis Ministri*,/ JUBILAEUM
SACRUM,/ SIVE/ ORATIO/ DE FIDEI CHRISTIANAE INTER/
DAVENTRIENSES PLANTATIONE, PRO-/ PAGATIONE, PURGATIONE, /
Habita in Illustris Athenaei Auditorio Theologico, a.d. VII. Kal./ Novemb.
Cc cXCI. quo ipso die Synedrium Ecclesiasti- / cum ante seculum primo
constitutum probatumque est./ (vignet) / *DAVENTRIAE*,/ Ex officina
ARNOLDI CURTENII, Bibliopolae. 1691.

Zie: A. Pars: *Index Batavus* Leiden 1701 en *Molhuysen 1854:112*.

PAULUS/ TE/ ATHENE,/ of XV./ PREDIKAETSIEN/ over Hand. XVII. 16
-- 34,/ Gedaen door/ ARNOLD MOONEN,/ Predikant te Deventer./ (vignet) /
TE DEVENTER,/ By Albert Fronten, *Boekverkooper in de/ groote Overstraet*,
1692.

* UB Amsterdam 1049 q 1 1)

Tweede druk: Deventer 1694

UB Amsterdam 554 q 28 2)

Athenaeum Bibliotheek Deventer DI XVII 16 Kl 1.

Derde druk: Delft 1720/Amsterdam 1720 A. Douci

UB Leiden 1190 D 29

UB Amsterdam 603 j 3

Athenaeum Bibliotheek Deventer 46 B 53.

Zie: Rabus, *Boekz. van Europa*, 1693, D.I. blz. 176.

Zie *Lindeboom 1958:10 en noot 1*.

Paulus zu Athen, ob. Predigten ub Actor. xvii 4

Zie: *Gesamtverzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums 1700-1910*, Saur
München New York London Paris 1983, 99:64.

TER GEDACHTENISSE/ VAN DEN HEERE/ BERNHART HAGEDOREN,/
GESTORVEN DEN XXV. EN BEGRAEVEN DEN XXX. VAN WINTERMAENT
DES JAERS 1693./ Te DEVENTER, By Arnoldus Curtenius, Boekdrukker
woonende aen den Poot.

* Athenaeum Bibliotheek Deventer In Dv Fol 18 Kl. 1. nr. 100

Zie: *Poezy 1700:388*

DAVIDS/ HEILIGE/ TRAPGEZANGEN,/ In Nederduitsch dicht/ Op de
gewoonlyke zangwyzen gebraght/ DOOR/ ARNOLD MOONEN,/ Leeraer in
Godts Kerk te Deventer./ (vignet) /Te DEVENTER,/ By Arnoldus Curtenius,
Boekdrukker en/ Boekverkooper, woonende op den Poot, 1694.

* UB Amsterdam 1049 g1 2)
Athenaeum Bibliotheek Deventer DM 550
UBA 554 g 28 1)
Zie: *Lindeboom* 1958:10 en noot 2

DAVIDS/ HEILIGE/ TRAPGEZANGEN,/ Of de XV. Liederen/
HAMMAALOTH,/ Uit de geschiedenissen van Israël ontvouwen, en in Ne-/
derduitsch dicht op de gewoonlyke zang-/ wyzen gebraght/ DOOR/
ARNOLD MOONEN,/ Predikant te Deventer./ (vignet) / Te DEVENTER,/ By
Arnoldus Curtenius, Boekdrukker en/ Boekverkooper aen den Poot. 1694.

* UB Amsterdam 1049 G 1
Athenaeum Bibliotheek Deventer DM 550
Stadsbibliotheek Haarlem 88 C 19
Zie *Lindeboom* 1958:10, noot 2

JUDA IN ROU OVER JOSIA,/ OF/ TREURPREDIKAETSI/ Over 2. Kronyk.
XXXV. 24-27./ OP DE DOOT DER DOORLUCHTIGSTE EN/
GROOTMAGHTIGSTE VORSTINNE/ MARIA,/ KONINGINNE VAN GROOT
BRITANJE, VRANKRYK/ EN YRLANT, BESCHERMSTER DES GELOOFS,/ *Uitgesproken den 6.16. van Lentemaent 1695, den dag/ na haere
Majesteits begraeffenis,* DOOR/ ARNOLD MOONEN,/ Bedienaer des H.
Euangeliums te Deventer./ (vignet) / *Te DEVENTER,* By Arnoldus
Kurtenius, Boekdrukker en Boekverkooper, woonende/ aen den Poot, 1695.

* Athenaeum Bibliotheek Deventer In DM 498
UB Leiden Port. 91. 13/
UB Gent Ti 9439
Zie: *Tiele* III:287, nr. 9439

A. MOONENS/ LYKTRAENEN,/ TER ONSTERFELYKE GEDACHTE-/NISSE
DER DOORLUCHTIGSTE,/ GROOTMAGHTIGSTE/ MAJESTEIT/ VAN/
MARIA,/ DOOR GODTS GENADE KONINGIN VAN/ GROOT BRITANJE,
VRANKRYK EN YR-/ LANT, BESCHERMSTER DES GELOOFS,/ STEUN
VAN HET HERVORMDE CHRIS-/ STENDOM, SIERAET EN HEERLYKHEIT/
DER TEGENWOORDIGE, EN VERWON-/ DERING DER TOEKOOMENDE
EEUWEN./ *Ontydigh Overleden den 28. van Wintermaent O. St./ des Jaers
1694./* (vignet) / *Na de Copye van Deventer./* IN 's GRAVENHAGE,/ By
JACOBUS SEMEINS, Boekverkooper in de Vlame-/ straet, in de Enkhuyser
Maeght. 1695.

Provinciale Bibliotheek Middelburg
* KB Den Haag II 21 1409
UB Gent Ti 9365
Zie: *Poezy* 1700:401
Zie: *Knuttel* III:161 nr. 14097
Zie: *Tiele* III:280 nr. 9365
Zie: *Broekema* nr. 1504

DE LYKSTAETSI/ VAN DEN HEERE/ JOAN ROUZE,/ OUDSTEN
SEKRETARIS DER STADT DEVENTER,/ NA EEN VEERTIGJAERIGEN

DIENST IN DEN OUDERDOM VAN LXXIV. JAEREN OVERLEDEN DEN 25.
EN BEGRAEVEN/ DEN 30. VAN WINTERMAENT DES JAERS 1695./

* Deventer Athenaeum Bibliotheek Dv GB 370

KLAGHTE/ DER GEMEENTE VAN DEVENTER;/ OVER DE ONTYDIGE
DOOT VAN HAEREN HERDER,/ DEN HEERE/ ANTONIUS BYNAEUS,/ OOK
LEERAER DER HEILIGE GODTGELEERTHEIT/ IN DE STADTS HOOGHE
SCHOOLE./ ... /Overleden den 8. en begraven den 12. van Slachtmaent
1698. ... / Te DEVENTER, gedrukt by A. Kurtenius.

* Athenaeum Bibliotheek Deventer In Dv Fol 18 Kl 1. nr. 108

Zie: *Poezy 1700:367*

Op de poëzy van den Heere David van Hoogstraten. HOe eere ik ... naer
de kroon

Zie: *Poezy 1700:628*

Opmerking:

deze gegevens zijn ontleend aan: Inhoud map David van Hoogstraten
(1658 - 1724), Fam. archief van Hoogstraten. Samengesteld door M.
Roscam Abbing (UB Amsterdam).

STEFANUS/ DE DIAKEN,/ OF/ ZYN LEVEN, BEDRYF, DOOT,/ EN
BEGRAEFFENIS,/ BESCHREVEN/ VAN/ LUKAS/ In het VI. VII. en begin
van het VIII./ Hooftstuk van de Werken der Apostelen,/ *En in openbaere
kerkredenen verklaert en toegepast/ DOOR/ ARNOLD MOONEN,/ Predikant
te Deventer./* (vignet) /Te DEVENTER./ By ALBERT FRONTEN,
Boekverkooper,/ Ao. 1696.

UB Leiden 1194 F17

Athenaeum Bibliotheek Deventer DI XVII 14-15. Kl 1.

Zie: *Lindeboom 1958:10 noot 3*, waar een tweede druk uit 1699 wordt
genoemd.

Pseudo-facsimile gebaseerd op een exemplaar uit privé-bezit

TROOST/ AEN MEVROU/ MARTHA BROUWER,/ WEDUWE ROUZE,/
OVER DE DOOT VAN HAEREN ZOONE,/ DEN WELEDELEN EN
HOOGHACHTBAEREN HEERE,/ EVERHART ROUZE,/ BURGEMEESTER DER
STADT DEVENTER,/ OVERLEDEN DEN 8. EN BEGRAEVEN DEN 13. VAN
LENTEMAENT 1699./Te DEVENTER, By Arnoldus Kurtenius, Boekdrukker.

* Athenaeum Bibliotheek Deventer In Dv Fol 18 Kl. 1. nr. 110

Zie: *Poezy 1700:604*

A. MOONENS/ POëZY./ (vignet) / T' AMSTERDAM en T' UTRECHT,/ By
FRANÇOIS HALMA en WILLEM vande WATER,/ Boekverkoopers, 1700.

UB Amsterdam 589 a 4

Ned sem. Amsterdam

Athenaeum Bibliotheek Deventer DM 42

UB Gent 4 exemplaren

KB 589a4

UB Leiden 2 exp.: 708 c20 en 1190 D16

* UB Nijmegen 482 c 304
 Stadsbibliotheek Haarlem 78 C 13
 Zie: *Lindeboom* 1958:22-28 en noot 2

DE DOOT VAN JOSUA,/ OP HET AFSTERVEN/ VAN DEN/
 DOORLUCHTIGSTEN EN GROOTMAGHTIGSTEN/ VORST EN HEERE,/
 WILLEM DEN DERDEN,/ DOOR GODTS GENADE/ KONING VAN GROOT
 BRI-/ TANJE, VRANKRYK EN YRLANT,/ BESCHERMER DES GELOOFS,/ *Ontvouwen en toegepast/* In eene predikaetsie over Jos. XXIV. 29./
 Uitgesproken den 3. van Bloemaent 1702. den/ gedenkdagh der verlossinge
 van Overysse/,/ DOOR/ ARNOLD MOONEN,/ Bedienaer des H. Euangeliums
 te Deventer./ (vignet) /*Te DEVENTER,*/ By ALBERT FRONTEN,
 Boekverkooper, woonende/ in de groote Overstraet, 1702.

* Athenaeum Bibliotheek Deventer In DM 498

KB Den Haag

UB Gent T1 9665

UB Leiden Port. 96 6/

Zie: *Tiele* III:307, nr. 996 en *Knuttel* III:255 nr. 14714, beide met de
 opmerking: "Aan het slot een uitvoerig gedicht, getiteld: *Lijkplicht* enz."

Zie: *Lindeboom* 1958:9 en noot 3

DE LYDENDE/ CHRISTUS,/ OF HISTORI/ VAN HET LYDEN EN STERVEN/
 DES/ VERLOSSERS,/ UIT DE OVEREENSTEMMINGE DER VIER/
 EUANGELISTEN/ *Ontvouwen en toegepast/* DOOR/ ARNOLD MOONEN,/ *Predikant te Deventer,* (vignet) /*Te DEVENTER,*/ By Albert Fronten,
 Boekver-/ koper. 1702./

* Athenaeum Bibliotheek Deventer DI XVIII 42 DM 291

Museum De Waag Deventer

Tweede druk

Delft 1718 A. Beman

Th. Hoge School Kampen

KB 517 e 9

editie van 1764 te Amsterdam

Athenaeum Bibliotheek Deventer DM 292

Zie: *Boekzaal* 1764a:216

Zie *Lindeboom* 1958:10 en noot 4

*Der/ Leidende Christus/ Oder/ Die Historie desz Leidens und Sterbens/
 Unsers/ Herrn und Heylands Jesu Christi,/ Auss der Zusammenstimmung/
 der IV. Evangelisten deutlich erklaret und erbaulich/ zugeeignet./ Von/
 ARNOLD MOONEN,/ Predigern zu Deventer./ Wegen seiner Furtrefflichkeit
 in unsere Hochteutsche Sprache ubersetzet./* (vignet) /*Franckfurt,/ Verlegt
 Johann Maximilian von Sand,/ Anno MDCCIV.*
 Franckfurt 1704.

* UB Amsterdam 1094 c 14

Franckfurt 1712 Dominicus von Sand

Zie: The National Union Catalog 393,59 : NM 0742560 NNUT

AEN DEN WELEDELEN EN HOOGHACHTBAEREN HEER/ RUDOLF JORDENS,/ BURGEMEESTER DER STADT DEVENTER,/ BETREURENDE HET VERLIES ZYNER HUISVROUWE,/ Mevrouw/ INA ROELINK,/ OVERLEDEN DEN 16. EN BEGRAEVEN DEN 20. VAN HERFSTMAENT DES JAERS 1703./ Te DEVENTER, by Arnoldus CURTENIUS, Boekdrukker en Boekverkooper, woonende aan den Brink.

* Athenaeum Bibliotheek Deventer In Dv Fol 18 Kl. 1. nr. 114

Zie: *Vervolg der Poezy 1720:162*

A. MOONENS/ BRIEF/ AEN ZYNEN VRIENT,/ DEN HEER/ A. Ø. Z. A./ Tot afwissching der vlakken, die het den Heere Joan-/ nes Brandt gelieft heeft hem in zyne Verantwoor-/ ding tegens den Heer Jakobus Leidekker/ aen te wryven./ *Hier by zyn gevoegt/* Twee brieven, de een van J. Brandt, en de ander/ van A. Moonen, door Brandt voorhene uitgegeeven./ Te DEVENTER/ By Arnoldus Kurtenius, Boekdrukker en Boekverkooper,/ woonende aen den Brink, 1705.

(UB Utrecht: vermist)

KB Leesz. Nw Gesch. (363; 410)

* UB Leiden 1146 B16 7/

GEDENKTEKEN/ VAN DE HOOGWAERDIGE,/ WELGEBOORE EN GODTVRUCHTIGE VROUWE,/ MEVROUWE/ ADELGONDE JUDITH/ VAN DEN KLOOSTER,/ ABDISSE VAN HET VRYE HOOGADELYKE STICHT/ MARIENHORST AEN DE HUNNEPE,/ OVERLEEDEN DEN 1. EN BEGRAEVEN DEN 8. VAN HOOIMAENT 1705./ Te DEVENTER, By Arnoldus Kurtenius, Boekdrukker en Boekverkooper, woonende aen den Brink, 1705.

* Athenaeum Bibliotheek Deventer In Dv Fol 18 Kl. 1. nr. 119

Zie: *Vervolg der Poëzy 1720:65*

A. MOONENS/ VERANTWOORDING,/ TEGENS/ J. BRANDT,/ Remonstrantsch Predikant te Amsterdam,/ Over zyn oordeel van het derde deel der/ KERKELYKE/ GESCHIEDENISSEN/ Van wylen zynen Vader,/ DEN HEERE/ GEERAERT BRANDT./

Pseudofacsimile weergave gebaseerd op een exemplaar ingebonden bij *Brandt 1705* blz. 69 e.v.

* Athenaeum Bibilothek Deventer 52 C 34

UB Groningen

UB Leiden 2 exemplaren; 1146 B16 6/ en sem rem. 215

NEDERDUITSCH/ SPRAEKKUNST,/ TEN DIENSTE VAN IN-/ EN UITHEEMSCHEN/ UIT VERSCEIDENE SCHRYVEREN/ EN AENTEKENINGEN OPGEMAEKT/ EN UITGEGEEVEN/ DOOR/ A. MOONEN./ (vignet) / T' AMSTELDAM,/ By François Halma, in/ Konstantyn den Grooten, 1706.

Opmerking: Dit werk is het eigenlijke object van ons onderzoek. Onze inleiding gaat vooraf aan een heruitgave van de druk uit 1706, waarbij in een variantenapparaat afwijkingen uit andere edities zijn opgenomen.

De titelpagina's van de afzonderlijke edities van de *Nederduitsche Spraekkunst* zijn in facsimile ter illustratie in deze inleiding gegeven.

UB Amsterdam ok 73 56

UB Gent H 857

UB Leiden 1193 G 10 1/

* UB Nijmegen 463 C 98

UB Vrije Universiteit XN 05596

Stadsbibliotheek Haarlem 65 F 20

Tweede druk: Deventer 1719

UB Nijmegen, Instituut Nederlands T16 Moo 1 Rariora

UB Amsterdam twee exemplaren: 1156 e 55 en 875 f 25

UB Gent drie exemplaren: H820, GUS 117 en DIA XI-2

UB Leiden 1100 F 75

Stadsbibliotheek Haarlem 65 F 21:1

Editie 1740 Amsterdam Wor/Erve G. Onder de Linde

UB Amsterdam 1742 J1 2)

UB Gent H1430

UB Leiden drie exemplaren: 706 F 16 1/; 1169 G 39 1/1 en 2589 F 44

Editie 1751 Amsterdam P. Meyer

UB Amsterdam 618 g 25

Stadsbibliotheek Haarlem 65 F 22:1

Editie zonder jaartal Amsterdam P. Meijer

Athenaeum Bibliotheek Deventer 15 H 40.

Liefhart, of Herderklaght op de doot van den Heere Jan van Broekhuizen

Amsterdam 1708 F. Halma

Zie: The National Union Catalog 393:59 NM 074 2558 ICU

Zie: *Vervolg der Poezy 1720:31*

NAEMKETEN/ DER/ PREDIKANTEN,/ Die, van de Hervorminge der Kerken/ aen tot het jaer 1709. toe,/ *In de Gemeenten, die onder de vier Classen/ van het Overysselsche Synode behooren,/* Het Euangelium bedient hebben,/ *Samengeschiedt, en ten dienste der Nederlantsche Kerke/ en haerer liefhebberen gemeen gemaakt/* Door/ ARNOUT MOONEN,/ Predikant te Deventer./ (vignet) /Te DEVENTER,/ By JAN VAN WYK, *Boekverkooper, woonen-/ de in de groote Overstraet,* 1609.

KB 523481 L(2) 5848/ 3175 g 23

* UBA 450 f 22 1)

Naemketen, enz. vervolgt tot 1803 door B.G. Noordbeek en (tot 1807) door Joh. Hoogewal.

Deventer 1807 L. A. Kersenbergh

UB Amsterdam 450 f 22 2)

UB Leiden twee exemplaren: 754 G 12 en 115 F 28

UB Utrecht

gem bibliotheek Rotterdam

Athenaeum Bibliotheek Deventer DI XIX 101 Kl. 1.

Zie: *Lindeboom 19578:15 en noot 1*

BRIEF/ VAN DEN HEERE/ ARNOLD MOONEN/ AEN DEN OPSTELLER/
DEZER ALMERKINGEN/ OVER DE/ SCHETSE/ DER/
NLDERDUITSCH SPRAEKKUNST,/ onlangs in de Latynsche tale
uitgegeven.

Ingebonden bij:

Van Hoogstraten 1710

De brief is gedateerd 1703 (= 1708)

* Athenaeum Bibliotheek Deventer In DM 526

UB Leiden twee exemplaren (editie 1733): 1068 E 64 en 1251 F 33

Nijmegen, Instituut Nederlands

PAULUS/ ONDER de HEIDENEN;/ OF/ EUANGELIDIENST/
PREDIKAETSIEN en REYZEN/ IN/ JUDEA, SYRIE, ASIE, &c./ VAN
DAMASKUS AF, TOT ZYNE/ LAETSTE WEDERKOOMST/ BINNEN
JERUSALEM;/ UIT DE/ HANDELINGEN der APOSTELEN;/ DOOR/
ARNOLD MOONEN./ (vignet) / Te DELFT,/ By ADRIAEN BEMAN.
1715.

Minderbr. Kap. Den Bosch

* Athenaeum Bibliotheek Deventer DM 286

Volgens Van der Aa door Emanuael Meyer, predikant te Weinterfingen
in het "Hoogduitsch overgebracht".

Zie: *Lindeboom 1958:10, noot 6*. De Duitse vertaling hebben we niet
kunnen achterhalen.

ARNOLDI MOONENII/ ZUOLLANI/ VERBI DIVINI MINISTRI/ DUM
VIVERET DAVEN-/ TRIENSIS/ POEMATA/ LATINA./ (vignet) /
Groningae,/ Apud JOH. a VELSEN. 1716.

KB 850 e 11

* UB Amsterdam 1725 f1; en: 460 f 28 2)

UB Leiden 693 F 28

UB Groningen

IB Gent BL 1683 I

Zie: *Lindeboom 1958:22-28*

Zie: *Harderwijk 1829:546-548*

Zie: *Hofman Peerlkamp 1838:466*

ABRAHAMS/ ROEPING/ UIT/ UR DER CHALDEEUWEN/ Nevens zyn/
LEEVEN en BEDRYF/ In Kanaan, Egipte, enz./ Behelzende onder andere
de merk-/ waardige ontmoeting van/ MELCHIZEDEK,/ Die wytlustigh
betoogt wort/ JEZUS CHRISTUS/ geweest te zyn./ Mitsgaders de
Godtlyke Beloften en Voorzeg-/ gingen aen Abraham tot GEN. XV: 17./
ingesloten./ DOOR/ ARNOLD MOONEN./ (vignet) / Te Delft,/ By
ADRIAAN BEMAN, 1717.

Lindeboom 1958:10 noot 5 noemt een eerste druk uit 1715
(s-Gravenhage) en de editie 1717 is volgens hem de tweede druk. Een
exemplaar uit 1715 hebben we niet kunnen achterhalen.

Th. Hoge School Kampen

* UB Leiden 1200 E 6

VERVOLG/ DER/ POeZYE/ VAN/ ARNOLD MOONEN./ (vignet) / Te
DELF/ Bv REINIER BOITET, Boekwerkooper/ MDCCXX./

* UB Nijmegen 18 Moo 1

Athenaeum Bibliotheek Deventer DM 43 en DM 647 (2 exempl.)

UB Gent twee exemplaren

UB Leiden twee exemplaren: 708 c 21 en 1190 D 17

Stadsbibliotheek Haarlem 75 D 1

Zie: *Lindeboom* 1958:22-28

WAERMONT,/ Of/ HERDERSKLAGHT/ Over de doot van den/
Eerwaardigen, Hooghgeleerden,/ Godtvruchtigen HEERE/ Simon
Simonides,/ Bedienaer des H. Euange-/ liums in 's Gravenhage,/ Door/
AERNOUT MOONEN,/ *Predikant ten Hardenbergh.*

Ingebonden bij:

Simonides 1724

* Athenaeum Bibliotheek Deventer 182 - 47 e 30

LETTERKEEREN/ Des Woorts/ DAVENTRIA,/ Gevloeit uit de Pennen/
Van JACOBUS REVIUS/ En/ ARNOLD MOONEN./

In: *Dumbar* 1732(I): ***2v e.v..

* UB Nijmegen 223 A 4

2

NEDERDUITSCH SPRAEKKUNST.

TEN DIENSTE VAN
IN- EN UITHEEMSCHEN
UIT VERSCHEIDENE SCHRYVEREN
EN AENTEKENINGEN OPGEMAECT
EN UITGEGEEVEN

DOOR
A. MOONEN.

TE AMSTELDAM,
By ADRIAAN WOR, en de Erve G.
ONDER DE LINDEN, 1740.

HET STEMMA VAN DE NEDERDUITSCHES SPRAEKKUNST

Waar de filoloog te maken krijgt met meerdere redacties van eenzelfde tekst, dringt zich spoedig de vraag op hoe de onderlinge relaties tussen die afzonderlijke redacties zijn. Om een antwoord te krijgen op die vraag kunnen we gebruik maken van de stamboomtheorieën zoals die binnen de tekstkritiek zijn opgesteld.

Was het binnen de tekstkritiek oorspronkelijk de bedoeling met behulp van dergelijke stambomen ontbrekende tekstfragmenten te reconstrueren, later wordt de ontworpen theorie in de praktijk voornamelijk gebruikt om de onderlinge verhoudingen van de redacties te bepalen. Om die onderlinge verhoudingen is het ons in dit hoofdstuk te doen.

De theoretisch mogelijke combinaties voor een aanvaardbare tekstoverleveringstheorie zijn gerelateerd aan het aantal bekende redacties die binnen die theorie van belang zijn. Afhankelijk van dat aantal redacties kan men de theoretisch mogelijke keteningen reconstrueren, die ieder op zichzelf weer talrijke stemma's impliceren. Dees(1) heeft overtuigend laten zien dat onderzoek naar de mogelijke onderlinge verhoudingen tussen zeven redacties rekening moet houden met een miljard verschillende stemma's. Deze weinig werkzame situatie vereist in een vroeg stadium een gedachtengang op grond waarvan het aantal stemma's drastisch terug gebracht kan worden. Zo'n gedachtengang hebben we uitgewerkt in 1985 naar aanleiding van de tekstoverlevering van *Lanseloet van Denemerken*.(2) In het opstellen van het stemma van de Van Poolsumtak binnen die tekstoverlevering hadden we binnen die 'familietak' te maken met enkelvoudige variaties: dit zijn keteningen van redacties die meteen laten zien welke twee hoofdgroepen er zijn aan te brengen. Daarbij ging het in 1985 niet om de stamboom van de hele Lanseloet-overlevering, maar enkel om de *datering* van het handschrift 's-Gravenpolder. Binnen die enkelvoudige variatie hadden we voldoende aan de methode van Dom Quintin en Dom Froger.(3) De situatie voor de hele overlevering van de *Nederduitsche Spraeckkunst* is allerm minst enkelvoudig. Daarom zullen we eerst rekenschap geven van de diverse *varianties*, alvorens er een *ketening* wordt geconstrueerd waaruit het uiteindelijke *stemma* moet voortkomen.

Helaas biedt Froger geen richtlijnen voor het opstellen van keteningen bij complexe variaties. Daarom maken we gebruik van het notatiesysteem en de werkwijze van Vinton A. Dearing.(4)

In dit kader willen we vooraf melden dat het ons niet mogelijk is, de stamboom op te laten stellen door de computer. Ondanks verschillende pogingen c.q. aanzetten daartoe van o.a. Dearing, Kochendörfer, Zarri en Dees(5) is er nog steeds geen alomvattende standaardtheorie, laat staan een standaardcomputerprogramma. Onze bevindingen zijn gebaseerd op een

(1) A. Dees, 'Over stamboomen van handschriften', in *Forum der Letteren*. 18 (1977), 63-78

(2) Wim N.M. Husken en Frans A.M. Schoors *Sandrijn en Lanslot Nijmegen-Grave* 1985 11-21

(3) Dom J. Froger, *La critique des textes et son automatisations* Paris 1968

(4) Dearing 1973 57-58

(5) Kortheidshalve volstaan we hier met de verwijzing naar Dearing 1970, 1974 en 1979, Kochendörfer 1971, 1973 en 1976, Zarri 1971, 1973, 1974, 1976 en 1977 en Dees 1975, 1976 en 1977

manuale raadpleging van het materiaal en kunnen dan ook niet meer dan een indicatie geven. Desalniettemin kunnen er toch duidelijke uitspraken gedaan worden omtrent de geschiedenis van de tekstoverlevering van de *Nederduitse Spraakkunst*.

In het nu volgende worden een aantal *varianten* besproken op grond waarvan een *variatie* wordt opgesteld. Onder *variatie* verstaan we: keteningen van redacties die laten zien welke hoofdgroepen er ten aanzien van precies deze variant zijn aan te wijzen. In zo'n variatie wordt iedere redactie vervangen door een letter: het siglensysteem.

We geven het tweede handschrift (i.e. het handschrift met aanwijzingen voor c.q. aantekeningen van een 'zetter', fs) de sigle A en de drukken uit 1706, 1719, 1740/51 en de vijfde druk (z.j.) resp. de siglen B, C, D en E. Dit houdt in dat de redacties 1740 en 1751 door één sigle worden vertegenwoordigd in de variaties. Deze redacties hebben onderling namelijk geen discriminerende oriëntatiekenmerken, zodat ze niet zinvol apart in een stamboom 'opgehangen' kunnen worden. Het ontbreken van die kenmerken kan gedemonstreerd worden met de notatiewijze van Dom Quentin en Dom Froger.⁽⁶⁾

Voor een stemma als: 1740---X---1751 moet gelden:

1751/X vs 1740 = n (willekeurig aantal, groter dan 0)

1740/X vs 1751 = n (willekeurig aantal, groter dan 0)

1740/1751 vs X = 0 (zero caractéristique)

Deze situatie doet zich niet voor; de feitelijke verhoudingen zijn:

1751/X vs 1740 = 0

1740/X vs 1751 = 0

1740/1751 vs X = 0

Waarmee niet alleen is aangetoond dat de X als intermediair theoretisch gezien niet zinvol is, maar ook dat beide redacties geen onderlinge oriëntatiekenmerken hebben. Ze mogen dan ook niet als afzonderlijke elementen in een stamboom worden opgenomen en moeten in het siglensysteem samen door één sigle worden vertegenwoordigd.

We bespreken nu een aantal *varianties* die voortkomen uit een vrij willekeurig gekozen *variant*. Het gaat hier om het *type* variaties.

Eenvoudige variaties zijn keteningen van redacties die meteen laten zien welke twee hoofdgroepen er zijn aan te brengen binnen de siglen. Binnen de eenvoudige variaties wordt er onderscheid gemaakt tussen variaties van het type-1 en het type-2. Kenmerken van het type-1 zijn:

- er zijn twee groepen siglen.

- één van beide groepen bestaat slechts één sigle, bijvoorbeeld A:BCDE.

Als een dergelijke variatie overtuigend aanwijsbaar is (een taak voor de filoloog), kan uit dit type-1 worden geconcludeerd dat de sigle die zich onderscheidde van alle overige, aangemerkt moet worden als een eindterm in de ketening; geen der overige siglen kan er nog aan worden opgehangen.

Variaties van het type-2 verschillen met die van het type-1 in het tweede kenmerk: type-2 variaties zijn

(6)Froger 1968 42-50

- eenvoudige variaties die uit twee 'echte' groepen bestaan. Kenmerk van een 'echte' groep is dat ze bestaat uit meer dan één sigle. Een voorbeeld van twee 'echte' groepen in een variatie is: AD:CDE.

Complexe variaties bestaan uit meer dan twee groepen. Tot het type-3 worden die variaties gerekend

- die slechts één 'echte' groep kennen en meer dan één énelementgroep, bijvoorbeeld A:B:CDE. Tot slot bestaan de type-4-varianten uit

- meer dan een 'echte' groep siglen, bijvoorbeeld. AB:CD:E.

In het nu volgende bespreken we de verschillende variaties. Vervolgens betrekken we de frequentie van de variatie in onze overwegingen en trachten we haar te 'wegen': de filoloog moet een uitspraak doen over de waarde van zowel de variant als de variatie.

Het schiften van pseudo-varianten en echte varianten blijft een filologische kwestie. *Zarri 1973:227* wijst weliswaar op vertroebeling van varianten door dialect- en spellingsverschillen, maar evenals bij Dearing en Froger is er geen echt voorstel ten aanzien van het toekennen van waarde aan varianten.

Ons is gebleken dat het zinvol is, eerst een aantal variaties op te stellen aan de hand van 'grote' varianten; varianten die in omvang een combinatie van woorden groter dan bijvoorbeeld drie overstijgen. Met deze grove zeef komen reeds enige signalen over mogelijke 'familietakken' binnen de stamboom. Het gaat ons hier om grote varianten zoals bijvoorbeeld blz. 15, 16, 47, 50 etc..

In tweede instantie moeten de variaties van varianten op woordnivo tot combinaties van bijvoorbeeld drie woorden bestudeerd worden.

De vergelijking tussen beide onderzoeken levert natuurlijk per tekstoverlevering andere gegevens op. Afhankelijk van deze gegevens moet de onderzoeker besluiten of er nog onderzoek gedaan zal worden naar variaties op spellingnivo en leestekennivo. Op voorhand zijn deze niet uit te sluiten; er zijn zeker situaties denkbaar waar ook vergelijking van spellingafwijkingen en interpunctieverschillen een zinvolle bijdrage levert tot het vaststellen welke variaties wel of niet gebruikt moeten worden bij het opstellen van een ketening.

Als zicht is verkregen op het aantal *in werkelijkheid voorkomende variaties* behoeven alleen *deze en geen andere* nadere bespreking. In het nu volgende bespreken we alleen die variaties die zich daadwerkelijk voordoen binnen de ons bekende tekstoverlevering van de *Nederduitsche Spraekkunst*.

De aanduiding "(...)" betekent dat de variant feitelijk groter is dan hier is aangegeven. Wie wil weten hoe de hele variant eruit ziet, bekijkt het variantenapparaat bij de teksteditie (in voorbereiding).

Bij de weergave van de varianten wordt geen onderscheid gemaakt tussen cursieve letters en letters in romein

De type-1-varianten.

pagina: 14

A: Xerxes,

B: Xerxes, Saxo,

C: Xerxes, Saxo,

D: Xerxes, Saxo,

E: Xerxes, Saxo,

==> Variatie: A:BCDE

Opmerking: Het betreft hier een directionele variatie. Dat wil zeggen dat deze variatie gebruikt moet worden bij het opstellen van de ketening. De variatie A'BCDE komt vele, vele malen voor.

pagina: 164

A: ten vollen

B: tenvollen

C: ten vollen

D: ten vollen

E: ten vollen

==> Variatie: B:ACDE

Opmerking: Het betreft hier een zeer zwakke variatie. In feite is het verschil tussen deze varianten gelegen in de spatie. Een soortgelijke situatie doet zich voor op blz. 191. Daar betreft de variant van dit type echter een evidente fout, die onmiddellijk uit de context is te herstellen. Deze variatie komt verder nauwelijks of niet in het bestand voor. Het is alles behalve een directionele variatie. Gezien haar geringe betekenis verwerpen we ze.

pagina: 257

A: meldinge

B: meldinge

C: melden

D: meldinge

E: meldinge

==> Variatie: C:ABDE

Opmerking: Deze variatie komt enkele keren voor. We zullen haar bij het opstellen van de ketening moeten gebruiken: het is een directionele variatie.

pagina: 120

A: diener, vryer, hoog,

B: diener, vryer, hoog,

C: diener, vryer, hoog,

D: diener, hoog,

E: diener, vryer, hoog,

==> Variatie: D:ABCE

Opmerking: Deze variatie komt regelmatig voor. Ook deze betrekken we bij het opstellen van de ketening: het is een directionele variatie.

pagina: 177

A: Eindigende

B: Eindigende

C: Eindigende

D: Eindigende

E: De Eindigende

==> Variatie: E:ABCD

Opmerking: Deze variatie komt meerdere malen voor en is zwaar genoeg om als directionele variatie te worden aangemerkt.

De type-2-varianten.

pagina: 121

A: Zeldzaam, huidigh,

B: Zeldzaam, huidigh,
C: Zeldzaam, huidigh, nederigh,
D: Zeldzaam, huidigh, nederigh,
E: zeldzaam, huidigh, nederigh,
==> Variatie: AB:CDL

Opmerking: Deze variatie komt vele malen voor. Ze is zeker een directionele variatie.

pagina: 248

A: Zie, zie hier,
B: Zie, zie hier,
C: Zie, zie, hier,
D: Zie, zie, hier,
E: Zie, zie hier,
==> Variatie: CD:ABE

Opmerking: Het betreft hier een zeer zwakke variatie. Ze komt nauwelijks of niet in het bestand voor en betreft slechts de afwijking van een leesteken. We betrekken deze variatie niet bij het opstellen van de ketening.

pagina: 16

A: &c.
B: &c.
C: &c.
D: &c. gelyk mede (...)
E: &c. gelyk mede (...)
==> Variatie: DE:ABC

Opmerking: De variatie DE:ABC komt vele malen voor. Ze is zeker een directionele variatie.

De type-3-variantes.

pagina: 84

A: E, S, SCH, ST
B: E en S
C: E en S en SCH
D: E en S en SCH
E: E en S en SCH
==> Variatie: A:B:CDE

Opmerking: Het betreft hier een directionele variatie.

pagina: 289

A: Getal en in
B: Getal en in
C: Getal en in
D: Getallen in
E: Getal in
==> Variatie: ABC:D:E

Opmerking: Deze variatie komt enige malen voor. Ze is een directionele variatie.

pagina: 213

A: AERDIG,
B: AERDTS,

C: AERDIS,
D: AERDIG,
E: AERDIG,

==> Variatie: ADE:B:C

Opmerking: Dit is een zwakke variatie, met een eenmalige frequentie. We zullen deze variatie niet gebruiken.

pagina: 18

A: (geen lezing mogelijk)
B: (geen lezing mogelijk)
C: (geen lezing mogelijk)
D: (fout x in custode)
E: (fout x in custode)

==> Variatie: A:B:C:DE

Opmerking: De zwaarte van deze variatie is dubieus, maar we willen haar niet op voorhand verwerpen.

pagina: 183

A: (geen lezing mogelijk)
B: (fout in custode)
C: (zelfde fout in custode)
D: (niets)
E: (niets)

==> Variatie: A:BC:D:E

Opmerking: Ook de zwaarte van deze variatie is dubieus, maar we willen haar niet op voorhand verwerpen.

De type-4-varianties

pagina: 47

A: deeze allerlei
B: deeze van allerlei
C: deeze van allerlei
D: deeze niet alleen van (...)
E: deeze niet alleen van (...)

==> Variatie: A:BC:DE

Opmerking: Het betreft hier een directionele variatie, die zich meer dan eens voordoet. We betrekken haar bij het opstellen van de ketening.

pagina: 64

A: EEU
B: EFU
C: AEU, EEU en IEU,
D: AEU en EEU
E: AEU en EEU

==> Variatie: AB:C:DE

Opmerking: Het betreft ook hier een directionele variatie, die zich meer dan eens voordoet. We betrekken haar bij het opstellen van de ketening.

pagina: 37

A: voor- en tegenspoet;
B: voor- en tegenspoet;
C: en voor en tegenspoet;

D: en voor en tegenspoet;

E: en voor- en tegenspoet;

==> Variatie: AB:CD:E

Opmerking: Dit is een twijfelachtige variatie. Op grond van het leesteken in E werd besloten tot een variatie van het type-4, maar de variatie zou eveneens aangemerkt kunnen worden als AB:CDE, een directionele variatie van het type-2. Als AB:CD:E voeren we deze af.

pagina: 331

A: onweder en slagregen;

B: onweder; en slagregen;

C: onweder; een slagregen;

D: onweder; en slagregen;

E: onweder, en slagregen;

==> Variatie: BD:AC:E

Opmerking: Dit is alleen een directionele variatie als we de leestekens betrekken bij het onderscheiden van de siglengroepen. Maar ook dan blijft de zwaarte van de variant gering.

Uitendelijke lijsten van variaties

Type-1-variaties:

==> Variatie: A:BCDE

==> Variatie: C:ABDE

==> Variatie: D:ABCE

==> Variatie: E:ABCD

Type-2-variaties:

==> Variatie: AB:CDE

==> Variatie: DE:ABC

Type-3-variaties:

==> Variatie: A:B:CDE

==> Variatie: ABC:D:E

==> Variatie: ADE:B:C

==> Variatie: A:B:C:DE

==> Variatie: A:BC:D:E

Type-4-variaties:

==> Variatie: A:BC:DE

==> Variatie: AB:C:DE

==> Variatie: AB:CD:E

==> Variatie: BD:AC:E

Dit is het totaal aantal variaties dat zich voordoet. Ze spreken duidelijke taal: uit de type-1- en 2-variaties resulteren de eindknopen A, C, D en E en de eindgroepen AB en DE (volgens Dearing hoeft men bij 5 siglen geen grotere eindgroepen dan die bestaande uit 2 siglen te nemen). Dit impliceert dat we de type-3- en type-4-variaties slechts hoeven te gebruiken ter controle van onze bevindingen uit de type-1- en type-2-variaties. Nemen we eerst de eindtermen uit de lijst van type-1-variaties, dan levert dit voor de *keting* de volgende eindknopen op:

Waar x bijvoorbeeld zou kunnen staan voor de "ideale Nederduitsche Spraekkunst" in het hoofd van Moonen, die ten minste twee directe afstammelingen kent.

(A)

Van andere Naemwoorden met andere uitgangen kunnen geen zekere regel gegeven worden. Dus is klings Vrouweljk, daar rius en krins Manlyk zyn, en ding Onzijdig. Die ondertuff, ge, met een LINS uitgaen befoeren tot het Manlyke Geslacht. s. s. in z van Vrouspersoonen ook gebruikt worden; als vondeling, voedsterling, doopeling. En deezse woorden van andere ~~Grontnaemwoorden~~ ^{Grontnaemwoorden} ~~afgeleide~~ ^{afgeleide}.

(B)

In Suitgaende woorden eindigen na de LINS met een euhale Y of met L, N, S, R, S. ^{Dag, Slag, Honig, Dag,}
 Hier van zyn Manlyk Maeg, affinis, Veeg, Boeg, Ploeg, Boog, Kryg, Balg, Gang, hang, rang, drang, vang, dwang, zwang, ^{Koning was} Koaning, een Manlyke oppernaght van hien, en, rot-
ring, ring, Sprung, Berg, deweg, Burg. Ook Tweley

(C)

Hier van zyn Manlyk Dag, slag, Honig, Dag,
Maeg, affinis, Veeg, Boeg, Ploeg, Boog, Kryg, Balg,
Gang, hang, rang, drang, vang, dwang, zwang,
zang, Teerling, en alle Zelfstandige Naemwoorden,
 van andere Grontnaemwoorden afgeleyd, die in
LING uitgaan, schoon zy van Vrouspersoonen
 ook gebruikt worden; als Vondeling, voedsterling,
doopeling, vluhteling &c.

E z

Pent.

Facsimile van eenzelfde tekstfragment uit het eerste handschrift (a), het tweede handschrift (b) en de editie van 1706 (c).

DE ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN DE NEDERDUITSCHES SPRAEKKUNST

Uit de geschiedenis van de tekstoverlevering ontstaat het uiteindelijke stemma van de *Nederduitsche Spraekkunst*. Aan de hand van dit stemma bespreken we nu de ontstaansgeschiedenis van deze grammatica.

De eerste signalen die de buitenwereld ontvangt van Moonens grammaticale werkzaamheden, worden in 1700 gegeven en wel op twee manieren: in het 'Berecht aen de Leezer' op blz. **v van Moonens *Poezy 1700* en in de 'Voorrede', blz. **4v van *Aenmerkingen over de Geslachten 1700* van David van Hoogstraten: "Tot het uitkomen dezer Spraekkunst is te grooter hoope, om dat wy reeds het grootste en zwaerste gedeelte daer van gezien hebben". We beschikken thans over twee handschriften van Moonen. Onze stelling is dat met deze mededelingen uit 1700 het eerste handschrift bedoeld is, dat nog in hoge mate afwijkt van het uiteindelijke product in 1706. Als belangrijkste argument hiervoor geldt het werk van Van Hoogstraten zelf, de *Aenmerkingen over de Geslachten*. Deze woordenlijst van ongeveer 1400 woorden was tot het jaar 1700 onbekend aan Moonen.

Het eerste handschrift vertoont ten opzichte van het tweede een zeer groot verschil in de behandeling van het accidens genus van het naamwoord. Dit verschil beslaat meer dan achttien pagina's. Met name de regels voor het bepalen van het genus zijn in het eerste handschrift beperkt. Vergelijking van beide handschriften toont dat de *regulae speciales* in het eerste handschrift ontbreken, maar in het tweede handschrift zijn opgenomen met in de uitwerking het gebruik van ruim de helft van Van Hoogstratens woordenlijst.

Interessant is ook de bespreking in het eerste handschrift op folio 16 van de Talletteren. Daar werd aanvankelijk het jaar 1698 gegeven als "het tegenwoordige jaer duizent zeshondert achtennegentigh", hetgeen later is doorgehaald en vervangen door "het tegenwoordige jaer duizent zeshondert en vier".

Op grond van deze gegevens constateren we dat het eerste handschrift reeds voor 1700 bestond.

Dit eerste handschrift is niet meer dan een aanzet tot wat in 1706 de *Nederduitsche Spraekkunst* zal worden. De verschillen met de uiteindelijke tekst waren zó groot, dat ze niet meer zinvol in het variantenapparaat opgenomen konden worden.⁽¹⁾ Een eerste bronnenonderzoek van Moonens hoofdstuk over het accidens genus in dit eerste handschrift leverde al direct de bevinding op dat we hier te maken hebben met een compilatie van met name het werk van Van Heule en Kók. Talrijke uitbreidingen en correcties laten zien dat pas in tweede instantie het werk van Schottelius is geraadpleegd; invloed van het werk van Van Hoogstraten ontbreekt geheel. Ook ontbreekt bv. de lijst van 'ongelykvloeiende werkwoorden' (blz. 217-228 uit de redactie van 1706), wat erop kan duiden dat Moonen gaandeweg dit eerste handschrift heeft gelaten voor wat het was en het niet overal heeft uitgebreid met zijn bevindingen uit latere studie. Zo is ook de syntaxis, in hoofdzaak werk van Moonens eigen hand, slechts gedeeltelijk aangevuld en heeft deze nog lang niet zijn uiteindelijke omvang. In zijn geheel telt dit handschrift eenderde aantal folio's van het tweede handschrift. Na ampel beraad is besloten het zwaartepunt van ons

(1) Ter illustratie geven we drie overeenkomende passages in facsimile van het eerste en tweede handschrift en de editie van 1706

onderzoek op het *tweede handschrift* te leggen, dat aanmerkelijk nauwer aansluit bij de redactie van 1706 dan het eerste. In het voorafgaande stemmaonderzoek is het eerste handschrift dan ook niet betrokken.

Het tweede handschrift is wel integraal opgenomen in het variantenonderzoek en wel om de volgende redenen:

1). de tekst is drie maal zo uitgebreid als die van het eerste handschrift en toont bij eerste vergelijking reeds grotere overeenkomst met de redactie van 1706 dan bij het eerste handschrift het geval is.

2). Het tweede handschrift bevat in andere hand talrijke aanwijzingen voor paginering die in vele gevallen precies overeenkomt met de paginering van 1706.

Zoals hierboven ten aanzien van het *eerste* handschrift al naar voren is gebracht dat het verschijnen van Van Hoogstratens *Aenmerkingen* de datering van dat manuscript ten dienste kan komen, zo bepaalt dit tevens de benedengrens voor de datering van het *tweede* handschrift. Het is op zijn vroegst in 1700 ontstaan

Als bovengrens kunnen we natuurlijk aannemen 1706, meer precies de 19e januari van dat jaar. Op die dag dateerde Moonen zijn *Aenspraek*, die tot het laatste zal hebben behoord van wat hij schreef van zijn in dat jaar verschijnend boek. Maar we mogen veilig aannemen dat de eigenlijke werkzaamheden tot en met 1704 plaatsgevonden hebben. Daarvoor geven we de volgende overwegingen:

- Bij de behandeling van de 'Tytgedichten' (blz. 39) geeft Moonen als voorbeeld: "Dus schryft men dit jaer, duizent zevenhondert en vier met deeze letteren, MDCCIV", in de redactie van 1706 identiek aan die van het tweede handschrift. Hierboven hebben we reeds gewezen op de correctie in het eerste handschrift: 'het tegenwoordige jaer' was aanvankelijk 1698.

- De aanwijzingen in het tweede handschrift van iemand die we gemakshalve 'de zetter' noemen, komen tot blz. 69 vrij precies overeen met de lay-out van 1706. Vrij precies: in een aantal gevallen is de uiteindelijke nieuw te beginnen pagina een of twee regels in afwijking met het teken in het tweede handschrift dat normaliter aangeeft dat een nieuwe pagina is begonnen. Uiteindelijk is er op blz. 78 van de redactie uit 1706 bijna een pagina verschil in nummering met de aantekeningen van 'de zetter'. Echter op blz. 81 klopt de pagina-aanduiding uit het tweede handschrift weer met de lay-out van 1706, met dien verstande dat een vorige aanduiding is doorgehaald. Vanaf blz. 99 volgens de redactie van 1706 ontbreekt dan de pagineringsaanduiding in het tweede handschrift, met uitzondering van 113, 118, 129, 137, 141, 145, 149, 151, 154, 161, 168, 170, 177, 185, 189, 193, 201, 205, 209*, 217, 225, 226*, 227, 228, 233, 236, 241, 243, 257, 266, 273, 277, 281, 289, 290, 297, 305*, 313, 321, 329, 333 (doorgehaald zonder hernummering), 337*, 338, 345, 350, 353. De sterretjes (*) bij enkele aangegeven paginanummers duiden erop dat deze nummering aanvankelijk elders was aangebracht.

Brengen we deze gegevens in verband met het stemma dan dringt zich de gedachte op dat ook *buitentextuele* gegevens het bestaan van een intermediair tussen het tweede handschrift en 1706 rechtvaardigen. Naar alle waarschijnlijkheid hebben er drukproeven bestaan die aan Moonen zijn voorgelegd en was het nog mogelijk aanvullingen en correcties aan te brengen.

Bekijken we die paginanummering eens nader tot blz. 69.

Tot blz. 14 lopen beide, tweede handschrift en redactie 1706, gelijk. Dan volgt op blz. 14 regel 32 de variant ten aanzien van het tweede handschrift: *Xerxes, Saxo*, waardoor de nieuwe alinea op blz. 15 regel 1 kan beginnen in plaats van volgens het tweede handschrift met 'gebruiken'. Op blz. 16 is deze kleine aanpassing weer helemaal hersteld en tot blz. 26 lopen beide pagina-aanduidingen gelijk op. Maar op blz. 26 doet zich in regel 13-14 de variant voor "Die in *Ier* ... en anderen."; deze tekst ontbreekt in het tweede handschrift, waardoor blz. 27 van de redactie 1706 al begint met *tegenzang* in plaats van zoals oorspronkelijk bedoeld was (zie nu regel twee) met het woord 'regel'. Hierdoor verschillen blz. 27 en 28 uit de editie van 1706 ten opzichte van het tweede handschrift; blz. 29 loopt weer parallel in beide redacties.

Mooi is de variant op blz. 32 regel 21 in de redactie 1706. Daar geeft Moonen oorspronkelijk de tekst zoals die is afgedrukt in het variantenapparaat. De uiteindelijke tekst van de regels 21-31 is op een apart inlegvel toegevoegd in het handschrift. En ... de lay-out van 1706 komt opnieuw niet overeen met de pagina-aanduiding in het tweede handschrift. Pas op blz. 35 lopen beide redacties in dit opzicht gelijk. Ook op blz. 53 doen zich twee afwijkingen voor, veroorzaakt door de toevoeging in de regels 10-11 en 14-15. Er is alleen verschil ten aanzien van de lay-out van blz. 53 in de redactie 1706. Tot blz. 68 lopen dan weer beide redacties parallel.

Evenals op blz. 32 regel 21 is er een toevoeging van tekst op een apart inlegvel in het handschrift en wel op blz. 216 regel 17 volgens de redactie 1706. Alleen is hier niet uit te maken of we te doen hebben met correctie *tijdens* het tot stand komen van dit tweede handschrift, of dat dit een toevoeging is van later datum. Door het ontbreken van pagina-aanduiding in het handschrift is niet te achterhalen of we de toegevoegde tekst mogen beschouwen als argument voor de stelling dat Moonen drukproeven heeft gezien.

Voorts wijzen we nog op de variant van blz. 345 regel 25 uit de redactie 1706, waarvan we de integrale tekst als aparte bijlage in de teksteditie geven. Hier blijkt dat Moonen aanvankelijk meende te kunnen volstaan met een zeer korte bespreking van de leestekens. In tweede instantie heeft hij zich bedacht en voegt hij nog twee hoofdstukken toe: blz. 344-356 redactie 1706. Omdat de oorspronkelijke versie in het tweede handschrift eindigt op folio 137v, omdat er geen doorhalingen zijn gemaakt en omdat de laatste twee hoofdstukken zijn geschreven op nieuwe bladen (folio 138 - 145), menen we dat we deze laatste zeven bladen moeten aanmerken als resultaat van het corrigeren van drukproeven, eerder dan dat we moeten denken aan herziening van de tekst tijdens de eerste schrijfperiode. Dit in tegenstelling tot de variant van blz. 216 regel 17 tot en met blz. 217 regel 1, waar immers niet valt op te maken op welk moment in het wordingsproces deze toevoeging zal zijn geschied.

In dit kader wijzen we op de "drukfeilen" die na de tekst van de *Nederduitsche Spraekkunst* worden gegeven (blz. 357 - 359). Er zijn geen redenen om aan te nemen dat deze drukfeilen niet door (een corrector van) Halma zijn opgespoord. Opmerkelijk is echter dat de laatste 'feil' die gecorrigeerd wordt staat op blz. 253: juist voor het begin van de syntaxis. Het is niet onmogelijk dat het zetsel van de *Nederduitsche Spraekkunst* in meer dan één fase tot stand is gekomen en dat Moonen dientengevolge slechts een gedeelte heeft kunnen corrigeren en tijdens die werkzaamheden

op het idee kwam alsnog een toevoeging over de 'Schrifttekens' te vervaardigen.

Op grond van deze overwegingen menen we dat er drukproeven hebben bestaan, die aan Moonen zijn voorgelegd. We mogen dan ook aannemen dat de fragmenten uit de editie van 1706 die in het tweede handschrift ontbreken toch van Moonens hand zijn. De herkomst van die fragmenten moeten te verklaren zijn op eenzelfde wijze als we de herkomst konden verklaren van de variant op blz. 31 regel 21 uit de redactie van 1706.

Het derde sigle uit de stamboom (C), dat de redactie 1719 vertegenwoordigt, symboliseert de meest zuiver overgeleverde tekst uit de overlevering als we de hoeveelheid en de kwaliteit van de varianten in ogenschouw nemen.

De variatie C:ABDE komt maar zelden voor en betreft vaak tekstafwijkingen die uit de context zelf direct in de oorspronkelijke vorm teruggebracht kunnen worden. Naar alle waarschijnlijkheid zijn het slechts (zet)fouten. Bv. blz. 212 regel 9 *Lyk, lymen*, waar uit de context blijkt dat het eerste woord *Lym* moet zijn. Zo ook op blz. 155 regel 4, waar de eerste 'meerdanvolmaekte Voorverleden Tyt' niet door het voegwoord 'Als' maar door 'Dat' voorafgegaan moet worden, zoals elders uit de *Nederduitsche Spraakkunst* blijkt. Alleen de variant van blz. 257 regel 22 is niet op deze wijze 'weg te cijferen'. Al met al is de zwaarte van de variatie C:ABDE zeer gering. We kunnen haar echter niet negeren en moeten constateren dat de redactie van 1719 wel heel dicht bij de intermediair Y zal liggen.

Lastiger is de situatie bij de redacties die vertegenwoordigd worden door de siglen D en E. Opvallend is dat de beide edities D en E onderling overeenkomen op blz. 47 (redactie 1740/1751 en vyfde druk (z.j.) blz. 45) en blz. 50 (redactie 1740/1751 en de vyfde druk (z.j.) blz. 49), waarmee ze gezamenlijk contrasteren met de redacties A, B en E. Daarentegen vertonen ze onderling weer zo veel afwijkingen dat geen van beide als intermediair kan aangewezen worden ten opzichte van de groep ABC. De varianten met variatie D:ABCE en L:ABCD beletten dit. Vandaar de toevoeging van de intermediair Z.

Maar kunnen we die vyfde druk (z.j.) toch dateren? Want het stemma (zie figuur 4) levert als bodemgrens het weinig bevredigende jaartal 1706 op. Textuele argumenten levert de tekstoverlevering ons niet, maar dat betekent niet dat buitentextuele gegevens de datering kunnen helpen.

Bekijken we de redacties 1740/1751 nog eens nader. De editie 1740 is verschenen bij Adriaan Wor en de Erve G. Onderdelinden. Gerard Onderdelinden had in 1719 de tweede druk laten bezorgen. Om welke druk (derde of vierde) het in 1740 gaat, wordt niet vermeld. De editie 1751 verschijnt bij Pieter Meyer als 'vyfde druk'. J. Knol(2) zegt over deze drukken; "Volgens de titelpagina is de uitgave van 1751 de vijfde druk, wat erop wijst dat er vier oudere zijn. Het is tot dusver niet gelukt er vier terug te vinden. Van de editie van 1751 is waarschijnlijk een zeer grote oplage gemaakt, want zij was in 1783 nog verkrijgbaar (blijkens een mededeling van de uitgever achterin Van Hoogstraten 1700 (ed. 1783)".(3) Ook ons is het niet gelukt die zgn. derde druk terug te vinden. Wel bleek dat de situatie gecompliceerder is dan Knol heeft geschetst. Zo blijkt dat

(2) in Bakker en Dibbets *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* 1977 82

(3) Bedoeld zijn de erven P. Meijer en G. Warnars die in 1783 achter de heruitgave van *Van Hoogstraten 1700* opnemen A. MOONEN *Nederduitsche Spraakkunst ten dienste van uitheemschen uit de verscheidene Schryver en Aanteekeningen opgemaakt en uitgegeven Vyfde Druk volgens het oorspronkelijke Handschrift verbeterd in Bvo*

het exemplaar in Deventer, evenals dat van de UB Amsterdam, in de catalogus vermeld wordt als "Vyfde druk. Volgens het oorspronklyk handschrift verbeterd". Echter, in tegenstelling tot de UB Amsterdam, heeft de Athenaeumbibliotheek daadwerkelijk een uitgave met een titelblad dat correspondeert met het fiche uit de catalogus. Onder de opgegeven signatuur heeft de UB Amsterdam de gedateerde vijfde druk van 1751.

Er zijn ons op dit moment wel vier drukken bekend, maar helaas kunnen we niet concluderen dat de redactie van 1740 de vierde druk is.

Onze opvatting is dat de door ons gezochte 'derde druk' niet heeft bestaan. We hebben er geen spoor van kunnen terugvinden; noch van het exemplaar zelf noch van vermeldingen van het bestaan ervan. Maar ook komen we tot deze bevinding, omdat de editie van 1740 niet vermeldt met welke heruitgave we hier te maken hebben. Aangezien deze redactie is uitgegeven mede door de Erve G. Onderdelinden mogen we aannemen dat de rechten binnen de familie Onderdelinden zijn gebleven en menen we de editie van 1740 als derde druk te kunnen aanwijzen. Als derde overweging geldt deze vermelding uit 1733: "De Spraekkunst van den Heere *Moonen* is voor de Tweedemaal by *Onderdelinden* in den jare 1719 gedrukt, en voor 18 Stuurvers te bekomen".(4) Letten we op de jaartallen waarin de *Nederduitsche Spraekkunst* verschenen is, dan is het niet erg aannemelijk te verwachten dat er tussen 1733 en 1740 nog een herdruk zou zijn verschenen.

Een vierde overweging ontstond naar aanleiding van de redactie van 1751. In het voorafgaande is er reeds op gewezen dat we hier te maken hebben met een (gedeeltelijke) titeluitgave van 1740. Blijkbaar hebben Adriaan Wor en de Erve Onderdelinden zich in 1740 verkeken op de belangstelling voor de *Nederduitsche Spraekkunst*. Toen Pieter Meyer in contact kwam met de Erve Onderdelinden zal hij niet alleen rechten maar ook voorraad overgenomen hebben. In ieder geval is er bij deze editie van 1751 sprake van enige onzorgvuldigheid, zo niet bedrog. Immers alleen het eerste katern werd opnieuw vervaardigd. Om de populariteit van dit werk wat op te poetsen of om te verzwijgen dat de onderneming met een voorraad uit 1740 was blijven zitten, verschijnt er thans op de titelpagina: vijfde druk, 1751. In feite is er echter sprake van hetzelfde *derde* zetsel, nl. dat uit 1740.

Men geve zich er rekenschap van dat we hier het bestaan van een ons onbekende derde *druk* betwifelen, die zou moeten zijn verschenen tussen 1719 (meer precies tussen 1733) en 1740. Dit houdt echter geenszins in, dat de beide onbekende Y en Z uit het stemma hun bestaansrecht hebben verloren. De enige constatering ten opzichte van deze beide onbekende mag zijn, dat het hier geen *druk* zal betreffen.

Bekijken we thans de plaats van de vyfde druk (z.j.) in de stamboom. De *tekstoverlevering* belet ons geenszins deze redactie op een chronologische tabel vooraf te laten gaan aan 1740. Met andere woorden: deze redactie kan in principe in aanmerking komen als die onbekende derde druk. In dat geval hoeven we alleen de mededeling op het titelblad (vyfde druk) niet serieus te nemen. Immers, de tekstoverlevering biedt geen uitsluitel over de *ouderdom* van deze redactie, behalve dat zij niet ouder kan zijn dan de redactie van 1706. Om toch greep te krijgen op de ouderdom van deze redactie, moeten we naar *buitentextuele* gegevens op zoek. Natuurlijk gelden

(4) in Godgeleerde Historische, Philosophische, Natuur- genees- en oerdryks-kundige, politieke en regtsgeleerde Vermakelykheden, Voor de Maenden July Augustus en September 1732 (Tweede druk Amsterdam 1733 bij Marten Schagen) blz 151

ook hier de eerste drie overwegingen die we gaven om het bestaan van een ons onbekende derde druk te betwijfelen. Daar komt voorts nog bij dat Pieter Meyer in 1720 is geboren en wel op zeer jonge leeftijd, nl. ruim vóór zijn twintigste deze uitgave zou hebben bezorgd. Dat lijkt ons een weinig reële voorstelling van zaken.(5) Op grond van buitentextuele gegevens kunnen we aannemen dat het niet voor de hand ligt dat deze vyfde druk (z.j.) verschenen is vóór 1740; automatisch houdt dit dan in dat de uitgave gelocaliseerd moet worden in 1751 of later. De eerste bemoeienissen van Pieter Meyer met Moonens *Nederduitsche Spraekkunst* waren diens bezorging van de titeluitgaaf in 1751; waarschijnlijk liep toen de verkoop opeens weer boven verwachting goed en besloot Meyer, toen het eind van de voorraad in zicht kwam, tot een nieuwe druk, die ijlings werd bezorgd. Ijlings, getuige de vele onnauwkeurigheden zoals uit het variantenapparaat van onze teksteditie blijkt. Blijkbaar heeft de uitgever zich niet de tijd gegund voor een zorgvuldige eindcorrectie.

De uiteindelijke datering van de vyfde druk (z.j.) geschiedt dus op bovenstaande bevindingen: deze redactie is niet ouder dan 1751.(6) Het betreft deze redactie en niet de vijfde druk van 1751, de titeluitgaaf van 1740, waar de mededeling uit *Van Hoogstraten 1700* (editie 1783), hierboven reeds aangehaald, betrekking op heeft. De mededeling "volgens het oorspronkelijk handschrift" komt namelijk alleen voor op de titelpagina van de vyfde druk (z.j.).

Maar welk handschrift kan hiermee bedoeld zijn? In ieder geval niet een van beide autografen die we in Deventer hebben teruggevonden. Anderzijds is de mededeling zó frappant, dat we hier niet zo maar durven te spreken van een nieuwe 'onzorgvuldigheid' van Pieter Meyer. Waren beide autografen uitgesloten, het is nog alleszins mogelijk dat Meyer heeft geduid op Y of Z uit de stamboom, die bv. kunnen bestaan uit een exemplaar van de editie 1706 met aanvullingen van Moonen zelf. Dat brengt ons bij het probleem van de herkomst der aanvullingen in de redacties 1740/1751 en de vyfde druk (z.j.). In ieder geval zijn het niet de aantekeningen van W.O. Reitz die met de hand zijn aangebracht in een met wit doorschoten exemplaar van de editie van 1719.(7) Zijn het aantekeningen van Moonen zelf geweest? De variant van blz. *5v regel 7-8 wijst in die richting. Ook de grote variant op blz. 47 kan in die richting wijzen: het laatste gedeelte van deze tekst is eveneens terug te vinden in de "Brief van den Heere Arnold Moonen aan den opsteller dezer Aenmerkingen over de schetse der *Nederduitsche Spraekkunst*, onlangs in de *Latynsche tale* uitgegeven"(8). Andere varianten zijn echter niet terug te voeren op ons bekend werk van Moonen. Zo is bv. de opmerking op blz. 16 ten aanzien van 'de Professor Wallis' eigenaardig, wiens werkje uit 1653 in 1740(!) voor de zevende keer

(5) De eerste drukken die door Pieter Meyer worden bezorgd stammen uit de veertiger jaren van de achttiende eeuw in Abkoude J. Naam Register Of verzameling van Nederduitsche Boeken Die zedert de Jaaren 1640 tot 1741 zijn uitgekomen zochten we tevergeefs naar Pieter Meyer als uitgever Weliswaar noemt Abkoude c.q. Arrenberg in zijn Naamregister van de bekenste en meest in gebruik zijnde Nederduitsche Boeken Rotterdam 1788 een vijftal publicaties van voor 1740 (te weten Dusch 1670, Van Hoogstraten 1697, Bloemaard 1710, Willis 1731 en Feltama 1737 maar Meyers productie begint pas op gang te komen in 1746 met de heruitgave van (Nylbe) 1703

(6) Men neme er nota van dat de advertentie uit 1783 een bovengrens voor de datering is

(7) UB Leiden 1100 F 75

De als zoeker gemerkte publicatie Reitz 1719 in Knol/Maas 1977 is dan ook ten onrechte in die bibliografie opgenomen

(8) De brief is gedateerd 20 april 1703 (=1708) en afgedrukt in David van Hoogstraten *Lyst der gebruikelijste zelfstandige Naemwoorden* edities van 1710 1711 1723 en 1733

wordt herdrukt.⁽⁹⁾ Er is een citaat van blz. 35 uit overgenomen. Het lijkt ons geen toevoeging van Moonen. Andere varianten (blz. 15, 26, 105, 228, 139, 232) geven ons geen aanknopingspunten. Met andere woorden: over de herkomst van de meeste van de grote varianten tasten we in het duister. Ook hebben we geen sporen kunnen vinden van een bewerker van de tekst. Een tijdlang leek Van Hoogstraten een goede kandidaat, omdat hij een heruitgave (*Nyløe* 1703⁽¹⁰⁾), met de editie van 1711 als uitgangspunt, in 1723 heeft bezorgd. Later kwam dit werk in het bezit van Pieter Meyer, die de heruitgave in 1746 en 1751(!) bewerkstelligde. Maar Van Hoogstraten stierf in 1724 en dat komt weer niet overeen met de opvallende heruitgave van het werk van Wallis. Ook de beschrijving van "Inhoud map David van Hoogstraten (1658 - 1724), Fam. archief van Hoogstraten" (UB Amsterdam, samengesteld door dhr. M. Roscam Abbing) gaf ons geen houvast voor de idee dat Van Hoogstraten de door ons gezochte bewerker is geweest. We beeindigen deze paragraaf met de verzoeking dat we het raadsel van het 'oorspronkelijk handschrift' en een mogelijke bewerker niet hebben kunnen oplossen.

(9) Johannes Wallis *De Loquela, sive sonorum formatione, tractatus grammatico - physicus* Leiden 1740(7)

(10) Aanvankelijk anoniem verschenen *Aanleiding tot de Nederduitsche Taal* Amsterdam 1703. Andere edities 1707, 1711, 1723, 1746 en 1751. Vanaf de editie van 1711 bevatten ze een *Aen den Lezer* van Van Hoogstraten. Waarschijnlijk is Van Hoogstraten tevens de vertaler geweest van het Latijnse citaat dat Nyløe in de editie 1711 uit Antonius Perizonius *In utilissimo Tractatu de Ratione Studii Theologici* blz. 68 e.v. (zie Nyløe 1711:148) aanvankelijk in het Latijn (1711) later in een Nederlandse vertaling (nl. in de edities 1723, 1746 en 1751) opnam.

NEDERDUITSCH SPRAEKKUNST,

TEN DIENSTE VAN
IN- EN UITHEEMSCHEN,
MET VERSCHEIDENE SCHRYVEREN EN
AENTEKENINGEN, OPGEMAAKT
EN UITGEGEEVEN

DOOR

A. M O O N E N.

VYFDE DRUK.

TE AMSTERDAM,
By PIETER MEYER, Boekverkooper
op den Dam, MDCCLI.

INLEIDING

Bij het speuren naar de bronnen van de *Nederduitsche Spraekkunst* verkeren we in de omstandigheid dat Moonen zich de moeite heeft getroost in zijn Aenspraek een verantwoording te geven van de (veelal grammaticale) werken die hij heeft geraadpleegd bij het schrijven van zijn spraekkunst. Voorts treffen we in de *Nederduitsche Spraekkunst* nog een aantal andere bronverwijzingen aan.

Bij het bronnenonderzoek hebben we ons laten leiden door de aanwijzingen van Moonen zelf. *Lindeboom* 1958:56 tikt C.G.N. de Vooy's terecht op zijn vingers, wanneer deze taalkundige opmerkt dat Moonen heeft nagelaten zijn bronnen te vermelden.⁽¹⁾ Niets is minder waar. Hoe precies Moonen in zijn opsomming is, moge blijken uit Moonen's vermelding van het handschrift van G. Brandt. Ook Moonen is in het bezit (geweest?) van (een afschrift van) Brandt's spraekkunstige aantekeningen en hiervan maakt Moonen melding "om zoo luttel van ondankbaerheit beschuldigt te worden, als van dieverye" (blz. *5r, regel 3-5), waaruit we niet alleen begrijpen dat Moonen tracht te voorkomen nog meer onverkwikkelijheden met de familie Brandt te beleven, maar, en dat is in het perspectief van deze paragraaf van belang, waaruit tevens blijkt dat wat Moonen betreft het overnemen van andermans bevindingen zonder vermelding van de geraadpleegde bron, betiteld kan worden als 'dieverye'.

BESCHRIJVING VAN DE BRONNEN

De nuvolgende werken noemt Moonen in zijn *Nederduitsche Spraekkunst*:

"eene nieugesmeede spellinge"

Blz. 185-186

Moonen verwerpt de spelling van 'ik lachche' die in dat werk wordt gepropageerd. In dit verband spreekt hij van een schrijfwijze die "op eene vreemde wyze" te werk gaat.

Het is niet uit te maken op welk werk Moonen hier duidt.

In aanmerking kan komen:

Montanus P., 1635 *Bericht van een nieuwe konst, genaemt De Spreeckonst*

Opnieuw uitgegeven en ingeleid in: Caron, W.J.H., 1964 Petrus Montanus *De Spreeckonst* Groningen, 1964 (= Trivium V).

Gledhill 1973:159 e.v. noemt naast Montanus 1635 ondermeer Pels 1677, D' Arsi/Van den Ende 1681, Bernagie 1681, De la Croix 1685, Pluimer 1692, Hilarides 1695, die alle in hun tekst deze "nieugesmeede spellinge" in praktijk brengen.

(1) "Hij (i.e. Moonen, fs) vermeldt niet dat hij verplichtingen had aan een geleerd Duits boek van Schottelius *Ausführliche Arbeit von der Teutschen Hauptsprache*," (in *Geschiedenis van de Nederlandse taal* Groningen, 1952(5) 124 (fotomechanische herdrukken in 1970 en 1975))

"eene nieuwe Nederduitsche Spraekkunst, ten dienste der vreemdelingen in Duitsch en Fransch zonder naem in het jaer 1688. uitgekoomen;"

Aenspraak blz. *5r

Bedoeld is:

Nieuwe Nederduitsche Spraekkunst, Behelzende de rechte Regelen en Gronden om de Nederduitsche Taale wel te leezen, spreken en schrijven Amsterdam, 1688.

"Samuel Ampzing, een man van Overysse afkomst, en na zynen vader Joannes, onzen lantsman van Ootmarsen, Predikant te Haerlem,"

Aenspraak blz. *4v, *7v, *Nederduitsche Spraekkunst* blz. 22, waar Moonen het 'Nederlantsch Taelberecht' noemt.

Bedoeld is:

Ampzing, S., 1628 *Nederlandsch Tael-bericht*

in: *Beschryvinge ende Lof der Stad Haerlem* 1628(3).

opnieuw uitgegeven, samengevat en toegelicht in:

Zwaan, F.L., 1939 *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*

Groningen-Batavia, 1939, (Groningen, 1974(2)) blz. 133.

Bibliografische gegevens blz. 26-28.

"de Hollantsche Spraekkunst ... van wylen den heere Geeraert Brandt; die zich niet verder dan tot de Spelling uitstreckende, een taemelyk gedeelte van den inslagh der acht eerste hoofdstukken deezer Spraakkunste maekt"

Aenspraak blz. *5r

Moonen duidt op (een afschrift van) G. Brandts grammatica, waarover ook J. Nyloe in zijn anoniem uitgegeven *Aanleiding tot de Nederduitsche taal* Amsterdam 1703 mededeling doet in de Voorrede blz. ++1r.

Opmerking:

J. Nyloe is de eerste die over dit handschrift schrijft. Hij vermeldt dat Moonen in het bezit is van dit handschrift, omdat bekend is dat Moonen (vgl. het Voorwoord van Moonens *Poezy 1700*) aan een spraakkunst werkt. Alleen weet Nyloe niet hoe het met deze grammatica staat. In 1706 vermeldt Moonen Brandts geschrift zelf. De volgende grammaticus die dit handschrift heeft geraadpleegd is W. Séwel. In zijn grammatica van 1708 blz. *8v zegt hij:

"de geschreevene Aanmerkingen van G. Brandt, welke hy (i.e. François Halma, fs) my ook, als een goed behulp, ter hand stelde, toen hy een gedeelte van den arbeyd zyns Woordenboeks aan my overdroeg, en my verzócht de merkletteren der Geslachten achter alle de Naemwoorden te voegen." Over dit woordenboek (i.e. *Halma 1710*), waaraan ook Moonen heeft meegewerkt, schrijft *Van Hoogstraten 1700* in het voorwoord blz. **4v-**5r. Daaruit blijkt dat het reeds "onder de persse" is. Deze kwestie kwam reeds ter sprake in de biografische schets van Moonen, waar we hebben verklaard waarom het tot 1710 duurde, dat het woordenboek kon verschijnen.

Op blz. *7r en *7v van de voorrede had Séwel vermeld: "de geschreevene Aanmerkingen wegens de Geslachten der Nederduytsche Naamwoorden van wylen den arbeydzaamen en taallievenden *G. Brandt den Ouden*, etlyke maanden onder mv berustende gehad". Op blz. **v merkt Séwel voorts nog op: "tót de Régelen wegens de Geslachten; men vindt 'er eenige in de reeds gemelde Tweespraak der Amsterdamsche Kamer in *Liefde bloeiende*, hoewel vry gebreklyk; maar de

voorgenoemde *G. Brandt* heeft in zyne geschreevene Aanmerkingen ontrent de Geslachten, zulk een groot licht gegeven, dat men den overleeden zyn lof niet behoort te onthouden: want hoewel ik zyn gevoelen niet stiptelyk volge, maar somtyds daarvan afwyke; echter ontzie ik my niet te bekenen, dat ik eenige zaaken uyt zyne onvoltooide schriften ontleend hebbe".

Het is ons niet gelukt dit handschrift van *G. Brandt* terug te vinden.⁽²⁾ We hebben een tijd de hoop gekoesterd dat het gevonden kon worden, wanneer de inhoud van een 'kist met boeken' van *G. Brandts* achterkleinkind, *Frans de Haes*, achterhaald kon worden. Daarin zijn we slechts gedeeltelyk geslaagd. Deze kist wordt vermeld in het *Voorbericht* blz. VI. van de *Catalogus van de bibliotheek der Remonstrantsch - Gereformeerde gemeente te Rotterdam* 1893 (zie ook: *Okkema* 1972:4). De kist werd in 1750 bezorgd. Dit spoor heeft *Bas Rutgers* in het kader van diens doctoraalscriptie verder gevolgd, waarvan we hier de bevindingen geven:⁽³⁾

de alfabetische index op de notulen van de kerkeraad over 1641-1800 volgt het beheer over en het gebruik van de kist tot 1785. De handschriftenverzameling van de Remonstrantse gemeente werd later in bruikleen gegeven aan de Gemeentebibliotheek te Rotterdam. Een deel werd vervolgens overgebracht naar de UB Leiden, waar men zich bezig houdt met een onderzoek van het Remonstrantse bezit. Desgevraagd werd ons mondeling meegedeeld dat er zich geen grammaticaal geschrift onder bevindt. Het bezit werd ons niet ter inzage gegeven. Het overige van de handschriftenverzameling was eveneens ontoegankelijk vanwege verhuisingsproblemen in de Rotterdamse Gemeentebibliotheek.

"Jeremias de Dekker ... in de Voorrede van zyne vertaelde Kathaensche Vrouwe"

Nederduitsche Spraekkunst blz. 29

Bedoeld is:

Decker, Jer. de, 1660 *Rampsalige Gelucksaligheden of Geschiedenisse van sekere Cathaensche Vrouwe, groote Land- Rechtersche van Napels. Mitsgaders: Aenmerkingen van Staet en van Historie over 't leven van den Heere van Villeroy. In de Fransche tale gestelt door P. Matthieu, overgestelt in de Nederduitsche door J. de Decker.* Amsterdam, 1660.

"Kaspar van den Ende, Schoolmeester te Rotterdam, in de Lettertaferlen van zyn Woordenboek"

Nederduitsche Spraekkunst, blz. 2

Bedoeld is:

Ende, C. vanden, 1669 *Le Gazophilace de la Langue Françoise et Flamande* Rotterdam, 1669.

"de Professor Petrus Francius, ... in zyne krachtige Voorrede voor Gregorius Nazianzen"

Aenspraek blz. *8r

Bedoeld is:

(2) Zie *B. van Seim* Hooftiana in *Spektator* 14 (1984-85) 115-124, inzonderheid blz. 118-120

(3) *Frans de Haes Nederduitsche Sproekkunst* (1754) ingeleid en toegelicht door *A.F. Rutgers* Doctoraalscriptie historische taalwetenschap geschiedenis van de Nederlandse taalkunde instituut Nederlands K.U. Nijmegen 1985

Francius, P., 1699 Gregorius Nazianzenus. *Van de mededeelzaamheid, uit het Grieks in het Néerlandse overgebracht door Petrus Francius* Amsterdam 1699.

"de vernuftige jongkvrou Maria Heins, dochter van zynen (i.e. Vondel, fs) ouden vriend Zacharias"

Aenspraak blz. *8v - **1r

Bedoeld is:

Heins, M., 1647 *Bloemhof der Doorluchtige Voorbeelden* Amsterdam, 1647.

"Pontus de Heuter, Kanonyk van Gorinchem"

Aenspraak blz. *4r; *Nederduitsche Spraekkunst* blz. 4, 16 en 31

Bedoeld is:

Heuter, P. de, 1581 *Nederduitse orthographie* Antwerpen, 1581.

Opnieuw uitgegeven, ingeleid en toegelicht in:

Dibbets, G.R.W., 1972 Pontus de Heuter *Nederduitse orthographie* Groningen, 1972 (= Trivium VI).

Bibliografische gegevens in:

Dibbets, G.R.W., 1968 *Nederduitse orthographie van Pontus de Heuter (1581), een inleiding* Assen, 1968, blz. 40-43.

"Christiaen van Heule, een Wiskunstenaar te Leiden"

Aenspraak blz. *4v

Bedoeld zijn:

Heule, Ch. van, 1625 *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst* Leiden, 1625.

Opnieuw uitgegeven, ingeleid en toegelicht in:

Caron, W.J.H., 1953a Christiaen van Heule, *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst*, Groningen-Djakarta, 1953 (Groningen, 1971 (2)) (= Trivium I/1).

Heule, Ch. van, 1633 *De Nederduytsche Spraec-konst Ofte Tael-beschrijvinghe* Leiden 1633.

Opnieuw uitgegeven, ingeleid en toegelicht in:

Caron, W.J.H., 1953b Christiaen van Heule, *De Nederduytsche Spraec-konst Ofte Tael-beschrijvinghe* Groningen-Djakarta, 1953 (Groningen, 1971 (2)) (= Trivium I/2).

"de geschreeve Aenmerkingen of Waerneemingen op de Hollantsche tael van den ridderlyken Drost Pieter Korneliszoon Hooft, voor een gedeelte den vaderlander mede gedeelt van den Heere David van Hoogstraten,"

Aenspraak blz. *4v, *8v; *Nederduitsche Spraekkunst* blz. 5, 16, 21, 23, 67, 68, 285, 290, 332, 343, 352

Bedoeld is:

Hooft, P.C., *Waernemingen op de Hollandsche tael*

voor het eerst gepubliceerd in:

Hoogstraten, D. van, 1700 *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden* Amsterdam 1700 (Rotterdam, 1710-1711 (2); Amsterdam, 1723(3); 1733 (4); 1759(5); 1783(6); sedert 1723 als *Lyst der gebruikelykste zelfstandige naemwoorden, betekent door hunne geslachten*).

Voorts opnieuw uitgegeven in:

Kate, Hermansz., L. ten, 1723 *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (2 dln.) Amsterdam, 1723 (Deel 1, bijlage 8).

Opnieuw uitgegeven, samengevat en toegelicht in:

Zwaan, F.L., 1939 *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*

Groningen-Batavia, 1939, (Groningen, 1974(2)) blz. 235.

Bibliografische gegevens blz. 107-113.

Men zie tevens: Leendertz, P., 1931 *Bibliographie der werken van P.C. Hooft*, 's-Gravenhage, 1931, no. 229 en 230.

Voorts verwijst Moonen in zeer algemene termen naar de Historien (blz. 16, 285 en 290) en naar Hoofts gedichten (blz. 16 en 352). De verwijzing op blz. 343 betreft waarschijnlijk de Waarnemingen. Tot slot zijn er verwijzingen met enkel de vermelding 'by Hooft' op blz. 67 en 68, en de zeer algemene verwijzing van blz. 23: 'De Drossaert Hooft' en op blz. 332: 'in zyne schriften'.

"den Heere David van Hoogstraten, in wien de Latynsche en Nederduitsche Poezy om den lauwer stryden, achter het Berecht voor zyne Aenmerkingen over de Geslachten der zelfstandige Naemwoorden"

Aenspraek blz. *4v, *5r, *8r

Bedoeld is:

Hoogstraten, D. van, 1700 *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden* Amsterdam 1700 (Rotterdam, 1710-1711(2); Amsterdam, 1723(3); 1733(4); 1759(5); 1783(6); sedert 1723 als *Lyst der gebruikelykste zelfstandige naemwoorden, betekent door hunne geslachten*).

"de Rechtsgeleerden Antonis de Hubert"

Aenspraek blz. *4v

Bedoeld is:

Hubert, A. de, 1624 *Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduijtsze tale* in: *De Psalmen des Propheeten Davids*, Leiden, 1624.

Opnieuw uitgegeven, samengevat en toegelicht in:

Zwaan, F.L., 1939 *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*

Groningen-Batavia, 1939, (Groningen, 1974(2)) blz. 121.

Bibliografische gegevens blz. 13.

"Alart Kok"

Aenspraek blz. *4v

Bedoeld is:

Kók A.L., 1649 *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* Amsterdam 1649.

Opnieuw uitgegeven, ingeleid en van kommentaar voorzien in:

Dibbets, G.R.W., 1981 *A. L. Kók Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst* Van Gorcum Assen, 1981.

Bibliografische gegevens: blz. XX.

"D.V. Koornhert in zyne vertaelinge van Boëthius, die in het jaer 1585. het licht zagh,"

Nederduitsche Spraekkunst blz. 16 (voorts: 21, 23)

Bedoeld is:

Coornhert, D.V., 1585 *Boethius: Van de vertróosting der Wysheyd* Leiden, 1585 (Heruitgave Amsterdam, 1945).

"Petrus Leupenius"

Aenspraek blz. *4v, *7v

Bedoeld is:

Leupenius, P., 1653 *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale* Amsterdam, 1653.

Opnieuw uitgegeven, ingeleid en toegelicht tesamen met *Naaberecht* in:
Caron, W.J.H., 1958 Petrus Leupenius *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale en Naaberecht* Groningen, 1958 (= Trivium IV).

"de Aenleiding tot de Nederduitsche tael, van zynen (i.e. J. Vollenhove, fs) eerwaardigen bloetverwant, die den naem verbergt,"

Aenspraak blz. *5v, *Nederduitsche Spraekkunst* blz. 23

Bedoeld is:

(Nyloe, J.,) 1703 *Aanleiding tot de Nederduitsche taal*. Om goet en zuiver Nederduitsch te spreken of te schrijven Amsterdam, 1703 (Leeuwarden, 1707(2), 1711(3); Amsterdam, 1723(4), 1746(5), 1751(6)).

Alleen de eerste druk verscheen anoniem.

"Kornelis Gyzelbertszoon Plemp"

Aenspraak blz. *4v en *Nederduitsche Spraekkunst* blz. 194, waaruit blijkt dat bedoeld is:

Plemp, C. G., 1637 *Orthographia Belgica, in quā etiam obiter de Latina & Graeca* Amsterdam, 1637.

Opmerking: Op blz. 194 noemt Moonen Plemps "Latynsch geschrift" met de toevoeging: "want het Nederlantsche hebbe ik nooit gezien".

Blijkbaar had Moonen wel gehoord van:

Speldwerk, of waerschouinge an den Neerduitschen Schrijvers Van de spelding Haerlem, 1632.

"eene Nederduitsche Spraekkunst ... geschreeven door de pen van den Heere Jakobus Revius,"

Aenspraak blz. *7v

Bedoeld zullen zijn:

De Resolutien en andere stukken betreffende de taal van de Statenbijbel

-) Memorie Gestelt by de Gedeputeerden tot de Oversettinghe des Ouden Testaments voor de EE. Broederen die gedeputeert zijn tot de Revisie der voors. Oversettinghe

-) Resolutien van de beide collegien der oversetters, tsamen vergadert Anno 1628 in Jul. aengaende de Duytsche tale

-) Commentariolus Historicus Actorum in revisione versionis Belgicae Novi Testamenti et Librorum Apocryphorum ex fusioribus meis in illam versionem manuscriptis observationibus in meum hactenus solius, nunc etiam in reverendae synodi ultrajectinae usum excerptus

-) Regulae Praecipuae quas sibi Revisores interpretationis Belgicae Novi Testamenti et Apocryphorum librorum observandas 6/16 die Novembris ac deinceps praescripserunt.

Handschriften, uitgegeven, samengevat en toegelicht in:

Zwaan, F.L., 1939 *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst*

Groningen-Batavia, 1939, (Groningen, 1974(2)) blz. 193.

Bibliografische gegevens blz. 79.

"de dichter Ronsard"

Nederduitsche Spraekkunst blz. 12

Bedoeld is: Ronsard, P., 1565 *Abbrege de l' Art Poétique Francoyse* 1565.

Het is heel wel mogelijk dat Moonen dit werk niet zelf heeft bestudeerd, maar de verwijzing heeft afgeleid van bij voorbeeld *Van der Schuere 1612* of *Schottelius 1663 I*.

"de Wolfenbuttelsche hof- en kerkenraet Joost Georg Schottelius ... (en) zyn volwrocht werk van de Duitsche hooftspraeke"

Aenspraek blz. *4r

Bedoeld is:

Schottelius, J. G., 1663 *Ausführliche Arbeit Von der Teutschen HauptSprache* 1663

(facsimile-heruitgave in twee delen: Tübingen, 1967).

Zie: Dunnhaupt, G., 1981 *Bibliographisches Handbuch der Barockliteratur I - III* Stuttgart 1980-1981 (III).

Bibliografische gegevens: blz. 1686-1687, nr. 37.

Zie: Barbaric, S., 1981 *Zur grammatischen Terminologie von Justus Georg Schottelius und Kaspar Stieler I & II* Bern - Frankfurt/M. - Las Vegas 1981.

"Den Grave van Klaravalle Gaspar Scioppius en zyne Filosofische Grammatika,"

Aenspraek blz. *4r

Bedoeld is:

Scioppius, G., 1659 *Grammatica Philosophica* Amsterdam, 1659.

Voorts noemt Moonen in zijn *Nederduitsche Spraekkunst* blz. 4: 'herdruckt onderwijs in de Latynsche Letterkunst'

"Henrik Laurenszoon Spiegel, schryver der Tweespraeke, voor hondert en twintigh jaeren door de Rederykkamer, in Liefde bloeiende, te Amsteldam eerst uitgegeeven,"

Aenspraek blz. *4r, *4v, *Nederduitsche Spraekkunst* blz. 16, 21, 23.

Bedoeld is:

Twe-spraack vande Nederduitsche Letterkunst, ófte Vant spellen ende eyghenscap des Nederduitschen taals; uytghegheven by de Kamer in liefd bloeyende, t' Amstelredam Leiden, 1584. 1614(2), 1649(3).

Opnieuw uitgegeven in:

Kooiman, K., 1913 *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst* Groningen 1913.

Caron, W.J.H., 1962 Hendrik Laurensz. Spiegel, *Twe-spraack - Ruygh-bewerp - Kort begrip - Rederijck-kunst*, uitgegeven door W.J.H. Caron Groningen, 1962 (= Trivium III).

Dibbets, G.R.W., 1985 *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst (1584)* ingeleid, geïnterpreteerd, van kommentaar voorzien en uitgegeven door dr. G.R.W. Dibbets Assen - Maastricht 1985.

Bibliografische gegevens: blz. 3 - 5

"de vorstelyke wiskunstenaer Simon Stevin van Brugge"

Aenspraek blz. **2r

Bedoeld is de werkwijze van Simon Stevin zoals die bv. is aan te treffen in:

Stevin, S., 1586 *De beghinselen der weeghconst* Leiden, 1586, blz. 7-8.

(Heruitgave in: *The principal works of Simon Stevin* Amsterdam, 1964.)

"De Aentekeningen van den Heere Joannes Vollenhove,"

Aenspraek blz. *5v, *7v

Bedoeld is:

Vollenhove, J., 1686 *Aan de Nederduitsche Schryvers en Op het ongeluk der Nederduitsche taalkunde en taalverbeteringe* in: *Poezy* Amsterdam, 1686, blz. 564-578.

"den Heere Joost van den Vondel"

Aenspraek blz. *8r, *8v,

Korthedshalve verwijzen we naar de volgende paragraaf van dit hoofdstuk.

"den Kanonyk en Professor Geeraert Joan Vossius en zynen Aristarchus"

Aenspraek blz. *4r, *Nederduitsche Spraekkunst* blz. 24.

Bedoeld is:

Vossius, G.J., 1695 *Aristarchus, sive De arte grammatica libri septem* Amsterdam, 1695.

Zie: Rademaker, C.S.M., 1967 *Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)* Zwolle, 1967.

Bibliografische gegevens op blz. 283 nr. 23.

'Winschotens Zeeman onder de Letterkunst'

In het handschrift in afwijkende hand vermeld op folio 198v, zonder directe verwijzing naar of enig verband met de context.

Bedoeld is:

Winschooten, W. á, 1681 *Seeman* Leiden, 1681.

Vondel en de voorbeeldzinnen uit de 'woortvoeging'

Vondel wordt vermeld in de Aenspraek blz. *8r en *8v; in de *Nederduitsche Spraekkunst* blz. 16, 21, 23, 29, 60, 62, 65, 66, 70, 75, 87, 96, 209, 269, 283, 286, 288, 289, 292, 296, 303, 316, 323, 352, 353 en 354. In een aantal gevallen geeft Moonen precies aan welk werk van Vondel hij bedoelt: bv. "dat Vondel gebruikt in de Opdragt van Lucifer" (blz. 286), "Vondels Horatius" (blz. 318), en "Vondels Virgilius" (blz. 288 en 303); meer algemeen verwijst Moonen naar Vondel op blz. 60: "Vondels schriften"; de voorkeur voor Vondel wordt nog eens nadrukkelijk gegeven op blz. 283: "maer wy hebben ... den schryfstyl van Vondel, als den naeukeurigsten, liefst willen volgen"; op blz. 296: "van den Vondel, dien wy allerliefst volgen,"; wanneer een bevinding gestaafd kan worden met een verwijzing naar Vondels praktijk, laat Moonen dat niet na: zo verwijst hij in algemene termen naar Vondel op blz. 65, 87, 96, 269, en 289, terwijl tot slot nog verwezen wordt met een enkele omschrijving als "by Vondel" op blz. 62, 66, 70, 75, 209, 292, 296, 316, 323, 352, 353 en 354. Ook het vers waarmee Moonen zijn grammatica afsluit is ontleend aan Vondels vertalingen.

De voorbeeldzinnen zijn in hoofdzaak teruggevonden in het (proza)werk van Vondel.

Bij het achterhalen van mogelijke bronnen van het syntaxisgedeelte uit Moonens spraekkunst deed zich de moeilijkheid voor, dat dit onderdeel van de grammatica het meest authentieke van Moonens grammaticale werkzaamheden is. Er zijn geen duidelijke grammaticale bronnen aan het

wijzen waaraan 'de woortvoeging' haar syntagma's heeft ontleend. Dat we met een of ander tekstbestand als bron te doen hebben lijdt geen twijfel. Vele syntagma's zijn zó markant en hun onderlinge verscheidenheid is zó groot, dat zich al in een heel vroeg stadium de opvatting opdrong, dat Moonen deze voorbeeldzinnen niet zelf zal hebben bedacht. Ten aanzien van het corpus dat Moonen moet hebben geraadpleegd, vinden we enige aanwijzingen, waar we zouden kunnen gaan zoeken. Zo meldt Moonen op blz. 288: "*schutter Alkons lof* in Vondels Virgilius" en op blz. 303: "om dat Vondels Virgilius ook zegt, *Pas, dat uw vee jaerlyks aenteele*".

Op blz. blz. *8v vermeldt Moonen dat het een "vertaelinge van Virgilius in onrym" was, die aan heftige kritiek heeft blootgestaan. Het betrof een aanval op de "zinlyksten en naeukeurigsten onder de overleedene Nederduitsche schryvers" die Moonen op diezelfde pagina blz. *8v geenszins deelt. Bij een eerste raadpleging van de *Herderskouten*, Vondels prozavertaling van *Bucolica*, kwam reeds een aanzienlijk aantal voorbeeldzinnen in hun oorspronkelijke context onder onze aandacht.

Maar reeds op dat moment diende zich het probleem aan van de grote omvang van het hele bestand. Het is niet mogelijk om de achtentachtig pagina's woordgroep(ering)en en zinnen die Moonen ter illustratie van zijn regels gaf, te onthouden; noch bleek het mogelijk te onthouden waar de vele honderden syntagma's waren te localiseren. De oplossing voor het systematisch opzoeken van de bronnen van voorbeeldzinnen is gelegen in het vervaardigen van concordanties op teksten. Dit houdt in dat van een bepaalde tekst een integrale alfabetische woordenlijst wordt gemaakt, waar ieder woord eenmaal met de context wordt opgenomen.

Op het moment dat we met de zoekactie begonnen, bestond er geen compleet woordregister op het werk van Vondel. Deze is er tot op de dag van vandaag nog niet. De Alfabetische Inhoudsopgave bij *De Werken van Vondel* uitgave van de Wereldbibliotheek (1940) bevat slechts een register op alle *werken* van Vondel, maar niets meer dan dat; er is zelfs geen complete lijst van door Vondel gebruikte eigennamen, zodat we *Korydon* en *Alexis* er tevergeefs in opzochten. De enige complete woordenlijsten waren die in: P.K. King: *Complete word-indexes to J. van den Vondel's* Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst and *Lucifer with ranking lists of frequencies reverse indexes and rhyming indexes* Cambridge 1973. Hiervan bleek alleen de woordenlijst op de *Lucifer* voor ons onderzoek relevant. In 1982 werden deze woordenlijsten aangevuld door King met twee concordanties: *Concordances of the works of J. van den Vondel* Goppingen 1982. Vol. I. Maria Stuart of Gemartelde Majesteit (Treurspel) en Vol. II. Leeuwendalers (Lantspel).

In diezelfde tijd zijn we begonnen zelf concordanties te produceren op prozavertalingen van Vondel. Zo ontstonden achtereenvolgens:

Concordantie op Vondels prozavertaling van P. Virgilius Maro Nijmegen 1983. Het betreft hier een concordantie op alle woorden op grond van de prozatekst *Herderskouten* zoals die zijn heruitgegeven in 1932 door dr. A. A. Verdenius in *De werken van Vondel* Wereldbibliotheek deel IV, Amsterdam 1932. Deze concordantie werd in 1984 gevolgd door:

Concordantie met woordindexen op Vondels prozavertaling van Georgica van P. Virgilius Maro Nijmegen 1984. Naast de concordantie bevat deze uitgave tevens een woordindex, een retrograde woordenlijst en een frekwentielijst, die we konden samenstellen dankzij programmatuur van Ben Salemans (stichting LOC Nijmegen).

Op dezelfde wijze is in 1985 tot stand gekomen:

Concordantie met woordindices op Vondels prozavertalingen van Oden, Epoden en De Arte Poetica van Q. Horatius Flaccus Nijmegen 1985.

Ook deze laatste twee concordanties werden samengesteld met als uitgangspunt de heruitgaven van de Wereldbibliotheek.

Met deze concordanties en woordenlijsten is een eerste systematische zoekronde over alle syntagma's uitgevoerd. Eerst raadpleegden we de concordantie op de *Herderskouten*, vervolgens die op de *Lantgedichten* en dan die op de *Lierzangen-Dichtkunst* en pas in vierde instantie de woordenlijst op de *Lucifer* terwijl deze eerste ronde werd afgesloten met een vergelijking met de concordanties op de *Maria Stuart* en de *Leeuwendalers*.

Van de resterende voorbeeldzinnen uit Moonens syntaxis werd een voorlopige concordantie gemaakt⁽¹⁾ in de hoop dat die het terugvinden van de bronnen der resterende syntagma's zou vergemakkelijken. De bedoeling was om bij het doorlezen van andere prozateksten opvallende woordgroepen in die syntaxisconcordantie terug te zoeken. Het bleek echter een te omvangrijk werk met een zeer laag rendement. Wel werd steeds duidelijker dat ook Vondels prozavertaling van Virgilius' *Aeneis* door Moonen gebruikt was.

Uiteindelijk is samen met Ben Salemans een voorlopige concordantie gemaakt op Vondels prozavertaling van de *Aeneis*. Tevens is er een voorlopige concordantie gemaakt op een bestand dat een verzameling betreft van alle overige *prozateksten*, zoals voorwoorden, opdrachten, inhoudsopgaven etc. van Vondels werk dat voor 1706 was gepubliceerd. Dit kon geschieden dank zij de medewerking van Willy Peters. Deze laatste twee voorlopige concordanties konden vervaardigd worden met het programma Kingkong van drs. Ben Salemans van de Stichting LOC. Door de specifieke opzet van deze programmatuur konden deze concordanties probleemloos aansluiten op de regelnummering zoals die in de uitgaven van de Wereldbibliotheek is gegeven. Op deze wijze is er een vergelijking mogelijk gemaakt die resulteerde in het terug vinden van naar schatting 75% van de voorbeeldzinnen van Moonen.

De resterende voorbeeldzinnen

De teksten van Vondel zijn de herkomst van het overgrote gedeelte van Moonens voorbeeldzinnen. De resterende syntagma's zijn *steekproefsgewijs* vergeleken met de grammaticale bronnen die we eveneens hebben geraadpleegd voor de eerste 256 bladzijden van de *Nederduitse Spraakkunst*. Met name troffen we een aantal opmerkelijke syntagma's ook in *Schottelius 1663 I* aan. Maar vergelijking met al die bronnen kon vanwege het ontbreken van woordenlijsten dan wel concordanties niet zo systematisch gebeuren als met de teksten van Vondel. We beschikken alleen over een concordantie op de *Twe-spraak 1584* (Salemans/Schaars 1987b) maar juist deze spraakkunst heeft maar heel weinig invloed op Moonens syntaxis uitgeoefend, voornamelijk vanwege het feit dat de *Twe-spraak 1584* zelf een zeer beperkt syntaxisgedeelte heeft.

(1) Het betrof hier een proefversie van Ben J.P. Salemans en Frans A.M. Schaars *Alfabetische concordanties van Voegneem-Nederlandse grammaticale geschriften Deel I Nederduitse Spraakkunst (1706) van Arnold Moonen (1644-1711)* Wjhe 1987

Mede gelet op het bereikte resultaat menen we de zoekprocedure te kunnen stopzetten. Moonen geeft ons in zijn syntaxis een aantal regels gestaafd met voorbeelden uit de prozateksten van Vondel: daarmee presenteert hij zijn lezers een stilistische grammatica.

Wat de overige voorbeeldzinnen betreft willen we nog dit opmerken. Een aantal ervan heeft een zo'n 'alledaags' voorkomen, dat welke vindplaats dan ook triviaal is. We denken hier aan syntagma's als "Noachs arke" of "Davids harp" (blz. 284). Zeker deed dit probleem zich ook voor bij een aantal wél gelocaliseerde voorbeeldzinnen in de prozateksten van Vondel. We hebben ons in dezen door de volgende redenering laten leiden: een woordgroep als *ten Deel* heeft eerder als bron *Eneas XI, 939* dan de *Twe-spraack 1584/48 regel 26* omdat de Eneasteksten zeer veel en de *Twe-spraack 1584* opvallend weinig als bron gebruikt is voor de syntaxis van de *Nederduitsche Spraekkunst*. Op grond van deze redenering hebben we bij 'triviale' syntagma's verwijzingen naar prozateksten van Vondel gegeven, wanneer dat mogelijk was.

Men geve zich er rekenschap van dat Moonen vaak voorbeeldzinnen geeft die in de oorspronkelijke tekst aanmerkelijk uitgebreider zijn. Afwijkingen ten opzichte van de bron ten aanzien van spelling of eliminatie van woorden zijn niet door ons vermeld.

AFRONDING VAN HET BRONNENONDERZOEK

In hoofdstuk 11. Syntaxis zullen we trachten de door Moonen gehanteerde methode terug te voeren op de door hem geraadpleegde bronnen. We hopen daar te kunnen aantonen dat Moonen zijn bronnen creatief gebruikt en we hopen tevens te kunnen bewijzen dat Moonen een syntaxismodel voor het Nederduits ontwerpt volgens het systeem van *Vossius 1695*. In dat hoofdstuk grijpen we terug naar het hier beschreven bronnenonderzoek, waaruit is gebleken dat Moonen zijn regels met voorbeelden uit met name het (proza)werk van Vondel staaft.

Desondanks blijven er een aantal witte vlekken. De vraag dringt zich op, of er nog andere werken bij het bronnenonderzoek betrokken moeten worden. Om die vraag duidelijk te kunnen beantwoorden, moeten we een drietal aspecten nader bekijken:

1. Het was ons niet mogelijk een verdere methodisch zinvolle zoekstrategie te ontwerpen voor die passages uit de *Nederduitsche Spraekkunst* waarvoor geen afdoende bron aan te wijzen is. De enige mogelijkheid is het bronnenmateriaal aan te vullen met ad hoc gevonden vindplaatsen uit andere werken dan de door Moonen genoemde. Deze werkwijze is onbevredigend: ten eerste vanwege het ad-hoc-karakter, dat bij gebrek aan adequaat studiemateriaal vooralsnog blijft bestaan. Ten tweede is het methodisch niet interessant omdat een verwijzing naar een overeenkomstige tekst uit willekeurig welk bestand geenszins *bewijst* dat de desbetreffende tekst als bron gefunctioneerd heeft. Hooguit kan een *overeenkomst* gesignaleerd worden: 'opmerkingen van gelijke strekking vonden we ook in tekst x, y en z,' maar bewijskracht om een zeker fragment als bron van een passage uit de *Nederduitsche Spraekkunst* aan te wijzen is daarmee allerm minst geleverd. Evenmin zegt een dergelijke vergelijking iets over de originiteit of het gebrek daarvan van Moonens werkwijze.

2. We kunnen geen afdoende criteria bedenken die grammaticale werken verschenen voor 1706 op voorhand uitsluiten van verder bronnenonderzoek. Er is geen zicht op de werken die Moonen verder nog zou hebben gekend buiten die welke hij zelf expliciet vermeldt; ook de restrictie ons slechts te beperken tot Nederlandstalige grammaticale werken is aanvechtbaar, want dat sluit onze ogen voor taalkundige opvattingen die zijn uitgewerkt in bv. Griekse of 'Hebreeuwsche' grammatica's. We zullen in de bespreking van de *Nederduitsche Spraekkunst* zien dat juist de niet-Nederlandstalige spraakkunsten van Schottelius en Vossius van eminent belang zijn geweest voor Moonen. Omdat het methodisch niet te verantwoorden is welke grammaticale werken uitgesloten kunnen worden bij verder bronnenonderzoek, verliest de uitbreiding naar bronnen anders dan de door Moonen genoemde, haar efficiëntie.

3. Wanneer we letten op het grote aantal teruggevonden syntagma's en in beschouwing nemen, welke problemen verder bronnenonderzoek met zich meebrengt, komen we tot het derde punt: het *rendement* van verder bronnenonderzoek. Als we ons realiseren dat er geen duidelijke aanwijzingen meer zijn in welke richting gezocht moet worden, als we daarbij constateren dat er nauwelijks of geen andere mogelijkheden zijn dan potentiële bronnen integraal met de 'witte vlekken' van de *Nederduitsche Spraekkunst* te confronteren (er ontbreken veelal woordenlijsten of concordanties), als we ons voorts herinneren dat mogelijke vindplaatsen zeker niet automatisch aangemerkt kunnen worden als 'bron', zal het rendement van verder bronnenonderzoek minimaal zijn. Gelet op de bereikte resultaten van het verrichte bronnenonderzoek achten we de gegevens voldoende om een beeld te schetsen van de relatie tussen de *Nederduitsche Spraekkunst* en haar bronnen.

NEDERDUITSCHÉ
SPRAEKKUNST,

TEN DIENSTE VAN

IN- EN UITHEEMSCHEN

UIT VERSCHEIDENE SCHRYVEREN
EN AENTEKENINGEN, OPGEMAAKT
EN UITGEGEEVEN

DOOR

A. MOONEN.

VYFDE DRUK.

VOLGENS HET OIRSPRONGKLYK HANDSCHRIJF
VERBETERD.

TE AMSTELDAM,

By PIETER MEIJER, Boekverkooper voordien op
den Vygendam.

Facsimile van de titelpagina van de *Nederduitsche Spraekkunst*, editie vyfde druk (z.j.)

Litho van een anonieme (negentiende-eeuwse?) kunstenaar, o.a. aanwezig in het *Iconografische Bureau* te 's-Gravenhage.

1. VERANTWOORDING VAN DE METHODE

In de nu volgende bespreking van de *Nederduitsche Spraakkunst* komen met name grammaticale opvattingen aan de orde en besteden we aandacht aan de relatie tussen deze spraakkunst en de grammaticale traditie tot 1706.

Getracht is de structuur van Moonens werk te analyseren en de gebezigde grammaticale begrippen te interpreteren op basis van historisch-grammaticale conventies. Om zicht te krijgen op die conventies, geven we een ontwikkelingsschets van de door Moonen ter sprake gebrachte onderwerpen. Indien mogelijk schetsen we in grove lijnen het begin van zo'n ontwikkeling in de Oudheid. De schets wordt - enigszins gedetailleerder - toegelicht met vergelijkingen uit de Duitse en Engelse grammaticale traditie en is tot op dit punt gebaseerd op secundaire literatuur. Daarom moesten we ons beperken tot deze drie tradities. Aan de hand van de primaire bronnen die Moonen in de *Nederduitsche Spraakkunst* noemt (zie het hoofdstuk De bronnen van de Nederduitsche Spraakkunst), beschrijven we de Nederlandstalige traditie.

Uit onze beschrijving van die tradities ontstaat een corpus van grammaticale opvattingen en conventies, het kader van waaruit we de door Moonen gebezigde werkwijze willen verklaren en interpreteren. Slechts die opvattingen en conventies zijn vermeld, welke van belang zijn voor de *Nederduitsche Spraakkunst*. Onze inleidende paragrafen waarin de traditie wordt besproken, hebben dus geenszins de pretentie een *universele introductie* op de achttiende-eeuwse grammaticawetenschap te zijn: de inhoud van het concrete onderzoeksobject bepaalde welke elementen uit de traditie aan de orde kwamen.

We trachten de *Nederduitsche Spraakkunst* zo goed mogelijk begrijpelijk te maken. Het gaat ons daarbij om een historische tekstinterpretatie op basis van door Moonen gebruikte grammaticale begrippen. Na de analyse van de structuur geven we een verklaring van de gebruikte grammaticale begrippen en volgt een toetsing van de *Nederduitsche Spraakkunst* aan datzelfde kader. In het laatste hoofdstuk komen we tot een beoordeling van de *Nederduitsche Spraakkunst*. De toetsing houden we kort. In de daaraan voorafgaande hoofdstukken is de ordening van de bevindingen ten aanzien van Moonens spraakkunst geïnspireerd door opvattingen over grammatica in het algemeen, zoals die in het begin van de achttiende eeuw blijken het beschreven corpus van grammaticale opvattingen gangbaar waren. De toetsing wordt zo begrensd, aangezien aan niet-grammaticale onderwerpen geen aandacht wordt geschonken. Tijdens de toetsing van de *Nederduitsche Spraakkunst* hoeden we ons ervoor andere invalshoeken te gebruiken dan voor Moonen vanzelfsprekend waren. We zouden anders gemakkelijk tot een anachronistische interpretatie kunnen komen.

We zijn ons ervan bewust dat we op deze wijze geen aandacht schenken aan niet-grammaticale vragen als: welk publiek gebruikte deze spraakkunst, in welke oplage werd ze verspreid, welke invloed ging ervan uit op ander taalkundig werk of had deze spraakkunst een functie in het toenmalige onderwijs. In dit boek plaatsen we de spraakkunst van Moonen niet in een algemene schets van de vroeg-achttiende-eeuwse cultuur in de Nederlanden.

Dit behoeft enige toelichting en verantwoording, omdat in de afgelopen jaren met name voor deze aspecten binnen de geschiedenis van de taalkunde aandacht wordt gevraagd. Het eerste hoofdstuk van *Klifman 1983* bv. is gewijd aan de geschiedschrijving van de Nederlandse taalkunde over de periode circa 1550 - circa 1650. In dat hoofdstuk wordt een "belangwekkend onderzoeksvoorstel van Simone" (blz. 3) ter sprake gebracht. Klifman doelt hier op *Simone 1975*. Ook *Noordegraaf 1985:6* meent dat Simone een "belangwekkend pleidooi heeft gehouden voor een geschiedenis van de linguïstiek die meer is dan een bijwagen, beladen met historische curiosa". *Hulshof 1985:37 ev.* besteedt een aparte paragraaf aan de opvattingen van Simone. De geschiedenis van een wetenschappelijke discipline is ook volgens Simones opvattingen van vitaal belang voor verdere ontwikkeling van de wetenschap. Het door Simone voorgestelde beschrijvingsmodel moet ondermeer resulteren in een verzameling mogelijke oplossingen voor een probleem ("un vaste repertoire de solutions possibles", *Simone 1975:370*). Zo'n 'répertoire' zou kunnen dienen als aanmaning voor de moderne taalkundige "tot bescheidenheid ... (en zou hem kunnen) behoeden voor al te overijde aanspraken op originaliteit" (*Noordegraaf 1985:5*). Daarom spreekt Noordegraaf op blz. 6 van een "legitieme benadering" van Simones voorstel om de geschiedenis van de linguïstiek te exploiteren. Hulshof is niet onverdeeld positief. Hij meent dat "toch als kritiekpunt de af en toe wat gekunstelde onderscheiding tussen epistemische en niet-epistemische factoren ingebracht kan worden" (blz. 38). Voorts lezen we in zijn boek: "Het model strak volgen bij de opbouw van een boek over de geschiedenis van de taalkunde, lijkt mij ... niet goed mogelijk. ... De relevantie moet vooral gezocht worden in het 'checklist'-karakter, het aangeven op welke onderwerpen diep, minder diep of helemaal niet zal worden ingegaan door de historiograaf van de linguïstiek" (blz. 40). Klifman zelf is ook niet helemaal overtuigd van de praktische haalbaarheid van deze vorm van geschiedschrijving. Dit hebben we aan de orde gesteld in *Schaars 1985:164-165*, waar we lieten zien dat de theorie van Simone in de door Klifman geïllustreerde bruikbaarheid faalt doordat de onderzoeker niet geattendeerd wordt op een ontwikkeling c.q. verandering binnen eenzelfde theoretische linguïstische conceptie, i.c. het syntaxisstelsel van *Van Heule 1633*. "Daarenboven wordt de onderzoeker opgescheept met nodeloos ingewikkelde factoren en variabelen die niet alleen gekunsteld aandoen, maar K. (i.e. Klifman, fs) ook op een dwaalspoor hebben gezet" (*Schaars 1985:165*). Op blz. 25 heeft Klifman zelf aangegeven dat "het onderscheid tussen epistemische en niet-epistemische factoren op momenten enigszins gekunsteld aan(doe)t - men krijgt dan het gevoel met beide zaken tegelijk bezig te zijn". Dit wordt door *Noordegraaf 1985:7* als een *pragmatisch* punt aangestipt: "een dergelijke geschiedenis (moet) méér informatie ... verschaffen, ook informatie van niet louter taalkundige, zo men wil epistemische aard". Binnen dit onderzoek is afgezien van een werkwijze zoals voorgesteld door *Simone 1975* om twee redenen: 1) methodologisch hebben de *conclusies* van *Klifman 1983:25* ons allerm minst overtuigd dat het voorstel in de praktijk bruikbaar is. 2) Het pragmatische punt dat Noordegraaf aanduidde met "niet louter taalkundige informatie" weerhield ons ervan niet-linguïstische wetenschappelijke benaderingen zoals bv. receptie-esthetica in onze bespreking te betrekken. Een dergelijk onderzoek ligt niet binnen de gestelde doelstellingen.

Daarom beperken we ons tot een historische interpretatie gericht op de inhoudelijke structuur van het onderzoeksobject en op de in die spraakkunst gebezigde grammaticale begrippen, liever dan dat we onderscheidingen moeten maken die "op momenten enigszins gekunsteld" aandoen (*Klifman 1983:25*).

Beschrijving van de structuur van een grammatica kan onder meer onzorgvuldigheden i.c. inconsequenties van een grammaticus aan het licht brengen. Een terminografie volgens de methode zoals uiteengezet in *Ruysendaal 1981:228 e.v* komt hiervoor in aanmerking. Ruysendaal is hierover heel duidelijk: "De terminografie heeft tot doel de termen die een grammaticus gebruikt, in kaart te brengen, teneinde het instrumentarium te beschrijven waarvan deze gebruik maakt en daarmee bij te dragen tot het zichtbaar maken van het gebruikte grammaticale systeem". Daarmee zijn we gedwongen serieus te overwegen of we deze methode wel of niet zullen hanteren. Een terminografie zou met name interne onvolkomenheden aan het licht moeten laten komen. Een voorbeeld hiervan is de term "ghe-daante" in *Kôk 1649*, waarvan in *Dibbets 1981:XXXIX* gezegd wordt dat het gebruik ervan "wat hinderlijk en verwarrend" is. Dibbets wijst erop dat deze term op blz. 7 niet in dezelfde zin gebezigd wordt als op blz. 9. Op blz. 9 is *Ghe-daante* een vertaling van *species*, op blz. 7 betekent het woord, evenals op blz. 10 "als in de methodenleer 'soort'", *divisio*, een term die op het gebied van de methodische verdeling ligt. Volgens het uitslaand blad (zie: *Dibbets 1981:6*) keert deze term terug als *species* op blz. 9, 20 en 46, maar als *divisio* ook bv. bij de werkwoorden op blz. 22: "Be-drijvende, Lijdende, en Gheenerleye" (waarbij Dibbets in noot 194 verwijst naar genus bij *Van Heule 1625* en *1633* en *significatio* in de aantekeningen in *VGa* (i.e. *Latina Grammatica 1648(4)*, fs), waar het begrip genus echter als *accidens* functioneert). Uit datzelfde blad maken we op dat *Ghe-daante* in de betekenis van *accidens* op blz. 9, 20 en 46 ook wordt gebruikt als "Ghe-meene Toeval" dat wil zeggen: een *accidens* dat voor meer dan één woordsoort van toepassing is. Maar de term wordt ook gebruikt voor *divisio*. De woordsoorten die behoren tot de 'Ver-anderlyke woorden' zijn met behulp van de *divisio Ghe-daante* ingedeeld. Zo kennen de pronomina onderscheidingen met behulp van deze *divisio* en verschijnt het onderscheid ook binnen de *Maat-klank*. Deze aspecten: verwijzingen naar enerzijds de *accidentia species* en genus/ *significatio*, en anderzijds naar de afzonderlijke *divisiones*, behoren in een terminografie duidelijk zichtbaar gemaakt te worden. Op grond van eigen ervaringen beschrijft Ruysendaal ondermeer (*Ruysendaal 1981:232 e.v.*) de corpusbegrenzing wanneer "de terminografie *zelfstandig* gepresenteerd wordt, hetgeen met de oudste Nederlandse grammatica's gebeurt". Zij doelt op de terminografische werkzaamheden binnen het ZWO-project "De bibliografische beschrijving, de karakterisering en de terminografie van de primaire bronnen van de geschiedenis van de beschrijving van de grammatica van het Nederlands tot omstreeks 1900". Omdat binnen dat terminografische onderzoek als ingangstermen Latijnse termen zijn gekozen, behoort het verscheiden gebruik bij de verwijzing van de auteursterm *Ghe-daante* uiteengezet te zijn. Maar de auteursterm gebruikt Ruysendaal alleen indien het niet mogelijk is een Latijnse ingangsterm te gebruiken, "wil men niet verzeilen in interpretatiemoeilijkheden bij het kiezen van een moderne term als ingang" (*Ruysendaal 1981:233*). De niet-Latijnse ingangstermen hebben slechts een

verwijzende, niet een *verklarende* functie. Een verwijzing als "Ghe-daante kōk 1649 zie species" is een interpretatie. Dit interpreteren impliceert bij termen die door een en dezelfde grammaticus (i.c. Kōk) in verschillende betekenissen worden gebruikt, tevens een *keuze* uit dat verscheiden gebruik. Die keuze onsnapt aan de aandacht van de terminograaf omdat hij het begrip beschrijft met behulp van een door hemzelf bepaalde ingangsterm, die niet meer polyinterpretabel is. Daarmee is het niet mogelijk bij complex gehanteerde begrippen het ter zake relevante grammaticale systeem volledig zichtbaar te maken.

Een tweede bezwaar is het feit dat enkele van de door Ruysendaal bestudeerde grammaticale geschriften (die tevens bronnen van Moonens spraakkunst zijn) een onmiskenbaar dichotomische opbouw hebben (bv. *Van Heule 1633* en *Kōk 1649*, die beide een schema van de structuur geven) die in zijn algemeenheid niet aan de orde kan worden gesteld. Dat zou in een algemene inleiding voorafgaand aan een terminografie moeten gebeuren (*Ruysendaal 1981:235*). Op grond van deze twee overwegingen hebben we niet voor de terminografische methode gekozen.

In de volgende hoofdstukken geven we een globale ontwikkelingsschets van relevante grammaticale begrippen die begint (indien mogelijk) in de Oudheid en die, naar mate de Nederlandse grammaticale traditie dichterbij komt, scherper getekend wordt om uiteindelijk de plaats van Moonens grammatica zo precies mogelijk in de grammaticale traditie vast te stellen.

Evenals *Caron 1947* in het eerste hoofdstuk schroomt *Robins 1969:393* niet in de taalstudie een ononderbroken ontwikkelingslijn aan te wijzen "praktisch vanaf het begin van het Griekse denken uit de 5e en volgende eeuwen voor Christus, via haar overdracht door Rome, de Middeleeuwen en de Renaissance, tot de dag van vandaag". Wanneer Moonen in zijn Aenspraek blz. *3v zegt dat zijn grammatica "in haere gemeene gedeelten op den voet der Grieken en Latynen beschreeven" is, grijpt hij daarmee terug naar diezelfde in Griekenland begonnen grammaticatraditie.

Om het corpus van grammaticale opvattingen te achterhalen beschrijven we zijn spraakkunst tegen het licht van die eeuwenoude traditie. Deze traditie wordt in *Luhrman 1984:13* gekenschetst als "een reeks van grammatica's en een aantal samenhangende opvattingen". In dit verband gebruikt Luhrman de term 'Woordsoorten-Accidentia-Model' afgekort W.A.M. In zijn hoofdstuk 1 over dit model gaat hij, evenals *Ruysendaal 1982*, in op de herkomst van theoretisch-systematische en linguïstische eigenschappen. Ruysendaal zegt in dit verband: "Een woordsoort wordt al bij Thrax beschreven als een eenheid die een wezenlijke kern bevat en een aantal kenmerken (te vergelijken met de latere Latijnse substantia en accidentia). Aangezien wij in de traditionele grammatica nog steeds met deze kenmerkenbeschrijving te maken hebben, lijkt goed begrip van de vroegere kenmerkenbeschrijving een eerste vereiste" (blz. 42). In haar artikel gaat Ruysendaal in op de wisselwerking tussen grammatica, logica en filosofie in de Oudheid, de middeleeuwen en het humanisme die we hier niet aan de orde kunnen stellen. We volstaan met een verwijzing naar het artikel van Ruysendaal. *Luhrman 1984:22* vat het woordsoorten-accidentia-model samen in vijf punten: "In een grammatica van het W.A.M.

- a) valt de nadruk op woordsoortenleer en inflectionele morfologie;
- b) vindt men de assumptie dat er acht woordsoorten zijn en niet meer of minder;

c) vindt men de assumptie dat dit zijn: nomen, verbum, pronomen, participium, prepositie, adverbium, interjectie en conjunctie, gegroepeerd als *declinabilia* en *indeclinabilia*,

d) vindt men definities van de woordsoorten uit c), hetzij d.m.v. de *accidentia* uit e), hetzij d.m.v. semantische kenmerken, hetzij door syntactische, hetzij door een combinatie van deze drie;

e) vindt men de assumptie van bij de woordsoorten behorende *accidentia*. Bij de verschillende auteurs treedt variatie op".

"In essentie" zegt Luhrman, "is het W.A.M. een theorie omtrent de welgevormdheid van het woord". Als voordelen noemt hij dat het model "uitspraken (doet) die eenduidig en gemakkelijk falsifieerbaar zijn. Bovendien kan het model bogen op een hoge graad van compleetheid: nagenoeg alle woordvormen zijn classificeerbaar d.m.v. de woordsoorten en hun *accidentia*. Ook worden deelaspecten van syntactische verschijnselen in de beschouwing betrokken". Het succes van dit model door de eeuwen heen verklaart Luhrman niet alleen uit deze voordelen van het W.A.M., "een grote intellectuele prestatie"; even belangrijk "is het feit dat er uit het model en ook naar aanleiding van het model een aantal problemen ontstonden die men oplosbaar achtte en die daardoor latere grammaticale activiteiten gestimuleerd en gestuurd hebben". Luhrman noemt een vijftal problemen, die door het W.A.M. werden gesignaleerd én opgelost. Voor ons is het eerste en het laatste in verband met Moonens *Nederduitse Spraakkunst* van belang. Het eerste probleem is "gelegen in een zekere vaagheid van criteria, waardoor het mogelijk is de woorden op verschillende wijzen in te delen". We zullen in de loop van onze bespreking zien dat deze vaagheid niet alleen optreedt bij het indelen van woorden, maar ook bij het definiëren van woorden, van hun eigenschappen en bij het opstellen van regels om uitzonderingen alsnog geordend te krijgen. Het vijfde is het *organisatorische probleem* (Luhrman 1984:24): "In het begin waren er slechts twee organisatiemiddelen in de grammatica, nl. de woordsoorten en de *accidentia*. Later gaat men behoefte voelen aan nog een ander organisatiemiddel: dat van de classificatie. Veelal kan men in deze behoefte voorzien door suggesties van vroegere grammatici uit te werken. Nu komt het er echter op aan een strikt en principieel onderscheid te maken tussen a) datgene waarmee men het wezen van een woordsoort definieert, b) datgene op grond waarvan men een woordsoort classificeert en c) datgene dat men onder de *accidentia* beschrijft".

Van de door Moonen genoemde grammaticale werken lost bv. Vossius 1695 dit organisatorische probleem met name op door het begrip *divisio* te gebruiken. Ook Kók 1649, in navolging van het werk van Vossius, gebruikt bij dergelijke organisatorische problemen termen als "Schifting" of "Ghe-daante" in contrast met de "Toevallen" (i.e. *accidentia*).

Op basis van de voorafgaande overwegingen willen we nu de hoofdlijnen schetsen van het kader van waaruit we Moonens *Nederduitse Spraakkunst* analyseren, interpreteren en beoordelen.

Het W.A.M. van Luhrman nemen we als uitgangspunt voor wat we in het vervolg zullen aanduiden met *accidentialeer*. Op dat W.A.M. zijn in verband met Moonens grammatica de volgende aanvullingen c.q. aanpassingen van belang:

-. min of meer parallel aan de komst van de volkstaalgrammatica's (eind vijftiende, begin zestiende eeuw) is het onderdeel syntaxis meer onder de

aandacht van de grammatici gekomen. Het accent van de grammatica wordt daardoor enigszins verlegd, al blijven tot 1706 de beschrijvingen van woordsoorten meestal hoofdbestanddeel van de spraakkunsten.

-. Duitstalige, Engelse en Nederlandstalige grammatica's uit de eerste twee eeuwen van hun geschiedenis gaan doorgaans uit van negen woordsoorten, niet van acht.

We willen de lijst van *Luhrman 1984:22* uitbreiden met dit punt:

f) binnen de grammaticatraditie tot 1706 is het mogelijk grammaticale bevindingen op vier verschillende wijzen te presenteren.

1). Een grammaticus kan een taalkundig gegeven aanmerken als een essentiële eigenschap van een zaak. *Vossius 1695* bv. spreekt in dit verband van *essentiae*. (Vgl. *Dibbets 1981:noot 11*).

2). Een grammaticus kan zijn bevindingen met behulp van *accidentia, toevallige eigenschappen*, beschrijven. In dit verband wijzen we erop dat bv. *Kók 1649* binnen de *accidentia* weer onderscheid maakt tussen 'Ghe-meene Toevallen' en gewone 'Toevallen'. 'Ghe-meene Toevallen' zijn *accidentia* die betrekking hebben op meer dan één specifiek grammaticaal onderdeel, zoals bv. het *accidens species*, dat voor meerdere woordsoorten van belang is.

3). De grammaticus kan een beschrijving geven met behulp van een *divisio*, waarmee meestal een binnen de *accidentia* niet onder te brengen evidente verdeling alsnog aangebracht kan worden binnen een 'geregelde schikking der woorden' (*Moonen 1706:*4r*).

4). Tot slot wijzen we erop dat met name in de volkstaalgrammatica's spoedig lijsten verschijnen vol uitzonderingen op de beschrijvingen volgens de *accidentia*leer. Als het maar enigszins mogelijk is, worden deze uitzonderingen gepresenteerd in *regulae generales* en *regulae speciales*. Zij dienen als *aanvulling* op de eigenlijke *accidentia*leer.

Met deze punten hebben we in hoofdlijnen de werkwijze van (latere) grammatica's aangegeven die volgens de *accidentia*leer zijn opgesteld. Zoals de structuur van de *Nederduitse Spraakkunst* de keuze bepaalt van de door ons onderzochte aspecten, zo bepaalt Moonens gebruik van de *accidentia*leer doorgaans de opbouw van onze hoofdstukken. Dit houdt bv. binnen de woordsoortenleer in, dat we aandacht besteden aan de *definitie* van een woordsoort, het *aantal* *accidentia*, de *definities* van de afzonderlijke *accidentia*, de *concrete uitwerking* van ieder *accidens*, de eventueel daarbij behorende *regulae generales en speciales* en ter afsluiting de *paradigma's*.

Resultaten van ons onderzoek hebben we steeds zo gepresenteerd dat tevens een schets zichtbaar wordt van de weg die de ter sprake gebrachte onderdelen in de loop der eeuwen hebben afgelegd. We hebben in dezen een chronologische lijn aangehouden. Op deze wijze wordt per onderdeel duidelijk welke positie Moonen binnen de toenmalige grammaticale conventies inneemt; tevens kan zo de inleiding op Moonens spraakkunst van dienst zijn bij interpretaties van achttiende-eeuwse spraakkunsten die Moonens grammaticale opvattingen overgenomen, geïntegreerd dan wel bestreden hebben. We zijn ons ervan bewust dat zo'n chronologische bespreking van de grammaticale conventies soms ten koste kan gaan van de leesbaarheid van de tekst, maar achten deze stap toch gerechtvaardigd in de hoop verder onderzoek, met name naar de invloed van Moonens spraakkunst in de taalkunde van de achttiende-eeuw, hiermee van dienst te zijn.

INLEIDING

In dit hoofdstuk gaat onze belangstelling uit naar de hoofdingeling van Moonens spraakkunst. We komen te spreken over de tweedeling 'Woortgronding' en 'Woortvoeging' die niet helemaal consequent door Moonen is uitgewerkt. Hij brengt deze tweedeling ter sprake op de eerste pagina van zijn spraakkunst maar geeft ons in het verdere verloop van zijn tekst nog andere relevante informatie. We besteden aandacht aan de conventies van de traditionele grammatica om aan te kunnen geven welke positie Moonen met zijn verdeling inneemt. Moonens tweedeling sluit nl. niet automatisch aan bij de Nederlandse traditie die zich in de loop der tijd in dezen had ontwikkeld.

In zijn bespreking van het begrip 'grammatica' zegt *Michael 1970:184* dat er twee tradities te onderscheiden zijn in "displaying the constituent parts of grammar". Het is een weinig overtuigende indeling in twee tradities, die we hier toch kort weergeven, omdat de omschrijving van de afzonderlijke onderdelen niet zonder belang is.

Binnen de oudste traditie worden de delen van een grammatica met een geleidelijke expansie van het studieobject beschreven: eerst een beschrijving van de letters, dan van syllaben waaruit vervolgens woorden ontstaan die uiteindelijk zinnen kunnen vormen. Michael noemt deze onderdelen: 'materials'. Soms worden letters en syllaben als een geheel beschouwd en is er geen sprake van een vier- maar van een driedeling. Op blz. 36 van zijn boek citeert Michael uit het werk van Peter Helias (ca. 1150): "dicatur prima pars scientiæ de litteris, secunda de sillabis, tertia de dictionibus, quarta de oratione". Het is een indeling die in de Engelse grammaticale traditie tot in de achttiende eeuw gebruikelijk blijft.

Wanneer de tweede (jongere) traditie is ontstaan, kan niet met zekerheid worden bepaald. Volgens deze traditie wordt de grammatica verdeeld volgens het principe dat Michael noemt: 'processes': 'orthographia, etymologia, oratio/ diasynthetica/ sintasis' en 'prosodia'. Binnen deze traditie moet Michael echter een wildgroei aan varianten melden; er zijn ook drie- en tweedelingen mogelijk en het *Doctrinale* van *Alexander van Villedieu* is vanuit het perspectief van 'processes' gezien zelfs verdeeld in twaalf onderdelen. Renaissancegrammatici die de grammatica indelen volgens 'processes', noemen de grammaticale bestanddelen "Letter, Syllable, Word and Expression or Discourse (*oratio*)".

Dat er twee tradities zouden zijn is niet alleen weinig overtuigend vanwege de talrijke 'terms of processes' die *Michael 1970:36* onderbrengt binnen één traditie, maar ook door het feit dat op diezelfde pagina enkele vroege renaissancegrammatici gerekend worden tot de tweede traditie, terwijl ze termen als 'letter' en 'syllabe' hanteren. Waarom dit niet tot de eerste traditie behoort, is niet door Michael duidelijk gemaakt. Een derde bezwaar betreft het feit dat Michael heeft nagelaten het begrip 'processes' duidelijk in tegenstelling te brengen met het begrip 'materials'. Mag Michaels indeling van de traditie onvoldoende beargumenteerd zijn, dat neemt niet weg dat zijn bespreking van de 'customary terms' uit de tweede traditie een bruikbare handleiding vormt voor de kenschetsing van de bestanddelen van

een grammatica. We kunnen naar aanleiding van *Michael 1970:184-185* de volgende terminologie samenstellen:

orthographia is de studie van de lettertekens met (veelal) de daarbij behorende klanken. Vaak omvat de *orthographia* (elementen uit) de *orthoepia* en de *prosodia*.

Orthoepia is de leer omtrent de uitspraak; met name wordt er aandacht besteed aan de studie van de beschaafd geachte uitspraak.

Prosodia is de leer omtrent de klemtoon (accentus) en de lettergreepverdeling.

Etymologia is de leer omtrent de woordsoorten. In de meeste gevallen wordt in dit grammatica-onderdeel van de niet-afgeleide, onverbogen vorm van het woord uitgegaan. Voorts komt veelal de verdeling in woordsoorten ter sprake en in aansluiting hierop de woordvariatie, niet alleen afleiding en samenstelling, maar ook verbuiging en vervoeging. We zullen in dit hoofdstuk zien dat het niet ongebruikelijk is tot de *etymologia* ook de *orthographia* te rekenen die op haar beurt naast de letterstudie ook (elementen van) de *orthoepia* en de *prosodia* kan bevatten.

Syntaxis is de leer van de woordgroepering; het samenvoegen van woorden tot een woordgroepering. Zo'n woordgroepering komt soms overeen met wat wij thans aanduiden met de term woordgroep; soms is er overeenkomst met het begrip zin.

DE NEDERLANDSE TRADITIE

In het nu volgende bespreken we Nederlandstalige bronnen van de *Nederduitsche Spraakkunst* voor zo ver zij aandacht besteden aan de indeling van de grammatica in hoofdbestanddelen.

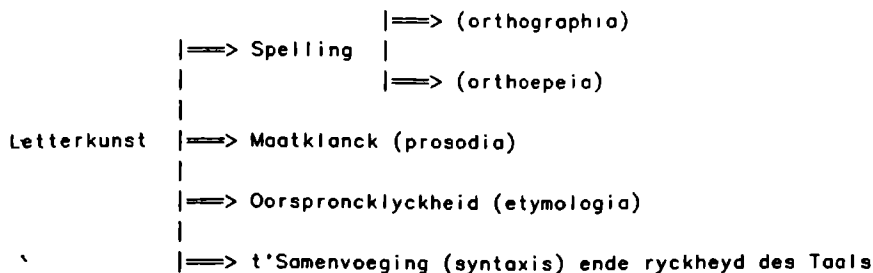
De auteurs van de *Twe-spraack 1584:13* spreken over de grammatica als een 'Letterkunst' die uit vier delen bestaat: spelling (*orthographia*), maatklank (*prosodia*) oorsproncklyckheid (*etymologia*) en als laatste een compositorisch weinig sterk deel, genaamd t'samenvoeghing (*syntaxis*) ende ryckheyd des Taals (blz. 90).

Hierbij moet opgemerkt worden dat het onderdeel spelling zowel orthografische als orthoepische elementen kent. Echter, de leestekens worden niet in de *Twe-spraack 1584* besproken.

De *prosodia* wordt op blz. 55 e.v. behandeld en heet daar 'Maatklanck en uytspraack'. *Dibbets 1985:430* betreft in zijn hoofdstuk over de *prosodia* alleen de bevindingen uit de *Twe-spraack 1584* die van belang zijn in verband met de 'maatklanck', door Dibbets omschreven als "klank van het vers". Voor de 'uytspraack' verwijst Dibbets naar de *orthographia*, waar hij aantoont dat *orthographia* en *orthoepia* in de *Twe-spraack 1584* nauw met elkaar verbonden zijn (blz. 356). Op blz. 430 van zijn boek zegt Dibbets dat hij geen duidelijke bronnen heeft kunnen aanwijzen voor deze (korte) *prosodia*. Er blijkt nauwelijks overeenkomst met de prosodialeer uit Duitse volkstaalgrammatica's, wel is er enige relatie met de "Latijnse humanistische (school)grammatika's uit die tijd, en met gangbare opvattingen in Frankrijk en in onze streken" (blz. 440). We kunnen de hoofddeling van de *Twe-spraack 1584* weergeven als in figuur 1.

figuur 1

De Twe-spraak 1584

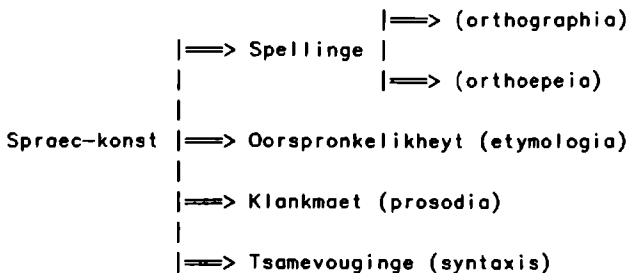

De vierdeling uit de *Twe-spraak 1584* komt in gewijzigde vorm terug in de spraakkunsten van Van Heule. In 1625 kent diens grammatica (blz. 1) "*Spellinghe, Oorspronckelickheyd, Klankmaet*" en "*Tsamenvouginge*".

In tegenstelling tot de *Twe-spraak 1584* wordt in deze spraakkunst zeer weinig aandacht besteed aan de orthographia. Van Heule spreekt liever over zaken "welke twijffelachtig ofte onbekent zyn", niet over de 'spelling': "die is van verscheyde Geleerden grondig beschreven" (blz. 1). Binnen deze zeer korte orthographia verschijnen eveneens elementen uit de orthoepeia, bv. op blz. 3 "Van de uytspraeke der tweeklanken". Wat vooral in het oog springt is de wat ongebruikelijke positie van de 'Klankmaet': tussen de etymologia en syntaxis in (blz. 71 e.v.), waar niet alleen de klemtoon ('Klank') maar ook de leestekens ('Byteykens') en rijmvormen ('Rijm') besproken worden. We komen zo tot de weergave van figuur 2.

figuur 2

Van Heule 1625

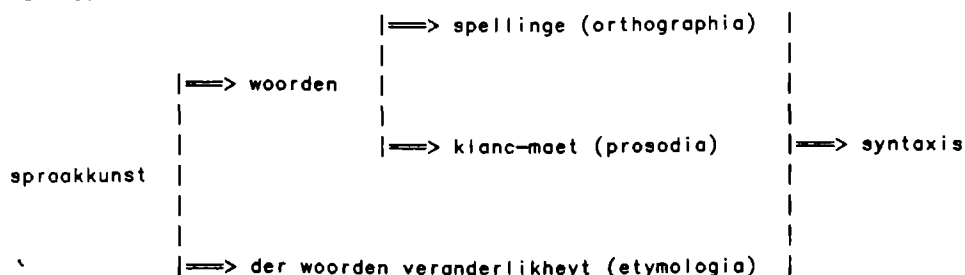

In zijn heruitgave van 1633 geeft Van Heule een andere indeling in de praktijk dan hij in het begin van dit werk aangeeft. Caron 1953a:XXVIII interpreteert Van Heules theoretische verdeling met het schema van figuur 3.

In de praktijk blijkt dat *Van Heule 1633* begint met de orthographia die duidelijke orthoepische elementen bevat. Op blz. 2-9 gebruikt Van Heule in margine aanduidingen als 'pronuntiatio' en 'pronuntiationes'. Op blz. 12 bespreekt Van Heule de 'Silben', die gevolgd worden door de 'Oorspronckelickheyd' of etymologia, op blz. 2 genaamd "*Het veranderen of buygen der woorden*". Op blz. 102 begint de 'Samenvouginge' of syntaxis, terwijl het vierde deel, de 'Klankmaet' of prosodia wordt besproken als

figuur 3

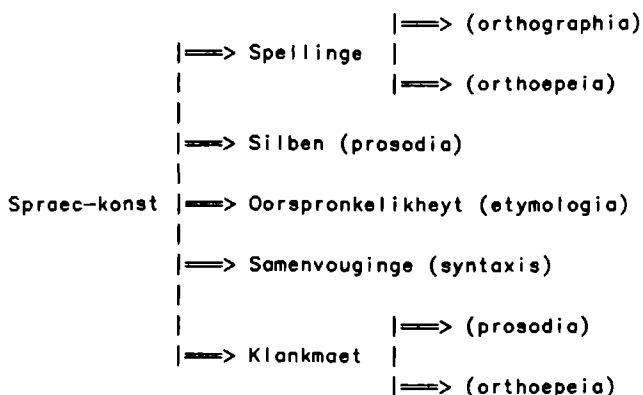
Van Heule 1633

laatste onderdeel (blz. 136). Ook in deze prosodia is er, evenals in 1625, de bespreking van de leestekens en de 'klank der Silben', gevolgd door o.a. aantekeningen over rijmvormen ('Rijm') en over de 'Zoet-vloeyentheit der Silben' waarmee nogmaals orthoepische aspecten aan de orde komen (bv. op blz. 147). Op grond van deze gegevens stellen we figuur 4 op.

figuur 4

Van Heule 1633

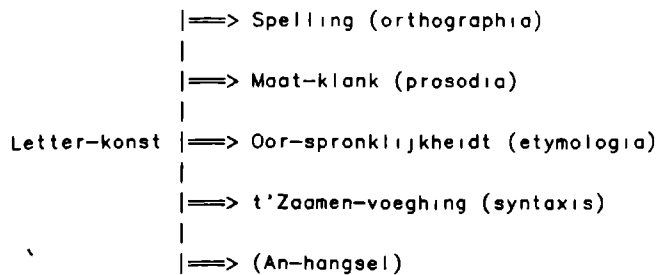
Kók 1649 noemt de vier delen van de grammatica op blz. 1: "Spelling, Maat-klank Oór-spronklikheidt en t'Zaamen-voeghing": de orthographia, prosodia, etymologia en de syntaxis. In de prosodia worden niet alle leestekens ter sprake gebracht: die worden door *Kók* voor het merendeel in het *An-hangsel* (blz. 56) beschreven; wél besteedt hij aandacht aan de accenten aigu, grave en circumflex, en de lettergrepen (hier genaamd 'Syllaba'). We kunnen de hoofddeling van *Kók 1649* weergeven als in figuur 5.

In *Leupenius 1653:9* worden de 'aanmerkingen' in vier 'deelen' gepresenteerd, die in een duidelijk onderling verband worden geplaatst. Het zijn: "1. Op de *Letteren*. 2. Op de *Bevattsel*. 3. Op de *Woorden*. 4. Op de *Reedenen*". Onder de bespreking van de *Letteren* treffen we ook aan de leestekens (hier genaamd 'Letterstippen'): "Tot de kennisse der letteren behoort ook de aanmerkinge van de Letterstippen" (blz. 20). Naast orthografische opmerkingen komen er tevens orthoepische elementen aan de orde, met name

figuur 5

Kok 1649

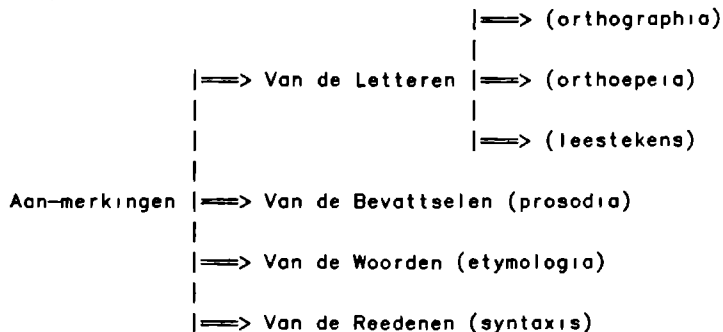

in verband met de "verkortinge/ of verlange van de Klinkeren" (blz. 12 e.v.).

Het tweede deel (blz. 24) bespreekt de 'Bevattselen', de lettergrepen. We willen in tegenstelling tot *Caron 1958·XVI* dit gedeelte als prosodia beschouwen, omdat ook hier de leer der lettergrepen - zij het uiterst beknopt en daardoor bepaald onvolledig - besproken wordt en omdat er op blz. 27 enkele opmerkingen verschijnen over de 'soetvloeijsenheid' en de 'voetmaaten' door dichters gebruikt (vgl. bv. *Van Heule 1633*). Het derde deel is de etymologia, het vierde deel de syntaxis zonder afwijkende bijzonderheden (zie figuur 6).

figuur 6

Leupenius 1653

DE INDELING VAN MOONENS SPRAAKKUNST

Moonen deelt zijn *Nederduitsche Spraekkunst* in twee delen in: de 'Woortgronding' en de 'Woortvoeging'. Het minst problematisch is het tweede gedeelte: de 'Woortvoeging' of syntaxis, die in deze spraakkunst de leer van de *woordgroepering* beschrijft.

Gecompliceerder is de onderverdeling van de 'Woortgronding'. Hoofddeel is de *woordstudie*, de etymologia. Ten aanzien van de woorden worden de "Oorsprongen, Eigenschappen, Afleidingen en Verdubbelingen" (blz. 1) besproken. Maar de woorden kunnen pas besproken worden nadat we kennis

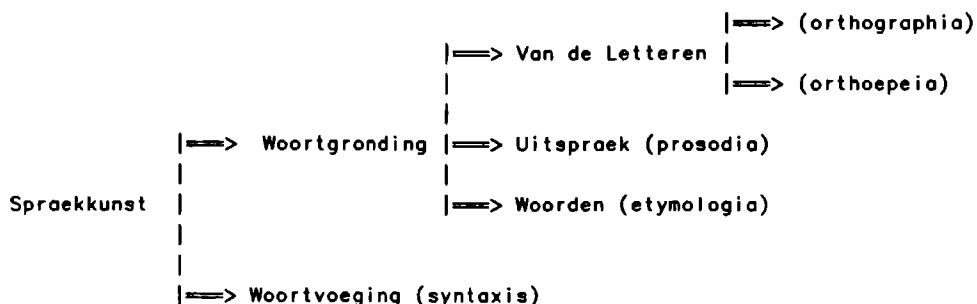
hebben genomen van de *Letteren* in het onderdeel 'Spelling' en vervolgens van de *Lettergreepen* die worden besproken in de 'Uitspraak'. 'Spelling' en 'Uitspraak' maken hier deel uit van de 'Woortgronding'.

Ook in de spraakkunst van Moonen is het niet ongebruikelijk dat naast orthografische tevens orthoepische elementen in de orthographia, hier genaamd 'Spelling', voorkomen.

De plaats van de *Uitspraak* is minder gemakkelijk te bepalen. Allereerst moeten we ons er rekenschap van geven dat de *Uitspraak* op twee verschillende momenten *tijdens* de orthographia ter sprake gebracht wordt: op blz. 24 e.v. het vijfde kapittel, waar de 'Uitspraake' *Prosodia* wordt genaamd, "het tweede deel der Spraakkunst". Op blz. 30 keert Moonen met het begin van het zesde kapittel weer terug tot de orthographia, om op blz. 41 e.v. met het negende kapittel de *Lettergreepen* te bespreken. De mededeling op blz. 24 dat met de *prosodia* het tweede gedeelte van de spraakkunst begint achten we onjuist. Moonen had immers op de eerste pagina aangegeven dat het tweede gedeelte van de *Nederduitsche Spraakkunst* de syntaxis betreft, hetgeen op blz. 256 bij de bespreking van de 'Woortvoeging' herhaald wordt: "De *Woortvoeging* is het tweede deel der Spraakkunst". We mogen daarom aannemen dat Moonen op blz. 24 bedoelde het tweede gedeelte van de *orthographia*. Immers, naast de inconsequentie met blz. 1 en blz. 256 over de positie van de 'Woortvoeging' geldt tevens dat de woordsoortenleer (die op blz. 44 begint) niet als derde deel wordt vermeld. Overeenkomstig de indeling van de eerste pagina is de woordsoortenleer, evenals de orthographia of 'spelling' een *onderdeel* van de 'Woortgronding'. De mededeling van blz. 24 moge getuigen hoezeer Moonen vertrouwd was met de 'klassieke' indeling van de spraakkunst. De opvattingen van Moonen kunnen we als volgt in een schema weergeven (zie figuur 7).

figuur 7

Moonen 1706

Met deze indeling wijkt Moonen opvallend af van zijn Nederlandstalige bronnen, maar origineel is hij daarom nog niet. Integendeel, de tweedeling 'Woortgronding' en 'Woortvoeging' is nagenoeg letterlijk ontleend aan *Schottelius 1663 1:180-182*.

Moonen legde met zijn indeling voor de Nederlandse grammaticale traditie een basis voor een indeling die in de gehele achttiende eeuw populair is gebleven. In ieder geval volgen hem hierin: *Séwel 1708*, *Elzevier 1761*, *De Haes 1764*, *Stijl 1778*, *Zeydelaar 1781*, *Winkelman 1784* en *Van Bolhuis 1793*.

Voor het goed verstaan van Moonens indeling neme men er nota van dat de bespreking van de leestekens (de 'Schriftscheiding') door Moonen uitdrukkelijk niet wordt opgevat als onderdeel van de spraakkunst. Dat hij dit onderdeel in de laatste kapitels alsnog ter sprake brengt lijkt te zijn voortgekomen uit de gedachte dat een dergelijke bespreking de gebruiker van de spraakkunst ten dienste kan zijn, maar het eerste wat Moonen bij die laatste kapitels opmerkt is dat de bespreking van de leestekens niet tot de spraakkunst behoort: "Deeze *Schriftscheiding*, (is) wel geen deel der Spraakkunst, maer (komt) evenwel haer in het recht schryven te hulpe" (blz. 344).

Ter afsluiting van dit hoofdstuk presenteren we de hierboven besproken gegevens in een eindoverzicht (zie figuur 8). De kolommen voor 'orthographia', 'orthoepeia', 'prosodia' en 'leestekens' hebben we gesplitst in een kolom 'onderdeel' en een kolom 'zelfstandig' om aan te geven of het desbetreffende grammaticale gedeelte wordt beschouwd als een zelfstandig element van de spraakkunst of dat het door de grammaticus wordt beschreven als een onderdeel van zo'n zelfstandig element. We doelen hier op het feit dat bv. de orthographia door Moonen wordt geïnterpreteerd als *onderdeel* van de 'Woortgronding' terwijl andere grammatici de

figuur 8

grammatica	orthographia		ortho- epeia		prosodia		etymo- mologia	syn- taxis	leestekens	
	onder- deel	zelf- stan- dig	onder- deel	zelf- stan- dig	onder- deel	zelf- stan- dig			onder- deel	zelf- stan- dig
Twe-spraak		(+)	(+)			(+)	(+)	(+)		
v. Heule '25		(+)	(+)			(+)	(+)	(+)	(+)	
v. Heule '33		(+)	(+)			(+)	(+)	(+)	(+)	
Kok		(+)				(+)	(+)	(+)		(+)
Leupenius		(+)	(+)			(+)	(+)	(+)	(+)	
Moonen	(+)		(+)		(+)		(+)	(+)		(+)

orthographia beschrijven als een zelfstandig onderdeel van de spraakkunst. Onder de kolom orthoepeia is de subkolom 'zelfstandig' weggelaten omdat in alle ter sprake gebrachte spraakkunsten de orthoepeia onderdeel is van een ander spraakkunstgedeelte. Dit geldt *mutatis mutandis* ook voor de kolommen etymologia en syntaxis.

INLEIDING

In het vorige hoofdstuk hebben we laten zien dat de orthographia, in de algemene betekenis van 'letterstudie', al ter sprake komt in de zestiende- en zeventiende-eeuwse bronnen die Moonen heeft geraadpleegd. Daarbinnen vallen vier categorieën te onderscheiden:

1). geschriften waarin incidentele opmerkingen betreffende de orthographia worden aangetroffen, bijvoorbeeld *De Decker* 1660; het gaat hier om teksten van geheel andere dan taalkundige aard, waarin orthografische opmerkingen geplaatst worden.

2). Geschriften die een verzameling opmerkingen bevatten, veelal omtrent de woordsoortenleer, de syntaxis, de orthographia en/of de stilistiek. Als voorbeeld noemen we (*Nyloe*) 1703.

3). Grammaticale geschriften waarin de orthographia wordt gepresenteerd als (eerste) onderdeel van een 'volledige' grammatica, zoals bijvoorbeeld de *Twe-spraack* 1584, en *Kók* 1649. Het onderdeel orthographia is hierin soms relatief zeer uitvoerig (de *Twe-spraack* 1584), soms zeer beknopt (*Van Heule* 1625, waarin op blz. 1 argumenten voor deze bondigheid worden vermeld) aan de orde gesteld.

4). Grammaticale geschriften waarin nagenoeg alleen de orthographia wordt behandeld, zoals bijvoorbeeld *De Heuter* 1581. Het betreft hier meestal bescheiden werkjes, bedoeld voor onderwijsgegenden, leerlingen, vreemdelingen (zie *Klifman* 1983:86 e.v.) waarin regels gegeven werden omtrent correcte spelling en uitspraak van de moedertaal.

HET ONDERSCHIED ORTHOGRAPHIA - ORTHOEPEIA

Hierboven was sprake van "de orthographia, in de algemene betekenis van 'letterstudie'". We dienen ons te realiseren dat orthographia niet eenvoudigweg met 'spelling' in hedendaagse zin mag worden weergegeven. In het eerste hoofdstuk van *Caron* 1947 worden we erop gewezen dat de eerste auteurs van Westeuropese volkstaalgrammatica's voortgingen in een traditie, die van de Griekse en Latijnse (school)spraakunst. Dat betekent o.a. dat in oudere Nederlandse spraakkunstige geschriften het woord *letter*, equivalent aan het Latijnse *littera*, tegen de achtergrond van die traditie dient te worden geïnterpreteerd. Terecht heeft Caron voor deze kwestie aandacht gevraagd, en erop gewezen dat er binnen *littera* drie aspecten moeten worden onderscheiden: *nomen*, *figura* en *potestas*, Latijnse termen die in *De Heuter* 1581:31 werden weergegeven met *Name*, *Gedaente* en *Kraht*. *Name* wordt dan gebruikt bij de aanduiding binnen een alfabetische opsomming, *gedaente* voor het letterteken, en *kraht* voor de letterklank. Deze ruime opvatting van *letter* moeten we goed onderscheiden van het beperkte, latere begrip *letter* als alleen maar letterteken, die de brede interpretatie in discrediet heeft gebracht. Bij onze interpretatie van *letter* in oudere taalkundige geschriften van het Nederlands bewegen we ons in een spanningsveld tussen de aspecten letterklank en letterteken. Het is een van

de verdiensten van Carons proefschrift, dit spanningsveld te hebben aangewezen. Als Caron op blz. 8 Hellinga citeert: "geen achterdocht, maar voor alles eerbiedige aandacht", worden deze woorden het adagium voor de bestudering van alle vroegste (Nederlandse) grammatici, ook al is het "een vrijwel algemeen aangenomen mening, dat de oude grammatici te onzent ... nog de eerste beginselen van een goede klankwaarneming en -beschrijving hadden te leren, daar hun uitgangspunt de letter is" (blz. 5). ... "Intussen is het een feit, dat de oude grammaticus uitgaat van de letter. Het valt niet te ontkennen. Maar wat betekent dat?" (blz. 9.) ... "Zo blijkt, dat we een ruim begrip 'littera' - dat uitéénvalt in alphabetische benaming, teken en klank - moeten onderscheiden van een eigenaardig gebruik, dat in veel later tijd wel voorkomt en onder de letter alleen iets verstond, dat *zichtbaar* was, het teken derhalve, met het gevolg, dat het woord 'letter' in miscrediet geraakte" (blz. 10).

Dibbets 1985:355 ev. laat zien dat in de *Twe-spraak 1584* met orthographia (in 1584 weergegeven met 'spelling') niet alleen "het geheel van regels volgens welke de klanken ener taal door geschreven tekens worden aangeduid" wordt bedoeld, maar dat ook "een beschrijving ... van die klanken (wordt) gegeven, naast aanwijzingen die bedoeld zijn om een Nederlands tot stand te brengen dat beschaafd is van klank"; deze zestiende-eeuwse opvatting vloeit voort uit de definitie van grammatica als een "ars bene loquendi atque scribendi". Op blz. 356 noemt Dibbets de leer van de correcte spelling de *orthographia*, naast de leer omtrent de zuivere uitspraak, de *orthoepia*. In paragraaf 7.1.1. laat Dibbets zien dat dit onderscheid ook terug te vinden is in *Van Varenbraken I, Lambrecht 1550*, *Sexagius 1576* en *De Heuter 1581* en wijst hij op parallellen in de "moedertaalbeschaving in het buitenland, met name in Frankrijk en Duitsland".

Bij het bespreken van de orthographia van Moonens spraakkunst, moet ook Moonen kunnen rekenen op een onbevooroordeelde aandacht en dienen we ons te realiseren dat ook hij nog gevangen kon zitten in het web van opvattingen die alle gemeen hebben dat het letterteken het uitgangspunt is. Daarbij mogen we niet verwachten dat in de orthographia van de *Nederduitsche Spraakkunst* primair de klanken van het vroeg achttiende-eeuwse Nederlands met behulp van geschreven tekens worden weergegeven, (vgl. bv. *Van Bakel 1969(22):37*) maar wel dat de *lettertekens* besproken zullen worden in relatie met enerzijds de beschaafd geachte klanken, anderzijds de correcte schrijfwijze van die klanken.

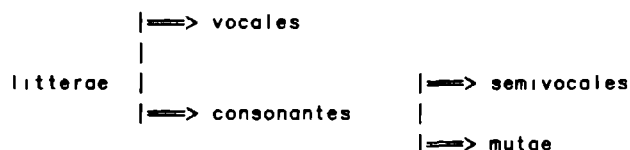
Vergelijken we Moonens orthographia met de orthographia/ orthoepia van *De Heuter 1581* en met bv. de *Twe-spraak 1584*, dan wordt al snel duidelijk dat de Deventer grammaticus bij lange na niet de belangstelling voor de juiste uitspraak aan de dag heeft gelegd als met name Pontus de Heuter en de schrijvers van de *Twe-spraak 1584*. Maar laten we in navolging van het advies van *Caron 1947:7* het eerste woord aan Moonen en twijfelen we niet op voorhand aan zijn vermogen. De afstand die ons van de geschreven tekst van Moonen scheidt, wordt niet gecompenseerd door de verfijnde hulpmiddelen van onze eeuw en het hedendaagse inzicht in de fonologie. We beschikken niet over achttiende-eeuwse geluidsbanden ("Ware er slechts één grammofoonplaat..." (*Caron 1947:7*)) of over genuanceerde fonologische beschrijvingen zoals bv. die van De Heuter of Montanus, die veelal overeenstemmen met hedendaagse fonologische inzichten. Dit alles neemt niet weg dat we de inhoud van Moonens uitspraken over klanken

mogen toetsen aan nu geldende maatstaven wanneer we proberen vast te stellen of zijn waarnemingen juist waren. Indien zo'n toetsing plaats vindt, zal dat gebeuren met als leidraad *Cohen e.a. 1978(2)*.

DE INDELING VAN DE LETTERS

Jellinek 1914:10 wijst er kort op dat de Duitse grammatici zich in hun orthographia baseerden op zowel een Griekse en Latijnse als ook op een Hebreeuwse traditie. Op blz. 27 laat Jellinek zien hoe uit het systeem van Aristoteles uiteindelijk een klassiek Latijns model ontstond (zie figuur 1).

figuur 1

In hoofdlijnen handhaafde zich dit systeem eeuwenlang, al waren er op detailpunten varianten: de discussie over de plaats van de letter *f* wordt nog in *Vossius 1695* beschreven.

De Hebreeuwse grammatica legt in haar verdelingssysteem de nadruk op het spreekorgaan en verdeelt de letters (alleen consonanten) in "gutturales, palatinae, linguales, dentales, labiales" (*Jellinek 1914:29*). Vele Duitse orthografische geschriften zullen het Grieks-Latijnse model als hoofdindeling overnemen en het Hebreeuwse systeem voor de consonanten vervolgens naar believen daarin opnemen.

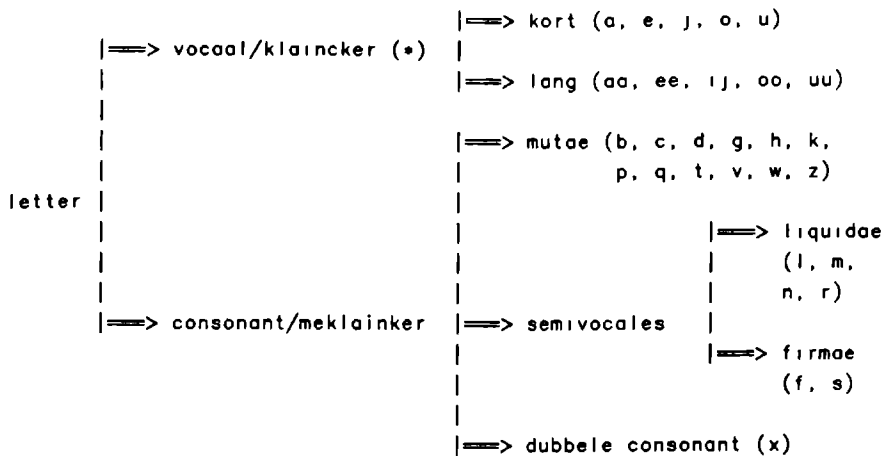
Dibbets 1968:87 laat zien dat *De Heuiter* een "Deilijge der Nederlandtse letteren" geeft die, met inachtneming van de problemen waar de spellingpioniers mee te kampen hadden, onze achting verdient (zie figuur 2).

De Twe-spraack 1584 kent slechts het onderscheid klinker - medeklinker. Ondanks deze eenvoudige verdeling besteden de auteurs in verhouding tot de andere onderdelen van de grammatica veel aandacht aan de orthografie. Ook verschijnt in de orthographia van de *Twe-spraack 1584:13* een passage over de verschillende soorten lettertypes ('maxel'). *De Heuiter 1581:33* toont ons eveneens enkele lettersoorten onder de 'Gedaente'; zo bv. ook *Van der Schuere 1612:10* ('Maekzel'), en *Kók 1649:5-6*, ('Maaxel') maar de beschrijving van diverse lettertypes heeft geen vaste plaats in de orthographia verkregen.

Caron 1953a:XXIX vermeldt dat Van Heule zowel in 1625 als in 1633 "het veel noodzakelijker acht taalkwesties te behandelen dan spellingregels. En dit oordeel kunnen wij billijken. Pontus de Heuiter, Spiegel, Jacob van der Schuere en anderen hadden reeds voor hem hun aandacht aan de orthographie gewijd, Van Heule gaat er nu haastig doorheen. ... Conclusie: systeemveranderingen (tussen 1625 en 1633, fs) zijn er niet, maar in B (i.e. 1633, fs) is de stof uitgebreid". *Dibbets 1981:XXVI* veronderstelt eenzelfde opvatting bij Kók.

figuur 2

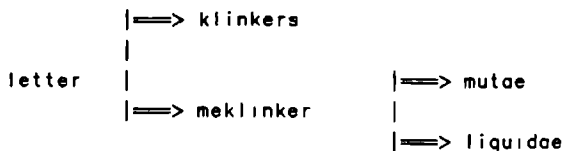
De Heuter 1581

(*) waarbij diftong en triftong (klank en teken) volgens De Heuter worden gemaakt en voorgesteld door middel van enkelvoudige vocaaltekens

figuur 3

Van Heule 1633

Het model van *Van Heule 1633* is weergegeven in figuur 3, waarbij moet worden opgemerkt dat Van Heule de benamingen der mutae en liquidae verwisselt, een eigenaardigheid die (zoals het hele model) in *Leupenius 1653* is overgenomen (zie *Caron 1953a:XXXIX*).

MOONEN EN DE ORTHOGRAFIE

De orthografie van Moonen bestaat de eerste 44 pagina's van de *Nederduitsche Spraekkunst*. De inhoud van deze 44 pagina's zal hier worden besproken. Tevens behandelen we aan het eind van dit hoofdstuk het laatste gedeelte van *Nederduitsche Spraekkunst 1706* nl. het zesenvetigste en zevenenvetigste kapittel, waarin de leestekens worden beschreven. Hoewel Moonen op blz. 344 aangeeft de mening te zijn toegedaan dat dit gedeelte eigenlijk niet tot een grammatica behoort, neemt hij deze 'schriftscheiding' toch in zijn spraakkunst op, "wel geen deel der Spaekkunst, maer evenwel haer in het recht schryven te hulpe koomende".

De eerste 44 pagina's die samen de orthographia vormen, kennen meerdere onderdelen: 1). de beschrijving van de lettertekens en de daarbij behorende klanken. 2). De bespreking van de verlenging der klinkers, waar tussendoor opmerkingen over de *prosodia* verschijnen. 3). De vorming van twee- en drieklanken en de daarmee verband houdende afkortingsregels. 4). De beschrijving van enige consonanten, gevolgd door een betoog over de 'Talletters': sommige letters kunnen volgens de Latijnse traditie bijdragen tot de vorming van een jaartal waarop de spreuk waarin de letters zijn verwerkt, betrekking heeft. 5). De leer van de lettergrepen.

Hoewel Moonen de *prosodia* op blz. 24 "het tweede deel der Spraekkunst" noemt, is het nauwelijks meer dan een 'intermezzo' binnen zijn orthographia; immers de bespreking van de twee- en drieklanken, alsook de nadere uitwerking van een aantal consonanten moet nog plaats vinden. Daarenboven is deze benaming "tweede deel" in strijd met de tweedeling die Moonen op de eerste bladzijde van zijn spraakkunst had gegeven: daar is immers het tweede deel de syntaxis. Op blz. 24 noemt Moonen *Uitspraek* als synoniem voor *prosodia*. Maar dit 'intermezzo' verschilt nauwelijks van het laatste onderdeel van het negende kapittel: de *prosodia* van blz. 24 bespreekt de klemtoon, op blz. 41-44 behandelt Moonen de vorming van lettergrepen. Aangaande de *prosodia* treffen we niet meer aan. Moonens presentatie komt de overzichtelijkheid van zijn orthographia niet ten goede: beide onderdelen (klemtoonregeling en lettergreepverdeling) zijn in feite nauw met elkaar verbonden. We komen hier op terug aan het eind van dit hoofdstuk.

Zoals verschillenden van zijn voorgangers, waaronder Kok en Leupenius, geeft Moonen op blz. 1 allereerst de definitie van de letter, vervolgens noemt hij de belangrijkste eigenschappen op blz. 1-2: *benaeming*, *klank*, *onderscheit*, *verwisseling* en *samengryping*.

Deze eigenschappen komen in Moonens eerste kapittel weinig gestructureerd aan de orde. *Benaeming* en *klank* worden op blz. 2 *Naem* en *Uitspraek*; *onderscheit* en *verwisseling* lezen we slechts tussen de regels door; een rechtstreekse verwijzing naar deze eigenschappen komt niet voor.

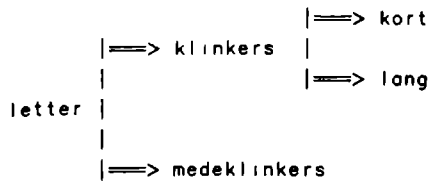
Moonen vervolgt zijn betoog met de mededeling dat het *Nederduitsch* 26 letters kent. In navolging van Van Heule en Kók behandelt Moonen dan de eigenschappen *Naem* en *Uitspraek*, waar hij Van den Endes onderscheid (bv. de *naem* en *uitspraek* van de f kan zijn 'F en F', blz. 2) in benaming als een alternatief aanbiedt, omdat vele letters (b, c, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, v, w, y, z) in hun 'benaeming' niet "van den Klinker, maer van den Medeklinker ... begonnen" worden. Belangrijk voor Moonen was, dat deze benamingswijze voor de letters f, l, m, n, r, s en x ook werd toegepast door de 'Hebreeuwen' en de Grieken (blz. 2).

Op diezelfde pagina geeft Moonen een vertaling van *Schottelius 1663 I:185* waarna de eerste verdeling der letters blijkt: er zijn *klinkers* en *medeklinkers*. De verdere onderverdeling der klinkers in *kort* en *lang* is overgenomen uit *Leupenius 1653*, de omschrijving van de consonanten gaat weer terug op *Schottelius 1663 I:185*. Moonens indeling der letters kunnen we weergeven als in figuur 4.

Op blz. 3 begint de eigenlijke letterbeschrijving, of "rechte Spelling": alle 26 letters worden een voor een aan de orde gesteld. De in dit kapittel gehanteerde beschrijvingswijze stelt de lezer die geïnteresseerd is in de vroege Nederlandstalige orthografieën teleur. Allereerst is de werkwijze van

figuur 4

Moonen bepaald rommelig. Ten tweede blijkt het tweede kapittel nagenoeg geheel terug te voeren naar andere ons bekende geschriften; van eigen waarneming door Moonen is nauwelijks of geen sprake. Tot slot zal het de lezer teleurstellen dat Moonen bij lange na niet van het inzicht omtrent de relatie teken en klank getuigt dat verwacht kon worden, omdat hij werken als *De Heuiter 1581* had geraadpleegd.

Studies van ondermeer Hellinga, Caron en Dibbets illustreren bij herhaling dat Nederlandse grammaticale geschriften uit de zestiende en zeventiende eeuw getuigen van de aanwezigheid van een verbazend goed observatievermogen bij de auteurs ten aanzien van de relatie spelling - uitspraak. De spanning die wordt ervaren bij de bestudering van enerzijds het teken en anderzijds de klank is reeds in de zestiende eeuw nauwkeurig beschreven. Meerdere van dergelijke werken waren aan Moonen bekend.

In onze vorige paragraaf over de indeling van de letters zagen we reeds dat niet alle Vroegnieuw nederlandse grammatici eenzelfde belangstelling voor de orthographia hebben. Van Heule merkt in zijn spraakkunst van 1625 op: "de spellinge/ daer af en hebben wy niet voorgenomen veel verscheydenheden aen te roeren ... aengaende de spellinge onzer woorden/ die is van verscheyde Geleerden grondig beschreven/ ende ook is het daeglicx gebruyk in veele deelen onberispelic/" (blz. 1). Hier zien we een grammaticus met een minimum aan aandacht voor de orthographia. Daarentegen besteedt Van Heule veel aandacht aan de overige drie onderdelen van de grammatica: "*Oorspronkelickhey*t, *Klankmaet* ende *Tsamenvouginge* ... dewijl ons oogmerk wel meest is van die dingen te handelen/ welke twijffelachtig ofte onbekent zijn" (1625, blz. 1). Daarmee heeft Van Heule het argument geleverd voor een beknopte behandeling van de orthographia, dat in meerdere spraakkunsten van later datum weerklinkt; allereerst in Van Heule's heruitgave van 1633, maar ook *Kók 1649* en *Leupenius 1653* hebben slechts een minimum aan belangstelling voor de orthografie aan de dag gelegd. Bij Moonen is het niet anders.

ALGEMENE ASPECTEN

Alvorens we de afzonderlijke letters bespreken willen we ten behoeve van het goed verstaan van Moonens orthografie een aantal algemene principes en enige fonologische tegenstellingen bespreken die aan dit gedeelte van de *Nederduitsche Spraakkunst* ten grondslag liggen.

Het orthografische gedeelte van de *Nederduitsche Spraakkunst* bevat o.a. een aantal regels en opvattingen over de correcte schrijfwijze die in een hedendaagse spellingleer geen algemeen goed meer zijn.

Als volgens Moonen (blz. 29) het meervoud van *Been* behoort te zijn *Beenen* en niet: *Benen*, en als het "schikken der lettergreepen" (blz. 32) van het woord *brieven* behoort te zijn *briev-en*, niet. *brie ven*, dan dringt zich de vraag op, of we hier met een orthographia te maken hebben die is samengesteld vanuit een basisgedachte, dan wel dat we moeten concluderen dat dit gedeelte van de *Nederduitsche Spraekkunst* niet meer is dan een verzameling (los van elkaar staande) waarnemingen die onderling soms met elkaar in tegenspraak zijn. In het nu volgende zullen het antwoord trachten te vinden

Het oirsprongkelykheitsprincipe

Op blz. 29 behandelt Moonen, geïnspireerd door opmerkingen van J. de Decker, de spelling van de meervoudsvormen. Om deze passage goed te kunnen begrijpen, moeten we ons rekenschap geven van het onderscheid 'oirsprongkelyk - afgeleid' dat met behulp van het accidens species wordt gemaakt. De afgeleide woorden vinden hun oorsprong in een 'oirsprongkelyk' woord. Het 'oirsprongkelyke' woord neemt een cruciale plaats in bij de orthografische regels en opvattingen van Moonen. Maar wat betekent die term? In veel gevallen zal Moonens begrip oirsprongkelyk woort samenvallen met wat wel *stamwoorden* wordt genoemd (WNT, XV, 587: "woord dat er uitziet als een zuivere stam, woord zonder voor- of achtervoegsels, onafgeleid woord"). Maar Moonen is in dit opzicht niet altijd even duidelijk. Wat bedoelt hij op blz. 37-38, wanneer composita als *schout-amt* ter sprake worden gebracht? Hoewel we hier met een compositum te maken hebben is het "nochtans door de aeneenasching een woort geworden" waaruit weer nieuwe samenstellingen kunnen voortkomen. Het blijft onduidelijk of Moonen bij die nieuwe samenstelling *schoutamt* als *grontwoort* zou zien. Hij laat zich hierover nl. niet verder uit.

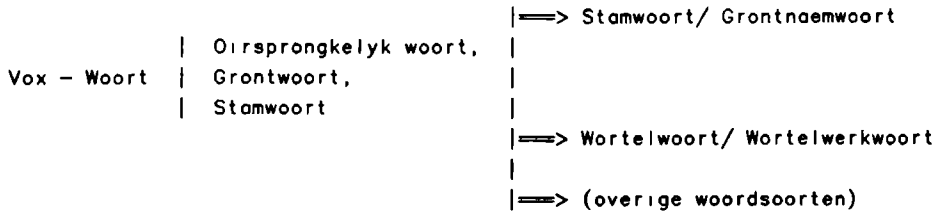
We zullen zien dat de door Moonen gehanteerde terminologie voor ons 'stamwoord' niet altijd even consequent is gebezigd, maar toch kunnen we uit het gebruik van een aantal woorden meer inzicht krijgen.

Allereerst is van belang het door Moonen zelf gehanteerde begrip Stamwoort. Op blz. **3r regel 13 wordt eerst als equivalent gegeven: Vox Radicalis, op blz. **6r regel 7: Thema, Verbum Radicale. Uit de context blijkt dat met verbum bedoeld is 'werkwoord', niet 'woord' in het algemeen. Er kan met de term stamwoort zowel het algemene begrip woord (Vox) als alleen het werkwoord (Verbum) bedoeld zijn.

Maar op blz. 78 blijkt dat er bij de term stamwoort slechts gedacht wordt aan zelfstandige naamwoorden: "Dezen zelve voet volgen de Woorden, die uit drie Zelfstandige Stamwoorden samengelascht zyn; zelfs als 'er noch een ander Stamwoort voorgezet wort; als, *Haegappelboom*, ..." Het onderscheid zelfstandige naamwoorden - werkwoorden dat Moonen maakt op blz. 42 is in dit opzicht interessant: "Uitgezondert in Naem- of Werkwoorden, waer in de Stam- of Wortelwoorden, die nootwendigh altyt geheel en ongebrooken blyven, gevolgt worden". Relateren we dit aan de tekst van blz. 78, dan blijkt dat ook daar de term stamwoort gebruikt wordt voor 'naemwoort'. Hieruit blijkt dat het begrip Stamwoort niet eenduidig te plaatsen is.

In ieder geval kan de term *stamwoort* immers in algemene betekenis van *vox* zowel voor zelfstandige naamwoorden als voor werkwoorden gebruikt worden, al blijkt er een voorkeur te zijn de term te gebruiken voor een zelfstandig naamwoord. In een dergelijke situatie contrasteert ze met de term *Wortelwoort* voor werkwoord. In dit verband willen we nog de termen noemen *grontwoorden*, *grontnaemwoorden* en *grontwerkwoorden*, al bezigt Moonen deze termen slechts zeer sporadisch. *Wortelwoorden* worden weliswaar door Moonen op blz. **3r vertaald met *Voces Primitivae*, maar in de praktijk blijkt Moonen de term te reserveren voor de werkwoorden, samen met de term *Wortelwerkwoort(t)(den)*

figuur 5

In figuur 5 wordt de inconsequentie duidelijk in het bezigen van de term 'Stamwoort'. Hoewel Moonen de term 'stamwoort' niet altijd even consequent gebruikt, denken we toch dat we onder deze term, gebruikt als synoniem voor 'oirsprongkelyk woort, grontwoort' uit figuur 5, mogen verstaan: een woord zonder affixen. Naast de genoemde inconsequentie is het vooral de term *Oirsprongkelyk* die verwarring schept en onduidelijkheid veroorzaakt. Op blz. 117 spreekt Moonen twee maal van *Oirsprongkelyke of Stamwoorden* en in vergelijking met de meerdere malen gebezigde term *Oirsprongkelyke Naemwoorden* dringt zich de opvatting op, dat deze term slechts gebruikt wordt voor het substantief. Echter, op blz. 326 spreekt Moonen van *oirsprongkelyke Werkwoorden*. Het is deze term *Oirsprongkelyk* die Moonen het liefst hanteert wanneer hij in algemene zin wil duiden op de herkomst van een woord.

Brengen we nu deze bevindingen in verband met de tekst van blz. 29, dan kunnen we deze werkwijze reconstrueren: de vocaalspelling van het 'oirsprongkelyke' woord wordt gehandhaafd in afleidingen. Daarmee is het principe gegeven van waaruit zowel Moonens opvattingen over de meervoudsvorming van substantieven als over de 'schikking der lettergrepen' verklaard kunnen worden. In het vervolg spreken we dan ook over het *oirsprongkelykheitsprincipe*. We kunnen nu de vraag of er binnen deze orthographia sprake is van een basisgedachte bevestigend beantwoorden. Op dit *oirsprongkelykheitsprincipe* anticipeert Moonen bijvoorbeeld op blz. 28, waar hij argumenteert dat het meervoud van *draek* behoort te zijn *draeken* en niet *draken*. Het *oirsprongkelykheitsprincipe* is hier dus krachtiger dan regel XII. van blz. 27, die de beklemtoonde syllabe met open vocaal beschrijft. Moonens regel betekent dat als deze open vocaal te herleiden is tot de verlengde vocaal in gesloten lettergreep van een 'oirsprongkelyk' woord, het verlengde karakter visueel aanwezig blijft in alle afleidingen. Daarom zal Moonen zich in het zevende kapittel niet storen aan het verdelen der woorden in lettergrepen uit de gewoonte "die een groot

dwingelant is" (blz. 32) zoals in *gee-ven*. Het 'oorsprongkelyke' woord blijft zo immers intact. Toch is Moonen niet helemaal gelukkig met deze spelling. De 'oorsprongkelyke' vorm is immers *geef* dus eigenlijk had die verdeling moeten zijn: *geev-en*. (Volgens het nog te bespreken fonetisch principe dat door Moonen wordt voorgestaan is de verandering van *d*, *f* en *s* in *t*, *v* en *z* correct.) Op blz. 42 zal Moonen dit ook daadwerkelijk voorschrijven. Het *oorsprongkelykheit*principe is ook hier krachtiger dan de twaalfde regel van blz. 27, die was geïnspireerd door de spellingpraktijk van Vondel. Want de weergave *ge-ven* wordt strikt verboden op blz. 28 omdat daarmee het 'wortelwoord' *geef* wordt verminkt.

Zo is ook bij de totstandkoming van de afgeleide werkwoordsvormen rekening te houden met een 'oorsprongkelyke' vorm, het "Wortelwoord, den tweeden persoon des Eenvouwigen Getals in de Gebiedende Wyze" (blz. 28). Is er in dat 'Wortelwoord' sprake van een verlengde klinker, dan behoort deze door de gehele vervoeging en in de afgeleide woorden gebruikt te worden. Op blz. 42 hanteert Moonen nl. weer de begrippen "Stam- of Wortelwoorden, die nootwendigh altyt geheel en ongebrooken blyven" gevolgd door de opmerking dat de "Wortelletteren" nooit vermengd mogen worden met de "Toevallige". Dit dwingt hem ertoe *ik hoore* als volgt in lettergrepen te verdelen: *ik hoor-e*.

Het *oorsprongkelykheit*principe met als uitgangspunt de 'grontwoorden' is het meest bepalende van Moonens orthographia en wordt maar een enkele keer terzijde gezet door andere overwegingen. In dergelijke gevallen zal er sprake zijn van *homonymievrees*

Homonymievrees

Homonymievrees als overweging om het *oorsprongkelykheit*principe niet toe te passen blijkt soms samen te gaan met een afkeer van onjuiste uitspraak: "Waer door niet alleen de uitspraak vervalscht, maer ook een geheele wagen vol homonymen of tweezinnige woorden ter taele ingevoert worden" (blz. 29). Dat 'tweezinnige woorden' uit de taal geweerd moeten worden, is voor Moonen een vaststaand gegeven. *Kieft* 1938:6 noemt *Hochedaeus* 1602 en *Gottsched* 1749(2) wanneer hij beweert dat het "reeds lang bekend (is), dat een homonymie de taal defectief kan maken". Maar er zijn ongetwijfeld veel meer vindplaatsen voor deze opvatting op te tekenen. Moonen staat in zijn vrees zeker niet alleen.

Op blz. 8 treffen we eveneens een opmerking aan die getuigt van homonymievrees. Op blz. 8 komt Moonen te spreken over het gebruik van de letters *g* en *h*. De letter *h* is "noodigh, en brengt den Woorden in de uitspraeke hulp toe". Door die *h* wel of niet te schrijven ("wegh - weg, dagh - dag, plag - plagh") wordt een andere uitspraak veroorzaakt, die leidt tot een beter begrip, tot directe onderkenning van het bedoelde.

Moonen schrijft voor onderscheid te maken in de uitspraak van deze woorden. Als deze woorden op onderscheiden wijze worden uitgesproken, is de homonymie opgeheven. De zo ontstane verschillen in uitspraak moeten in het schrift worden weergegeven door het al dan niet toevoegen van de letter *h*. Moonen pleit hier voor een uitspraak, die we eveneens aantreffen in de *Twe-spraack* 1584:52-53. *Dibbets* 1985:369-370 beargumenteert zijn interpretatie van de *Twe-spraack* 1584 omtrent de uitspraak van de "*g*" als

(g) ... in die woorden, waarin bij verlenging *gg* optrad ... en in woorden waar de geminaat *gg* stond" en laat daarbij tevens zien dat *Van der Schuere 1612* deze schrijfwijze verwerpt. De voorbeelden die Moonen geeft, spreken deze interpretatie niet tegen.

Erg zwaar tilde Moonen overigens niet aan zijn eigen voorschrift, getuige zijn commentaar dat aan de vijf regels die de '-gh'-spelling regelen, voorafgaat: "Om nu te weten, waer de H achter de G diene gestelt te worden, waer niet, zoude men deeze regels kunnen geeven" (blz. 8). Zelden is Moonen zó voorzichtig in het toekennen van waarde aan zijn regels.

In Moonens praktijk blijkt bij probleemgevallen een pragmatische inslag, soms ten nadele van het *oorspronkelijkheids* principe zoals bij de homoniemen Got (inwoner van Gotland, Goot) - Godt, (blz. 35: "het Opperste Weezen"). Opvallend is dat het 'grontwoort' *Godt* geschreven wordt met *dt* en niet met *d* om het contrast met *Got* grafisch duidelijk te maken. De schrijfwijze *God* druist namelijk in tegen het fonetisch principe dat Moonen, zoals nog zal blijken, hanteert. In het 'grontwoort' wordt de *t* "nochtans in de uitspraeke ... meer dan de *D* gehooft" (blz. 33).

Soms echter accepteert Moonen dat het *oorspronkelijkheids* principe juist homoniemen creeert, zoals bv. want (een kleed, blz. 77, 81) want (een muur, blz. 76) en want (als voegwoord, bv. blz. 252). Daardoor is in de praktijk volledige consequentie onmogelijk en daar wordt met name in de achttiende eeuw door verschillende grammatici op gewezen.

Gledhill 1973:320 verwijt Moonen dat hij "misunderstands the nature of the historical forms which he had seen": de oorspronkelijke reden waarom men de spelling '-gh' ging gebruiken was het *gelijkvormigheids* principe. We zullen verderop in dit hoofdstuk zien, dat dit nu juist een principe is, dat Moonen niet bepaald propageerde. *Gledhill 1973:320* zegt dat het spellingverschijnsel '-gh' in oorsprong een gelijkvormigheids spelling was. Moonen had volgens *Gledhill* hiervoor weinig of geen begrip. Maar Moonen stond niet zozeer gelijkvormigheid voor ogen als wel onderscheid in klank tussen 'ch/gh/g' en, belangrijker: hij liet zich leiden door homonymievrees.

Het principe van Vondel

Het tweede gedeelte van het vierde kapittel is gebaseerd op het 'Noodigh Berecht' van Vondel dat voor het eerst te samen met de Lucifer in 1654 verscheen. Moonen behandelt in dat tweede gedeelte de verdubbeling der vocalen in open syllaben. Ook anderen (zie bv. *Van Heule 1633:11*) hadden reeds bij het probleem stilgestaan. *Caron 1958:XXV e.v.* laat zien dat het met name Leupenius was, die deze nieuwigheid propageerde. "In 1654 heeft Vondel achter zijn drama Lucifer een *Noodigh Berecht over de Nederduitsche misspellinge* opgenomen, waarin hij op heftige wijze Leupenius aanvalt over diens 'gansch ongerymde en overtollige misspellinge', bestaande in het verdubbelen der klinkletters als in *Vaader, vrede, Koning*. Hij achtte zijn waarschuwing nodig 'om den inbreuck van deze wilde woestheit te stuiten'. Namen noemt Vondel niet, maar het is volkomen duidelijk, dat hij in de eerste plaats Leupenius bedoelt. Toch zijn het er kennelijk meer, want hij spreekt van 'weynigen', die begonnen zijn die misspellinge in te voeren. Ongetwijfeld zal hij ook aan Hooft gedacht hebben, die van 16 september 1641 af de door Vondel gewraakte dubbele-klinkerspelling in

open syllaben toepaste. Vondel beweerde steun te vinden bij niemand minder dan Vossius".

Dit Noodigh Berecht van 1654 werd reeds in datzelfde jaar van een weerwoord voorzien door Leupenius in diens *Naaberecht* (zie: Caron 1958) waarin de opvattingen van Vondel worden bestreden. In dit verband merkt Leendertz 1910:303 op: "Vondel doet er 't zwijgen toe. Hij voelde waarschijnlijk wel, dat hij zwak stond" (zie ook: Caron 1958:XXVII). Caron bespreekt dit *Naaberecht* op blz. XXV-XXVII; van belang in verband met Moonen is het verwijt van Leupenius, dat Vondel niet op een regel kan wijzen die voor het Nederlands geldt en waarin aangegeven wordt hoe het accent bij de woorden moet liggen. Immers, Vondels argument dat de verdubbeling strijdig is met de spellingpraktijk van o.a. "Hebreëen, Grieken, Latynen ... en ander tongen" wordt door Leupenius bespot: waarom moet dit het voorbeeld zijn? Leupenius zelf geeft drie regels met betrekking tot de plaats van het accent.

Moonen is daarmee op een spoor gezet om Vondels opvattingen verder uit te werken en kracht bij te zetten. Niet alleen beschikte hij nu mede dank zij dit *Naaberecht* maar ook via Schottellius 1663 II over regels aangaande de klemtoon, bovendien hanteerde hij het *oirsprongkelykheit* principe en met deze twee werktuigen kon hij Vondels opvattingen aaneensmeden.

Het verdubbelen van vocalen in open syllaben van 'oirsprongkelyke' woorden is volgens Moonen een onjuiste schrijfwijze. Uit het 'wortelwerkwoord' *deel* ontstaat het *afgeleide* woord *bedeel*: het 'oirsprongkelyke' woord is intact gebleven en tevens grafisch onderscheiden van het 'wortelwerkwoord' *bedel* van *bedelen*. Er is geen noodzaak in dit laatste geval *beedel* te schrijven, want het betreft hier een verlengde klank in een open sylabe. Deze gedachte wordt nader uitgewerkt op blz. 27-28, waar Moonen bij de voorbeelden eerst het 'oirsprongkelyke' woord geeft, dan een daarvan afgeleide vorm zoals: *adem*, *ademen*, *adel*, *adeldom*, *hemel*, *hemelryk*, tegenover de 'oirsprongkelyke' woorden met een verlengde klinker in gesloten syllabe als *draek*, *draeken*, *heer*, *heeren*.

Met het onderscheid 'oirsprongkelyk - afgeleid' corrigeert Moonen tevens de onjuiste gevolgtrekking van 'de Schryver der Aenleidinge tot de Nederduitsche tael', J. Nylöe. Inderdaad heeft Nylöe Vondels *Noodigh Berecht* niet juist weergegeven, wanneer hij meent dat Vondel met zijn spellingvoorschrift ook denkt aan verlengde vocalen in het wordeind. In zijn anoniem verschenen *Aanleiding tot de Nederduitsche taal 1703* schreef Nylöe op blz. 13-17 over de "spelling met twe aa, ee, oo, in *vaader*, *raaden*, *leeven*, *geeven*, *Kooning*, *wooning*". Hij zag "geen reden ter werelt die die spelling met twe vocalen kan verdedigen". Noch erkent Nylöe het *oirsprongkelykheit* principe bij de spelling van de werkwoorden: "Dat men deze spelling wil verdedigen uit de *radix* of het wortelwoord in de werkwoorden, ... gaat niet aan".

Met het verwerpen van het *oirsprongkelykheit* principe ontbeert Nylöe de mogelijkheid om de schrijfwijze van de open vocaal in het wordeind met dubbele klinker te verklaren: hij moet deze schrijfwijze nu geven als een uitzondering op Vondels principe: "Nochtans is deze regel zo algemeen niet, ofze lijdt wel enige uitzondering, en dat men klaarheits of onderscheits halve hier of daar eens twe vocalen gebruikt, kan wel gedooft worden" (blz. 17). Daarmee ontstaat een inconsequente spelling van Nylöe, die enerzijds schrijft *vee*, *wee*, *zee*, anderzijds *twe*. Hier kan Moonen hem terecht wijzen, want dit komt in de *Nederduitsche Spraekkunst* niet voor: naast het

*oorspronkelijkheid*principe baseert Moonen zich op de regel van Vondel die slechts betrekking heeft op verlengde vocaal in open syllaben, niet in het wordeind, waardoor Moonen consequent kan schrijven: *vee, wee, zee, twee*. Moonen zelf noemt nog Spiegel en Koornhert als auteurs wier schrijfp praktijk overeenkomt met het voorschrift van Vondel (blz. 23). Om binnen de discussie die Vondel met zijn *Noodigh Berecht* was begonnen, nieuwe argumenten aan te dragen acht Moonen het raadzaam een aantal regels te geven dat de beklemtoning van woorden behandelt. Deze reglementering noemt hij de *prosodia*. We komen hier binnen dit hoofdstuk nog op terug.

Dat de regel van blz. 29 de homonymie van woorden als *bedelen* en *bedeelen* oplost, wist Moonen van o.a. Hooft, (Nyloe) 1703 en de *Nieuwe Nederduitsche Spraekkonst* 1688. Dat het echter niet opgaat voor de voorbeelden "*koolen, caules*, of van *kolen, carbones*, van *reeden, stationes navium*, of van *reden, ratio*" heeft hij niet bemerkt. In beide voorbeelden is steeds het 'oorspronkelijke' woord per homoniemenpaar volgens Moonen orthografisch identiek. Immers *Reede* is geschreven volgens de door Vondel en mede daarom ook door Moonen afgekeurde schrijfwijze van de verdubbelde vocalen als is *Vaader, vrede, Koning* (blz. 23-24). Ook hier blijkt dat het bij Moonen mogelijk is orthografische principes te negeren uit vrees voor homoniemen.

Het fonetisch principe

Een belangrijke opmerking maakt Moonen aan het begin van het tweede kapittel. Het is de verwoording van het *fonetische principe*: schrijf wat je hoort. Ook bij vroegere Nederlandse grammatici speelt dit principe een belangrijke rol, bv. bij *De Heuiter* 1581:83-84 (vgl. *Dibbets* 1968:65). Het principe wordt door Moonen onder woorden gebracht met: "Weshalve Letters, die den Woorden in de Uitspraake geene hulp toebrengen, als overtolligh, uitgelaeten en niet geschreeven moeten worden" (blz. 3). Deze tekst heeft Moonen uit *Schottelius* 1663 I:185, 186 en 188 overgenomen. Ze zal van belang blijken te zijn voor het goed verstaan van het verdere verloop van de orthografie.

Op blz. 15-16 van zijn dissertatie had Zwaan bij *De Hubert* 1624 laten zien dat daar gelijkvormigheid en herkomst ("oorspronkelijkheid") beide een criterium zijn voor de orthografische opvattingen. Beide criteria mogen echter aan de uitspraak geen geweld doen: het fonetisch principe kent een hogere prioriteit. Dit nu ligt bij Moonen anders. Voor Moonen is het *oorspronkelijkheid*principe en het voorkomen van homoniemen belangrijker dan het fonetisch principe 'schrijf wat je hoort'. De orthografische presentatie *ik hoor-e* (blz. 42) behelst immers niet meer "een deel eens Woorts, dat met eene montsluitinge of openinge wordt uitgesproken" (blz. 41) maar laat wel het 'grontwoort' onaangetast. Het fonetische beginsel is ondergeschikt gemaakt aan het *oorspronkelijkheid*principe.

Toch blijft Moonens standpunt dat de spelling alleen "de klank der woorden" mag uitdrukken. Wanneer Moonen expliciet de gelijkvormigheidsprincipes voor de orthographia afwijst op blz. 33: "Hierom kunnen wy niet goetkeuren de hedendaegsche nieugesmeedde spelling", is dit een duidelijke stellingname; aanzienlijk minder grijpbaar is Moonen in zijn

negatieve commentaar op blz. 29: "Waer door niet alleen de uitspraak vervalscht, maer ook een geheele wagen vol homonymen of tweezinnige woorden ter taele ingevoert worden". Nu gaat het hier niet zozeer om die ongrijpbare 'valse uitspraak', dan wel om het feit dat het fonetisch principe, homonymievrees en het *oirsprongkelykheit* principe de basis van deze opmerking zijn. Moonen was in staat de door Vondel en Hooft gepraktiseerde spelling tot in hoge mate adequaat in te passen binnen deze principes.

Op blz. 8 werd het fonetisch principe eveneens geweld aangedaan: de letter 'h' kan achter de 'g' *onderscheits halve* (bv. bij *graeg*, *traeg*, *veeg*, etc.) worden gevoegd, maar nergens blijkt dat Moonen ook hier nog "in de uitspraeke hulp" hoort zoals op diezelfde bladzijde bij de homoniemen *weg - wegh*, *dag - dagh* en *plag - plagh*. Hier wordt het fonetisch principe losgelaten, niet om wille van het *oirsprongkelykheit* principe, maar omdat Moonen de bijvoeglijke naamwoorden op -g grafisch weer wilde geven met -gh. Het is een voorschrift dat iedere adequate argumentatie ontbeert.

Het fonetisch principe speelt de tweede viool, zodra homonymievrees of het *oirsprongkelykheit* principe de hoofdtoon bepalen zoals bv. op blz. 8 regel 5 e.v..

Bij de homoniemen *Got - Godt* (blz. 35) zagen we dat het *oirsprongkelykheit* principe ondergeschikt is gemaakt aan de vrees voor homoniemen. De oplossing 'Godt' in plaats van 'God' toont niet alleen Moonens afkeer van homoniemen en zijn afkeer van het gelijkvormigheidsprincipe, maar laat ook zien dat Moonen hier wel vast hield aan het fonetisch principe: de t moet hoe dan ook gehandhaafd blijven omdat deze het meest in de uitspraak gehoord wordt.

Het gelijkvormigheidsprincipe

Het zesde kapittel is een verwerking van diverse opmerkingen over het gebruik van consonanten volgens het *oirsprongkelykheit* principe en de regel van de gelijkvormigheid. De ideeën van Moonen worden halverwege dit kapittel uiteengezet. Op blz. 34 zegt hij dat men het beste die spelling kan volgen die tot doel heeft "met de spellinge den klank der woorden alleen uit te drukken, en overtollige letteren te myden," en vervolgens keert hij zich tegen de orthografen die het principe van gelijkvormigheid propageren.

Op het principe van de gelijkvormigheid had Zwaan 1939:32-33 gewezen met betrekking tot Ampzing. Ampzing bespreekt vanaf regel 1084 "Van't gevolg der klinkeren," dit principe: (regel 1100) "daer ik dan ook geheel gelijk, ende op eenen voet, rond ende algemeyn ga, in alle onse eyge Duytsche woorden van sulken grond, sonder onderscheyd. Want met wat reden sullen wy woorden van eenen aerd verscheyden schrijven?" En in 1108: "Gewis men moette al te samen over eene kamme scheren". Op blz. 33 vermeldt Zwaan dat dit gelijkvormigheidsprincipe ook wordt toegepast op de "medeklinkers in auslaut verdubbeling echter van den slotmedeklinker op grond van het meervoud enz. acht hij (i.e. Ampzing, fs) niet noodig. (Vgl. De Hubert, die het wel doet: voll, mall, satt). Dus: hoofd om hoofden; 3e pers. sing. praes. indic.: hij leerd om ik leerde; 2e pers. sing. indic.: gij leert om gij leeret, gij arbeyd om gij arbeydet. Partic.: bemind om beminde. Hij bespreekt uitvoerig het bezwaar, dat de d van hoofd niet den klank

weergeeft en acht de bezwaren tegen hoeft veel groter. dt verwerpt hij hier, de t is niet er bij nodig. De gelijkvormigheids spelling onderscheidt ook homoniemen als wand - want; ze is beslist nodig in naerstigheyd, waar anders twee h's op elkaar zouden stooten. Hij laat echter de spelling: slechticheyd toe op grond van de traditie (afleidingen op -igheyd)".

Gledhill 1973:5 geeft kort en bondig aan wat we onder gelijkvormigheid moeten verstaan, met name in vergelijking met het begrip analogie. Wanneer bijvoorbeeld "a certain letter is used because it is present in another form of the word, e.g. "hand" ends in 'd' because of the presence of a 'd' in the plural "handen"" spreken we van *gelijkvormigheid*. *Gledhill* gaat dan verder: "Although this is indeed a form of analogy, the two are not exactly the same, - a difference best illustrated by the verb form "hij vindt", where the '-t' is caused by analogy with "hij spelt, hij speelt" etc., and the '-d-' by gelijkvormigheid rules, given the plural "wij vinden"". Gelijkvormigheid is zo een deelverzameling van analogie en wordt om haar strikte functies als apart begrip door *Gledhill* gebruikt. In dit verband is het goed op te merken dat het door Moonen gehanteerde *oorsprongkelykheid* principe eveneens een vorm is van analogie, nl. de vergelijking met het 'oorsprongkelyke' woord. Als zodanig is ook het *oorsprongkelykheid* principe een deelverzameling van analogie. Echter, de beide verzamelingen, *oorsprongkelykheid* principe en *gelijkvormigheid* principe, contrasteren ten opzichte van elkaar: samen kennen zij geen enkele deelverzameling. Een voorbeeld moge dit toelichten.

Wanneer Ampzing en Moonen allebei schrijven 'hy wordt' blijkt er zowel overeenkomst als verschil in principes aan ten grondslag te liggen. *Gemeenschappelijk* is de verklaring van de 't' van 'wordt': naar *analogie* met 'hy spelt' (zie *Gledhill 1973:5*) krijgen we na de stam de toevoeging van de 't'; daarentegen spelt Ampzing 'word' in 'hy wordt' om wille van de gelijkvormigheid met 'wy worden'; Moonen echter gebruikt 'word' in 'hy wordt' omdat we volgens het *oorsprongkelykheid* principe bij de vervoeging van een werkwoord steeds moeten uitgaan van het "Wortelwoort, den tweeden persoon des Eenvouwigen Getals in de Gebiedende wyze" (blz. 28) en dat is volgens de paradigma's van blz. 173 'word'.

Het toepassen van het *gelijkvormigheid* principe bij de letters f en v wijst Moonen impliciet af. Daarmee is hij de eerste van een aantal vooraanstaande achttiende-eeuwse grammatici die stelling nemen tegen een ruim verbreid systeem dat schrijft 'wifv - wijven'. *Gledhill 1973:282 e.v.* laat uitvoerig zien hoe verdeeld men was over deze spellingkwestie en dat o.a. Sewel in 1691 vanuit een gelijkvormigheidstandpunt de parallel trekt met het Engelse 'wife - wives'. Moonen spreekt weliswaar op blz. 7 over 'wife wives, ... knife knives,' maar hij bespreekt dan het (wat wij zouden noemen) contrast stemhebbend - stemloos en zeker niet de gelijkvormigheid. Rond 1720 is de strijd rond deze gelijkvormigheid definitief beslist: de spelling *wifv - wijven* heeft het onderspit moeten delven (*Gledhill 1973:292 en 309*).

We komen zo tot de slotsom dat Moonen zich nauwelijks of niet door het gelijkvormigheidprincipe laat leiden, maar door het *oorsprongkelykheid* principe. Wanneer deze houding tot homoniemen leidt, accepteert hij dit eenvoudigweg, zoals we zagen bij het homoniem *want*.

Ook binnen de vervoeging van de werkwoorden heeft Moonen getracht het *oorsprongkelykheid* principe te hanteren en niet het gelijkvormigheidprincipe. Het ligt niet binnen de doelstellingen van dit onderzoek Moonens

taalgebruik te toetsen aan zijn eigen regels, maar het moge een indicatie zijn hoe consequent hij was, als we de praktijk bekijken van de verbogen vormen van het werkwoord *worden*. Fr zijn meer dan 900 vormen in de *Nederduitsche Spraekkunst* op het stamwoord *word* en slechts één maal schrijft Moonen het volgens zijn eigen regels foutieve 'wort', nl. op blz. 78 regel 21. Vergelijking met het tweede handschrift van Moonen laat echter zien dat we te maken hebben met een zetfout: in het handschrift dat als legger voor de editie van 1706 heeft gediend gaf Moonen wel de correcte vorm.

Voorts zijn nog de eerste drie opmerkingen van blz. 38 interessant. Het betreft hier drie ontleningen aan de Waernemingen van Hooft en wel Waerneming 120, 123 en 125. In deze drie regels keren terug de homonymievrees en het *oirsprongkelykheit*principe en *niet* het gelijkvormigheidprincipe. Homonymievrees keurt aaneengescreven vormen als *Begonze* af, naar *analogie* van *zoomen* en *zalmen*, omdat men *zoomen* en *zalmen* dan niet meer kan onderscheiden van *zoo men* en *zal men*. "Dus moet men ze scheiden, om dat het twee woorden zyn": nl. twee zelfstandig functionerende woorden volgens het *oirsprongkelykheit*principe.

In het voorafgaande zagen we dat Moonen zich in zijn orthografie liet leiden door een viertal basisgedachten, die met wisselende kracht op elkaar inwerken: het *oirsprongkelykheit*principe, het fonetisch principe, het principe van Vondel en homonymievrees. In het zevende kapittel gaat Moonen nader in op een aantal orthografische problemen in verband met de medeklinkers. De basisprincipes van Moonens orthografie keren daarbij terug. Lastig is allereerst de derde alinea op blz. 33. Daar lijkt het in eerste instantie alsof Moonen zijn *oirsprongkelykheit*principe uit het vorige hoofdstuk is vergeten: "wy (kunnen) niet goetkeuren de hedendaegsche nieugesmeedde spelling, waer door, om quansuis de afkomste en verwantschap der woorden nader te koomen, de welluidendheit ten hoogsten benadeelt wordt".

Uit de voorbeelden blijkt dat Moonen protest aantekent bij de opvatting dat het 'grontwoort' gelegen zou zijn in de meervoudsvorm van het substantief c.q. in de infinitiefvorm van het werkwoord. Deze opvatting is er volgens Moonen de oorzaak van dat geschreven wordt 'gav' in plaats van 'gaf', meer algemeen: '-v' in plaats van '-f', op grond van de gelijkvormigheid '*grav* - *graven*' en analoog hieraan ook '-z/-s' en '-d/-t'.

Zij die het gelijkvormigheidprincipe hanteren doen het 'grontnaemwoort' met in de auslaut f, s, t geweld aan; immers het fonetisch principe dwingt ons te schrijven wat we horen: een consonant in de auslaut die scherper (harder) is dan de v, z of d. Daarom mogen de v, z, b en d nooit in de auslaut geschreven worden (blz. 32). In de schrijfwijze van het 'grontnaemwoort' moet volgens het fonetisch principe precies de klank en niets anders weergegeven worden. Op grond van het *oirsprongkelykheit*principe nu moet dit 'grontnaemwoort' intact blijven in alle afgeleide vormen, met dien verstande dat alleen de f, s en t, indien nodig, vervangen mogen worden door v, z en d. "In het schikken der lettergreepen" behoort het 'grontwoort' eveneens onveranderd te blijven, maar Moonen kan zich neerleggen bij een 'schikking' als *lee-zen*, *hui-zen* naast de door hem geprefereerde *leez-en*, *huiz-en*. Hier zien we dat het *oirsprongkelykheit*principe prevaleert boven het fonetisch principe. Nu was het gelijkvormigheidprincipe ten aanzien van de substantieven gemakkelijk te beschrijven, maar lastiger ligt de spellingkwestie bij de werkwoorden. Hier doet Moonen een keuze, die tot op de dag van vandaag gebillijkt wordt. Op

blz. 28 noemt hij het "Wortelwoort, den tweeden persoon des Eenvouwigen Getals in de Gebiedende Wyze". Moonen moet deze keuze doen omdat de eerste persoon enk. ott. (die thans veelal wordt gegeven als de stam van het werkwoord) volgens zijn opvattingen gevormd wordt door het 'wortelwoort' + e: dus uit het 'wortelwoort' *hoor* ontstaat: ik hoore. Deze opvatting wordt verder uitgewerkt op blz. 183, waar Moonen de vormvarianten op het 'wortelwoort' uitputtend beschrijft. Zo blijkt op blz. 186 dat de tweede en derde persoon enk. ott. gevormd wordt door het 'wortelwoort' en "het byvoegen der *T*"; dus: loop -> *Gy, Hy loopt*, analoog hieraan: word -> *Gy, Hy wordt*. Met recht kan Moonen zo de gelijkvormigheids spelling bij 'wortelwoorden' met stemloze auslaut als in *bind* ontstaan uit *wy binden* -> *hy bind* verwerpen: "zonder *T*, die nochtans in de uitspraake deezer woorden meer dan de *D* gehoord wordt" (blz. 33). Ook hier zien we. het *oirspronkelykheit* principe wijst ons het 'grontwoort' aan dat we volgens het fonetisch principe moet schrijven zoals we het horen en dat in alle afgeleide vormen intact moet blijven. Het enige orthografische onderscheid dat Moonen toestaat is de verandering van (wat wij noemen stemloos in stemhebbend): f, s, p, t -> v, z, b, d. De consonanten v, z, b en d komen in het Nederlands nauwelijks of niet stemhebbend in de auslaut voor en op basis van het *oirspronkelykheit* principe en het fonetisch principe kan Moonen dan ook op blz. 32 zeggen dat met deze letters "nooit of zelden" "woorden eindigen".

Gledhill 1973 bespreekt alleen Moonens weerstand tegen de gelijkvormigheid. In zijn waardering is *Gledhill 1973:290* heel duidelijk: Moonens veroordeling van het gelijkvormigheidprincipe is "consequently and consistent". *Séwel 1708* zal de ideeën van Moonen overnemen en daarmee is voor lange tijd de macht van de gelijkvormigheid ingetoomd. Tot op de dag van vandaag is de Nederlandse spellingtraditie huis - huizen graf - graven en niet huiz - huizen, grav - graven. Op grond van dit effect spreekt *Gledhill 1973:385* over Moonen als een van "the three standard grammars of the 18th century". In de paragraaf over homonymievrees hebben we de pragmatische oplossing besproken die Moonen koos voor de homoniemen *Got* - *Godt*. "'Godt' here constitutes an artificial exception to his rule of final '-t'" zegt *Gledhill* op pagina 546. De uitzondering wordt gemaakt uit homonymievrees. Juist deze vrees had echter veel argumenten geleverd voor de verdediging van het *oirspronkelykheit* principe van Moonen, hetgeen eens te meer blijkt uit de verdere tekst van blz. 35. Overigens is die vrees bij de verdere gegeven voorbeelden onterecht, want in *Hy landt te Oostende, ... Hy raedt hun ten beste en gy verbondt u tot de betaeling* is voor de woorden *landt*, *raedt* en *verbondt* geen ambiguïteit aanwezig.

FONOLOGISCHE TEGENSTELLINGEN

De tegenstelling kort - lang

Het gebruik van de termen kort en lang

De eerste tegenstelling die Moonen bespreekt, is het contrastpaar kort - lang bij de bespreking van de klinkers op blz. 2-3.

We moeten er rekening mee houden dat Moonen het onderscheid kort - lang binnen de orthografie niet alleen gebruikt voor de beschrijving van *fonologische* verschijnselen, maar ook voor *fonetische* verschijnselen. De *fonetische* tegenstelling komt aan de orde, wanneer Moonen spreekt over de klemtonen van de lettergrepen. Dit fonetisch onderscheid wordt bv. gemaakt op blz. 25, 26, 27, 28, 30, en 216. In deze gevallen is Moonens tegenstelling kort - lang te vergelijken met onze tegenstelling onbeklemtoond - beklemtoond.

De *fonologische* tegenstelling kort - lang echter is gecompliceerder. Wat verstonde Moonen onder deze begrippen? Om een antwoord op deze vraag te krijgen moeten we de tegenstelling en het fonologische verschijnsel afbakenen. *Cohen e.a. 1978(2)* wijst de tegenstelling kort - lang voor de fonoloog van de hand en hanteert de oppositie gespannen - ongespannen. De waarnemingen van Moonen en *Cohen e.a. 1978(2)* betreffen dezelfde verschijnselen, maar de gebruikte methodiek verschilt in hoge mate. Zo is het basisprincipe bij *Cohen e.a. 1978(2)* gelegen in de fonetisch - fysiologische waarneming dat bij het oppositiepaar gespannen - ongespannen bij de uitspraak de spanning van de wanden van de mondholte wordt bestudeerd. Deze kennis ontbeerde Moonen ten ene male. Voor hem is het basisprincipe een *temporele* kwestie, zoals blijkt uit de omschrijving van de korte klinkers: deze "worden haestigh uitgesproken" (blz. 2-3) en op blz. 18: "laeten de lettergreep, waer in zy gevonden worden, eenen korten tyt om uit te spreken, of worden zeer korten tyt in de uitspraake gehoord". Voorts kunnen de korte klinkers verlengd worden. "Deeze (i.e. de korte klinkers, fs) worden alle tot *Lange Klinkers* gemaekt, of in hunnen klank verlengt" (blz. 18). Over het door *Cohen e.a. 1978(2):12* gesignaleerde 'timbreverschil' treffen we weliswaar een enkele opmerking aan, maar Moonen trok hieruit niet de conclusie als *Cohen e.a. 1978(2) 12-13*: "dat voor het uitspreken van een /e/ de wanden van de mondholte meer gespannen worden dan voor /i/". Wel wordt enige vervorming en verkleuring van de verlengde vocaal ten aanzien van de "lange A" waargenomen en bekrachtigd met het beroep op Vondel, die "oordeelde, dat in dit slag van woorden niet alleen de klank van de A, maer in het flaeuwen der uitspraake ook van de E wierd gehoord" (blz. 21). Bij het minimale paar Man - Maan (Moonen schrijft *Maen*) hoort Moonen dus duidelijk verkleuring optreden bij de lange vocaal. Dienovereenkomstig hoort Moonen verkleuring bij het minimale paar *Zit* - *Ziet* "Verdubbelen of verlengen van de I" kan niet geschieden door de "verlenginge ... met zich zelve" (blz. 20) omdat *vrüint* voor *vrient* evenals bv. *dri* voor *drie* "te hart en oneigen, en zweemende naer het krysschende geschreeu der zwaluwen"

klinkt Bij het verlengen van de vocaal is voor Moonen de 'tyt' essentieel en hij laat daarbij blijken dat bij de verlenging de korte vocaal uitgangspunt is. Als Moonen op blz. 18 en 19 de verouderde schrijfwijze van bv. *kloester* voor *klooster*, *hair* voor *haar* (volgens Moonen *haer*) *voir* voor *voor* vermeldt doet hij dit "om te toonen, dat zy (i.e. "onze vaders in zommige gewesten van Nederlant", fs) de verlengde Klinkers in het leste niet zoo hart en met zoo open eenen mont uitgesproken hebben, als geschieden moet, wanneer zy, door zich zelfs verdubbelt, tot Lange Klinkers gemaekt worden;" met andere woorden: Moonen geeft deze informatie alleen om te tonen dat men in vroeger tijd de verlengde klinkers aan het einde niet zo hard en open uitsprak als wanneer ze met *aa*, *ee*, *oo*, *uu*, werden geschreven. Opmerkelijk is dat in de voorbeelden de verlengde klinker voorafgaat aan de *r* (vgl. *Schonfeld* (1964)(7) paragraaf 56 e.v. waar de inwerkingen van de verbinding *r* (+ consonant) op de voorafgaande klinker wordt besproken). Overigens wordt het tijdsaspect door *Cohen e.a.* 1978(2) niet verworpen: "De gespannen klinkers zijn langer dan de ongespannen, maar *dit verschil in duur* (cursivering van mij, fs) is niet voldoende voor de karakterisering en hierom moet de fonoloog de termen *lang* en *kort*, die men wel voor deze klinkers tegenkomt, van de hand wijzen" (blz. 16; men vergelijk ook op blz. 15 de bespreking van het verouderde contrastpaar *zwak gesneden* of *ongedekt* in tegenstelling tot *scherp gesneden* of *gedekt*).

Omdat *Cohen e.a.* 1978(2) bij de bespreking van de tegenstelling gespannen - ongespannen dezelfde contrasten bespreekt als Moonen met zijn tegenstelling kort - lang, dreigt het gevaar dat we Moonens waarneming al te snel beoordelen aan de hand van huidige maatstaven. De verleiding is groot Moonens onderscheid kort - lang te substitueren met het onderscheid gespannen - ongespannen. Maar juist de essentie van het laatste onderscheid: spanning in de wanden van de mondholte is niet door Moonen waargenomen. Hoewel we nu meer fonologische kennis hebben, moeten we Moonens (volgens onze inzichten niet precies genoeg waargenomen) onderscheid handhaven, omdat Moonen ons geen verdere inlichtingen geeft die een substitutie van termen rechtvaardigen.

De korte klinker

De E

Moonen noemt de *korte* of *enkele klinker* op blz. 24 regel 24. Over de *korte* klinkers wordt echter weinig of niets gezegd. Bij de letter *e* zegt Moonen dat deze een "helder geluit" (blz. 6) heeft, die "voor de *R* (echter) ... eenigszins doffer" klinkt. Het gaat hier om door Moonen gehoorde klankverschillen *binnen* een foneem al dan niet vóór *r* en niet om het verschil tussen enerzijds dit foneem en anderzijds de *sjwa*. *Cohen e.a.* 1978(2) laat op blz. 25 zien dat klankverschillen zoals Moonen ze beschreef *fonologisch* niet relevant zijn.

De O - O

Op blz. 10 bespreekt Moonen contrastparen als *Op* en *Hop*. Het is het onderscheid waar het twintigste-eeuwse Algemeen Beschaafd Nederlands twee varianten kent. In dit verband spreekt *Cohen e.a. 1978(2)* op blz. 17 en 25 van het rijkere en het armere systeem, nl. het rijkere omdat de gebruikers ervan over één klinker meer beschikken dan de sprekers die het andere (arme) systeem hanteren. De passage uit de *Nederduitsche Spraakkunst* blz. 10 vertoont grote overeenkomst met de *Twe-spraak 1585:26 en 31*. In paragraaf 7.2.10. beschrijft *Dibbets 1985:385 e.v.* deze klanken, waar betoogd wordt dat de interpretatie van *Caron 1947:88*: "Spiegel stelt de *o* van *op*, etc. (en Lat. *non* etc.) op één lijn met de "Westfaalsche *u*" opnieuw en voorzichtiger geformuleerd moet worden: "naar de mening van de auteurs van de *Twe-spraak* (bestond) er enige overeenkomst ... tussen de klank van de Nederlandse *o* en de Westfaalse *u*, en ... deze laatste (vertoonde) weer zekere overeenkomst ... met de klank die in het Nederlands met *oe* werd aangeduid".

De conclusie van *Caron 1947:87* acht *Dibbets* op blz. 387 van zijn boek over de *Twe-spraak* niet steekhoudend, wél de opvatting in *Van den Berg 1957:185-187*, "die beredeneert dat de bedoelde Westfaalse *u* geklonken zal hebben als 'onze lang aangehouden, thans beschaafde zacht korte *o*'". Als echter de *Twe-spraak 1584:31* bij de woorden *hóp*, *hópen*, *hóóp* opmerkt dat hier "een zelfde gheklanck ghehóort wort/ dat de /a/ wat ghelyker is/ als in de vorighe" *o*, komen er klankaspecten aan de orde die Moonen niet heeft beschreven. Het in de *Twe-spraak 1584* beschreven onderscheid in klank tussen *Op* - *Hop* is voor Moonen voldoende. Naast het kwalitatieve verschil tussen *hoop* (*spes*) en *hóóp* (*acervus*) kenden de schrijvers van de *Twe-spraak 1584* volgens *Dibbets 1985:390* tevens een kwantitatief verschil zowel tussen *hóp*, *hópen* (cumulare) en *hóp*, *hóóp* (*acervus*), dus tussen de zacht korte en zacht lange *o* en tussen de scherp korte en scherp lange *o* (*ó*). Ook dit onderscheid treffen we in de spraakkunst van Moonen niet aan. Wel geeft hij evenals Gedeon (*Twe-spraak 1584:27*) aan dat het onderscheid *Op* - *Hop* "ten dienste der vreemdelingen" (blz. 10) met "differentiërende notering" (*Dibbets 1985:388*) kan worden weergegeven. Overigens doet Moonen zelf (in tegenstelling tot bv. de *Twe-spraak 1584* of *Kóck 1649*) in de praktijk niets met dit voorschrift. Klaarblijkelijk was er voor hem geen dwingende noodzaak de verschillende klanken van *o* zoals hij ze hoorde in *Op* - *Hop* in schrift daadwerkelijk aan te geven.

Op blz. 389 neemt *Dibbets* in verband met de *Twe-spraak 1584:31* de opvatting over van *Van den Berg 1957*, nl. dat de tegenstelling in klank tussen korte *o* en *ó* met betrekking tot de *o*'s van Hooft "te herleiden (is) tot een etymologisch verschil: (zacht korte) *o* is vooral de representant van germaanse *u* die teruggaat op oergermaanse *u* vóór nasaal + konsonant en in die woorden waarin geen *a*-umlaut kon optreden; ... De woorden met *ó* representeren vooral germaanse *o* die door *a*-umlaut uit oergermaanse *u* was ontstaan". In dit verband is Moonens aantekening van blz. 11 opmerkelijk: "Hier van worden echter uitgezonderd de woorden, die in het Hoogduitsch door den Tweeklinker *Au* of door hunne volmondige *U* uitgesproken worden; als *Op*, *Bot*, *stolidus*, *Vol*; die by de Hoogduitschen dus luiden, *Auf*, *But*, *Ful*. *Bol*, *tuber*, en *dol*, *furiosus*, worden by Hoog- en Nederduitschen even eens geschreeven en uitgesproken". Deze aantekening is niet in tegenspraak met de bevinding van *Van den Berg 1957*.

Als Moonen het verschil in klank tussen *Op* - *Hop* aan de orde stelt, gebeurt dat eerst met een schema op blz. 10; pas in regel 25 geeft hij voorzichtig een regel: "De O klinkt voor alle Medeklinkers niet even eens; voor de M en N behoudt zy haeren gewoonlyken klank; ... voor de CH, F, G, GH, L, PR, S, T, wordt de uitspraak verandert". Helaas heeft Moonen verzuimd aan te geven welk van beide klanken in *Op* - *Hop* de 'gewoonlyke' is; uit zijn voorbeelden van blz. 10-11 zijn in overeenstemming met de *Twe-spraak* 1584:27 *om*, *och*, *bol* en *pot*; daarentegen brengt Moonen *porren* onder in dezelfde groep waar ook *och*, *bol* en *pot* deel van uitmaken, in tegenstelling tot de *Twe-spraak*. Op grond van deze vergelijking menen we dat Moonens 'eerste klank' de 'gewoonlyke klank' is.

De lange klinker

De Y

De *korte klinker* kan lang worden (blz. 3) en in dat geval spreekt Moonen veelal van een *verlengde klinker*. Alleen de letter y kan niet verlengd worden, omdat deze 'doorgaens (i.e. meestal, fs) lang' is. Over de *klank* van deze vocaal is Moonen niet erg precies. Op blz. 15 zegt Moonen dat deze letter bij de Grieken gebruikt werd "voor eene enkele U" en we moeten deze letter gebruiken in Griekse eigennamen als "*Pyrrhus*, *Phrygie*; alwaer zy dan de Grieksche uitspraak behoudt". Om welke klank het gaat wordt niet goed duidelijk, evenmin of we te maken hebben met eenzelfde klank danwel twee verschillende in *Pyrrhus* en *Phrygie*. Als Moonens waarneming van blz. 15 correct is, klinkt de y in gesloten syllabe als de "enkele U" zoals in *put*; het betreft dan een klank die Moonen tevens waarnam bij de Griekse eigennamen. In dat geval verschilt deze klank met de y in *ys*: fonologisch beschouwd bestaat deze klank uit twee fonemen (Cohen e.a. 1978(2) blz. 27). Daarbij verwerpt Moonen de idee dat de y gebruikt kan worden als "eene verdubbelde I", de ie: y ligt tussen de i en ei "als gehoord wordt in *Ydel*, *ys*, ..." (blz. 20).

De omschrijving van de letter y, de enige "alleen lang" (blz. 19) krijgt desondanks lof van *Hellings* 1938:168. "Moonen komt de eer toe, dat hij de klank althans los gemaakt heeft van het al heel vage begrip "lange i". Voor Moonen is dit een "byzondere Klinker tusschen de I en EI" (blz. 20) en "alleen lang" (blz. 19).

Wanneer Moonen de verlengde i vergelijkt met de y komt hij tot een minimale groep als *Zit*, *Ziet*, *Zeit*, *Zyt*, waar hij ondermeer een contrast hoort tussen *Zeit* en *Zyt*. Klankverschil tussen *Zeit* en *Zyt* is fonologisch echter niet relevant. De opmerking van Moonen is een typisch voorbeeld van Carons constatering dat onder 'letter' alleen iets werd verstaan dat 'zichtbaar' was. Op blz. 132 stelt *Caron* 1947 de vraag of de y als een monoftong of een diftong is gebruikt door diverse schrijvers. Caron komt tot de slotsom dat *Winschooten* 1683 de y opvatte "als monophthong, geen heldere "Geldersche" ie". Mede door vergelijking met het werk van Moonen en Ten Kate komt Caron tot deze opvatting. "Moonen (beschrijft) de *ij*

juist als Winschooten". Daarvoor had Caron over *Winschooten 1683* gezegd: "Volgens Kooiman (bedoeld is: *Kooiman 1913:130*, fs) zou er bij Winschooten (1683) geen sprake zijn van een *ij*-monophtong. Maar als we Winschootens bericht nog eens lezen, dan vinden we, dat hij *ij* gelijkstelt met *ii*. Dit lijkt veel op de "dubbele i", zoals we die hebben aangetroffen o.a. bij Ampzing en Van Heule. ... Klaarblijkelijk spreekt Winschooten hier over drieërlei klank. En de *ij* (geschreven *ii*) is noch de diphtong *ei*, noch de heldere Gelderse *ie*. Ze zal liggen tussen deze beide laatste in". Hoewel Moonen o.i. de *y* niet "juist als Winschooten" beschrijft (immers hij verwerpt de schrijfwijze *ii*) is niet vast te stellen dat er bij Moonen evenals bij *Winschooten 1683* wél sprake kan zijn van een 'ij-monophtong'. Op blz. 133 van zijn dissertatie herhaalt Caron: "Zelfs bij Moonen vinden we de *ij* nog op dezelfde wijze beschreven als bij Winschooten ... De *Y* is dus geen tweeklank, maar een 'byzondere (i.e. afzonderlijke, fs) Klinker'!". Volgens Moonen is de *y* niet een 'verlengde i', maar wel degelijk een lange vocaal (blz. 3), zoals ook de twee- en drieclanken. In de volgende paragraaf zullen we zien dat Moonen de term 'tweeklank' slechts gebruikt voor een beperkt aantal digramma's, waartoe wel *ei* maar niet *ie* gerekend wordt. Relateren we de uitspraak van *Kooiman 1913:130* aan de waarnemingen van Moonen dan is het niet onmogelijk dat er inderdaad "geen sprake kan zijn van een *ij*-monophtong", omdat de door Caron gemaakte vergelijking met *Winschooten 1683* niet juist is. Moonens bevindingen zijn te vaag om precies vast te stellen welke klank(en) hij heeft waargenomen bij het gebruik van de letter *y*. De slotsom van *Caron 1947:133* "Nu kunnen we ons de 'kleur' van de *y* uit deze (i.e. Moonens, fs) woorden niet precies voorstellen" willen we herformuleren met: "kunnen we ... niet voorstellen zonder Moonens bevindingen te corrigeren". Immers enerzijds moet de klank liggen tussen de *i* en *ei*, anderzijds mag de klank niet *ie* zijn. Hoe dan ook lijkt dit nauwelijks nog een monoftong te kunnen zijn.

Dubbele en samengevoegde klinkers

We onderkennen bij Moonen drie nuances in het gebruik van de lange klinkers.

Allereerst de lange klinkers die Moonen ook aanduidt met de *dubbele* (bv. blz. 23, regel 23 en blz. 29, regel 20). Het voorbeeld van blz. 24 laat zien dat Moonen met de 'dubbele klinker' verwijst naar de twee *lettertekens*.

Maar Moonen maakt in verband met de lange klinkers nog twee andere vergelijkingen, nl. de *dubbele of lange klinkers* (bv. blz. 24) en de *lange klinkers of tweeklanken* (bv. blz. 94).

Bij de lange of dubbele klinkers was het mogelijk eenzelfde letterteken twee maal weer te geven voor een verlengde vocaal, maar ook kan men bij de dubbele klinker de lettertekens *ae* en *ie* verwachten. Uit de behandeling van de verlenging der klinkers blijkt dat Moonen bij de *verlengde klinkers* denkt aan lange klinkers die met twee verschillende grafemen *kunnen* worden weergegeven. "Aa of liever Ae, Ee, Ie, Oo, Uu" (blz. 29 regel 2). Is de term 'verlengde klinkers' synoniem aan 'dubbele klinkers'? We menen van wel, gelet op de volgende gegevens.

Op blz. 18 regel 14 zegt Moonen: "De Klinkers A, E, I, worden van *Korte* in *Lange Klinkers* verandert door het byvoegen van de E". De klinkers o en u worden "door zich zelfs *verdubbelt*" (cursivering van mij, fs). Het

digramma oo kan door Moonen zowel een *lange* klinker genoemd worden als een *verlengde O* (bv. blz. 208) als een *verdubbelde klinker* (n.a.v. blz. 29: 'verdubbeling der ... o')

De 'verlenging' geschiedt op twee manieren: met behulp van de letter e en 'door zich zelfs' (zie figuur 6). Deze verlengde klinkers contrasteren met de twee- en drieklanken.

figuur 6

	==> met behulp van de letter E	AE, IE, EE
verlengde klinker		
	==> 'door zich zelfs'	(EE,) OO, UU

Twee- en drieklanken

'Tweeklanken' zijn synoniem aan de term 'tweeklinkers': klinkers worden samengevoegd en uit hun afzonderlijke geluid ontstaat een nieuwe klank die uit die afzonderlijke klanken is 'samengesmolten' (blz. 30-31). Hetzelfde geldt voor de drieklanken. Op blz. 31 bv. gebruikt Moonen in verband met twee- en drieklanken de omschrijving: 'samengevoegt'. Verlengde klinkers contrasteren zo met *samengevoegde* (zie figuur 7).

figuur 7

	==> verlengt
lange klinkers	
	==> samengevoegt

Bekijken we de relatie tussen Moonens verlengde klinkers en de *Tweeklanken*, dan presenteert de Deventer predikant ons een kunstmatig onderscheid dat ons teleurstelt omdat het in tegenspraak is met wat hij over klankverkleuring (blz. 20 en 21) had geschreven. Weliswaar wordt het onderscheid tussen de verlengde/ verdubbelde/ lange klinker tegenover de twee- en drieklanken nagenoeg consequent doorgevoerd (alleen de ie is soms een 'verlengde i' (blz. 31), soms een tweeklank (bv. blz. 242)), maar het hele betoog heeft steeds als uitgangspunt het letterteken, niet de *klank*, hoewel *Twee-klanken* op blz. 30-31 gedefinieerd worden als: "het samenvoegen van twee Korte Klinkeren, die, van een byzonder en verscheiden geluit, wanneer zy alleen staen, in de samenvoeginge het geluit der twee gevoegde Klinkeren al smeltende tevens uitspreken".

Als tweeklanken geeft Moonen dan: ai, au, ei, eu, oe, ou en ui "want Ae en Ie hebben wy voorhene gezegt eene verlengde A en I te zyn". Dat Moonen al deze lettercombinaties aanmerkt als tweeklanken is nog wel te begrijpen, maar dat hij verzuimt aan te geven waarom de ae en ie geen tweeklanken zijn, is te betreuren. Als we in dit verband ook de

drieklanken bekijken, wordt Moonens gedachtengang nogmaals herhaald: "Ook worden drie Klinkletters, die van eenen verscheidenen klank zyn, wanneer zy alleen en op zich zelfs staen, samengevoegt, en tot een geluit vereenigt; waerom zy *Drieklanken* heeten" (blz. 31; zie figuur 8).

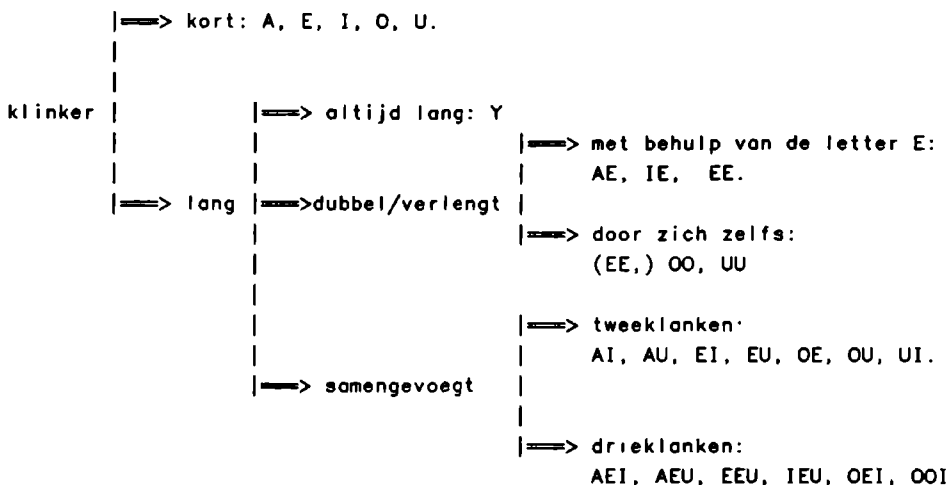
figuur 8

Het enige echte houvast dat Moonen ons geeft, is het *aantal* lettertekens: zijn het er twee, dan spreken we van een tweeklank, zijn het er drie, dan betreft het een drieklank. Voor de *klankmatige* aspecten is geen echt aanknopingspunt gegeven om het onderscheid te maken in twee- en drieklanken. Nergens vraagt Moonen zich af of een vocalische klankgroep weergegeven kan worden met één letterteken, dan wel dat het noodzakelijk is om op grond van de *klank* meerdere lettertekens te gebruiken. Moonens drieklank *ooi* bestaat weliswaar uit drie lettertekens, maar het ligt niet voor de hand dat Moonen hier drie afzonderlijke klanken waarneemt. Ook is er geen aandacht voor de discrepantie tussen letterteken en klank van de *oe*, noch van de *eeu*, *ieu*, *oei* en *ooi*. Overigens is dit niet uitzonderlijk. Caron 1958:XVII zegt ten aanzien van Leupenius bv.: "Tweeklanken zijn voor hem, gelijk gewoon is in zijn tijd, digrammata".

Met de bespreking van de drieklanken is Moonens verhandeling over de klinkers afgesloten. De indeling van de klinkers kunnen we nu als volgt weergeven (zie figuur 9).

figuur 9

Het is jammer dat Moonen zo gefixeerd was op het aantal lettertekens dat in de spelling gebruikt wordt. Had hij zijn definitie van de tweeklanken van blz. 31-32 in verband gebracht met de door hem gesignaleerde verkleuring van klank bv. bij de verlengde *a* dan was wellicht de fonetisch interessante vraag gerezen of die verlengde klinkers ook niet als tweeklanken beschouwd moeten worden. Het is echter bij een simpele 'lettertelling' gebleven. Daarmee is Moonen gevaarlijk dicht genaderd bij wat Caron in zijn dissertatie (blz. 10) noemt "een eigenaardig gebruik, dat in veel later tijd wel voorkomt en onder letter alleen iets verstond, dat *zichtbaar* was, het teken derhalve, met het gevolg, dat het woord 'letter' in miscrediet geraakte".

De tegenstelling zacht - scherp

Wanneer Moonen de consonanten beschrijft, duiken meerdere tegenstellingen op die we onderbrengen bij het contrastpaar *zacht - scherp*. Zoals bij het contrastpaar kort - lang moeten we ook bij de tegenstelling zacht - scherp er rekening mee houden dat we niet zonder meer achttiende-eeuwse termen kunnen substitueren door twintigste-eeuwse termen.

Het contrast tussen *b* en *p* in woorden als *slab - slap* wordt volgens Moonen veroorzaakt door de *lippen*, die bij het uitspreken van de *b* "wat slapper" geopend worden, dan bij het realiseren van *p*; *b* wordt hierom bij Moonen benoemd "als eene zachte P" en *p* "als eene scherpe B" (blz. 4). Op blz. 11 eenzelfde opmerking. We vinden hier dus een oppositie zacht - scherp, gerelateerd aan de mate van intensiteit waarmee de lippen worden geopend, en zeker niet aan de mate van de heftigheid waarmee de stembanden in trilling worden gebracht. Hierin onderscheidt Moonen zich van de hedendaagse waarneming. *Cohen e.a. 1978(2)* blz. 33-34 betoogt namelijk dat de oppositie *p - b* veroorzaakt wordt door bepaalde trilling van de stembanden als men de doorgang van de lucht in het strottehoofd verengt. Van de oppositie stemloos - stemhebbend gaat de stemhebbende in "de meeste talen van de wereld ... gepaard met een andere articulatorische eigenschap, aangeduid door *lenis* of *zacht*. De stemloze klanken zijn dan tegelijkertijd ook *fortis* of *scherp*".

Het verschil in principe is dus dat bij Moonen de werking van de lippen belangrijk is, voor *Cohen e.a. 1978(2)* echter geldt de trilling van de stembanden. We kunnen de achttiende-eeuwse termen 'zacht - scherp' niet door hedendaagse begrippen als 'stemhebbend - stemloos' substitueren: Moonen geeft ons daarvoor te weinig argumenten.

Dezelfde terminologie zacht - scherp bezigt Moonen met betrekking tot *f* en *v*, en *s* en *z*. *F* wordt op blz. 6 beschreven als een letter die bij het uitspreken "met eene sterker beweeginge de onderste lip tegens de bovenste tanden trekt, dan de V," en wordt tevens "eene scherpe V" genoemd. Omgekeerd omschrijft Moonen de letter *V* "als eene zachte F"; hetzelfde vinden we op blz. 13. In deze omschrijving was het contrast scherp - zacht in verband gebracht met de positie van de 'onderste lip'; de tegenstelling scherp - zacht gebruikt bij de omschrijving van de letters *s* en *z* wordt nergens aan gerelateerd. In alle drie de contrasten (*b - p*, *v - f*, *z - s*) hebben we te maken met absolute tegenstellingen. Dit nu ligt anders bij de bespreking van tegenstellingen in klank bij de letters *ch* en *g*, *d* en

t. In deze gevallen is er sprake van een *relatieve* oppositie. Op blz. 5 heet de klank van *ch* "scherper dan de *G*" waarbij vooralsnog niet wordt aangegeven waar deze tegenstelling in het spraakorgaan wordt veroorzaakt. Dit gebeurt op blz. 7, waar Moonen een klank omschrijft "die met eenen sterken aessem uit het midden van den mont omtrent het gehemelte voortkomt, (en) ... een blaazend geluit (heeft)". Nu maakt Moonen ook *binnen* deze klank een relatieve oppositie: enerzijds woorden met de klank van deze letter, wanneer deze letter voor een vocaal of consonant een lettergreep begint (bv. *gy*), anderzijds woorden met de klank van ditzelfde letterteken in het eind van een lettergreep na een vocaal danwel aan het begin van een lettergreep: "zachter, ... van de Franschen door *gue* ... uitgedrukt". Het is niet onmogelijk dat Moonen zich hier heeft laten leiden door de *Twe-spraak 1584:52-53* *Dibbets 1985:369-370* (zie tevens hierboven bij de paragraaf over homonymievrees) en blz. 424 meent dat "we moeten aannemen dat de *g* een stemhebbende (stemhebbender dan *gh*) okklusief, als in het Engelse *finger*, moet aangeven, niet alleen in auslaut (*vlag*), maar in elk geval ook in geminaat (*troggelen*), gelet op de voorbeelden van p. 52-53". *Dibbets* bespreekt o.a. Van der Schuere als een criticus van deze passage uit de *Twe-spraak 1584*. Van der Schuere nam het klankverschil waar, maar wijst het af omdat hij "voorstander (is) van een algemeen Nederlands" (*Dibbets 1985:370*).

Bij het contrast *gy* - *vlag* is Moonen niet zeker of er daadwerkelijk klankverschil is. Die onzekerheid menen we te kunnen concluderen uit blz. 7 regel 17: "schynt zy een geluit te hebben". Is Moonen (mogelijk) onzeker over het verschil in klank bij het contrast *gy* - *vlag*, de relatieve oppositie 'zachter' nam hij in ieder geval waar, getuige zijn omschrijving (van wat wij nu noemen de nasale dorsaal) van *bang*: "Voor al heeft de *G* zulk een geluit, als zy na eene *N* de Lettergreep eindigt". "Zulk een geluit" is dan zachter dan de *g* in *gy* en vertoont veel overeenkomst met de klank die "van de Franschen door *gue* wordt uitgedrukt". Op grond van deze bevindingen komen we tot de volgende indeling:

meer zacht	minder zacht	minder scherp	meer scherp
(n)g (bang)	g (vlag)	g (gy)	ch /(lach)

Op blz. 6 worden *d* en *t* beide als apicale occlusieven beschreven, waarbij "de *D* slapper, dan de *T*" is, "zachter van geluit". Hierbij sluit, in relatie tot de bovenstaande tegenstellingen, de uitspraak op blz. 12 fraai aan: de *t* "is scherper van klank, dan de *D*". Er is ook hier een tegenstelling 'meer zacht' tegenover 'minder zacht', 'meer scherp' tegenover 'minder scherp'. De oppositie *d* - *t* wordt niet alleen aangeduid met 'zacht' maar ook met 'slap'. 'Slapper' kwamen we hierboven ook bij de *b* tegen, maar niet in direct contrast met 'scherp'.

Bij het contrast *fel* - *vel* wordt 'sterk' als antoniem voor 'zacht' gebruikt. Wanneer Moonen op blz. 12 de *s* beschrijft als "een sterk geblaes", hebben we te maken met de apicale spirant die op blz. 15-17 vergeleken wordt met de *z*: de *z* is "eene zachte *S*" en de 'Hebreeuwen' eigenden aan de *Zain* het "allerzachtste geluit der *S*" toe, "eene natuurlyke en minnelyke zoetheit, die met een weinigh geblaes voor uit den mont spruit". Ook hier is Moonen schatplichtig aan *De Heuiter 1581*. Op blz. 15 regel 32 keert nogmaals het oppositiepaar scherp - zacht terug.

In nauwe samenhang met het begrip 'zacht' gebruikt Moonen bij de omschrijving van de *z* de term zoetheit (blz. 17), zoals hij op blz. 31 'zoet' en 'hart' gebruikt bij de 'onnodige gaeping' van de drieklank *Aau* voor *Aeu*. Moonens termen zacht, slap en zoet moeten onderling nauw verwant zijn: in een niet altijd even duidelijke opzet laat Moonen ze contrasteren met 'scherp, hart' en op blz. 32: 'sterk'.

Op grond van het bovenstaande kunnen we de volgende verdeling van Moonens tegenstellingen reconstrueren (zie figuur 10).

figuur 10

RELATIEF

meer zacht	minder zacht	meer scherp	minder scherp
d	t	t	d
(n)g (bang)	g (vlag)	ch (lach)	g (gy)
hart, scherp, sterk	zacht, slap, zoet		

ABSOLUUT

zacht	scherp
b	p
v	f
z	s

DE DEFINITIE VAN DE LETTERS

Beschrijvingsmethoden

Vier belangrijke beschrijvingsmethoden ten aanzien van de *klank* die door een zeker teken wordt vertegenwoordigd, springen in het oog. Allereerst de *akoestische* beschrijving, waaronder verstaan moet worden omschrijving van klanken die een verwijzing inhoudt naar een bepaald geluid in de werkelijkheid: de /oe/ is de klank die een koe bij het loeien voortbrengt.

Beroemd is de akoestische omschrijving van de 'ae' waarin velen de "blaetende ae" die ons "de schaepen met haer bae leeren" (zie bv. *Zwaan 1939 15*) meenden te horen. Moonen bedient zich slechts twee maal van deze akoestische methode: allereerst in verband met de verlenging van de i op blz. 20. De schrijfwijze van de verlengde i als in 'biir' voor 'bier' en 'dri' voor 'drie' wordt afgeraden. Deze schrijfwijze heeft "geenen ingang gevonden ..., als te hart en oneigen, en zweemende naer het krysschende geschreeu der zwaluwen". De tweede keer komt deze methode ter sprake als Moonen ontkent bij de verlengde a het "geluit der schaepen" waar te nemen (blz. 21).

Daarnaast treffen we veel *genetische* beschrijvingen aan in orthografieën: de grammaticus beschrijft welke bewegingen lippen, tanden en tong (in later tijd ook: stembanden) moeten maken om de juiste klank voort te brengen die bij een bepaald woord hoort. Ook Moonen bedient zich van deze methode bij meerdere letters, o.a. de b, p, g, ch, s en z.

Maar in veel gevallen zal de vroege orthograaf, gehandicapt door gebrek aan inzicht in fysiologie en geluidsleer, volstaan met klankomschrijvingen die niet anders zijn dan *verwijzingen* naar andere letters. Dat gebeurde bv. in de Oudheid al bij de zeta, waarin zowel de sigma als de delta gehoord werd. *Vossius 1695:31* citeert o.a. Priscianus: "pro Z verò, ... S vel D posuisse". Bij Moonen treffen we die vergelijkende beschrijving bv. aan bij de letters q en x: (blz. 11) de q wordt door sommigen "verworpen, en (zy zyn) daar voor KW begonnen te gebruiken" en op blz. 15: "Maer zommigen gebruiken ook de X voor Ks".

Een laatste, veel gebruikte manier om een klank te verbinden aan een letterteken is het eenvoudigweg opsommen van woorden waarin de karakteristieke klank steeds terug keert. Deze "directe methode" laat het eigenlijke werk dus over aan de schoolmeester of diens plaatsvervanger.

De afzonderlijke definities in het tweede kapittel

De benaming van de afzonderlijke letters verschilt nogal: meerdere letters krijgen geen enkele omschrijving. Moonen volstaat vaak met een opsomming van woorden waarin de desbetreffende klank dan wel het daarbij behorende teken verschijnt. Als zodanig worden 'gedefinieerd': a, h, i, j, k, l, m, n, o, r, u, w.

Ook de letters e, x en y worden niet omschreven. Bij de E volgt de toevoeging "met een helder geluit" (blz. 6); de letter x wordt omschreven als: "eigentlyk eene Grieksche letter, die echter ook by de Latynen gebruikt wordt" (blz. 14). Alleen bij de y is er enigszins sprake van een definitie: daar (blz. 15) verwijst Moonen naar de letter u die volgens hem weerklinkt in oude Griekse namen. Voor verdere informatie verwijst Moonen naar het derde kapittel. We hebben de discrepantie tussen de klank(en) en het letterteken y hiervoor reeds bij de lange klinkers besproken.

Ook de klinker o krijgt wat extra aandacht. Het hele betoog over het onderscheid in klank is ontleend aan de *Twe-spraack 1584*; we hebben in het voorafgaande hier reeds aandacht aan besteed.

De letters g en s worden strikt genetisch beschreven. Moonen omschrijft de letter g als: "De G, die met eenen sterken aessem uit het midden van den mont omtrent het gehemelte voortkoomt, heeft een blaezend geluit" (blz. 7).

De definitie is fonologisch juist. In de omschrijvingen "sterken aessem" en "blasend geluit" herkennen we de bevinding dat er een schurend geluid ontstaat als de doorgang voor de lucht niet geheel wordt afgesloten. De articulatieplaats is het gehemelte. *Cohen e.a. 1978(2)* blz. 31 spreekt eerst van *velaar* maar kiest uiteindelijk voor de term *dorsaal*.

Moonens definitie is een combinatie van de teksten die De Heuter en Leupenius gaven. Aan Leupenius is ontleend: "met eenen sterken aassem", terwijl De Heuter zegt op blz. 47-48: "uit t'middel vande mont/ omtrent t'gehemelt onbescheit/ mouilic geluit door weinich wints makende". *Dibbets 1968.158* verwijst in noot 288 naar *Hermathena* van Goropius Becanus.

Moonen onderkent drie soorten g. Naast bovengenoemde g schijnt de g "een geluit te hebben, dat, zachter, dan het voorgaende, van de Franschen door *gue* wordt uitgedrukt"; van de zes daaropvolgende voorbeelden vinden we er drie in de *Twe-spraack 1584* terug. De derde klank is die van ch, die scherper is dan de g (zie hierboven bij de bespreking van het contrastpaar scherp - zacht).

Zijn de letters g en s strikt genetisch gedefinieerd, meestal gaan de genetische omschrijvingen gepaard met verwijzingen naar andere klanken, hetzij uit het Nederlands, hetzij uit vreemde talen. Op deze wijze worden beschreven: b, c, d, f, ch, p, q, t, v, y, en z.

De definities van de consonanten b, p, f en v geven een goed beeld van de werkwijze die Moonen heeft gehanteerd. Aanvankelijk is zijn voorbeeld *Leupenius 1653* geweest. Dit geldt met name voor het verwijzende gedeelte uit de definities van de letters b, d en f. Laat *Leupenius 1653* bij de 'gebuurletters' p, t en v de herhaling van de verwijzing achterwege, Moonen voegt die toe.

De genetische omschrijving van de d is bijna letterlijk overgenomen uit *De Heuter 1581*. Wat Moonen verderop bij de letter t doet, is opnieuw eigenhandig terugverwijzingen aanbrengen. Bij de letter b menen we overeenkomst te bespeuren tussen de genetische omschrijving van Moonen en die van *Van der Schuere 1612*. De genetische omschrijving van de letter p is een terugverwijzing van Moonen zelf naar deze genetische definitie van de letter b. De letters f en v tonen in hun genetische en verwijzende definities duidelijke parallellen met *Leupenius 1653* en *De Heuter 1581*. *Zwaan 1957:54* wijst in zijn commentaar bij *Van der Schuere 1612* op het "haast ongreepbare" karakter van deze omschrijvingen "die de lectuur van onze oude grammatici zo moeilijk maken". Desondanks menen we toch het volgende schema op te kunnen stellen (zie figuur 11). Men neme er nota van dat uit dit overzicht niet geconcludeerd kan worden dat de omschrijvingen van *Cohen e.a. 1978(2)* de waarnemingen van Moonen mogen substitueren. De verdeling van de door Moonen besproken klanken zouden er volgens de verdeling van *Cohen 1978(2)* blz. 43 uitzien als weergegeven in figuur 12. Leggen we over dit schema heen de bevindingen van Moonen dan blijkt, dat zijn waarnemingen weliswaar ontoereikend zijn om de gebruikte termen van Moonen te substitueren met de hedendaagse, maar tevens zien we dat de opposities van Moonen niet tot afwijkende indelingen leidt (zie figuur 13).

figuur 11

	genetisch	verwijzingen	direct	Cohen ea.
A			+	
B	opent de lippen slapper dan P	P	+	occlusief
C		c=k scherpe s (ch: scherper dan G)	+	
D	tong tegens tanden slaende, en ras weder te rugge trekkende	slapper dan T zachter		alveolaar
E		eenigszins doffer voor R	+	
F	trekt met sterker beweeginge de onderste lip tegens de bovenste tanden	scherpe V	+	labio- dentaal
G	met sterken oessem uit midden van den mont omtrent het gehemelte		+	occlusief dorsaal
H	ontfangt by de CH door de C een sterker uitblaëzing dan van de G	CH de dubbele letter Chi	+	geruis
I			+	
J			+	
K		C en Q	+	
L			+	
M			+	
N			+	
O		M N; CH, F, G, GH, L, PR, S, T O in Latynsche woorden	+	

vervolg figuur 11

	genetisch	verwijzingen	direct	Cohen ea
P	sterke sluiting der lippen	scherpe B eenige gemeenschap van klank met de B	+	occlusief
Q		maekt door tusschenkomste eener U verschil met K KW		
R			+	
S	sterk geblaes			geruis
T		scherper dan D valsche klank voorafgaand aan ië		alveolaar
U			+	
V		zachte F	+	labio-dentaal
W			+	
X		X ipv Ks	+	
Y		by de Grieken eene enkele U		
Z	een weinigh geblaes voor uit den mont	by de Grieken kracht van Ds by de Latynen somyts Ss Hebreeuwse Zain allerzachtste geluit der S		geruis

figuur 12

	met fundamenteel geruis				nasaal
	spirant		occlusief		
	stemhebbend	stemloos	stemhebbend	stemloos	
labiaal	V	F	B	P	
apicaal	Z	S	D	T	
dorsaal	G	G CH			NG

Nadere toevoegingen bij de definities

De B

De verdere behandeling van de consonanten die soms kruisverwijzend zijn gedefinieerd (bv. "De B heeft in de uitspraak gemeenschap met de P, haere gebuurletter; en dus is de B, die de lippen in het uitspreken wat slapper opent, dan de P, als eene zachte P, en de P als eene scherpe B" (blz. 4), bestaat uit het toevoegen van opmerkingen en regels die bij andere orthografen zijn aangetroffen en een enkele keer naar Moonens eigen goeddunken uitgebreid. Zo treffen we de opmerking over de overbodigheid van de letter b in woorden als Embden, hembden, ook aan in *Schottelius 1663 I:204*. Daarmee brengt Moonen een verschijnsel ter sprake, dat *Cohen e.a. 1978(2)* bespreekt onder het hoofdstuk De distributie der fonemen. We komen hier binnen dit hoofdstuk nog op terug.

De C

De letter c wordt door Moonen zelf gedefinieerd, al klinkt op de achtergrond de omschrijving van *De Heuter 1581:42* door. De verwijzing naar het Latijnse Hic en Hoc als bewijs voor de Latijnse uitspraak van de letter c vonden we nergens terug bij definities van de letter c in de door

figuur 13

	met fundamenteel geruis				nasaal
	spirant		occlusief		
	stemhebbend	stemloos	stemhebbend	stemloos	
labiaal	zacht V lippen tegens de tanden	scherp sterk F	slap zacht B sluiting der lippen	scherp sterk P	
apicaal	zoet zacht Z	scherp sterk S geblaes	slap zacht D de tong tegens de tanden	scherp sterk T	
dorsaal	zacht G sterke aessem uit het midden van de mont omtrent het gehemelte	scherp sterk G CH sterke uitblaazing			zacht (N)G

Moonen vermelde grammaticale geschriften. We mogen aannemen dat hij hier kort samenvoegt wat hij had aangetroffen bij *De Heuiter 1581*, *Vossius 1695* en *Scioppius 1659*, die ieder op hun beurt meedelen dat bij de Romeinen de letter c de klank van onze k had.

De enige noodzaak om de letter c te schrijven is voor Moonen de c in ch voor de Griekse chi. De letter c behoren we verder niet te gebruiken. Wij hebben de letter k en daarom moeten Griekse leenwoorden als *Keder*, *kibori* etc. (blz. 6), die immers met k-klank worden uitgesproken, ook "nootwendigh" met een k geschreven worden. Toch kan Moonen de s-klank niet geheel uit het Nederlands bannen: op blz. 6 mogen Latijnse leenwoorden beginnend met een c deze letter behouden. Daarentegen moeten de woorden *cieraet*, *vercieren*, *cierlyk* (blz. 5) met een s worden geschreven want men behoort de "verbasterden klank der C" niet te handhaven, zoals "van outs" werd gedaan. P.C. Hooft wordt door Moonen genoemd als schrijver die in dergelijke woorden de juiste schrijfwijze hanteerde: *Sieraet*, *versieren*, *sierlyk*.

Indirect komt de letter c weer aan de orde bij de opmerkingen over de letter h, waar de ch geschreven wordt voor de Griekse chi. Deze ch wordt

in feite op twee wijzen gedefinieerd: allereerst is er de verwijzing naar de letters c en h, daarna de genetische omschrijving op blz. 8 in combinatie met de verwijzing naar de letter g: "eene sterker uitblaezing ... dan zy van de G bekoomen kan". Bij de bespreking van het verschijnsel homonymievrees en van het contrast zacht - scherp kwam deze kwestie reeds ter sprake.

De F

De opmerking over de letter f in woorden die, "van uitheemsche taelen afkomstigh, de *Ph* gebruikten" staat zowel in *Vossius 1695:23*, *Van der Schuere 1612:33* als in (*Nyloe*) *1703:12*.

De H

Interessant is Moonens opmerking over het gebruik van de letter h na de g in het wordeind: '-gh.' *Gledhill 1973:147-148* had reeds een tiental systemen gepresenteerd met een indeling naar gebruik van 'g', 'ch', 'gh', 'g', 'cht'. Moonen behoort tot het zesde systeem. Het wezenlijke kenmerk van dit zesde systeem is: 'gh' uitsluitend in postpositie, 'gt/cht' bij nomina, 'gt' bij werkwoorden. *Gledhill 1973:319 e.v.* laat zien dat het gebruik van dit digramma van heel andere orde is dan het gebruik van 'gh-' in voorpositie: "the two are totally distinct, not only in who used them, but also in the period of their application. The users of 'gh-' by no means always use '-gh'; nor vice versa". Kort samengevat ziet de schets van Gledhill er als volgt uit: het gebruik van 'gh-' bestond reeds in het vroege Middelnederlands en nam in de tweede helft van de zeventiende eeuw sterk af; daarentegen verschijnt 'gh' aanmerkelijk later, aan het eind van de Middelnederlandse periode en wel om de plaats in te nemen van '-ch'. Opvallend is dat vele zeventiende-eeuwers 'gh' gebruiken bij wie het gebruik van 'gh-' niet zou zijn opgekomen. De reden waarom deze spelling werd gehanteerd is tweeledig: enerzijds moet er verschil in uitspraak gehoord worden, anderzijds was er een zuiver orthografische noodzaak: nl. voorkomen van homonymie. *Gledhill 1973:319* meent dat Moonen de 'prime mover' was van het eerste verschil, een onderscheid in uitspraak en wijst op Moonens tekst van blz. 8; met name "en brengt den Woorden in de uitspraeke hulp toe" zal hier doorslaggevend moeten zijn. *Gledhill 1973:536* omschrijft het onderscheid tussen '-g' en '-gh' als: "not to presumed to be real, due to the power of autosuggestion, especially as he also claims a difference in sound "tusschen 'lach' en 'lag', 'echt', matrimonium, en 'egt,' occat, 'juichte' en 'ruigte'". Het onderscheid dat Moonen ons presenteert, wordt in een aantal schrijfregelels gepreciseerd (blz. 8-9).

De eerste schrijfwijze heeft als uitgangspunt de stam van het werkwoord en is overgenomen uit de *Twe-spraack 1584:43-44*. De derde is terug te voeren op (*Nyloe*) *1703:12-13*. De tweede, vierde en vijfde schrijfwijze konden we niet terugvinden in de door Moonen genoemde bronnen. Overigens, het effect van deze regels in zijn eigen spraakkunst ook niet. Met uitzondering van de hierboven (zie de paragraaf over homonymievrees) gemelde

bijvoeglijke naamwoorden worden de substantieven maar zeer zelden met '-gh' gegeven. Het werk in deze kwestie van de 'prime mover' was van het begin af aan een dode letter. De regels over het gebruik van de letter h zijn weergegeven in figuur 14.

figuur 14

WOORDSOORT	VOORWAARDE	SCHRIJFWIJZE	REGLNR
werkwoord	'wortelwoord' eindigt in -G	-G	I
zelfstandig naamwoord	Na lange klinker	-G	II
	Na medeklinker	-G	II
	Met -NG	-G	III
	Wanneer de G in het meervoud 'verdubbelt wordt'	-G	V
	bij homoniemen met korte klinker (weg wegh)	-G / -GH	blz 8
	na een enkele klinker	-GH	IV
bijvoeglijk naamwoord	Na lange klinker	-GH	II
	Met -NG	-G	III
	Wanneer de G in het meervoud 'verdubbelt'	-G	V

Gledhill 1973:107-108 noemt deze regels "very complex, and seemingly arbitrary". Als Gledhill tracht te achterhalen waar al deze regels goed voor waren, concludeert hij voorzichtig: "The basic distinction seems to be the differentiation of substantive types" en verderop: "but the only examples he gives are for the visual differentiation of homonyms." In onze ogen is dit laatste de enige verklaring: homonymievrees. Desondanks staan we aan de wieg van een lange discussie gedurende de hele achttiende eeuw waarin Moonen veel verwijten naar het hoofd gesmeten zal krijgen. Binnen de doelstellingen van dit onderzoek is het echter niet mogelijk hier nader op in te gaan.

De J

Moonen keurt op blz. 33 de letter j in auslaut af, aangezien deze letter voor hem geen klinker is "om eenen Twee- of drieklank te helpen maeken, maer een Medeklinker, die altyt eenen Klinker voorgaet". Hij kon deze regel hier stellen omdat hij op blz. 20 het probleem van i, ij en y had beschreven, waarvoor *Hellinga 1938:168* zelfs enige lovende woorden had.

De j als vocaal in andere verlengde vocalen of tweeklanken dan ij /eɪ/ zal na 1706 nog maar zelden gepraktiseerd worden.

De P

De opmerking (blz. 11) over de overbodigheid van de letter p "achter de M geschreven" vinden we terug bij *De Heuiter* 1581:84. *Dibbets* 1968:148 tekent daarbij aan dat De Heuiter zich tegen deze klank verzette, "omdat hij in zijn oren onbeschaafd is". Over het door Moonen gesignaleerde (distributie)verschijnsel komen we nog te spreken.

De Q

De letter q wordt besproken op blz. 11. Het verschil met de letter k is gelegen in het feit dat de q steeds gevolgd wordt door een "U, die haer (i.e. de q, fs) aan de volgende Klinkletter hecht, en het verschil tusschen haer en haere geuurletter de k maekt". Mogelijk betreft het slechts een verschil in letterteken. Uit de voorbeelden blijkt nl. dat het om de klank /kw/ gaat, zonder dat er *fonologische* argumenten worden gegeven die duiden op *klankverschillen*. De schrijfwijze kw wordt, in strijd met het eerder gegeven fonetische principe, afgewezen als "eene onnoodige nieuwigheit". Het is mogelijk dat Moonen zich hier gesterkt voelde door de *Twe-spraack* 1584:54. Zelf noemt Moonen de Franse dichter Ronsard die tevergeefs trachtte de Franse spelling te herzien ten aanzien van met name het gebruik van qu. Omdat de voorbeelden toegeschreven aan Ronsard (*kalité*, *kantité*) eveneens gegeven worden in *Schottelius* 1663 I:216 en omdat ook *Van der Schuere* 1612:4 uitvoerig de spellingvoorschriften van Ronsard bespreekt, is het niet ondenkbaar dat Moonen Ronsard slechts uit tweede hand heeft gekend.

Moonens argumentatie voor de handhaving van de schrijfwijze qu kent drie elementen:

- 1). de Romeinen hebben de qu "nooit gewraekt" hoewel zij in de c en v dezelfde klanken konden laten horen.
- 2). Er kan "dubbelzinnigheid" optreden door "misspelling en quae de scheiding der lettergreepen", met andere woorden: homonymievrees.
- 3). De "weinige woorden, die met de *Qu* beginnen, (behoeven) geene nieuwe spelling met *Kw*".

Wat opvalt is enerzijds weer de homonymievrees, anderzijds het feit dat de letter q niet als zodanig, maar wel het digramma qu door Moonen besproken wordt. Blijkbaar hoorde hij geen klankverschil tussen de q en de k; de orthografische weergave van /kw/ door kw wordt althans nergens fonologisch bestreden. Voor de zwakheid van deze argumenten had men aanvankelijk weinig gevoel.

De T

Bij de letter T volgt een opmerking (blz. 12) over de "valsche klank" bij woorden als *Oratie*, alsof er "*Oraetsie* ... geschreeven is". *Zwaan* 1939:309 wijst in zijn commentaar op Ampzing dat deze woorden toen anders werden uitgesproken dan thans. Deze opmerking is correct. We vinden soortgelijke opmerkingen bij *Van der Schuere* 1612:36 en *Van Heule* 1633:144.

Met name *Van der Schuere* 1612 zal aanleiding gegeven hebben tot deze opmerking over de "valsche klank". *Gledhill* 1973 hecht grote waarde aan deze passage bij Moonen. op blz. 458 wordt gezegd. "The joint influence of eminent figures such as Moonen, Huvdecoper and Wagnenaar, using '-tie' made other variants noticeably less widely used. Moonen recognised the pronunciation "als of 'er ... 'tsie' geschreeven is" (p.12), but did not wish to alter the accepted spelling".

Opnieuw putte Moonen inspiratie uit het werk van Ampzing, toen hij bij de letter t drie spellingregels gaf, die teruggaan op regel 1397 e.v. van het Nederlandsch Tael-bericht.

De W

De opmerking over de letter w (blz. 33) wordt vervolgd op blz. 36. Moest de w geschreven worden in *duw* of *ruw* op grond van het *oorspronkelykheit*principe, zij was overtollig in woorden als *vrouw*, *leeuw* etc. Evenals *De Heuiter* 1581-84 vroeg Moonen zich reeds op blz. 14 af, of deze letter wel nodig was: volgens hem is de '-ou' of '-eeu' voldoende.

Met deze kwestie heeft *Gledhill* zich uitvoerig bezig gehouden. Allereerst laat hij op blz. 471-476 zien dat de door Moonen gesignaleerde "vreemde spelling" inderdaad door een aantal schrijvers (bv. Van Rusting, Boon, Elger, Najer) is gehanteerd. Maar de feitelijke mededelingen hierover door Moonen zijn zó minimaal, dat niet met zekerheid is vast te stellen op wie zijn kritiek betrekking heeft. Ook over de herkomst van Moonens regel kon *Gledhill* weinig duidelijkheid krijgen. Was het de traditie van Vondel na diens spellingverandering rond 1660 of was het de traditie van Hooft? Zelfs suggereert *Gledhill* op blz. 472 Geraerd Brandt, maar wij hebben voor die suggestie geen bewijzen gevonden.

Is er geen duidelijkheid te krijgen over de *bronnen*, wel kunnen we achterhalen welke theorie er schuilt achter deze spellingkwestie. Het venijn zit in de staart: op blz. 37 verschijnen de argumenten waarmee Moonen de voorstanders van de '-w' bestrijdt.

Zijn oplossing is echter weinig elegant en de argumentatie is ronduit zwak. Aangezien het binnen de theorie van het *oorspronkelykheit*principe ongeoorloofd is 'Wortelletters' te verminken, moet in het meervoud het 'grontwoort' terugkeren. Deze stap is te rechtvaardigen. Het impliceert dat in de meervoudvorm een drieklank gehandhaafd blijft, wanneer een 'wortelwoort' met een (volgens Moonens opvattingen) drieklank geschreven moet worden. De gedachtengang van Moonen loopt spaak wanneer hij meedeelt dat in het 'grondwoort' de medeklinker w niet nodig is, omdat de *klank* van de w in de twee- en drieklank voldoende wordt gehoord. Nu zagen we hiervoor dat de twee- en drieklanken slechts opgebouwd kunnen zijn uit *vocalen*. Desondanks kunnen zij nu opeens de *klank* van de w impliceren. Omgekeerd echter beweert Moonen dat de klinker u nooit vervangen mag worden door de consonant w, niet bij tweeklanken, niet bij drieklanken omdat een medeklinker nooit de klank van een klinker kan weergeven. Daarmee is de schrijfwijze *eeu* verworpen. Nu mogen we bij het 'grontwoort' *eeu* de meervoudvorm *eeuen* verwachten. Over deze vorm spreekt Moonen in het geheel niet. En de schrijfwijze *eeuw*? Doordat Moonen betoogt dat twee- en drieklanken in staat zijn de klank van de w te

vertegenwoordigen, beroept hij zich impliciet op het fonetisch principe wanneer hij zegt dat men kan volstaan met de schrijfwijze *eeu*. Hier schuilt een fout. De schrijfwijze *eeuw* is niet overtuigend verworpen. Immers als een medeklinker nooit de klank van een klinker mag vertegenwoordigen, dan mag een klinker nooit de klank van een medeklinker impliceren. Op grond van het fonetisch principe en het *oorsprongkelykheid* principe hadden we de *w* mogen verwachten in het 'grontwoort', dus: *eeuw*. Moonen meent echter dat geschreven moet worden *eeu* - *eeuwen*. De *w* wordt in het meervoud "welluidendheids halve" (blz. 14) toegevoegd.

NOGMAALS DE VERLENGING VAN DE VOCALEN

De traditie

Na de bespreking van de afzonderlijke lettertekens en de daarbij behorende klankbeschrijving behandelt Moonen in het derde en vierde kapittel de verlenging van de klinkers. In het voorafgaande hebben we reeds het onderscheid *kort* - *lang* in verband met de vocalen besproken als fonologisch contrastpaar. Thans willen we nog een moment stil staan bij de presentatie van dit gedeelte als onderdeel van de orthographia.

De traditie die Moonen met deze bespreking voortzet, vinden we bij een aantal belangrijke door hem genoemde bronnen terug. Zo gaan immers ook de *Twe-spraak* 1584, *Van Heule* 1625, *Van Heule* 1633 en *Leupenius* 1653 te werk. *Dibbets* 1972:50 noot 3 laat bij de verlenging van de vocalen in *De Heüter* 1581 de belangrijkste conventie zien, waar De Heüter op voortbouwde: die van Erasmus, Lambrecht, Sexagius, en Becanus. Van Heule maakt niet in 1625, maar wel in 1633 expliciet onderscheid tussen korte en lange c.q. verlengde klinkers. Waar Van Heule evenals Ampzing spreekt over de *ae* in contrast met de *aa*, betreft het volgens zijn opvattingen steeds de problematiek van de *tweeklank*, niet van de verlenging van de korte vocaal.

Ook de verdeling der klinkers in lang en kort treffen we bij *De Heüter* 1581:39 aan. Daar worden de letters *a*, *e*, *i*, *o*, en *u*, ter sprake gebracht. "Die korten warden also genomt/ want sij een sijllabe korten tijt om uitspreken laten: of om datmense zeer korten tijt inde sijllaben hoort" omschreven. Deze tekst neemt Moonen nagenoeg letterlijk over.

Het verlengen van de vocalen is in het begin van de achttiende eeuw een controversiële aangelegenheid. Enerzijds bestaat er de opvatting dat de klinkers *a*, *e*, *i* verlengd moeten worden met behulp van de letter *e*, anderzijds zijn er orthografen die voorschrijven deze vocalen te verlengen met een zelfde letterteken.

Hoewel Moonen over de methode die de klinkers verdubbelt met hetzelfde letterteken, spreekt als over een modern verschijnsel (blz. 19: Hedensdaegs) blijkt uit *Vossius* 1695 dat deze schrijfwijze reeds in de Oudheid gepropageerd werd, maar ook toen geen opgang maakte (vgl. *Caron* 1971b:13). In vroeger tijd werden volgens Moonen alle vocalen verlengd met behulp van de letter *e* of *i*. Veelal verkoos men het verlengen van de

vocaal met de letter e. Na verloop van tijd verdwijnt het verlengen der vocalen met *i* en komt de gewoonte in zwang, de verlenging te laten geschieden door het dubbel weergeven van eenzelfde klankteken. Dit laatste is volgens Moonen niet correct, aangezien het verdubbelde teken een klank suggereert die niet overeenkomt met wat gehoord wordt. Zo'n orthografie beantwoordt niet aan het fonetische principe.

Het Delfse Book

Opmerkelijk is Moonens constatering op blz. 18 dat de "uitspraak van eenige woorden, die *oe* hebben, by zommigen zoodaenigh geweest, als of zy twee *oo* voerden; gelyk zommige Delvenaers *boek*, *snoek* uitspreken, als of het *book*, *snook*, geschreeven waere". Hier weerklinkt hetgeen *Montanus 1635:59*, zij het zonder voorbeelden, zegt: "is my te vooren gecoomen, de uitspraec van eenige woorden, die van meest alle wel met *oe* geschreeven worden, maer van veel met *ou* uitgesproken: Doch niet vande Delvenaers (die ooc daer oover by andere begeet worden". Over deze aangelegenheid schrijft o.a. *Hellinga 1938:77 e.v.* Hellinga kan *Verschuur 1924* volgen in diens interpretatie van de "Delfse wijs". Op blz. 108 schreef Verschuur: "Wij zullen ons hierbij hebben voor te stellen een klank met verder naar achter liggende articulatieplaats dan onze *oe*, dus tusschen *oe* en *o*". Hellinga meent dat er van een "diphtongische uitspraak" geen sprake kan zijn. *Cohen e.a. 1978(2)* daarentegen betoogt dat bij een gespannen vocaal altijd enige verkleuring optreedt en dat er nooit sprake kan zijn van een zuivere klank bij een gespannen vocaal. De opmerking van Hellinga is dan ook fonetisch gezien niet helemaal correct.

Montanus toonde met zijn 'Delfse' klank aan dat ook hier geen diftong gedacht mag worden. Vandaar de notatie van Moonen *oo*, "als ze (o.a. Huygens, Westerbaan en Moonen, fs) de klank van de Delftse (Delflandse) *ô*-representant vóór gutturaal en labiaal willen noteren. Het karakteristieke voor hen was namelijk, dat de klank *niet oe* was; en de meer open "Delfse wijs" staat inderdaad dichterbij de *oo*, dan bij de diphtong *ou*" (*Hellinga 1938:81*). *Caron 1947:105 e.v.* scherpt de interpretatie van deze Delftse variant aan en geeft op 107 een parafrase ten aanzien van de tekst van Montanus: "ik herinnerde me plotseling de uitspraak van enige woorden, die door zo goed als iedereen wel met *oe* gespeld, maar door velen niet als *oe*, maar nauwer uitgesproken worden, hetgeen men ook wel (als bekend) door een ander teken aangegeven kan vinden, nl. door *ou*. Evenwel, de Delftenaars doen daaraan niet mee, zij spreken de *oe* vóór gutturalen en labialen in afwijking van de veel voorkomende *ou*-uitspraak niet-vernauwd uit, maar ze worden er om bespot. Hiervoor is echter totaal geen reden, want de Delftenaar heeft meer overeenstemming tussen uitspraak en spelling dan de anderen. Toch heb ik, Montanus, ter wille van de spotternij mijn oorspronkelijke, Delftse *oo*-uitspraak veranderd".

Het is deze passage uit de *Nederduitsche Spraekkunst* die Séwel 1708 heeft geïnspireerd tot wat volgens *Hellinga 1938:47* via *Schonfeld (1964)(7) parg. 69* het befaamde Rotterdamse *kookje* voor *koekje* is geworden.

De verdubbeling van de i

De verdubbeling van de vocaal i geschiedt volgens Moonen eveneens door toevoeging van de e. In 'vrient' is volgens zijn opvatting de klank van het digramma *ie* die van de verlengde i.

Op blz. 19-20 wijst Moonen erop dat de gewoonte om de verlengde i weer te geven met *ii* geen ingang vond, omdat deze traditie niet werd toegepast in woorden als *dri*, *di*, *ider*, etc. Deze spelling was "te hart en oneigen". Namen noemt Moonen niet en de passage is te kort om te achterhalen welke schrijvers c.q. grammatici Moonen bedoelde. Deze spelling krijgt in geen van de door hem gemelde bronnen de voorkeur. De schrijfwijze *ii* voor y wordt wel voorgestaan in bv. *Winschooten 1683* (zie: *Caron 1947:132*).

Zij die de spelling *diir* propageerden deden dit volgens Moonen naar analogie van het enkele grafeem voor een heldere klank in open lettergreep, zoals de a in *kamer*, de o in *bode*. Voorts wijst Moonen erop dat de verdubbeling van de i tot *ii* als in *biir* een gevolg is van de gewoonte een vocaal in verlengde klank weer te geven met een dubbele notatie van hetzelfde teken, hetgeen Moonen afkeurt. Het is niet onmogelijk dat Moonen hier denkt aan *De Heuiter 1581:74*. *Dibbets 1968:118* toont aan dat De Heuiter een opsomming geeft waarbinnen twee groepen kunnen worden onderscheiden: "de eerste groep heeft in modern Nederlands vóór de r *ie* gehouden, de tweede heeft *ee*". Ditzelfde geldt voor de eerste vijf voorbeelden van Moonen, echter niet voor *niit* en *vriint*. Ook hier zijn we gehandicapt door de beknopte informatie die Moonen ons geeft. Mede daardoor dient zich de verdenking aan dat Moonen, als hij inderdaad deze passage aan *De Heuiter 1581* ontleent, zijn bron niet helemaal heeft begrepen. Ten aanzien van de verlenging van de letter i met 'ii' trapt Moonen een open deur in. We zagen immers dat geen van de door hem gemelde bronnen aan deze spellingvariant de voorkeur gaf. Meerdere grammatici uit Moonens tijd maken melding van het feit dat we te maken hebben met een verouderde traditie. Heel anders is Moonens voorschrift om de verlengde a orthografisch weer te geven met *ae*. Om deze opvatting kracht bij te zetten begint Moonen zelfs een heel nieuw kapittel, het vierde.

De kwestie a - ae

In het vierde kapittel zet Moonen de "wederzydsche redenen der spellinge met *Aa* en *Ae*" tegenover elkaar. Zijn eerste stap is het weergeven van de argumenten die tegenstanders van de ae-spelling hanteren. Deze argumentatie bevat een vijftal aspecten.

- 1). Een akoestisch aspect, nl. de correlatie tussen de klank en het blaten van schapen.
- 2). Een vergelijkend aspect, waar nl. de klank vergeleken wordt met die van de Griekse eta.
- 3). Een 'sociolinguistisch' aspect: "de woorden, met *Ae* gespelt, (zouden) eigentlijk ... als de platte Amsterdamsche tael, gelyk zy daer wel eer werd gesprooken, noch te deezen tyde by het graeu gebruikt" klinken: de uitspraak door een bepaalde maatschappelijke groepering.
- 4). Een fonetisch aspect, waar nl. het argument aangevoerd wordt dat in ae "veel meer het geluit van de E, dan van de A zoude worden gehoord, of een gemengde klank, vallende tusschen de A en de E".
- 5). Een temporeel aspect, nl. de "Amsterdamsche tael,

gelyk zy daer *wel* *eer* werd gesproken" en "*noch te deezen tyde* (cursivering van mij, fs) by het graeu gebruikt".

In zijn weergave van de argumentatie door tegenstanders van de ae-spelling gehanteerd, is Moonen correct. Meerdere grammatica's voor hem, met name de *Twe-spraak 1584* presenteren een akoestische omschrijving en verwijzen naar het blaten van schapen. Gedeon omschrijft op blz. 34 van de *Twe-spraak 1584* dit digramma als volgt. "/ae/ een gheluyd vallende tusschen de /a/ ende /e/ (t'welck ons de schaepen met haer *bae* leren)". Op blz. 35 klinkt enige onzekerheid: "dies men in twyfel is welck der zelve gheluyden (nl. van *a* of *e*, fs) verscheidelvck ghemeent word"; even later is het hoge woord gevallen: "het is wanschicklyck datmen de /e/ by de /a/ stelt ende der zelve gheluyd alst een silb zyn zal met de /a/ niet vermengt".

In een aantal woorden erkennen de schrijvers van de *Twe-spraak 1584* de *bae*-klank; bij andere woorden twifelen zij en daar waar zij duidelijk de (wat wij zouden noemen) gespannen *a* horen, verwerpen zij de ae-spelling. Wat dit betreft is de weergave van Moonen ten aanzien van de argumenten uit de *Twe-spraak 1584* correct.

Zwaan 1939 14 laat zien dat De Hubert de *Twe-spraak 1584* volgt. In regel 237 e.v. lezen we bij De Hubert: "Voords hebbe ik in 'tspellen eene dubbele *aa* gebruikt voor *ae*: want de *ae* hebben wi noodelick in andere woorden van doen, als in *Baers*, *vaers*, *aerde*, *waerde*, *maerze*, *gaerne*, *kaernen*, etc.". Van Heule meldt zowel in 1625 als in 1633 de opvattingen van de *Twe-spraak 1584*. *Aa* is de spelling voor de heldere *aa*, volgens Hellinga 1938:316 "in de meeste gevallen de normale"; *ae* wordt gebruikt waar een klank als 'het blaeten van een schaap' dan wel als 'de eta der Grieken' uitgesproken moet worden. Hellinga 1938:318 noemt Ampzing 1628 een gematigd en voorzichtig man die partijen wil verzoenen in de strijd om de hegemonie. Volgens Zwaan 1939 30 onderscheidde Ampzing "een lichtgepalataliseerde *a*, die hij *ae* schrijft, de blètende *a* (met *ae* aangeduid) en de heldere *a*, (waarvoor *aa* goede aanduiding is). Hij spreekt als Haarlemmer den eersten klank, gebruikt persoonlijk geen enkel woord met blètende *a*, (behalve het woord blaeten zelf), en deelt mee, dat heldere *a* in verscheidene plaatsen van Holland wordt gesproken, maar in zijn eigen taalgebruik ook geheel onbekend is" (vgl. Zwaan 1957:71-72).

Aan Leupenius 1653:13 wordt door Hellinga 1938 322 in de marge de overwinning van de heldere *aa* toegekend. "Leupenius ... voert niet meer een polemieck tegen hen, die de *ae*-uitspraak verdedigen, maar tegen de opvatting dat *e* als lengteaanduiding kan dienen". Op blz. 13 stelt Leupenius inderdaad heel duidelijk: "elke Klinker moet verlangt worden met eenen Klinker van den selven naame ... Hier in is het gemeen gebruik een louter misbruik: want wanneer twee Klinkers van verscheidenen aard te saamen gevoegt worden/ dan syn het niet meer Klinkers/ maar twee klanken". Opnieuw het fonetisch principe dus: schrijven wat het oor waarneemt. Overigens kende ook Leupenius bij de *ae* een '*eta*'-geluid, getuige zijn aandacht voor de *diftong ae*: "De *ae* maakt geen lange *a*, gelyk dat by gewoonte is opgenoomen: maar een gemengeld geluid/ dat van beide de letteren iet meedeelt" en tot de voorbeelden horen o.a. *aerde*, *paerden*, *swaerden*.

Tot zo ver de argumenten van de tegenstanders. Op blz. 21 van de *Nederduitsche Spraekkunst* komen de tegenargumenten van Moonen.

Eerst verwijst hij naar Vondel: "Maer de vermaerde Poeet J. van den Vondel oordeelde, dat in dit slaghe van woorden niet alleen de klank van de A, maer in het flaeuwen der uitspraake ook van de E wierd gehoord; en schreef ze derhalve met Ae". Een andere waarneming dus als Leupenius, die enkel een heldere *aa* hoorde.

Deze verwijzing naar Vondel betreft niet zozeer Vondels schaarse taalkundige opmerkingen, dan wel zijn feitelijke schrijfspraktijk. We hebben althans in het werk van Vondel geen passage kunnen achterhalen waar dit "flaeuwen der uitspraake" op terug te voeren is. Er is nu volgens Moonen een subtiel onderscheid in klank waar te nemen. Subtiel, omdat het "flaeuwen der uitspraake" niet zo sterk is, dat men in de *ae* "het geluit der schaepen of van de Grieksche ... *eta* gehoord worde". De fonologische juistheid van deze opmerking kwam hierboven reeds ter sprake.

De fijnheid van Moonens gehoor wordt nog eens gedemonstreerd in een opmerking op blz. 22: het is niet zo dat in *ae* "het geluit van van de E meer zoude gehoord worden, dan van de A". Er volgt een analogie met de -voorheen als ouderwets afgekeurde - spelling van *oi* en *oe* voor *oo*; *ue* voor *uu*; zoals hier de eerste klank de belangrijkste is, zo moet dat ook zijn bij de *ae*.

Al met al blijkt dat Moonen deze argumenten hanteert:

- 1). Vondel gebruikte deze spelling en de prins der poeten deed het omdat er
- 2). een (door Zwaan 1939.30 als 'licht gepalataliseerde' omschreven) klank gehoord moet worden,
- 3). die niet mag overgaan tot de *eta*-klank of zelfs
- 4). de nadruk op de *e* zou leggen.

De norm die Moonen hier voorschrijft wordt volgens zijn zeggen door "de meeste Hollanders" in praktijk gebracht. De heldere *aa* wordt volgens Moonen alleen gesproken door de "Stichtenaers en Groningers", die een uitspraak hebben, die "den mont te wyt opspert, en om haere volheit te zwaer en onaengenaem klinkt".

Conclusie: Moonen stelt een klank als norm bij de verlengde *a* die Zwaan 1939.30 in de bespreking van *Ampzing 1628* een "lichtgepalataliseerde *a*" noemt: het was de deftige klank die Vondel zo gewaardeerd had en die ook elders als 'chique' bekend stond (Hellinga 1938).

Hellinga 1938:329 is niet bepaald positief over Moonens benadering: "De *ae*-spelling heeft nog twee aanhangers gevonden in de XVIIIe eeuw, maar van een geheel ander kaliber dan de principiele voorstanders, die ik reeds behandeld heb". Waarom Moonen niet tot de principieel gerekend kan worden, is ons onduidelijk gebleven. Hierboven hebben we aangetoond dat Moonen niet alleen op correcte wijze de argumenten van tegenstanders aangeeft: zijn eigen argumentatie ligt in de lijn die reeds bij *Ampzing* werd uitgestippeld. Moonens keuze is duidelijk: de uitspraak die met name *Ampzing* propageerde, had zijn voorkeur en diende volgens Moonen als algemene norm aangenomen te worden.

Dat dit niet gebeurd is, is een zaak van andere orde. De normatieve kracht van Nederlandse grammatici is niet altijd zo groot geweest als ze zelf wensten en het dagelijks gebruik, "een groot dwingelant" (blz. 32), gaat regelmatig een eigen weg. Wat we hier zien, is een mislukte poging om aan te geven welke klank 'beschaafd' is; daarmee is de poging zelf nog niet op voorhand 'schraal' (vgl. Hellinga 1938:329).

Aa in gesyncopeerde vormen

Op blz 22 volgt er nog een opmerking dat de spelling van aa in ieder geval niet gehanteerd mocht worden bij gesyncopeerde vormen zoals *vaer* voor *vader*

Deze waarschuwing zal Moonen ingegeven zijn door *Van Heule 1625 82*, waar het verschijnsel *Synaeresis* of *Krumpinge* wordt behandeld: "Als men twee silben zo te zamen trekt dat men die in eene silbe uytspreekt". In wat andere vorm keert dit in 1633 eveneens terug. *Caron 1953a XXXVII e.v.*: "Onder den naam Aphaeresis of verkortinge vallen ook Syncope, Apocope en Synaeresis: deze zijn 'nobis fere idem'" Van Heule bracht deze verschijnselen onder het hoofd 'Rijmverlof' als onderdeel van de prosodie. Het enige wat Moonen deed is de bevindingen van Van Heule compileren in zijn betoog over de spellingkwestie aa - ae; iets nieuws voegt hij er niet aan toe.

DISTRIBUTIE

Cohen e.a 1978(2)86 e.v. betoogt dat fonologisch onderzoek nog niet is "voltooid met de identificatie der fonemen op grond van hun distinctieve functie". Fonemen komen niet op een willekeurige plaats in een woord voor: "hun gebruik is onderworpen aan zekere beperkingen, aan regels". Onderzoek naar distributie (i.e. de som van alle posities in het woord waar het betreffende foneem kan voorkomen, fs) is pas werkelijk zinvol als het met name bijdraagt tot het beantwoorden van drie vragen: 1). volgens welke regels zijn de woorden van een taal uit fonemen opgebouwd? 2). welke zijn de wetmatigheden in het gebruik van het foneemsysteem? 3). welke is de formele structuur van de fonetische eigenschappen zelf van de fonemen?

Het moge duidelijk zijn dat deze moderne vraagstelling niet probleemloos plaats kan vinden als we de *Nederduitsche Spraekkunst* als object van studie kiezen. De vraag naar de relevantie van distributie-onderzoek dwingt echter wel onze inventarisatie van Moonens opmerkingen in verband met dit fonologische verschijnsel te confronteren met de drie vragen van Cohen e.a.

De schaarse opmerkingen over de combinatiemogelijkheden van de lettertekens kunnen we alleen in zinvol verband brengen met een modificatie van de eerste vraag: volgens welke regels zijn de woorden naar Moonens opvatting uit lettertekens opgebouwd?

In dat verband troffen we een zevental opmerkingen aan, die betrekking hebben op combinaties van consonanten:

blz. 4: de b is overbodig na m in woorden als *Embden*

blz. 7: de g eindigt de lettergreep na een n

blz. 8: de h kan soms na g in het wordeind verschijnen

blz. 9: de c is in combinatie met k 'onnoodigh en onnut'

blz. 11. de p is onnodig na m

blz. 11. de q verschijnt altijd samen met u

blz. 17: de z gedooft alleen w als consonant achter zich.

Deze gegevens zijn weergegeven in figuur 15, dat van boven naar beneden en van links naar rechts gelezen moet worden. Dus: c kan niet voorafgaan

figuur 15

	B	G	H	K	P	U	W
C				(-)			
G			(+)				
M	(-)				(-)		
N		(+)					
Q						(+)	
Z							(+)

aan k; g kan wel voorafgaan aan h etc. Was in het voorafgaande van belang welke *combinaties van consonanten* goed- dan wel afgekeurd worden, in het nu volgende overzicht plaatsen we de gegevens van Moonen met betrekking tot de *plaats* van het desbetreffende letterteken in een woord: in het begin van een woord, in 'middellettergreep' en in het woordeind. Zo kunnen de lettertekens b, d, v en z (blz. 32) nooit in het woordeind voorkomen, behalve in een aantal eigennamen; daarentegen kunnen de v en z wel 'middellettergreepen' eindigen. De lettertekens ng kunnen soms een lettergreep *beginnen* zoals in *honger* (blz. 7), ze kunnen ook in het woordeind voorkomen. Ook de lettertekens gh *kunnen* in het woordeind voorkomen. In de paragraaf over homonymievrees zagen we dat dit wel gebeurt bij de bijvoeglijke naamwoorden maar slechts dan bij substantieven, wanneer er homonymie dreigt. Gh in het woordeind bij 'wortelwerkwoorden' komt doorgaans niet voor. Het letterteken j staat volgens Moonen altijd aan het "hooft der lettergreepen" en wordt altijd door een vocaal gevolgd. Maar deze j kan nooit in het woordeind voorkomen, ook niet na een vocaal. Deze bevindingen kunnen we weergeven zoals in figuur 16.

DE PROSODIA EN DE VERDELING VAN WOORDEN IN LETTERGREPEN

Halverwege het vierde kapittel is de discussie over de verlenging van de a in feite al afgesloten. De rest van het kapittel is overgenomen uit het 'Noodigh Berecht' van Vondel. Het vijfde kapittel sluit aan op deze kwestie die te herleiden is tot het verschijnsel dat de verlengde vocaal in open syllabe orthografisch met één vocaal behoort te worden weergegeven. We bevinden ons in dit vijfde kapittel in de *Prosodia* of *Uitspraake* (blz. 24) en dit veroorzaakt wellicht enige verwarring, omdat een heel nieuw

figuur 16

	begin van een woord	middellettergreep		woord- eind
		begint	eindigt	
B				(-)
D				(-)
(N)G		(+)	(+)	(+)
H				(+) (-)
J	(+)			(-)
W				(-)
V			(+)	(-)
Z			(+)	(-)

onderdeel van de grammatica in een twaalfstal regels wordt gepresenteerd. Maar als we dit kapittel op hoofdthema's bekijken, is de opbouw verklaarbaar. Ook in dit vijfde kapittel blijkt het grondthema nl. de verlenging der klinkers te zijn. Het slot van het vierde kapittel behandelde het volgens Moonenodeloos verlengen van de vocaal in open syllabe. Om verder te kunnen bouwen op de discussie die Vondel met zijn Noodigh Berecht had aangezwengeld, acht Moonen het raadzaam een aantal regels te geven dat de beklemtoning der woorden behandelt. Die reglementering noemt hij de *prosodia*. Is deze kwestie eenmaal besproken, dan kan de discussie over de verlenging der vocalen voortgezet worden.

De kern van deze prosodiaregels is de laatste: als de eerste syllabe van een woord met twee of meer lettergrepen in een open vocaal eindigt, wordt deze vocaal met een enkel teken geschreven, hoewel de klank lang is (blz. 27-28). Hier keren in enigszins aangepaste vorm Vondels opvattingen uit het Noodigh Berecht terug. Hierboven zagen we bij de bespreking van het spellingprincipe van Vondel dat Moonen op basis van het *oorsprongkelykheid* principe en deze regels het principe van Vondel kon verdedigen tegen de aanval van met name *Leupenius 1654*.

Van de andere prosodiaregels, regelrecht uit *Schottelius 1663 II:808 e.v.* overgenomen, beschrijven enkele de uitzonderingen die deze regel behoeft. De laatste en binnen dit bestek de belangrijkste, is niet op *Schottelius 1663 II* terug te voeren. Wellicht vond Moonen hulp bij *Van der Schuere 1612:12* of de *Twe-spraak 1584.22*? In ieder geval blijkt dat rond deze regel zich het principe van Vondel concentreert. We mogen aannemen dat Moonen, eventueel met behulp van *Van der Schuere 1612* en de *Twe-spraak 1584*, een eigen bewerking heeft gemaakt van Vondels spellingprincipe. Naast deze prosodiaregels geeft Moonen nog een aantal voorschriften zonder dat hij

ze vooraf laat gaan door een Romeins cijfer, waardoor gesuggereerd wordt dat ze niet eenzelfde valentie hebben als de twaalf eerder gegeven prosodiaregels. Toch staan ze in feite op eenzelfde nivo. Het zal de overzichtelijkheid van dit kapittel niet ten goede komen.

Hiervoor hebben we reeds gewezen op de overeenkomst met *Schottelius 1663 II*. Thans nog een enkel woord. Uit orthografische nood wordt een apart onderdeel van de grammatica in de orthographia behandeld. Binnen de Nederlandstalige orthografische traditie is dit niet zo vreemd. De *Twe-spraak 1584* is op dit punt heel gemakkelijk: *orthoepia*-argumenten verschijnen op talrijke plaatsen binnen de orthographia; als afzonderlijk onderdeel van de grammatica wordt er geen aandacht aan de orthoepia besteed. *Dibbets 1985:356* laat zien dat het bij de *Twe-spraak 1584* ging om het correct spellen en spreken binnen "de bonte verscheidenheid en de betrekkelijke willekeur die de spelling liet zien"; dit gold een periode waarin men poogde een algemeen beschaafd Nederlands tot stand te brengen. Maar in de *Twe-spraak 1584* wordt de *prosodia* als de 'leer van de lettergrepen', zoals bij Moonen op blz. 41 e.v., niet behandeld. Dit gebeurt bv. wel bij *Van Heule 1625*, *Van Heule 1633* en bij *Leupenius 1653*. *Kôk 1649* spreekt niet over de klemtoon in een woord, al besteedt *Kôk* wel aandacht aan accentenkwesties. In deze grammaticale geschriften blijken de *prosodia*-elementen steeds vervlochten te zijn binnen de grammatica zelf. Deze grammatica's zijn veelal weer te beschouwen als het eerste onderdeel van het *trivium* (zie *Klifman 1983:31-155*).

Schottelius 1663 I:182 echter vermeldt de *prosodia* als onderdeel van de grammatica, maar heeft zich al vlug bedacht: "davan im folgenden vierdten Buche sol gehandelt werden". Nu betreft dit vierde boek niet meer de grammatica, maar de *poetica*. Zoals de letters het begin van een syllabe, woord, woordgroep zijn binnen de spraakkunst, zo is de *klemtoonverdeling* het beginstadium van de *poetica*. Schottelius presenteerde zijn grammatica in zeer nauwe samenhang met deze poetica en het komt ons voor dat hij zijn "Ausführliche Arbeit" opvat als het *begin* van de zeven vrije kunsten, nl. de eerste (de grammatica, zijn eerste twee boeken) en de tweede (de poetica / retorica) beide onderdeel van het *trivium*. Bij Moonen, aan het begin van de achttiende eeuw, is niets te bespeuren van de gedachte een grammatica te presenteren als onderdeel van het *trivium*.

Het vijfde kapittel met zijn *prosodia*-uitweiding sluit de bespreking van de verlenging van vocalen af. In het negende kapittel krijgen we te maken met het verdelen van woorden in lettergrepen.

Het is soms moeilijk uit te maken of de grammaticus denkt aan het schrijfsprobleem 'hoe verdeel ik een woord in lettergrepen' of dat de regels gegeven worden in verband met de *uitspraak* van de woorden, dus in verband met de klemtoonregeling. Men vergelijk bv. *Van Heule 1625:72-73* waar de 'silben' van de woorden besproken worden in relatie met de 'klank', i.e. de klemtoon. Mogen we Moonens negende kapittel rekenen tot de *prosodia*? We zijn geneigd deze vraag positief te beantwoorden, omdat Moonen in zijn definitie van de lettergreep niet alleen spreekt over "eene montsluiting of openinge": een evidente verwijzing naar de uitspraak, maar op blz. 1 al had gezegd: "Hier na (i.e. na de bespreking van de 'Spelling', fs) slaet de Woortgronding de *Lettergreepen* gade, hoe die recht uit te spreken zyn. En dit deel noemt men de *Uitspraak*".

Hoewel de definitie van de lettergreep is gebaseerd op het fonetisch principe: 'schrijf wat je hoort', blijkt dat Moonen in de praktijk van de

lettergreepverdeling zich liever liet leiden door het *oorspronkelijkheids*principe dan door het fonetisch principe. Daar waar Moonen een indeling in lettergrepen geeft die afwijkt van wat we verwachten (bv. blz. 42 *appel-en* in plaats van *appe-len*) blijft steeds het 'grontwoort' intact. Het negende kapittel biedt ons een weinig indrukwekkend relaas. Vele voorgangers die Moonen heeft bestudeerd, besteden eveneens in hun grammatica's aandacht aan de leer der lettergrepen. Wat we in de *Nederduitsche Spraekkunst* aantreffen is niets anders dan een compilatie uit *Schottelius 1663* en de Nederlandstalige bronnen. Zo ontleende Moonen de definitie van de lettergreep aan *Van Heule 1633:12*.

HET ACHTSTE KAPITTEL

Op blz. 37 begint het achtste kapittel. Daar geeft Moonen toe dat de eigenlijke orthographia beeindigd is, maar dat er nog een aantal zaken ter sprake gebracht moet worden, alvorens de woordsoorten besproken zullen worden. Dit achtste kapittel valt uiteen in twee delen: enerzijds een aantal weinig samenhangende regels omtrent de reglementering van de woordafbreking, anderzijds het verschijnsel van de talletters.

Het begin van het achtste kapittel bestaat uit een vijftal opmerkingen, waarvan alleen de eerste drie enige onderlinge verwantschap vertonen. Regel vier van blz. 38 betreft de reglementering van de hoofdletters. In navolging van *Leupenius 1653:9* geeft Moonen kort en bondig de grondslag voor het gebruik van hoofdletters, zoals dat tot de dag van vandaag nog gebruikelijk is. De tekst moge voor zichzelf spreken. Regel vijf omschrijft het gebruik van de kleine en lange s. De lange s wordt steeds gebruikt aan het begin van een woord of syllabe, de kleine s wordt steeds gebruikt ter afsluiting van een syllabe dan wel een woord. Hier baseert Moonen zich op de *Twe-spraak 1584:54*, zonder enige verdere toevoeging.

Talschrift

Onder 'talletters' verstaat Moonen het verschijnsel dat in teksten die betrekking hebben op een bepaald jaartal, dat jaartal aan de lezer getoond kan worden omdat bepaalde letters tevens een getal aanduiden. Telt men de getallen die bij deze letters behoren bij elkaar op, dan heeft men het desbetreffende jaartal. De behandeling van deze problematiek in grammatica's is niet nieuw. In de *Twe-spraak 1584* treffen we maar liefst drie mogelijke talschriften aan: allereerst kan iedere letter "ordentlyck zyn ghetal mede brenghen" (blz. 48). Iedere letter uit het alfabet heeft dan een cijfermatige betekenis. Daarnaast bestaat er een Grieks systeem en een Latijns systeem. Dat Griekse systeem laten we hier buiten beschouwing. Alleen het Latijnse wordt namelijk door Moonen vrij precies overgenomen. Zo verklaart hij de herkomst der letters en hun relatie tot de cijfers (bv. "de X, die niet anders is, dan twee V, met het scherpe tegens elkandere gestelt, tien" (blz. 39)) op precies dezelfde wijze als de *Twe-spraak 1584:51*. Moonen vult de informatie slechts aan met een mededeling over een alternatief voor M en D als tekens voor 1000 en 500. Daarvoor werd

onder meer de naar linksgeopende c gebruikt. Voorts wijst Moonen erop, dat cijfers als XC in talschriften geen 90, maar 110 tot gevolg hebben. De beide voorbeelden ontleende Moonen aan Hoofts *Historien*, boek V en XIX.

DE SCHRIFTSCHIEDING

Het vierenveertigste kapittel van de Nederduitsche Spraekkunst (blz. 344) bespreekt de schrifttekens. Opmerkelijk is dat Moonen van mening is dat de bespreking van deze tekens geen onderdeel uitmaakt van de grammatica. Uit het handschrift dat als legger heeft gediend voor de editie van 1706, leren we dat met het voltooiën van het syntaxisgedeelte aanvankelijk een einde aan de spraakkunst was gekomen. In tweede instantie heeft Moonen zich bedacht, al blijft zijn opvatting staan: de "*Schriftscheiding* (1s) wel geen deel der Spraekkunst, maer (zy komt) evenwel haer in het recht schryven te hulpe" (blz. 344). Het is niet onmogelijk dat Moonen de gedachten over de plaats van de schrifttekenbespreking ontleend heeft aan *Vossius 1695:60*. Tot op de dag van vandaag is het echter niet ongevoelen in grammatica's de schrifttekens en hun gebruik te beschouwen als onderdeel van de orthographia. Hoewel Moonen zich uitdrukkelijk van deze traditie distantieert, bespreken we om wille van de traditie de 'Schriftscheiding' nu Moonens orthographia is afgehandeld.

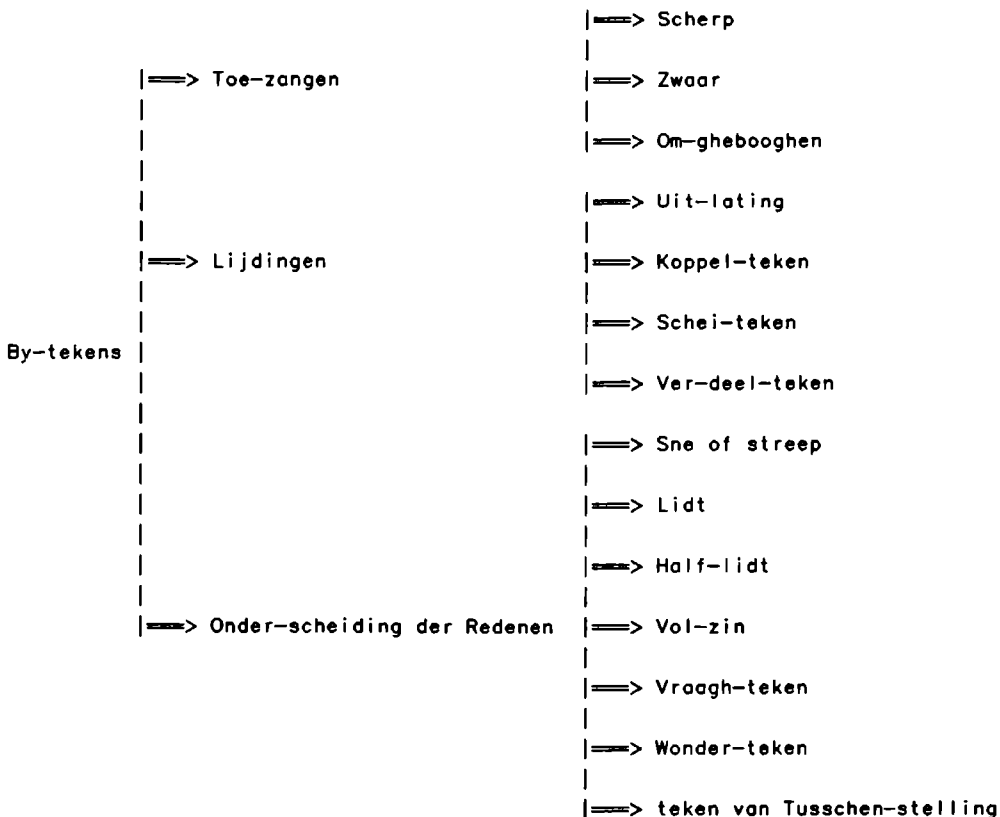
Dibbets 1981:LIX-LXI laat zien dat *Kók 1649* de schrifttekens behandelt in een *An-hangsel*, eveneens niet als onderdeel van de spraakkunst. Daarentegen had bv. *Van Heule 1625* de *Bytekens* als onderdeel van de *Klankmaet* ondergebracht in "het derde Deel der Spraeckonst". *Kók 1649* introduceert de puntcomma in de Nederlandse grammatica (zie *Dibbets 1981:LXI*). *Dibbets* noemt Aldus Manutius, de Venetiaanse boekdrukker, als eerste voorstander van dit leesteken. Bedoeld is Manutius de jongere. *Greidanus 1926:231* noemt Aldus' drukkerij die een "vierledig stelsel" toepast dat o.a. in de drukken van Plantijn werd toegepast, met name in een bewerking van de grammatica van *Despauterius*. Dit vierledige stelsel van Manutius is gepresenteerd als onderdeel van een orthographia. Volgens *Greidanus 1926:227-228* omvat dit stelsel de volgende tekens:

- . aversus semicirculus, virgula, coma, semipunctus.
gebruikt in opsomming
- geen naam -
gebruikt. 1 scheiding in een langere opsomming
2. "tussenvorm tussen het voorafgaande en het volgende
leesteken dus tussenvorm tussen coma en dubbele punt."
geminatio puncti
gebruikt "na een op zich zelf staand zinsdeel dat door zijn eigen
werkwoord geregeerd wordt. Het bijzondere is dat we hier
voor het eerst het teken ; ontmoeten niet voor de langste pauze, maar
als een teken dat staat tussen komma en dubbelpunt, dus ook nog
niet geheel gelijk aan het tegenwoordige gebruik, evenmin als dit bij
de dubbelpunt het geval is" (*Greidanus 1926:228*).
unicus punctus, aan het zinseind.

Op blz. 234 zegt Greidanus: "Maar het wetenschappelijke vierledige systeem wordt in de loop van de 17e eeuw algemeen". Zij plaatst dan met name *Kók 1649* en *Moonen 1706* tegenover enkele werkjes met een eenvoudige tweeledige interpunctie ("streepje voor de korte pauze, en hoofdletter, voorafgegaan door punt of dubbelpunt, voor de langere pauze" (*Greidanus 1926:233*)). Manutius' stelsel is "vermeerderd met het uitroepteken, ... (en wordt) door de Nederlandse spraakkunst overgenomen. Het blijft de grondslag van de volgende theorieën, hoewel de waarde van semicolon en colon in de loop der 18e eeuw een belangrijke verandering ondergaan heeft" (*Greidanus 1926:234*)). Als we echter *Kók 1649* en *Moonen 1706* vragen naar het aantal schrifttekens, dan blijkt dat beide een wat ingewikkelder systeem hebben dan is voorgesteld door Greidanus. De schrifttekens worden door Kók als volgt ingedeeld (zie figuur 17).

figuur 17

Kók 1649

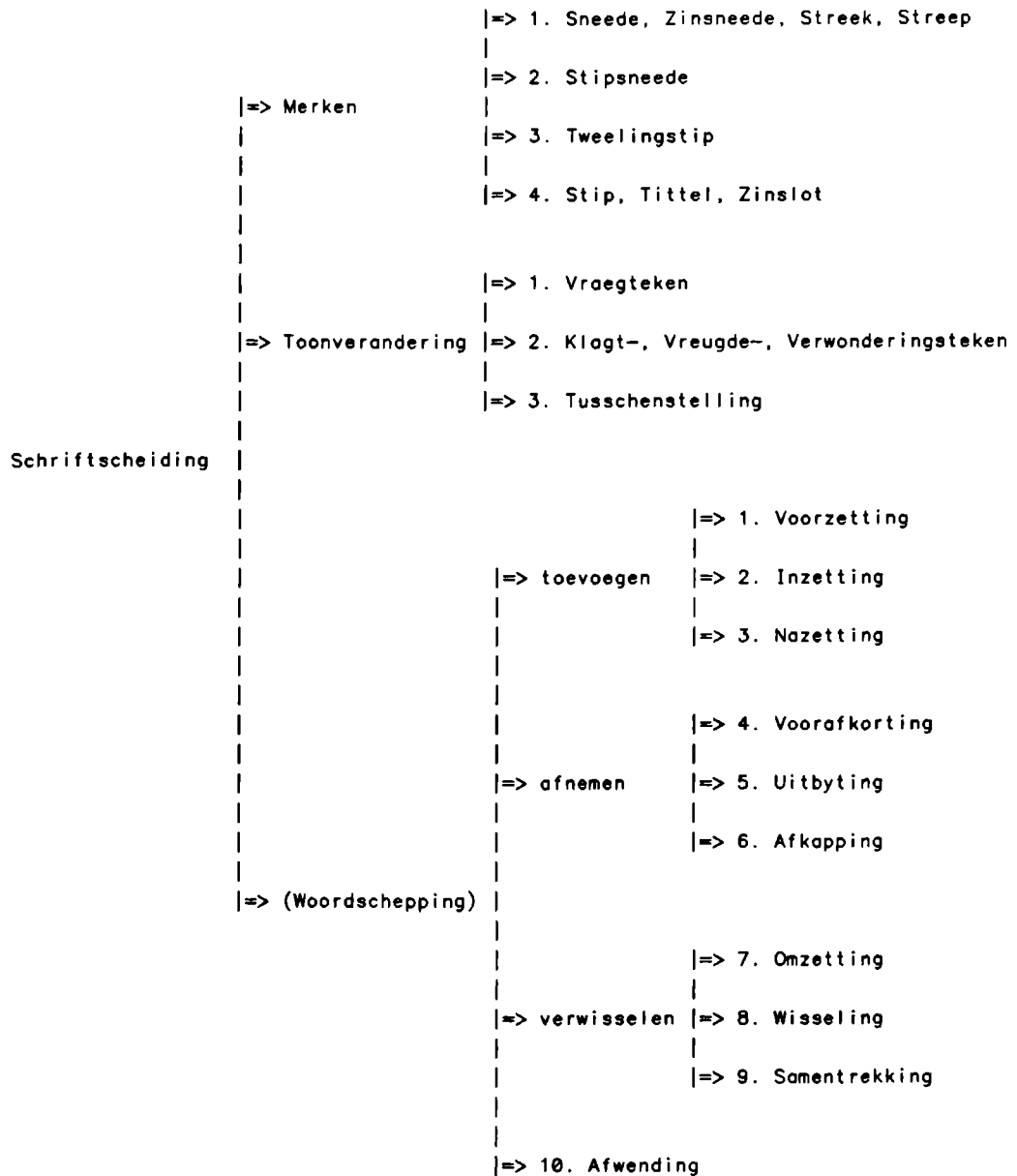
De indeling van Moonen in zijn *Nederduitsche Spraakkunst* is anders. Greidanus besteedt daar geen aandacht aan. Na een niet volledig citaat uit de spraakkunst van Moonen becommentarieert zij slechts de dubbele punt bij Moonen: "De dubbelpunt heeft dus ook hier nog niet de tegenwoordige beperkte functie, t.w. alleen voor een verklaring of een direkte rede". Greidanus heeft de schatplichtigheid van Moonen ten opzichte van

Schottelius bemerkt. Ook Schottelius bespreekt het verbindingsstreepje en het afbrekingsteken. "Dus geeft zijn (i.e. Moonens, fs) leer al een iets oudere phase weer dan het jaar van verschijnen van zijn *Spraakkunst* zou doen vermoeden" (*Greidanus 1926 236*).

Moonen bespreekt naar het voorbeeld van *Schottelius 1663 II* niet alleen de vier *merken* van de *Schriftscheidinge*, maar ook een aantal tekens "die de uitspraak bestieren" (blz. 350) en die ervoor zorgen dat een zin "met eenen veranderden toon uitgesproken" (blz. 348) wordt. Een derde groepering tot slot zijn de tekens die "de Nederduitschen tot het schryven en vormen van hunne woorden" gebruiken.

We zien dat Moonen niet alleen de schrifttekens bespreekt maar ook een negental *woordscheppingen*, i.e. "woordvorming niet door wat voor de hand ligt: compositie, derivatie, overgang tot een andere woordsoort; men zou kunnen zeggen: geweldadige woordvorming" (*De Vries 1972(2) 1*). Deze woordscheppingen behelsen het laatste kapittel (blz. 350 e.v.) van de *Nederduitsche Spraakkunst*. De tekst van Moonen is geheel gebaseerd op het werk van Schottelius. Alleen bij de *Samentrekking* en *Afwending* is er nog sprake van een leesteken. De overige onderdelen van dit kapittel hebben betrekking op woorden ontstaan door toevoeging van fonemen, door inkorting en door verplaatsing van woorddelen. De Schriftdeling van Moonen kunnen we weergeven zoals in figuur 18.

Moonen hanteert negen schrifttekens; naast het teken voor de afwending en de samentrekking nog zeven andere leestekens. Ze sluiten aan bij de traditie in de Nederlandse grammatica's die in de zeventiende eeuw op dit punt min of meer overeenstemming hebben bereikt. Dit moge duidelijk worden uit figuur 19, waarin de gegevens van Moonen over de leestekens verwerkt zijn met die uit het schema van *Dibbets 1981:LXI*. Men neme er nota van dat het verschil in gebruik tussen het kommateken , en / gelegen is in het druklettertype dat gebruikt werd. Het teken , wordt gebruikt bij een romein gezet woord, de / bij een gotisch gezet woord.

figuur 19

grammatica	komma	dubbele punt	punt- komma	punt	vraag- teken	uitroep- teken	paren- tesis
Lambrecht	, /(1)	: (2)		. (3)	? (4)	! (5)	() (6)
De Heuiter	, (2)	: (3)		. (1)	? (4)		() (5)
vd.Schuere	, /(1)	: (2)		. (3)	? (4)	! (5)	() (6)
v.Heule'25	, /(4)	: (3)			? (1)	! (2)	() (5)
v.Heule'33	, /(4)	: (3)		. (5)	? (1)	! (2)	() (6)
Leupenius	/(1)	: (3)		. (4)	? (5)	! (6)	() (2)
Vossius	, (1)	: (2)	; (4)	. (3)	? (5)	! (6)	() (7)
Kok	, (1)	: (2)	; (4)	. (3)	? (5)	! (6)	() (7)
Moonen	, /(1)	: (3)	; (2)	. (4)	? (5)	! (6)	() (7)

Het cijfer tussen haakjes geeft aan de volgorde van bespreking in de afzonderlijke werken.

INLEIDING

Zoals we reeds hebben opgemerkt in hoofdstuk 2 De indeling van de grammatica, manifesteert zich in de spraakkunst van Moonen duidelijk een geleidelijke expansie van het studieobject: binnen de *etymologia* verplaatst de beschrijving zich van letterteken naar syllabe, beide in de *orthographia*. Via de lettergrepen naar de 'enkele' woorden en de samenstellingen en in het tweede gedeelte van de *Nederduitsche Spraakkunst* de bespreking van de woordgroepering: de *syntaxis*.

Binnen de Nederlandstalige spraakkunsttraditie is de *etymologia* veelal het omvangrijkste onderdeel. Alle Nederlandstalige bronnen die Moonen geraadpleegd heeft, verstaan onder etymologia de woordsoortenleer, waar eerst de niet-afgeleide vormen van de afzonderlijke woordsoorten worden besproken, vervolgens de samenstellingen en afleidingen. In dit hoofdstuk bespreken we de opbouw van het grammaticale onderdeel *etymologia* in de betekenis van woordsoortenleer.

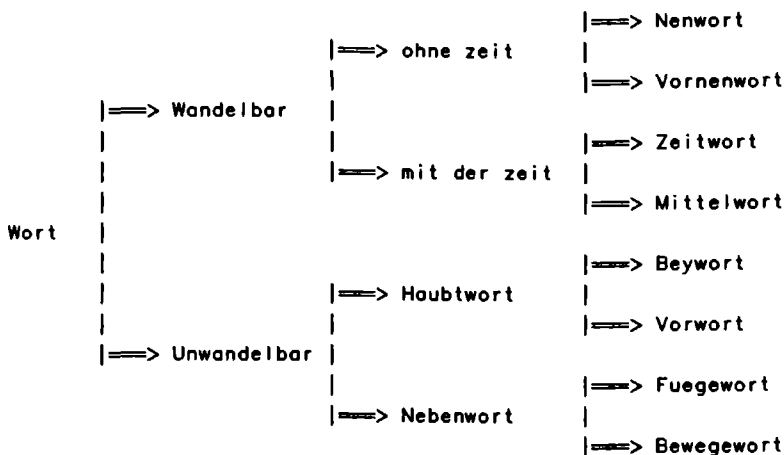
DE TRADITIE

De Duitse volkstaalgrammatica's

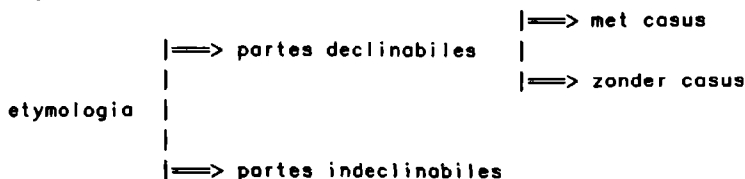
Jellinek 1914:73 ev. geeft in verband met de opbouw van de etymologia een overzicht van de Duitse grammatica's. Voor de theorie van de woordsoorten was in het begin van de grammaticatraditie van het Duits weinig belangstelling. De eerste Duitse grammatici gaven eenzelfde verdeling als de Latijnse schoolgrammatica's: een opsomming van (aanvankelijk) acht (later negen, nl. door de toevoeging van articulus) woordsoorten: 1). nomen, 2). pronomen, 3). verbum, 4). participium, 5). adverbium, 6). praepositio, 7). conjunctio en 8). interiectio. Na verloop van tijd trachtten sommige grammatici deze indeling iets meer te structureren. Dit gebeurde op dezelfde wijze als bij enkele Latijnse spraakkunsten, die de *partes orationes* onderscheidden in *declinabiles* en *indeclinabiles*. Op grond van deze indeling kon zowel een vierdeling ontstaan (zie figuur 1) als een driedeling, alvorens alle woordsoorten worden genoemd. Figuur 1 was ontleend aan de bespreking van de spraakkunst van *Gueintz*, die de woorden dichotomisch met behulp van het accidens *Zeit* splitste. Binnen de Duitse spraakkunsttraditie komt de verdeling van woordsoorten in drie categorieën het meest voor (zie figuur 2). Schottelius heeft geen poging gedaan de woordsoorten in afzonderlijke groepen in te delen. Hij staat in die Duitse grammaticale traditie welke in navolging van de Latijnse schoolgrammatica's direct een indeling in acht woordsoorten presenteerde zonder dat aan dergelijke opsommingen verdelingen als bv. declinabel - indeclinabel voorafgaan (vgl. de eerste groep grammatici in *Jellinek 1914:74*).

figuur 1

Gueintz 1641

figuur 2

We moeten ons realiseren dat Schottelius de spraakkunst eerst onderverdeelde in de "Wortforschung/ (*Etymologiam*)" en de "Wortfügung/ (*syntaxis*)" (blz. 180) alvorens op blz. 224 de woordsoortenleer als *onderdeel* van de etymologia ter sprake komt (samen met de orthographia). De enige nieuwigheid in dit verband is dat Schottelius als eerste de interjectie als negende zelfstandige woordsoort introduceerde terwijl hij het participium eveneens als woordsoort beschouwt. Daarmee legde hij de basis voor de meest gangbare indeling voor achttiende-eeuwse Duitse schoolgrammatica's. De indeling uit *Schottelius 1663 I* staat in figuur 3.

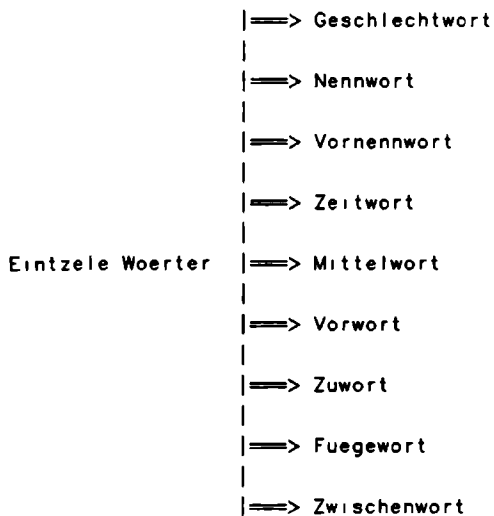
De Nederlandse spraakkunsten

De *Twe-spraak* 1584:63 begint de woordsoortenleer met een klacht over het misbruik van etymologia en syntaxis en wijt dit aan het ontbreken van een grammatica voor het Nederlands. Een dergelijke spraakkunst behoort op de leest van de Griekse en Romeinse grammaticatradiatie geschoeid te zijn. Vervolgens gaan de auteurs over tot het opsommen van de negen verschillende woordsoorten. De etymologia (hier *Oorsproncklyckheid* genaamd) toont ons een indeling van woordsoorten die niet is beschouwd als een expansie van hetgeen in de orthographia besproken is. De auteurs volstaan met een eenvoudige opsomming van de negen woordsoorten (zie figuur 4)

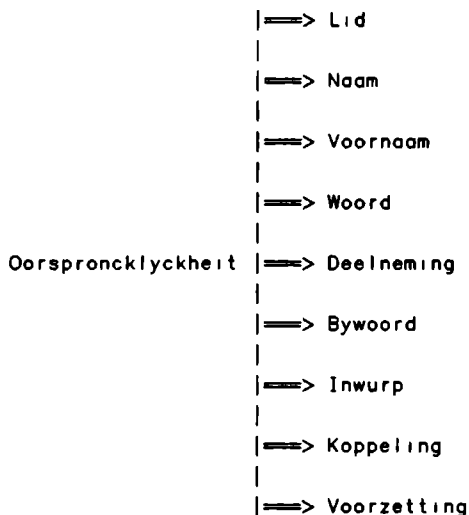
figuur 3

Schottelius 1663 I

figuur 4

De Twe-spraack 1584

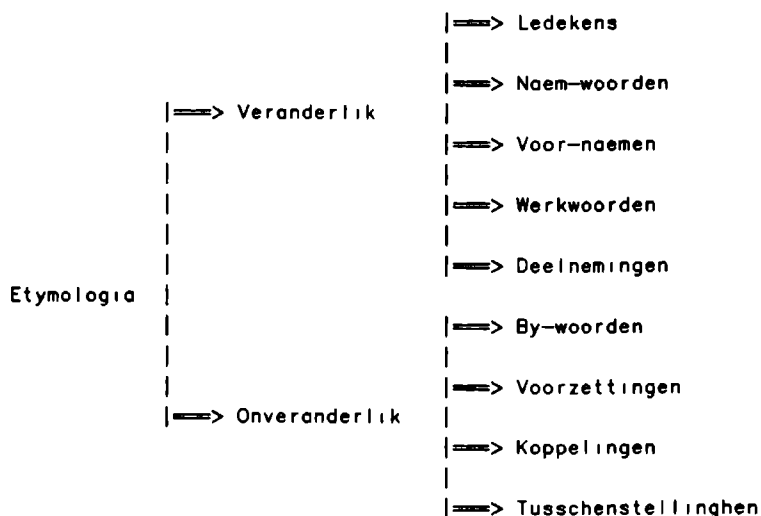

en vervolgen met de afzonderlijke bespreking van iedere woordsoort. *Dibbets 1985:484* concludeert op basis van de omschrijvingen "worden vervoecht" (nl. werkwoorden) "laten zich buyghen" (nl. naamwoorden, lidwoorden, voornaamwoorden en deelwoorden) en "onbuyghelyck" (nl. voorzetsels, bijwoorden, tussenwerpsels en voegwoorden) tot de verdeling veranderlijk - onveranderlijk, maar dit onderscheid is "in wezen van

sekundair belang: ... (het) wordt pas op p. 68-69 naar voren gebracht, en daar nog zeer terloops". Dit laatste willen we nadrukkelijk onderstrepen. *Van Heule 1625-6* geeft een letterlijke vertaling van *Lithocomus 1592*, wanneer Van Heule de hoofdlijnen van de etymologia uiteenzet (zie figuur 5). Deze indeling wordt eveneens gegeven in *Kók 1649* en de *Nieuwe Nederduitsche Spraakkonst 1688*.

figuur 5

Van Heule 1625

De indeling uit *Van Heule 1633* is enigszins gewijzigd ten opzichte van de editie van 1625 (zie figuur 6). De term *Help-woorden* is in de praktijk een verzamelterm voor wat Van Heule in 1625 had genoemd de 'onveranderlicke woorden'. De verdeling 'veranderlic - onveranderlic' geeft Van Heule in een *Merc* op blz. 14 nadat hij de woordsoorten reeds had opgesomd. Omdat Van Heule in 1633 de preposities, conjuncties en interjecties (blz. 100) alle tot de 'Help-woorden' rekent - de laatste van de door Van Heule erkende woordsoorten - heeft het onderscheid 'veranderlic - onveranderlic' zijn oorspronkelijke dichotomische functie verloren: de eigenschap 'onveranderlic' heeft nl. geen betrekking meer op meerdere woordsoorten.

Leupenius 1653 is weergegeven in figuur 7.

Opmerkelijk is Leupenius' verdeling van 'veranderlyke' woorden in 'naamwoorden' en 'werkwoorden' (blz. 31). De term 'Naamwoorden' functioneert hier als verzamelterm voor 'naamen', die later worden verdeeld in 'selfstandige' (i.e. zowel 'eigene' als 'gemene', fs) en 'byvoeglyke', 'voornaamen' en 'leeden'. Helaas is Leupenius kort van stof en heeft hij nagelaten het criterium te formuleren dat aan de indeling naamwoord - werkwoord ten grondslag ligt, maar we hoeven er niet aan te twifelen dat dit criterium het accidens tempus zal zijn geweest. Hiervoor zagen we dat de grammatica van de Duitser Gueintz eveneens met het accidens tempus ('Zeit') het 'Nennwort' onderscheidt van 'Zeitwort'.

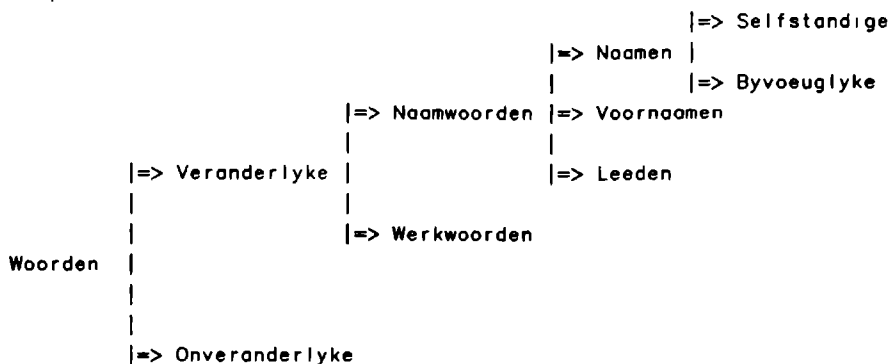
figuur 6

Van Heule 1633

figuur 7

Leupenius 1653

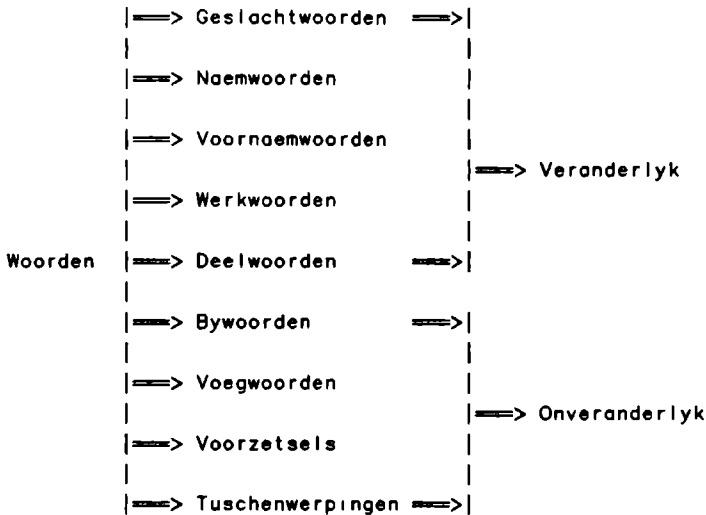
Als we de door Moonen geraadpleegde Nederlandstalige grammaticale geschriften met elkaar vergelijken, blijkt er geen eenstemmigheid over de wijze waarop binnen de etymologia woordsoorten worden verdeeld. We kunnen Moonens bronnen in dit verband in drieën verdelen: allereerst spraakkunsten die volstaan met een eenvoudige opsomming van het aantal woordsoorten, zoals *Schottelius 1663 I* dat eveneens had gedaan. Hiertoe rekenen we de *Twe-spraack 1584* en *Van Heule 1633*, waar immers het onderscheid 'veranderlic - onveranderlic' zijn oorspronkelijke functie heeft verloren.

Van Heule 1625 Kók 1649 en de *Nieuwe Nederduitsche Spraekkonst 1688* tonen een eerste indeling in declinabel - indeclinabel en kunnen zo als vertegenwoordigers van de tweede groep worden aangemerkt. Dienovereenkomstig wordt binnen de Duitse grammaticatradië een groep spraakkunsten onderscheiden die weliswaar een meer gestructureerde ordening ten aanzien van de woordsoorten presenteert (vgl. *Jellinek 1914-74*), maar na een verdeling als veranderlijk - onveranderlijk geen verdere dichotomieën meer geeft. Dit in tegenstelling tot de derde, de spraakkunst van Leupenius, die na het onderscheid 'veranderlyk - onveranderlyk' nog verdere verdelingen (zie figuur 7) geeft.

Voor *Moonen 1706* kunnen we het volgende schema opstellen (figuur 8), waarbij we aantekenen dat Moonen (evenals Schottelius dat had gedaan) de woordsoortenleer in een eerder stadium had gepresenteerd als *onderdeel* van de etymologia. Immers ook de orthographia en prosodia maken in zijn

figuur 8

Moonen 1706

concept deel uit van de etymologia. Moonen heeft in zijn *Nederduitsche Spraekkunst* een vreemde werkwijze. Als eerste bron zien we Schottelius, zowel wat methode betreft als ook in de formulering. Na het noemen van de negen woordsoorten laat Moonen echter zijn Duitse voorbeeld los.

Ook Moonen brengt de verdeling in veranderlyk en onveranderlyk aan (zoals dat in bijna iedere Nederlandstalige etymologia die hij geraadpleegd had - de uitzondering geldt de *Twe-spraak 1584* - was gedaan) en hij volgt met zijn formulering van blz. 45: "alleen of ten meesten deele" *Van Heule 1633-14*

Maar deze divisio is vanuit een dichotomisch standpunt bezien op een onjuist moment gegeven. In een dichotomisch model verwachten we de divisio veranderlyk - onveranderlyk alvorens de negen afzonderlijke woordsoorten worden opgesomd. In tegenstelling tot *Van Heule 1633* is het onderscheid 'veranderlyk - onveranderlyk' in de *Nederduitsche Spraekkunst* wel gebruikt om een tweedeling in *groepen* woordsoorten aan te brengen. Het onderscheid heeft in Moonens spraekkunst evenals in *Schottelius 1633 I* een evidente dichotomische functie. We komen hierop terug tijdens onze bespreking van de afzonderlijke woordsoorten.

INLEIDING

Nadat Moonen in het tiende kapittel (blz. 44) aandacht heeft besteed aan de wijze waarop de 'Woortgronding' de verdeling in woordsoorten realiseert, komt hij op blz. 45 van datzelfde kapittel te spreken over de eerste van de 'veranderlyke' woorden, het artikel, hier 'Geslachtwoort' genaamd. Na de definitie van de woordsoort volgt een omschrijving aan de hand van *accidentia*. Moonen besluit dit kapittel met de paradigma's.

DE TRADITIE

De Nederlandse grammaticale voorgangers van Moonen behandelen de woordsoort *articulus* zeer summier. De oorzaak hiervan ligt mogelijk in het ontbreken van een traditie in de Latijnse grammatica ten aanzien van deze woordsoort.

Hermkens 1973 noemt zijn vierde hoofdstuk *Articulus en Nomen*, maar bespreekt hier slechts het *accidens genus* binnen de woordsoort *nomen*. De woordsoort lidwoord wordt echter niet besproken. De auteur laat zien, dat de Nederlandstalige voorgangers van Moonen het ontbreken van een Latijns voorbeeld in de bespreking van het lidwoord trachten te compenseren door de nauwe samenhang met het *nomen* aan de orde te stellen.

De Twe-spraack 1584.

Wanneer de *Twe-spraack 1584:64* de *Leden* behandelt, wordt deze woordsoort direct in verband gebracht met het *accidens genus* van de woordsoort *nomen*. Er wordt gewezen op de bijna altijd noodzakelijke verbinding met de 'namen', "ten zy *eyghen namen*". Veel meer wordt er over deze woordsoort niet gezegd. De *Twe-spraack* deelt de drie lidwoorden in naar mannelyk, vrouwelyk en onzijdig *genus*.

Van Heule 1625 en 1633

Van Heule 1625:6-7 vermeldt "datter by nae geen zelfstandige woorden en zijn/ welke zonder een van deze *Ledekens* uytghesprooken kunnen worden". Een soortgelijke opmerking geeft de *Twe-spraack 1584:64*. Ook Van Heule zegt niet veel over deze woordsoort binnen de etymologia. Hij volstaat met een verwijzing naar de syntaxis. In de heruitgave van 1633 geeft Van Heule dezelfde bewerking van wat hij reeds in 1625 (mogelijk) aan de *Twe-spraack 1584* had ontleend; de lezer wordt opnieuw bijna direct doorverwezen naar de syntaxis.

Kók 1649

Kók is eveneens zeer summier in de behandeling van de woordsoort *articulus*. *Dibbets 1981:XLIII* wijst in zijn voorwoord naar de *Twe-spraack 1584*, *Van Heule 1625 en 1633*, *De Hubert 1624* en *Ampzing 1628*. Ook *Kók* behandelt het lidwoord verder in combinatie met het zelfstandig naamwoord. (*Dibbets 1981:16*, noot 77.)

Leupenius 1653

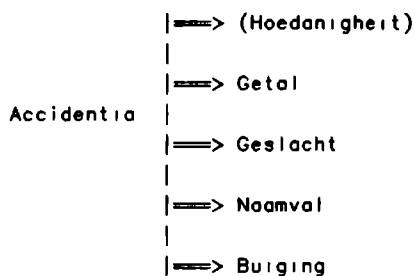
Leupenius brengt de lidwoorden, door hem genaamd 'Leeden', ter sprake op blz. 53-54. De nauwe samenhang met het nomen komt in Leupenius' tekst zeer duidelijk naar voren. De woordsoort wordt omschreven als het "laatste en het kleinste gedeelte van de naamwoorden ... die gelyk een lid daar aan geheght/ en met de selve geboogen worden/ en syn deese drie volgende/ *een, de het*". Leupenius wijst erop dat het lidwoord *een* gebruikt wordt bij nomina van zowel het mannelijke als het vrouwelijke en onzijdige genus en dat dit woord zich nauwelijks onderscheidt van het "byvoeglyke woord des getalls". Dat onderscheid is slechts gelegen in het wel of niet "gevoeugt (syn) met naadrukk": het onbepaalde lidwoord krijgt weinig, het telwoord wat meer nadruk. Daarmee is Leupenius reeds beland bij de paradigma's. Hij wijst op het (gebrek aan) onderscheid tussen de vormen van het woord 'de' wanneer het wordt "gebruikt in het mannelijke en vroulyke geslagte", op het onderscheid tussen 'een' en 'de' en geeft ten slotte de vormvarianten van het onzijdige lidwoord.

MOONEN EN HET ARTIKEL

In vergelijking met zijn Nederlandse voorgangers is Moonen uitvoerig in de behandeling van het lidwoord. Maar zijn Duitse voorbeeld *Schottelius 1663 I* kwam hem dan ook royaal te hulp. De definitie van het 'Geslachtwoord' is, evenals bijna het gehele kapittel, een letterlijke vertaling van Schottelius' tekst, met uitzondering van blz 46, regel 4-12.

Blz. 46, regel 4-6 is ontleend aan *Leupenius 1653*. De regels 6-12 hebben we nergens terug kunnen vinden. In dit kapittel omschrijft Moonen de woordsoort articulus met behulp van de accidentia die zijn weergegeven in figuur 1.

figuur 1

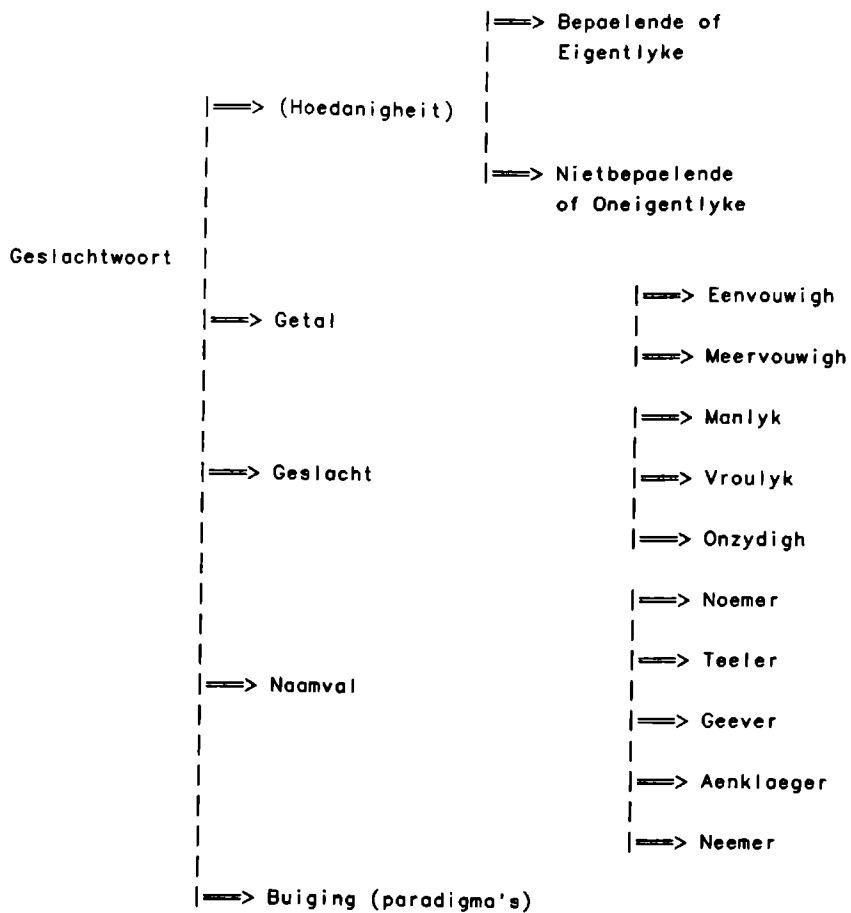

'Hoedanigheit' ontleen we aan *Van Heule 1625:7*, waar binnen het nomen het accidens qualitas uit *Lithocomus 1592* wordt geïntroduceerd. Dit accidens maakt in de spraakkunst van Van Heule niet alleen onderscheid tussen de 'eigen namen' en de 'gemene zelfstandige naamwoorden', maar ook tussen de 'Bepaelende of Eigentlyke Geslachtwoorden' en het 'Nietbepaelende of Oneigentlyke Geslachtwoord'. Moonen geeft weliswaar dezelfde indeling die door het accidens 'Hoedanigheit' in *Van Heule 1625* wordt gegeven, maar noemt het accidens als zodanig niet.

De verdeling van het 'geslachtwoord' in 'bepaelende' en 'nietbepaelde' wordt vervolgens met het accidens numerus in verband gebracht: "Het Nietbepaelende Geslachtwoord heeft geen Meervouwich Getal". Het is de tweede regel die Moonen op blz. 45 met betrekking tot deze woordsoort geeft. De eerste wijst op de vormovereenkomsten in het "Meervouwige Getal in alle drie Geslachten ... uitgezondert den Geever en Neemer van het Vroulyke". De derde, vierde en vijfde regel hebben betrekking op het totstandkomen van vormvarianten die door een bepaalde naamval worden vereist. Het accidens casus geeft aan dat deze woordsoort in zes naamvallen vormvarianten kan vertonen. De 'Buiging' toont ons ten slotte de flexie van deze woordsoort: alle vormvarianten van deze woordsoort kunnen met behulp van de accidentialeer overzichtelijk gepresenteerd worden. De volgorde van de accidentia is bij deze woordsoort geenszins willekeurig: ze leidt tot een volwaardig model, waarin op het eind alle vormvarianten getoond kunnen worden. Inhoudelijke aspecten van de accidentia worden binnen dit kapittel nog niet ter sprake gebracht. Evenals Moonen lopen we in dit hoofdstuk even vooruit op de bespreking van deze accidentia in verband met de andere woordsoorten. Schematisch kunnen we dit kapittel weergeven als in figuur 2.

figuur 2

Moonen 1706

INLEIDING

In hoofdstuk 1. Verantwoording van de methode is erop gewezen dat binnen de accidentialeer een object ondermeer beschreven kan worden aan de hand van essentiële en toevallige eigenschappen. Ten aanzien van het nomen, in de *Nederduitsche Spraekkunst* genaamd 'naemwoort', heeft zich in dit perspectief de mogelijkheid ontwikkeld deze woordsoort op grond van wezenlijke eigenschappen te verdelen in 'proprium' en 'commune' of 'appellativum': de 'eigene naemwoorden' en de 'gemeene naemwoorden' (zie figuur 1).

figuur 1

	==> proprium
essentia Vox	
	==> commune/ appellativum

Wanneer Van Heule in 1625 bv. de nomina onderscheidt in 'enkele' en 'samengestelde', maakt de grammaticus gebruik van het accidens figura, waarmee volgens de Latijnse (school)grammaticatraditie de woorden worden verdeeld in 'simplex' en 'compositum' (zie figuur 2). Daarmee is een

figuur 2

	==> simplex
accidens figura	
	==> compositum

toevallige, accidentele eigenschap van een woord aan de orde gesteld. Maar vanuit de accidentialeer kan ook een eenvoudige verdeling aangebracht worden (*divisio* genaamd) die noch een essentiële noch een toevallige eigenschap aangeeft. Zo wordt het onderscheid in de 'veranderlyke' en 'onveranderlyke' woorden niet beschreven als een *eigenschap* maar

figuur 3

	==> Veranderlyk
divisio Woord	
	==> Onveranderlyk

gepresenteerd als een *divisio* (zie figuur 3). Vanuit de accidentialeer kan het 'naemwoort' dus op drie manieren worden beschreven: in zijn essentiële eigenschappen (zie figuur 4), in zijn toevallige eigenschappen (figuur 5) en met behulp van onderscheidingen (zie figuur 6).

Reeds heel vroeg in de grammaticatraditie blijkt dat de accidentialeer niet toereikend is als beschrijvingsmodel. *Michael 1970 82* geeft kort aan dat al vanaf Dionysius Thrax naast de accidentia veel aandacht werd besteed aan verdere verdelingen binnen de woordsoorten, waarbij de criteria om nader te

classificeren zeer heterogeen van aard waren. Michael gebruikt in zijn beschrijving van de door hem gesignaleerde onderscheidingen een aantal criteria, die hij niet nader specificeert. Wanneer we de definities van de woordsoorten bespreken, maken we naast de verwijzing naar de accidentaleer gebruik van de volgende criteria, in navolging van *Van Bakel 1971 (23)*:

morfologisch criterium: omschrijvingen die eigenschappen aangeven, waar het woord de mogelijkheid in zich heeft om deel uit te maken van een samenstelling c.q. afleiding, of waar het woord de mogelijkheid heeft om met achtervoegsels, voorvoegsels en/ of uitgangen verbonden te worden.

Syntactisch criterium: dit impliceert de syntactische verbindbaarheid van het desbetreffende woord met (een) ander(e) woord(en).

Semantisch criterium: omschrijvingen die aangeven, dat het woord de mogelijkheid in zich heeft om in een relatie te staan met een referentie-object in de werkelijkheid.

Volledigheidshalve vermelden we hier dat verderop in dit boek, nl. vanaf de bespreking van het accidens genus, het morfologisch criterium in ruimere betekenis dan hierboven omschreven door ons wordt gebruikt, omdat niet alle bevindingen van vroegere grammatici aan deze (hedendaagse) definitie beantwoorden. Zo zal bv. het begrip terminatio niet alleen gebruikt worden voor wat wij onder woorduitgang verstaan, maar wordt het begrip ook toegepast op lettercombinaties die wij niet meer als uitgang erkennen.

figuur 4

essentiele eigenschap (essentia)	
Qualitas: Zelfstandig Naemwoord	==> Eigen
	==> Gemeen

figuur 5

toevallige eigenschap (accidens)	
Species: Naemwoord	==> Oorspronkelyk
	==> Afgeleidt

figuur 6

onderscheiding (divisio)	
Woorden	==> Veranderlyk
	==> Onveranderlyk

MOONEN EN DE DEFINITIE VAN HET NOMEN

Moonen wijdt een heel kapittel aan de omschrijving van het begrip 'Naemwoort'.

Het eerste element van de definitie van blz. 47 verwijst naar de *divisio* 'veranderlyk - onveranderlyk': "De *Naemwoorden* zyn *Veranderlyke Woorden*". Moonen zal dit verderop in het hoofdstuk nog weer herhalen voor het 'byvoeglyk Naemwoort' (blz. 49). *Schottelius 1663 I* gebruikt dezelfde verdeling, maar zonder dat Schottelius expliciet in een eerder stadium de *divisio* 'veranderlyk - onveranderlyk' heeft beschreven. *Leupenius 1653:31* is de enige van Moonens bronnen die binnen de definitie van de *Naam* eveneens begint met deze *divisio*: "*Naamen* syn sulke veranderlyke woorden".

Het tweede element uit Moonens definitie vonden we nergens op precies deze wijze geformuleerd: "waer mede men alle dingen en hunne hoedaenigheden benoemt". Mogelijk geeft Moonen ons hier een eigen tekst naar aanleiding van *Schottelius 1663 I:231*: "ein *Nahm* oder *Nennung* eines *Dinges*/ oder welches anzeigt ein *Ding*".

In Moonens omschrijving treffen we de kern aan van de *accidentia*leer: het referentie-object zelf wordt door een 'naemwoort' (i.c. een substantief) aangeduid (de essentiële eigenschap); zijn toevallige eigenschappen (*accidentia*) kunnen door een 'naemwoort' (i.c. een adjectief) worden aangegeven ("hunne hoedaenigheden").

Vervolgens geeft Moonen de *divisio* 'Zelfstandigh - Byvoeglyk', waarna de definitie van het 'Zelfstandigh Naemwoort' volgt: "Een *Zelfstandigh Naemwoort* is, dat, alleen staende en zonder hulpwoort, het Weezen eener Zelfstandige zaeke, die men noemt, volkoomelyk betekent". Hier treffen we een omschrijving aan die niet met behulp van *accidentia* beschreven kan worden. Wanneer Moonen spreekt over "het Weezen eener Zelfstandige zaeke, die men noemt" geeft hij een semantische definitie: hij wijst op de relatie tussen het benoemen en het object in de werkelijkheid. Mogelijk dacht Moonen bij de omschrijving "alleen staende" ook aan de semantische functie die een woord kan hebben: een woord dat zonder verdere context verwijst naar een object in de werkelijkheid, kan op zich zelf staan en heet daarom 'Zelfstandigh Naemwoort'. Maar ook is het zeer wel mogelijk "alleen staende" te interpreteren als een syntactische omschrijving, te meer door de nevenschikking met "zonder hulpwoort", waardoor de verbindbaarheid met andere woorden immers aangeduid wordt. We achten beide interpretaties steekhoudend. In deze definitie keren elementen uit het werk van Schottelius terug, maar ook uit *Van Heule 1633.16*: "Zelf-standige Namen zijn/ die alleen staende/ volkomelic bedieden/ het gene datmen naemt". Zo ook *Leupenius 1653:32*: "en sonder hulpe van andere woorden beteken en het geen datse noemen", waar we eveneens syntactische en semantische elementen in herkennen.

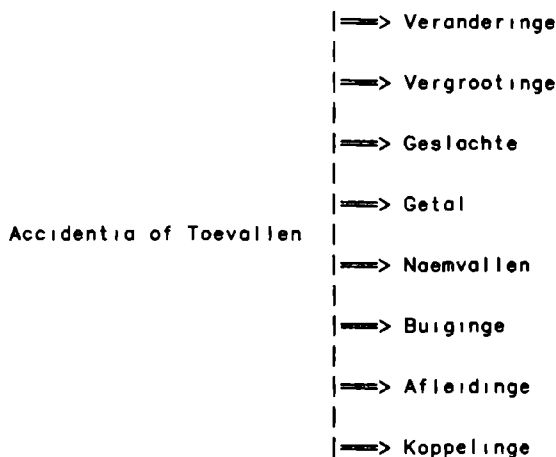
De syntactische verbindbaarheid beschrijft Moonen nogmaals (ditmaal de specifieke verbindbaarheid met het lidwoord) in regel 21-22 van blz. 47: "En hier voor (te weten het zelfstandige naamwoord, fs) kunnen de Geslachtwoorden *Een, Eene, De, Het* worden gezet". Een soortgelijke opmerking vinden we ook in de *Twe-spraack 1584*, maar aannemelijker is dat Moonen hier Schottelius weer volgde.

Na deze syntactische definitie behandelt Moonen in navolging van Schottelius het onderscheid *Oirsprongkelyk* en *Afgeleidt*. Met dit onderscheid

zijn we beland bij de bespreking van het 'naemwoort' volgens de indeling van de accidentialeer. Moonen presenteert acht accidentia of Toevallen als afzonderlijke hoofdstukken (zie figuur 7). Met deze acht accidentia zijn

figuur 7

Moonen 1706

echter niet alle eigenschappen dan wel verdelingen van het 'naemwoort' gegeven. Reeds in het elfde kapittel komt een aantal verdelingen van het 'naemwoort' ter sprake die vanuit de grammaticatraditie aangemerkt kunnen worden als accidentia, met name de accidentia species en figura. Ook al komt Moonen - in een letterlijke vertaling van *Schottelius 1663 I* - tot de behandeling van de woordsoort 'naemwoort' in acht kapittels omdat hij acht accidentia expliciet noemt, in de praktijk geeft hij tevens indelingen die - zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien - volgens de traditie gemaakt worden door de accidentia species, figura en qualitas.

INLEIDING

In dit hoofdstuk bespreken we een drietal verdelingen van het nomen die Moonen impliciet gebruikt zonder dat hij ze ter sprake brengt als *accidentia* van deze woordsoort. Het betreft de verdelingen 'oorspronkelijk - afgeleid', 'enkel - dubbel' en 'eigen - gemeen', die in de traditionele grammatica van Moonens tijd wel aangeduid worden als *species*, *figura* en *qualitas*. In dit hoofdstuk interpreteren we Moonens onderscheidingen vanuit de toenmalige grammaticale traditie.

DE TRADITIE

Species en *figura* worden zowel in *Jellinek 1914:125-127* als in *Vorlat 1975 101 ev* in nauwe onderlinge samenhang beschreven als *accidentia* voor het nomen alleen. *Michael 1970:107* en *Dibbets 1982* daarentegen behandelen *species* en *figura* als *accidentia* voor alle c.q. meerdere woordsoorten. Vorlat betreft ook *qualitas* als *accidens* bij haar bespreking, die we hier kort weergeven voor zover deze betrekking heeft op de Latijnse grammaticatraditie.

Donatus onderscheidde de naamwoorden met behulp van het *accidens species* in *praenomen*, *nomen*, *cognomen* en *agnomen*. Het *accidens figura* verdeelde de naamwoorden in woorden met een *figura simplex* en *figura composita*; het *accidens qualitas* maakte het onderscheid tussen *nomina propria* en *nomina appellativa*, waarbinnen de groep der *appellativa* een wildgroei aan groepen vertoonde met de *corporalia*, *incorporalia*, *deminutiva* etc. (vgl. *Vorlat 1975:101-102*). Priscianus maakte met behulp van het *accidens species* onderscheid in *proprium* en *appellativum* (zie *Van Calcar 1971:369*), waar de *appellativa* eveneens vele groepen kenden (*Vorlat 1975 102*). Met het *accidens figura* deelde de grammaticus naar Priscianus' opvatting de *nomina* in naar *figura simplex*, *figura composita* en *figura decomposita*; met het *accidens qualitas* onderscheidde men de naamwoorden in *commune* en *proprium*. De Engelstalige spraakkunsten besteden niet bijzonder veel aandacht aan deze *accidentia*.

SPECIES EN FIGURA

In hoofdstuk 3. Orthographia hebben we in de paragraaf over het *oorspronkelijkheids*principe uiteengezet wat we moeten verstaan onder de door Moonen gehanteerde termen 'oorspronkelijke' en 'afgeleide' woorden. Binnen de grammaticale traditie die een woordsoortenleer beschrijft met behulp van de *accidentia*leer, is het niet ongebruikelijk dat dit onderscheid besproken wordt in verband met het *accidens species*. De grammaticus geeft bij de bespreking van het *accidens species* aan welke woorden 'oorspronkelijk' zijn. Is dat eenmaal vastgesteld, dan worden de woorden naar hun 'figura'

besproken: hebben we met een 'enkel' woord te maken of met een 'dubbel' i.e. samengesteld uit twee (of meer) andere 'oorsprongkelyke' woorden.

Een voorbeeld moge dit verduidelijken. De woorden schout en burgemeester zou Moonen volgens het *accidens species* verdelen als 'oorsprongkelyk' (nl. schout) en 'afgeleidt' (nl. burgemeester), terwijl hij volgens het *accidens figura* deze woorden zou aanmerken als 'enkel' (nl. schout) en 'dubbel' (nl. burgemeester: samengesteld uit *burge(r)* en *meester*).

In dit perspectief is er een nauwe wisselwerking met de *accidentia derivatio* en *compositio*. Want niet alle afgeleide woorden kunnen adequaat naar de 'figura' worden ingedeeld in 'enkel' of 'dubbel'. Een woord als 'kinderachtigheid' zou naar Moonens opvattingen een 'afgeleidt' woord zijn van het 'grontwoort' *kint*. Maar Moonen zal 'kinderachtigheid' niet ter sprake brengen bij de *accidentia figura* en *compositio*, wel echter in relatie met *species* en *derivatio*: het woord is afgeleid van het 'grontwoort' *kint* (*species*) en tot stand gekomen door toevoeging van 'navoegsels' (*derivatio*). Dit systeem blijkt in de praktijk niet bijster werkbaar omdat het zeer snel tot willekeur leidt. Immers de 'oorsprongkelyke' woorden worden eenvoudigweg aangewezen in plaats van dat zij voortkomen uit een theorie. Daarbij komt dat Moonen het begrip 'grontwoort' niet eenduidig hanteert. De grammaticatraditie rond 1700 is er niet in geslaagd om binnen de *accidentia* te komen tot een goed onderbouwde theorie over woordvorming. Weldra na Moonen zullen er stemmen opgaan om aandacht te besteden aan woordvorming en afleiding als zelfstandige morfologische studies in plaats van observaties gedaan binnen het kader van de *accidentia*. In dit verband is interessant te melden dat de *accidentia species*, *figura*, *derivatio* en *compositio* in het werk van met name *Jellinek 1914*, *Michael 1970* en *Barbaric 1981* als stiefkinderen behandeld worden en dat de auteurs de verdelingen van deze *accidentia* liever bespreken onder hoofdstukken als 'Wortbildung' (*Jellinek 1914:126 ev.*, *Barbaric 1981:1176 ev.*) en 'Ableitung' (*Barbaric 1981:1270 ev.*) dan dat de opvattingen uit de bestudeerde grammatica's aan de orde komen wanneer de *accidentia* worden besproken.

MOONEN EN DE ACCIDENTIA SPECIES EN FIGURA

Dibbets 1982 brengt de *accidentia species* en *figura* ter sprake zoals ze binnen de *triviumgrammatica*'s van het Nederlands werden gebruikt. Dit gebeurt wanneer op blz. 74 e.v. van dat artikel samenstelling en afleiding aan de orde komen. *Dibbets* toont aan dat de renaissancegrammatici "een andere, maar daarom nog geen onjuiste kijk" (blz. 103) hadden op met name samenstelling en afleiding. Omdat Moonen niet expliciet aandacht besteedt aan *species* en *figura*, zien we af van een bespreking van inhoudelijke aspecten met betrekking tot deze *accidentia* binnen de Nederlandse *triviumgrammatica*'s. Onze belangstelling gaat uit naar de plaats van deze *accidentia* in de methode van de spraakkunsten die Moonen heeft geraadpleegd en we menen ten aanzien van de inhoudelijke aspecten te kunnen volstaan met een verwijzing naar het artikel van *Dibbets*.

Binnen de Nederlandse grammaticale traditie die aan Moonen bekend was, tekenen zich twee mogelijkheden af om *species* en *figura* als *accidentia* te hanteren. *Van Heule 1625* en *Van Heule 1633* behandelen beide *accidentia*

als *onderdeel* van de woordsoort nomen Als zodanig hebben de accidentia
figuur 1

Van Heule 1625 en 1633

	==> Eerste oft Grontwoorden
Soort (1625) / Aert (1633)	
	==> Afkomstige ofte uytspuytende woorden

eenzelfde gewicht als bv. de accidentia genus of numerus (zie figuur 1). Daartegenover staat de mogelijkheid om als in *Kók 1649* (in navolging van *Vossius 1635*) species en figura te beschouwen als accidentia die betrekking hebben op alle woordsoorten en daarom een hogere rangorde kennen *Kók 1649* spreekt in dit verband van "*ghe-meene Toevallen*".

Moonen blijkt geen van beide mogelijkheden precies te hebben gevolgd In de grond van de zaak is zijn werkwijze niet goed uitgewerkt. Toegespitst op het 'naemwoort' wordt alleen het accidens species expliciet als een verdeling behandeld (blz. 47): "De Zelfstandige Naemwoorden zyn *Oirsprongkelyk* of *Afgeleidt*" (idem blz. 50 in verband met de 'byvoeglyke naemwoorden').

Het accidens figura is slechts impliciet aanwezig in de *Nederduitsche Spraekkunst*. We kunnen dit accidens echter afleiden uit de tekst van blz. 121. In het twintigste kapittel wordt het accidens *compositio* besproken. Hier lezen we ondermeer: "Alle deeze Naemwoorden, die tot noch toe in alle hunne toevallen, als *Enkel*, aangemerkt zyn, worden ... *Dubbel* gemaekt of *Samengezet* door de *Koppeling*". Het onderscheid 'Enkel - Dubbel/Samengezet' blijkt Moonen wel degelijk te kennen. Gelet op de grammaticale traditie spreken we in verband met deze verdeling over het accidens *figura*. De constatering van *Van Calcar 1971*.²⁴ "*Figuur* is geheel verdwenen en wordt niet, zoals bij Kok, op een andere plaats vermeld" is dan ook niet geheel juist.

Van Heule spreekt in 1625 van het accidens 'figuyr' dat een driedeling in de nomina aanbrengt (zie figuur 2). In 1633 wordt dit accidens genaamd 'gedaente' en kent het een tweedeling in 'Enkele' en 'dobbele' woorden. Uit Moonens tekst van blz. 121 maken we op dat Moonen evenals *Van Heule 1633* aan een tweedeling denkt (zie figuur 3).

figuur 2

Van Heule 1625

	==> Enkel	
	==> Dobbel	
Figuyr		
		==> Gekoppelt
	==> Drievoudig	
		==> Afkomstig

figuur 3

Van Heule 1633

	==> Enkel
Gedaente	
	==> Dobbel

QUALITAS

Met betrekking tot het accidens qualitas lopen twee verdelingen van de nomina dooreen: het onderscheid substantivum - adjectivum en het onderscheid proprium - appellativum. Dit laatste onderscheid heeft alleen betrekking op de substantiva.

Het accidens qualitas wordt in *Jellinek 1914:269* slechts met betrekking tot de woordsoort pronomen besproken. Nergens vonden we dit accidens bij het nomen in relatie tot een verdeling 'eigen - gemeen' of 'zelfstandig - bijvoeglijk'. *Jellinek 1914:90* wijst erop, dat de grammatici in de Oudheid geen indeling kenden van het nomen in substantivum en adjectivum. Priscianus gaf er een aanzet toe: een substantivum werd gebruikt voor het pronomen *qui*. Het onderscheid substantivum - adjectivum ontstond pas in de middeleeuwen, maar er ontwikkelde zich geen nieuwe woordsoort.

Vorlat 1975:101 geeft de indeling van Donatus ten aanzien van het accidens qualitas: de nomina konden onderscheiden worden in nomen proprium en nomen appellativum. Ook Vorlat vermeldt geen enkele verdeling die uitsluitend resulteert in 'substantivum - adjectivum'.

Op basis van het onderscheid dat Donatus maakte, beschouwen we het accidens qualitas als de verdeling in proprium - appellativum. Omdat het onderscheid substantivum - adjectivum een verdeling is die niet nader wordt omschreven als een 'eigenschap', beschouwen we deze verdeling niet als een accidens, maar als een divisio.

In het grammaticale werk van de Duitsers Albertus en Clajus verschijnt eerst de verdeling van het nomen in proprium en appellativum, vervolgens worden de appellativa verdeeld in substantivum en adjectivum. Beide auteurs baseren zich op het werk van Melanchton.

Caron 1953a:13 toont aan dat *Lithocomus 1592* bijna letterlijk in *Van Heule 1625* in vertaling wordt overgenomen. *Lithocomus'* indeling vertoont duidelijke overeenkomst met de werkwijze van *Albertus 1573* en *Clajus 1578*. In *Ritter 1616* verschijnt de indeling van het nomen in substantivum en adjectivum als een hoofdcategorie, in zo verre dat het accidens declinatio in verband met het adjectief gescheiden wordt van dat van het substantivum. *Schottelius 1663 1:300 e.v.* behandelt het accidens declinatio in aansluiting op het accidens *motio*, binnen de verhandeling over het accidens declinatio bij het nomen volstaat Schottelius ten opzichte van de adjectieven met de opmerking: "Davon oben das fünfte Capittel (i.e. De motione Nominis, fs) zusehen ist/ weil daselbst vollig von genanten *Adjectivis* gehandelt ist".

Hoewel substantief en adjectief nog tot één woordsoort worden gerekend, blijkt er in de praktijk van Schottelius een afzonderlijke bespreking voor beide. Desondanks vermeldt Schottelius ten aanzien van het nomen het accidens qualitas niet expliciet.

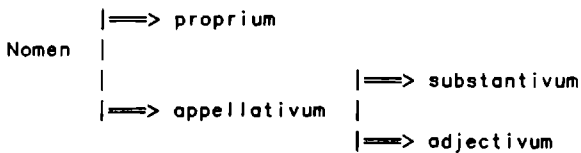

Met betrekking tot het accidens qualitas kunnen we constateren dat de door Moonen gebruikte spraakkunsten in dit opzicht te verdelen zijn in twee groepen:

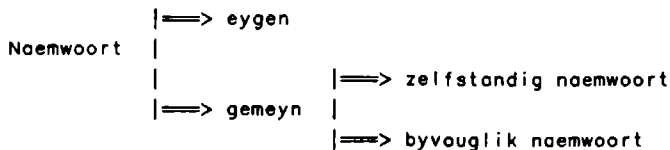
- 1). De groep spraakkunsten die de *appellativa* verdelen in substantiva en adjectiva.
- 2). De groep spraakkunsten die met behulp van het accidens qualitas de *substantiva* onderscheiden in propria en appellativa. Tot de eerste groep behoren de beide spraakkunsten van Van Heule (die gebaseerd zijn op de indeling van *Lithocomus* 1592) en *Vossius* 1635 (zie figuur 4).

figuur 4

Lithocomus 1592 en *Vossius* 1635

Van Heule 1625 en 1633

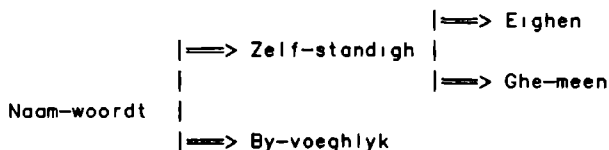
Tot de tweede groep rekenen we *Kók* 1649 (in dit opzicht gebaseerd op *Vossius' Latina Grammatica* 1648(4)), *Leupenius* 1653 en *Schottelius* 1663 I (zie figuur 5).

MOONEN EN HET ACCIDENS QUALITAS

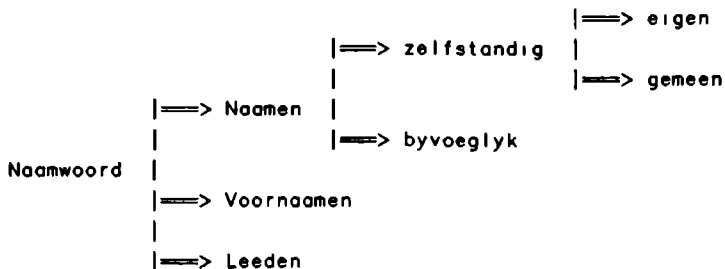
Het onderscheid 'eigen' - 'gemeen' maakt Moonen op blz. 48 van zijn spraakkunst. Het betreft hier een verdeling van de *zelfstandige naemwoorden*. Dit betekent dat we in de spraakkunst van Moonen deze verdeling pas aantreffen nadat de divisio *zelfstandigh* - *byvoeglyk* is gegeven. Zo deed o.a. ook Schottelius, die evenals Moonen qualitas niet expliciet als accidens vermeldde. Moonen geeft na de divisio 'zelfstandigh - byvoeglyk' tweemaal onderscheidingen die regelrecht uit de accidentialeer komen: nl. de verdelingen van de accidentia species en qualitas. In dezen staat Moonen alleen: *Schottelius* 1663 I besteedt nergens expliciet aandacht aan het accidens species, al is zijn woordsoortenleer helemaal vanuit de

figuur 5

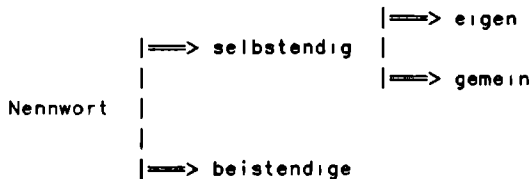
Kok 1649

Leupenius 1653

Schottelius 1663

verdeling 'oorsprongkelyk - afgeleidt' opgesteld. De hedendaagse belangstelling voor 'Wortbildung' gaat soms ten koste van de interesse voor de accidentia leer. Noch Jellinek noch Barbaric bv. attenderen ons op deze merkwaardige constructie in Schottelius' grammatica. Wanneer de toenmalige benadering onderbelicht blijft, dreigt niet alleen het gevaar dat er relevante aspecten van een spraakkunst uit vroeger tijd over het hoofd worden gezien: zelfs kan het gebeuren dat vroegere grammatici te gemakkelijk wordt verweten geen juist inzicht te hebben. *Dibbets 1982* laat overtuigend zien dat "De Vries' opmerking (in de inleiding uit *De Vries 1975*, fs) dat de renaissancegrammatici geen juist inzicht zouden hebben in samenstelling en afleiding ... te ver ... (gaat): zij hadden een andere, maar daarom nog geen onjuiste kijk erop" (blz. 103).

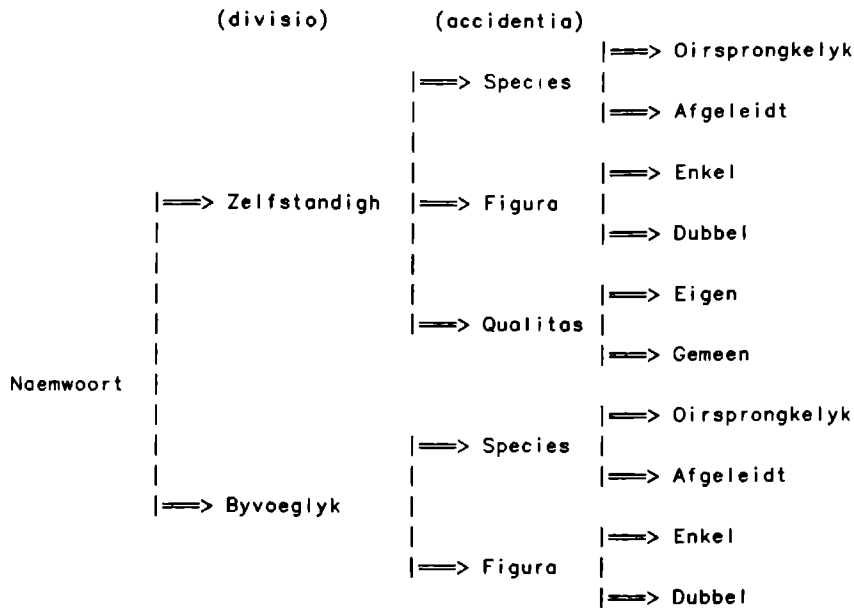
In verband met de accidentia species en qualitas willen we nog wijzen op het feit dat juist deze twee accidentia een opmerkelijke bespreking krijgen in *Vossius 1635* en *Kók 1649*. Kók immers rekent het accidens species tot de *ghe-meene toevallen*, i.e. accidentia die in principe van toepassing zijn op alle woordsoorten. *Vossius 1695:122* daarentegen betoogt dat het onderscheid proprium - appellativum geen accidens is, maar een essentia: "non qualitas intelligatur accidentalis, sed essentialis": geen toevallige, accidentale eigenschap, maar een wezenlijke.

Uit de tekst van Moonen valt niet op te maken of hij de onderscheiding 'eigen - gemeen' opvat als een accidens dan wel als een essentia. Als we

vanaf hier spreken over het *accidens* qualitas is dit om praktische redenen: bij Moonen ontbreekt iedere beschouwing om het onderscheid 'eigen gemeen' overeenkomstig *Vossius* 1695 aan te merken als een *essentia*. Daarentegen kunnen we wel constateren dat Moonen onderscheidingen gebruikt heeft die binnen de grammaticatraditie gerekend mogen worden tot de accidentaleer. Het is niet onmogelijk dat Moonen heeft nagelaten aan het *accidens* qualitas expliciet aandacht te besteden omdat zijn voorbeeld *Schottelius* 1663 I deze onderscheidingen niet als *accidentia* heeft opgenomen. De niet expliciet genoemde *accidentia* species, figura en qualitas kunnen we n.a.v. Moonens praktijk weergeven als in figuur 6.

figuur 6

Moonen 1706

INLEIDING

Met het accidens motio behandelde de grammaticus een specifiek soort woordvorming, nl. de verandering van de nomina, "waer door deeze van het eene in het andere Geslacht kunnen verandert worden en overwandelen". We moeten hier denken aan woordvorming als *voogt*, *voogdes* (*Nederduitsche Spraekkunst* blz. 50 e.v.).

Dit accidens komt in de door Moonen geraadpleegde bronnen maar sporadisch ter sprake. Er zijn bv. sporen terug te vinden in de spraakkunsten van Van Heule en in *Kók 1649* maar van een zelfstandig accidens is dan geen sprake.

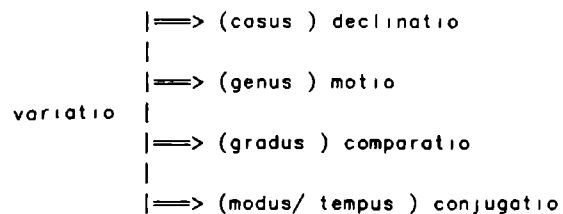
Vorlat 1975 en *Michael 1970* besteden aan dit accidens geen aandacht. *Jellinek 1914:2* vermeldt het accidens motio als een deelverzameling van het accidens species, zonder dat het als een zelfstandig accidens functioneert. Wanneer *Jellinek 1914:121-132* ondermeer het accidens qualitas en de divisio van het nomen in substantief en adjectief beschrijft, wordt opgemerkt dat *Ritter 1616* bij de declinatie van het substantief een vierde groepering voor alleen de adjectieven geeft. Ritters werkwijze keert enigszins aangepast terug in *Schottelius 1663 I*. Deze grammatica wordt door Jellinek in zijn ontwikkelingsschets vermeld omdat Schottelius de declinatie van de adjectiva in aansluiting op zijn hoofdstuk over het accidens motio behandelt. Volgens *Jellinek 1914:249* besteedt Schottelius bij het accidens motio meer aandacht aan de sterke declinatie van het adjectief dan zijn voorgangers.

Daarmee is summier een grammaticale conventie van het accidens *motio* aangegeven: een zelfstandig accidens dat in de praktijk vooral dient om het ontstaan van vormvarianten van het adjectief te beschrijven. Dit was noodzakelijk omdat enerzijds het adjectief niet als zelfstandige woordsoort werd onderkend, anderzijds omdat de vormverschillen van een 'grontwoort' bij een adjectief niet op eenzelfde wijze beschreven kunnen worden als bij de substantieven. Op blz. 182 van zijn boek bespreekt Jellinek de grammaticale conventies ten aanzien van de verbuiging van woorden. Een van die conventies is in verband met het accidens motio van belang, nl. de opvatting dat het accidens motio een onderdeel is van een ander accidens, bv. *variatio*. Als voorbeeld geeft Jellinek de spraakkunst van Helwig (zie figuur 1), waar motio tot woordvariatie leidt op basis van het woordgenus. In een aantekening (blz. 182) verwijst Jellinek naar het grammaticale werk van Vossius, die in dit opzicht aansluiting zocht bij de opvattingen van Varro.

Interessant is dat ook *Kók 1649* in diezelfde traditie staat. *Kók* volgt de werkwijze van Vossius (zie *Dibbets 1981:XLVIII*, waarop figuur 2 is gebaseerd).

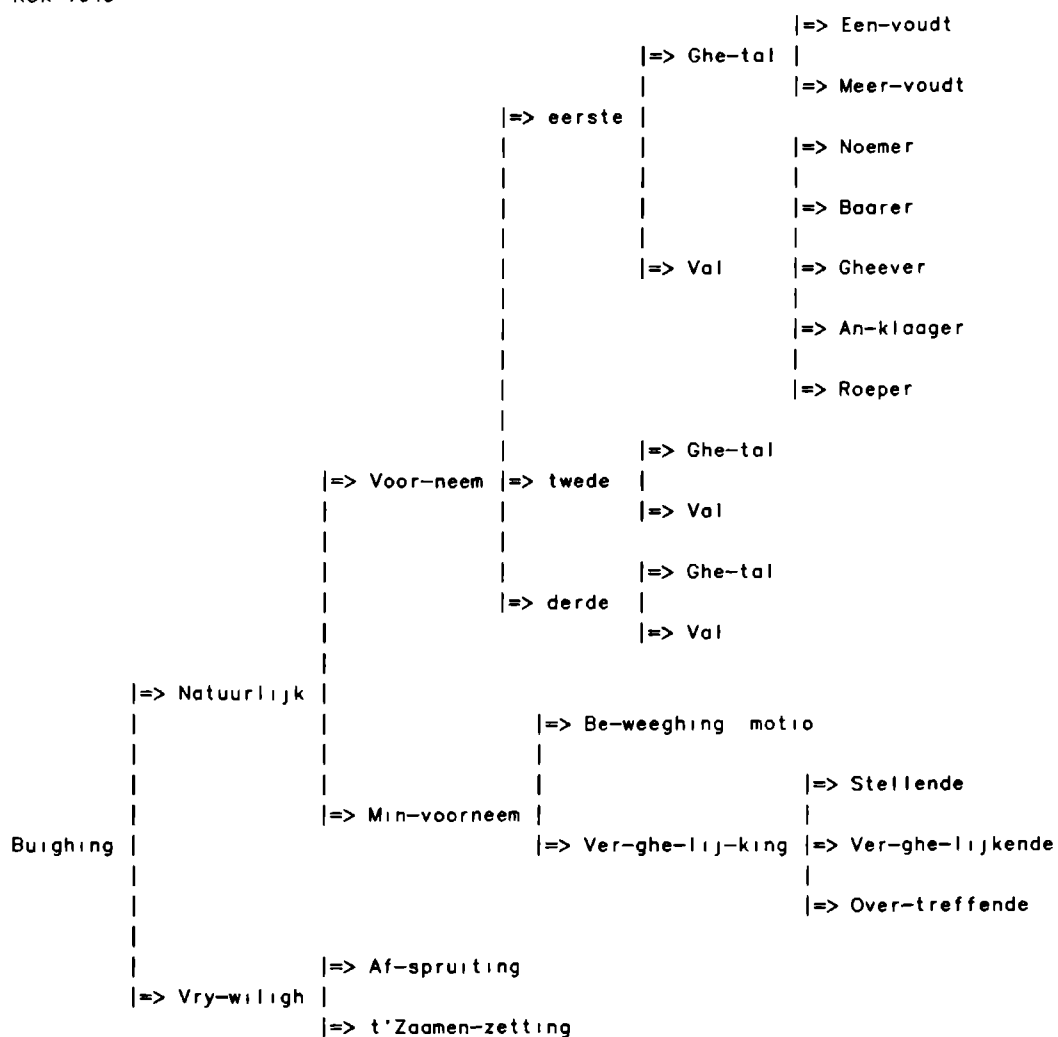
figuur 1

Helwig 1619

figuur 2

Kok 1649

MOONEN EN HET ACCIDENS MOTIO

Over dit accidens treffen we in de door Moonen geraadpleegde spraakkunsten twee verschillende opvattingen aan: 1). motio als zelfstandig accidens (zoals in *Schottelius 1663 I*) en 2). motio als onderdeel van een ander accidens (bv. van *declinatio*, zoals in *Kók 1649*). Moonen presenteert in zijn twaalfde kapittel (blz. 50 ev.) het accidens motio (hier 'Verandering' genaamd) op dezelfde wijze als zijn Duitse voorbeeld *Schottelius 1663 I*. In zijn vertaling volgt Moonen Schottelius zeer nauwkeurig. De opbouw van de Duitse tekst neemt Moonen eveneens over. Binnen dat model plaatst hij de compilatie van zijn Nederlandse bronnen; bij die compilatiewerkzaamheden permitteert hij zich aanmerkelijk meer vrijheid dan bij het vertalen. In dit twaalfde kapittel over de 'verandering' presenteert Moonen ons dus meer dan alleen een *vertaling* van het werk van Schottelius: hij verwerkt binnen de opzet van de Duitser verschillende gegevens die hij had aangetroffen in *Van Heule 1625* en *1633*, *Kók 1649* en *Leupenius 1653*. Als voorbeeld van deze werkwijze noemen we de behandeling van de stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden (blz. 51), die we in de Duitse grammatica niet aantreffen. Het betreft dan de verwerking van elementen uit de spraakkunsten van ondermeer Van Heule en Leupenius. Dit resulteert in commentaar bij de paradigma's (die op hun beurt waren ontleend aan *Schottelius 1663 I*) bv. blz. 53 regel 10 ev., blz. 54 regel 8 ev., 14 ev., en 24 ev.. In verband met de *accidentia* is Moonens opmerking op blz. 52 regel 3-7 interessant: "In de Zelfstandige geschiedt deeze Verandering door IN, SCHE, ES, achter een Manlyk Naemwoort gevoegt; ... Doch dit behoort eigentlyk tot de Buiging". Het betreft hier een letterlijke vertaling van Schottelius, met uitzondering van het *aantal* achtervoegsels. Schottelius kent slechts het suffix -in. Moonen maakt hier een fout. Onder 'buiging' verstaat Moonen nl. steeds ofwel het accidens *declinatio* waarmee men de nomina in groepen indeelt op grond van identieke vormvarianten bij naamvalsvormen, ofwel *conjugatio*, het accidens waarmee men de werkwoorden in groepen verdeelt op basis van identieke vormvarianten, of het accidens *flexio*, waarmee men de paradigma's van de diverse *declinatio*'s of *conjugatio*'s toont. We moeten in plaats van *Buiging* op blz. 52 lezen: *Afleiding*. In het negentiende kapittel komt het accidens *derivatio* aan de orde in samenhang met het accidens *species*. *Species* geeft nl. (zoals we reeds zagen) aan of woorden 'oorspronkelijk' dan wel 'afgeleid' zijn, en het accidens *derivatio* behandelt de totstandkoming van een *afleiding*. De onder motio behandelde eigenschap van substantieven omschrijft weliswaar de verandering van grammaticaal geslacht van enige zelfstandige naamwoorden; deze verandering geschiedt echter met behulp van suffixen. Voor Moonen zowel als voor Schottelius is het gegeven, dat woorden verdeeld kunnen worden in 'oorspronkelijk' dan wel 'afgeleid' van aanzienlijk meer belang dan de eigenschap dat woorden door toevoeging van een suffix van genus kunnen veranderen. De oorzaak, zoals we reeds zagen, is ondermeer gelegen in de status die het accidens *species* bij beide grammatici heeft. Maar er is nog een ander feit waar we op willen wijzen. *Jellinek 1913:139* beschrijft dat met name de afleiding/ *derivatio* en de samenstelling/ *compositio* niet alleen Schottelius' meeste aandacht krijgen, maar ook de meest constructieve elementen van Schottelius' vernieuwing in de Duitse grammaticawetenschappen bevatten. Schottelius komt de eer toe, een theorie over de woordvorming te hebben ontworpen. "In der

Wortbildungslehre liegt Schottels eigentliche Bedeutung für die Entwicklung der grammatischen Technik" (*Jellinek 1913:139*). Van de 303 pagina's die in *Schottelius 1663 I* aan het nomen zijn besteed, hebben er 217 betrekking op dit onderwerp. Vanuit deze optiek is het niet verwonderlijk dat de lezer bij de bespreking van het accidens motio door Schottelius naar het accidens derivatio wordt verwezen, wanneer er met zeker zo veel recht sprake kan zijn van *woordvorming* (Vgl. *Barbaric 1981:1176* ev.).

INLEIDING

DE TRADITIE

Van Calcar 1971:1-30 geeft een uiteenzetting over de ontwikkeling van het accidens (door Van Calcar aangeduid met 'kenmerk') comparatio. De schets die Van Calcar geeft van de Grieken en Romeinen komt overeen met wat in *Jellinek 1914*, *Michael 1970* en *Vorlat 1975* over comparatio in de Oudheid wordt gezegd.

In deze paragraaf geven we in het kort de grammaticale conventie voor zover van belang voor Moonens spraakkunst en haar bronnen. Uit de Klassieke Oudheid stammen drie opvattingen over het accidens comparatio. De eerste werd verwoord door *Dionysius Thrax*, die comparatio als een onderdeel van het accidens *species* gaf, niet als zelfstandig accidens. De comparatief en superlatief waren in deze opvatting twee *afgeleide* vormen van de grondvorm, die de Romeinen 'positivus' noemden (vgl. *Michael 1970:106*, *Jellinek 1914:158*, *Vorlat 1975:172*, *Van Calcar 1971:14*).

De tweede opvatting, nl. dat comparatio wel als zelfstandig accidens wordt beschouwd, werd voor het eerst door Donatus verdedigd. Dank zij deze grammaticus kende men met dit accidens de *drie trappen van vergelijking*. Het accidens comparatio was in het concept van Donatus van toepassing op zowel het adjectief als het adverbium.

De derde opvatting stamde van Priscianus, die zich plaatste tussen Donatus en Dionysius Thrax in: "Zoals voor de Grieken waren de superlatief en comparatief voor hem twee soorten afgeleide vormen. Zoals Donatus sprak hij van drie trappen" (*Van Calcar 1971:14*; zie tevens *Jellinek 1914:126*). Van Calcar en Jellinek geven beiden aan dat de opvatting van Donatus van beslissende invloed is geweest voor de grammaticale traditie. *Vorlat 1975:172* vermeldt in de bespreking van Priscianus niet alleen de comparatio van het adjectief, maar ook de vorming van het diminutivum bij het substantief, hetgeen zich ook voordoet in *Leupenius 1653* (*Caron 1958:XX* volstaat in dit verband met het commentaar: "aardige opmerking").

De grammaticale traditie kent nog enkele andere aspecten met betrekking tot het accidens comparatio die vermeldenswaard zijn. Allereerst het onderscheid 'vergrootelic - onvergrootelic'. Dit onderscheid vinden we in beide spraakkunsten van Van Heule. De bron is hier *Lithocomus 1592*. *Van Heule 1633* is weergegeven in figuur 1.

figuur 1
Van Heule 1633

	==> vergrotelic	==> gemeyne
		==> byzonder
bywoord		
	==> onvergrotelic	

Vervolgens de divisio 'gemeyne - byzonder'. Deze verdeling treffen we aan in de *Nieuwe Nederduitsche Spraekkonst 1688* "De Vergelyking is regelmaatig of onregelmaatig". De divisio is slechts impliciet in *Schottelius 1663 I* aanwezig. *Jellinek 1914:158* schrijft dat de Duitse grammaticale traditie de comparatio van adjectiva en adverbia gescheiden behandelt, maar dat *Schottelius* uit praktische overwegingen de hele leer van de comparatio bij het nomen onderbrengt. Welke die praktische overwegingen zijn, laat *Jellinek* in het ongewisse. Ook *Schottelius* zelf geeft geen enkel argument voor deze stap. *Jellinek* besteedt voorts aandacht aan de oudste Duitstalige grammatici die enige (wat wij zouden noemen) bijwoordelijke bepalingen bij het adjectief plaatsen, zoals 'noch, nochmehr, vil, aller' en in *Clajus 1578*: 'wolgelert, noch gelerter, der aller gelertste', een werkwijze die tot diep in de achttiende eeuw wordt gehanteerd. Dan betoogt *Jellinek* op blz. 159: "Seit Oelinger werden auch oft Umschreibungen der Steigerungsformen angegeben". De Duitse grammatici hebben vaak te kampen met gebrek aan duidelijkheid bij deze omschrijvingen. In deze context noemt *Jellinek* het een wonderlijke inval van *Schottelius*, wanneer deze onder comparatio ook samenstellingen van *ur* en *erz* met nomina behandelt, zoals bv. *Uhralt* en *Ertzhertzog*. Zeker drie Duitse grammatici zullen hem in dezen volgen (*Jellinek 1914:159*).

Van Calcar 1971:15 onderscheidt binnen de Nederlandse grammatici twee groepen. "Een groep van oude grammatici gaf de trappen als een deel van hun theorie over het adjectief en het adverbium. ... Een tweede groep van oude grammatici behandelde de trappen als deel van de woordveranderingen". Die eerste groep heeft een werkwijze die haar oorsprong vindt in het werk van Donatus, en de tweede groep is wat werkwijze betreft terug te voeren op Priscianus omdat de hiertoe behorende grammatici de nadruk leggen op woordverandering. Op blz. 25 zet Van Calcar zich af tegen de werkwijze van *De Vooys* die in zijn *Verzamelde Opstellen* en in zijn *Geschiedenis van de Nederlandse taal* "zijn oordeel op de eerste plaats afhankelijk van het uitgangspunt van de grammatici: schrijf- of spreektaal" stelde. Van Calcar is het te doen om het systeem van de grammaticus.

Hij geeft op blz. 34 en 36 van zijn dissertatie een ontwikkelingsschets van het accidens comparatio met betrekking tot de eerste Nederlandstalige grammaticale geschriften. De lijnen die hij trekt zijn echter te grof bevonden. *Dibbets 1981:XLVIII noot 81* wijst erop dat Van Calcar de betrekking tussen de grammatica's van Kók en Vossius niet heeft opgemerkt. Dezelfde opmerking maken we met betrekking tot de relatie Moonen - Schottelius. Maar ook de nauwe samenhang tussen Van Heule en Lithocomus, zoals *Caron 1953a & b* die uitvoerig heeft aangewezen, vermeldt Van Calcar niet.

De bevinding van Van Calcar dat in de Nederlandse grammaticatraditie ten aanzien van het accidens comparatio twee groepen zijn aan te wijzen, lijkt ons juist. De afwijkingen, aanvullingen en onduidelijkheden in definities leiden nergens tot een duidelijk ander concept dan dat van de twee groepen zoals Van Calcar die op blz. 15 van zijn boek had omschreven. Uit de klassieke grammatica's waren in ieder geval drie comparatiesystemen bekend maar zowel de Nederlandse als Duitse traditie kenden er slechts twee: het zgn. Donatussysteem en het zgn. Priscianussysteem. Het Donatussysteem formuleert comparatio als een zelfstandig accidens binnen het nomen; het

Priscianussysteem werkt enerzijds met de comparatief en superlatief als afgeleide vormen (verdelingen binnen de *species derivata*), maar kent toch de drie trappen van vergelijking. Het Donatussysteem vinden we terug in *Van Heule 1625*, *Van Heule 1633*, *Leupenius 1653*, *Schottelius 1663 I*, de *Nieuwe Nederduitsche Spraekkonst 1688* en *Moonen 1706*, het Priscianusmodel in *Vossius 1635* en *Kók 1649*.

MOONEN EN HET ACCIDENS COMPARATIO

Het dertiende kapittel begint op blz. 55 met de definitie van het accidens comparatio ("De Vergrooting, ... is, waer door hunne (i.e. de 'naemwoorden', fs) Betekenis Trapswyze vergroot en verhoogt kan worden"): een letterlijke vertaling van Schottelius' tekst. Als Moonen aangeeft op welke woordsoorten comparatio betrekking heeft, moet hij zijn vertaling uitbreiden met "voor een gedeelte", omdat hij het 'Nederlandse' onderscheid maakt tussen 'vergrootbaer' en 'onvergrootbaer'. Volgens de tekst van blz. 55 (regel 8-10) heeft het accidens comparatio voor een gedeelte betrekking op de bijvoeglijke naamwoorden, enige deelwoorden en bijwoorden: als accidens stijgt het dus boven de woordsoort nomen uit. *Dibbets 1981:25 noot 136* wijst erop dat ook *Vossius 1695:123* deelwoorden en bijwoorden bij het accidens betreft. Helaas vergat Moonen te noteren, dat hij comparatio - evenals Schottelius dat had gedaan - ook zal betrekken op het substantief, nl. aan het eind van het dertiende kapittel.

Het onderscheid *Vergrootbaer* en *Onvergrootbaer*, dat slechts bij *Van Heule 1625* en *Van Heule 1633* - expliciet geformuleerd - terug te vinden is, geeft Moonen op blz. 55. Ook hier worden de gegevens uit andere bronnen geïmplementeerd op de werkwijze van Schottelius. De *Vergrootbaere nomina* kennen de *Trappen* van *Vergelykinge*.

Wanneer Moonen in regel 19 de drie trappen nader definieert, vertaalt hij weer zeer precies *Schottelius 1663 I*. Op blz. 56 volgen de beschrijvingen van de totstandkoming der vormen: het betreft hier opnieuw compilatiewerk samengesteld uit *Van Heule 1625*, *Van Heule 1633*, *Kók 1649*, *Leupenius 1653* en de *Nieuwe Nederduitsche Spraekkonst 1688*. Blz. 56 regel 25 geeft de divisio 'geregelde - ongeregelde verandering'. Dit gebeurt in overeenstemming met het werk van Schottelius, niet met *Van Heule 1625* of *Van Heule 1633*. Op blz. 57 besteedt Moonen aandacht aan de 'onvergrootbaere Naemwoorden': het is een vrije navolging van *Van Heule 1625* en *Van Heule 1633*.

De omschrijving door *meer* en *meest* is terug te vinden in de spraakkunst van Schottelius, terwijl we het paradigma van *geleerd* in meerdere grammatica's aantreffen. Het slot van het hoofdstuk is weer helemaal op de leest van *Schottelius 1663 I* geschoeid. Uit deze vergelijking met de bronnen blijkt dat de conclusie van *Van Calcar 1971:24* niet opgaat, waar gezegd wordt "dat Moonen bij *Van Heule aansluit* en niet bij *Spiegel* of *Leupenius* noch bij *Kók*". Moonen volgt zijn Duitse voorbeeld *Schottelius 1663 I* ten opzichte van het accidens comparatio zeer nauwgezet en doet pas in tweede instantie een beroep op *Van Heule 1625*, *Van Heule 1633*, *Leupenius 1653* en *Kók 1649*. Het systeem ontleende Moonen aan Schottelius' spraakkunst.

We zien dat de tekst van Schottelius veelal letterlijk wordt vertaald, terwijl de ontleningen aan Nederlandse grammaticale geschriften aanzienlijk vrijer geschieden. De Nederlandstalige bronnen worden steeds gebruikt als aanvulling op de werkwijze van Schottelius. Er is dan ook geen sprake van dat Moonen het schema van *Van Heule 1633* als zodanig overneemt: hij compileert slechts de belangrijkste elementen uit *Van Heule 1633* en *Kók 1649* in het systeem van *Schottelius 1663 I*.

Met de conclusies van *Van Calcar 1971:40-42*, kunnen we in hoofdlijnen instemmen; op details willen we ze verfijnen: 1). ten opzichte van de termen *Grondtrap* en *Middeltrap*: *Schottelius 1663 I:246* noemt *Positivus gradus*, *Comparativus gradus* en *Superlativus gradus*. Als zodanig een meer aannemelijke verklaring dan de verwijzingen naar o.a. *Probus* en *Charisius* (vgl. *Van Calcar 1971:40* noot 84, waar verwezen wordt naar aanhangsel 1, blz. 376 en 379). 2). De omschrijving van de positief is niet zozeer een vrije bewerking van *Kók 1649*, maar een letterlijke vertaling van *Schottelius 1663 I:246*. 3). Ook de vermelding dat de bijwoorden "trappen kennen" (*Van Calcar 1971:41*, opmerking 5) komt uit *Schottelius 1663 I:250*. 4). De suggestie in *Van Calcar 1971:41* dat Moonen in zijn uitvoerige uiteenzetting over de vorming van de drie trappen "misschien geïnspireerd (werd) door de wijze van definiering bij *Kók*" is niet juist: het voorbeeld in deze is ook nu *Schottelius 1663 I*. 5). *Van Calcar 1971:41* wijst erop dat voor Moonen de trappen die omschreven worden, slechts trappen naar "betekenis" en niet naar vorm zijn.

Volgens *Van Calcar 1971:41* beschouwt Moonen de Gronttrap als de "vorm van waaruit vergroot kan worden". Binnen de Nederlandstalige grammaticale traditie is dit niet de gangbare betekenis van "positief". Deze constatering is juist. Ook kunnen we ons vinden in de slotconclusie van *Van Calcar 1971:41*: volgens Moonen zijn er drie manieren van "vergroting": a) met behulp van de trappen van vergelijking; b) met behulp van de bijwoorden *meer* of *meest*; c) met behulp van een voorvoegsel als *hoog*.

Op blz. 69 stelt *Van Calcar 1971* dat vanaf het moment dat de *Nederduitsche Spraekkunst* is verschenen, in bijna alle Nederlandstalige grammatica's wordt opgemerkt "dat in sommige gevallen de comparatief en/of superlatief door *meer* en *meest* wordt omschreven".

SAMENVATTING

De relaties tussen de Nederlandse spraakkunsten en hun bronnen worden te algemeen door *Van Calcar 1971* geschetst, doordat *Van Calcar* de bronnen voor de Nederlandse spraakkunsten niet vergelijkt met eigentijdse (i.c. zestiende, zeventiende en achttiende eeuwse) Latijnse en buitenlandse (school)grammatica's.

De invloed van *Kók 1649* op Moonen is wat *comparatio* betreft minder groot dan *Van Calcar 1971* vermoedt: de voornaamste bron van de *Nederduitsche Spraekkunst* in dit opzicht is *Schottelius 1663 I*. Moonen presenteert in zijn *Nederduitsche Spraekkunst* een uiteenzetting over het accidens *comparatio* die zeer nauw aansluit bij de werkwijze van *Schottelius 1663 I*. Moonen en Schottelius kiezen in dit opzicht voor een grammaticale traditie die te herleiden is tot het werk van Donatus.

We vinden in Moonens kapittel over comparatio elementen terug uit *Van Heule 1625* en *Van Heule 1633* maar kunnen niet constateren, dat Schottelius' opzet in wezen wordt aangetast. De opmerkingen uit met name de beide spraakkunsten van Van Heule dienen als aanvulling bij de werkwijze van Moonen.

Moonen introduceert de comparatief- en superlatiefomschrijvingen m.b.v. *meer* en *meest* in de Nederlandstalige grammatica's.

INLEIDING

Het accidens genus bepaalt het grammaticale geslacht van de naamwoorden. We hebben hier te maken met een van de meest gecompliceerde accidentia. De bespreking van het genus van nomina vindt plaats in het veertiende kapittel van Moonens spraakkunst en beslaat eenentwintig pagina's.

Het genus van een woord wordt door Moonen opgevat als een toevallige (accidentiele) eigenschap van dat woord. Moonens kapittel beweegt zich in het spanningsveld tussen enerzijds het concrete genus van een woord en anderzijds het gegeven dat een groot aantal woorden verwijzen naar objecten die naar sexe ingedeeld kunnen worden. Doordat woordgenus en geslacht van het referentie-object niet altijd overeenkomen stelt de grammaticus zich tot taak de gesignaleerde discrepantie met behulp van regels te doen verdwijnen. Daarmee is in grote lijnen aangegeven wat we kunnen verwachten in dit onderdeel van de *Nederduitse Spraakkunst*: naast een omschrijving van genus ook specifieke regels om de uitzonderingen op de definitie en de aan die definitie verbonden algemene regels alsnog te ordenen. De beschrijving van het woordgenus geschiedt volgens de accidentialeer. Niet alleen kan zo het begrip genus als eigenschap gedefinieerd worden, ook kan de accidentialeer het hierboven aangegeven spanningsveld reglementeren. Met deze methodische keuze sluit Moonen aan bij een eeuwenoude grammaticale traditie die hij in hoofdlijnen blijkt te overzien en waarin hij niet aarzelt om herordenend op te treden. Om dit te verduidelijken bespreken we in hoofdlijnen de grammaticale traditie met betrekking tot het accidens genus. Ter wille van het overzicht bespreken we eerst de traditie in de Klassieke Oudheid en de Duitse en Engelse grammatica's alvorens we de Nederlandstalige grammaticale geschriften bespreken. Het accidens genus ontwikkelt zich in die traditie op drie nivo's:

- 1). de definitie van het accidens
- 2). het aantal genera
- 3). de ontwikkeling van *regulae generales* en *regulae speciales*.

*DE GRIEKSE EN LATIJNSE TRADITIE***De definitie van het accidens genus**

Protagoras wordt door *Vorlat 1975:119* als de eerste genoemd die drie groepen naamwoorden onderscheidde op semantische basis. Van een taalkundig geslacht was dan nog geen sprake. *Jellinek 1914:185* beschrijft Protagoras overeenkomstig. Aristoteles werkte dit semantische concept uit (vgl. *Michael 1970:110*) met linguïstische theorieën en de Stoïcijnen zetten deze lijn voort: zij betrokken in hun definities de verbindbaarheid van het naamwoord met de lidwoorden en de relatie met het adjectief. Als we in

het vervolg spreken over de *convenientiaregels*, doelen we op juist deze syntactische verbindbaarheid.

Vorlat 1975:120 wijst erop dat de semantische en taalkundige aspecten van het woordgenus niet goed waren uitgewerkt toen de Latijnse grammatici deze ideeën overnamen. Varro gaf een syntactische definitie van genus met behulp van de woorden *hic/ haec/ hoc*. Deze woorden konden nl. (zoals in het Grieks de lidwoorden) bij het substantief gevoegd worden. Daarentegen was het middeleeuwse en renaissance-onderscheid *genus promiscuum* gebaseerd op een semantisch criterium. Dit genus promiscuum vond zijn oorsprong in Varro's waarneming dat namen van dieren (zoals *Vorlat 1975* omschrijft:) "close to man in daily life" gewoonlijk semantisch onderscheiden werden in tegenstelling tot andere diernamen. Als voorbeeld geeft *Vorlat 1975:120: equus-equa*.

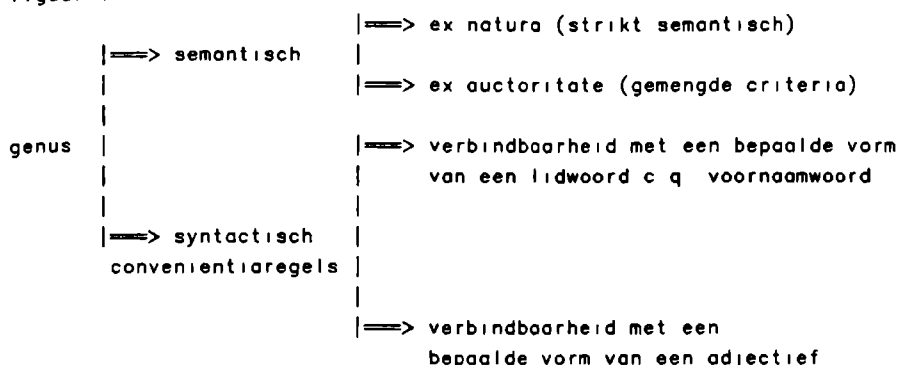
Donatus vermengde semantische en syntactische criteria; enerzijds verwees hij zowel naar het geslacht van het referentie-object, anderzijds hanteerde hij de zgn. *hic/haec/hoc*-regel.

Toch bleef er ondanks deze twee mogelijkheden nog een grote categorie restwoorden. Deze werden ingedeeld op grond van de *woorduitgang*. Ook deze indeling geschiedde op grond van duidelijk herkenbare principes. Servius, Donatus' commentator, onderscheidde op grond van deze werkwijze twee methoden van genus-toekenning: a) *ex natura* en b) *ex auctoritate*. De genera *ex natura* werden vanuit een semantisch standpunt bepaald: er was overeenkomst tussen het genus van een woord en het geslacht van het referentie-object. Het genus dat *ex auctoritate* was vastgesteld, ontbeerde deze semantische verwijzing en was op andere wijze door de grammaticus vastgesteld. Aanvankelijk werden syntactische, later ook 'morfologische' criteria gebezigd. De term 'morfologisch' gebruiken we vanaf dit moment in een zeer ruime betekenis, aangezien de door de grammatici gegeven regels niet alleen (wat wij zouden noemen) suffixen betreffen, maar ook woorduitgangen (veelal aangeduid met *Terminationes*) die wij niet meer als uitgang erkennen. Als voorbeeld uit de Nederlandse triviumgrammatica's geven we de 'uitgang' -ond in het woord *hond* (*Leupenius 1653:31*). Na verloop van tijd is de oorsprong van het genus *ex auctoritate* niet voor iedere grammaticus meer duidelijk en zullen toch weer semantische elementen worden gebruikt. Priscianus werkte de verdeling *ex natura* - *ex auctoritate* nader uit. De renaissancegrammatici gingen dienovereenkomstig te werk.

Jellinek 1914:184 komt met *Vorlat 1975:119* overeen, hoewel Jellinek duidelijk twee verschillende opvattingen tegenover elkaar zet, waar *Vorlat 1975* een meer harmonische groei laat zien.

Jellinek 1914 onderscheidt allereerst de richting die genus als een zuiver *grammaticaal* begrip hanteert, en noemt eveneens Varro als belangrijkste representant van deze richting. Hier tegenover staat een oudere richting, met als vertegenwoordiger Protagoras. Deze hanteerde genus als een *semantisch* begrip: de genera hebben betrekking op het natuurlijk geslacht van de referentie-objecten. De Latijnse (school)grammatica's van de zestiende eeuw brachten voor het Duits deze opvattingen bij elkaar maar weldra werden semantische en syntactische categorieën vermengd. Binnen die syntactische elementen van de genera-opvattingen zijn met name van belang (voor het Grieks) de lidwoorden en (voor het Latijn) de voornaamwoorden *hic/ haec/ hoc* en de relatie met het adjectief. Hieruit ontstonden nl. (meestal in de syntaxis van de grammatica) de *convenientiaregels*. De diverse mogelijkheden om het woordgenus te bepalen zijn weergegeven in figuur 1.

figuur 1

Het aantal genera

De eerste verdelingen, hetzij semantisch hetzij syntactisch, leverden aanvankelijk allebei drie genera op die overeenkwamen met wat tot op de dag van vandaag wordt aangeduid met het mannelijk, vrouwelijk en onzijdig genus.

Michael 1970:110 vermeldt dat *Dionysius* naast deze driedeling nog onderscheid maakte tussen woorden met een *twijfelachtig* geslacht en woorden met een *wisselend* geslacht. *Donatus* noemde slechts drie genera expliciet, maar schonk ook aandacht aan woorden met een *genus commune*, die twee genera hadden, en met een *genus omne*, die drie genera bezaten. Voorts behandelde *Donatus* nog het *genus promiscuum* en het *genus dubium*. *Servius* maakte het onderscheid tussen *genus ex natura* en *genus ex auctoritate* en vermeldde dat de meeste woorden een *genus fixum* (één genus) hadden, sommige echter een wisselend: het *genus mobile* (vgl. *Vorlat 1975:121*).

Al deze onderverdelingen worden in de loop van de zestiende eeuw op talrijke wijzen herschikt (zie bv. *Michael 1970:112* en *Jellinek 1914:186*).

Vossius 1635 maakt binnen het genus allereerst het onderscheid *genus simplex* en *genus compositum* hetgeen grote overeenkomst vertoont met *Servius' genus fixum* en *genus mobile*. *Padley (1976):125* ziet hierin het onderscheid tussen natuurlijk geslacht (*simplex*) en grammaticaal geslacht (*compositum*). *Dibbets 1981:XLVII* bestrijdt deze opvatting niet. Wij zijn een andere mening toegedaan dan *Padley*. Bij het onderscheid *genus simplex* en *genus compositum* betreft het o.i. steeds het natuurlijk geslacht van de objecten waarnaar de woorden verwijzen. Een woord met een *genus promiscuum* wordt door het referentie-object *semantisch* bepaald.

Het genus van "hond" wordt dus bepaald door het referentie-object waar "hond" in een concreet syntagma naar verwijst. In het syntagma "de hond en haar pasgeboren jong" is het referentie-object van het woord *hond* een dier van het vrouwelijke geslacht. Erkent de grammaticus het begrip *genus promiscuum* dan zal in dit paradigma het genus van het woord *hond* vrouwelijk zijn, in tegenstelling tot het genus van datzelfde woord in het syntagma "die hond is een reu", waar het genus mannelijk is.

In beide zinnen vindt het indelen naar genus plaats op *semantische* basis, en er is ook bij genus promiscuum dus sprake van een *natuurlijk geslacht*. Kók 1649, in dit opzicht een trouw navolger van Vossius 1635, maakt o.i. binnen *genus simplex* op grond van semantische criteria het onderscheid in *voorneem*, waartoe de geslachten "in de natuure" (*Nederduitsche Spraekkunst*, blz. 58) behoren, en *min-voorneem*, waarvan Moonen zal zeggen dat het "eigentlyk geen Geslacht is" (*Nederduitsche Spraekkunst* blz. 58). Het onderscheid genus simplex - compositum is ook in dit opzicht niet gelijk te stellen met het onderscheid natuurlijk - grammaticaal. Alleen de 'voorneeme' genera correleren met het natuurlijk geslacht. Daarentegen rekent Kók ook het 'min-voorneeme' genus tot het genus simplex.

De klassieke traditie kende twee belangrijke tradities; in de zestiende eeuwse (volkstaal)grammatica's worden de afzonderlijke kenmerken van de beschrijvingstechnieken met elkaar vermengd en ontstaat er een wildgroei van systemen. Die grote variatie genusregels is onder meer te verklaren uit het feit dat

- 1). de semantische en syntactische beschrijvingswijzen van het begin af aan niet duidelijk tegenover elkaar zijn afgebakend;
- 2). deze twee eerste beschrijvingswijzen allebei evident bleken te zijn, zonder dat een van beide allesomvattend was;
- 3). een restcategorie van woorden met een genus ex auctoritate onderverdeeld wordt op basis van een mengeling van semantische, syntactische en morfologische regels, zonder dat er methodische inconsequenties aan de oppervlakte treden;
- 4). semantiek en taalwerkelijkheid met elkaar in aanvaring kunnen komen bij de begrippen geslacht en genus, zodat er meer dan drie genera kunnen ontstaan.

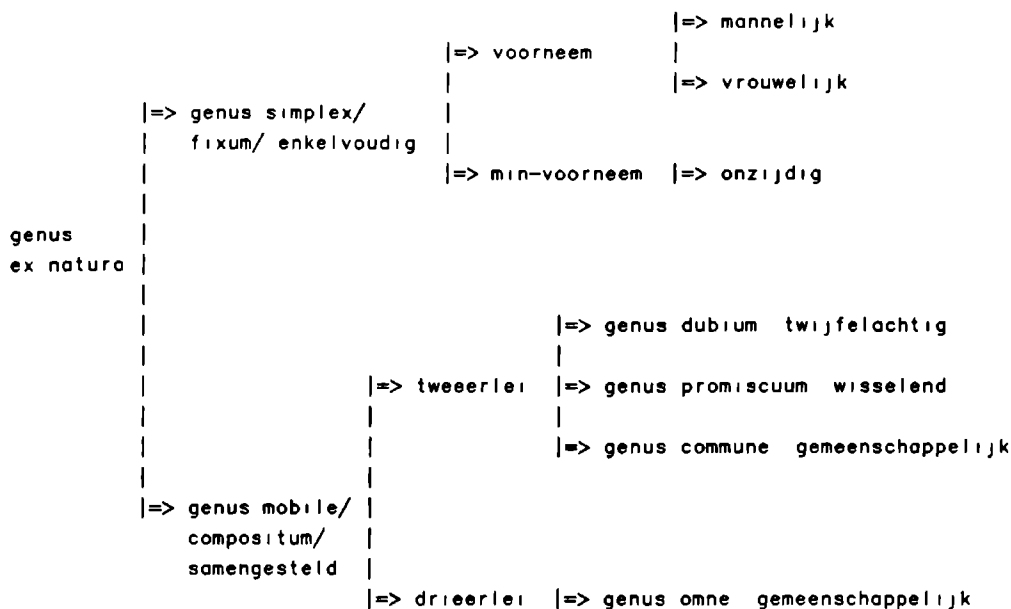
In dat geval geven grammatici als Vossius en Kók dichotomieën die ervoor moeten zorgen dat discrepantie tussen woordgenus en geslacht van het referentie-object alsnog verdwijnt. De gegevens ten aanzien van het genus ex natura kunnen we weergeven zoals in figuur 2, die is gebaseerd op Kók 1649.

Jellinek 1914:199 merkt ten aanzien van Clajus 1578 en Schottelius 1663 I op, dat de grammaticus zijn functie van ordeningschepper in het bekende materiaal inwisselt voor de functie van de niet-deskundige, die door wil dringen tot de kennis van linguïstische feiten.

Jellineks beoordeling van met name de grammaticale werkzaamheden op dit terrein uit vroeger tijd getuigt van een zo objectief mogelijke houding ten opzichte van de eerste (volkstaal)grammatica's. Dit verdient tot op de dag van vandaag ons respect. Jellinek weet zijn gegevens in een overtuigend historisch perspectief te plaatsen en een interpretatie van de grammaticale werken te geven die hoog uitsteekt boven emotionele oordelen die Nederlandse taalkundigen als De Vooy (maar hij niet alleen) soms zelfs zonder nadere argumentering meenden te kunnen vellen over de eerste Nederlandse taalbouwers.

figuur 2

De Regulae Speciales en Generales

In het voorafgaande hebben we gezien hoe in de grammaticale traditie het accidens genus werd gedefinieerd en welke mogelijke genera er in de loop der tijden zijn onderscheiden. We bespreken in deze paragraaf de regels die bijna altijd in verband met het accidens genus gegeven worden om tot een concrete genustoekenning te komen bij woorden die niet door strikt semantische criteria naar genus kunnen worden ingedeeld. De eerste criteria waarmee het woordgenus werd bepaald, waren semantisch en syntactisch. Maar van een niet onaanzienlijk aantal woorden kon het genus niet vastgesteld worden aan de hand van een semantisch noch van een syntactisch criterium. Voor die woorden was de grammaticus genoodzaakt andere criteria te zoeken. Hiervoor zagen we dat men genus, toegekend op andere dan semantische of syntactische criteria, het genus ex auctoritate noemt. Dit genus ex auctoritate werd allereerst vastgesteld op grond van de woorduitgang: een morfologisch criterium ligt er dus aan ten grondslag. Maar al heel spoedig worden deze regels gebaseerd op een mengeling van morfologische, semantische en syntactische criteria. *Michael 1970* besteedt aan deze regels voor het genus ex auctoritate geen aandacht, *Vorlat 1975:119* noemt dit genus slechts terloops: "Formal features for the distinction of genders might be the ending of the noun in certain languages, though even this is often an unreliable criterion". En vervolgens wijst ook Vorlat erop dat hier morfologische en semantische criteria met elkaar gecombineerd kunnen worden.

Aanmerkelijk meer aandacht krijgt deze categorie regels in *Jellinek 1914:197*. Het is jammer dat ze daar niet in een organisch verband worden gebracht met de eerdere genusregels: ze lijken uit de lucht te komen vallen, alsof *Melanchton 1525* ze 'uitgevonden' heeft, terwijl er reeds bij Donatus aanwijzingen voor bestaan.

Uit de bespreking van *Melanchton 1525* blijkt dat de grammaticus na de definities voor zeven genera nog *regulae speciales* en *generales* geeft voor een grote restcategorie woorden die niet semantisch over die zeven genera konden worden verdeeld. Deze *regulae speciales* stellen het genus van woorden vast op grond van de woorduitgang: een strikt morfologische werkwijze

De Regulae Speciales

Melanchton 1525 heeft bij de *regulae speciales* de volgende werkwijze: eerst worden de woorden besproken die een vocaal als uitgang hebben, vervolgens de woorden met een consonant in de auslaut (vgl. *Jellinek 1914:197*). De indeling naar genus vindt gedeeltelijk plaats op grond van de laatste letter, gedeeltelijk op basis van de lettercombinatie die als uitgang fungeert. De combinatie vocaal + consonant gaat vooraf aan de combinatie consonant + consonant. Binnen de aldus gevonden groepen is de opsomming verder alfabetisch.

Deze werkwijze was echter niet tot ieders tevredenheid. Zo verschijnen er regels waarin suffixen de belangrijkste rol spelen. Maar het probleem van de *woordvorming* speelt vele grammatici parten: suffix en stamwoord worden niet zuiver van elkaar onderscheiden en zo kan het gebeuren dat er vrouwelijke verbalia op -ag (zoals in *die klag*) of vrouwelijke uitgangen als -ind en -ung worden gegeven (zoals bv. in *die Rind*).

Clajus 1578 gebruikt voor de *regulae speciales* een retrograde-alfabetische ordening. Het eindprodukt noemt *Jellinek 1914 198* een *catalogus*: het is geen *verzameling regels* meer, maar een *opsomming* van de uitzonderingen. *Clajus* schijnt de mening te zijn toegedaan, dat men het genus door het dagelijks taalgebruik of met behulp van een woordenboek moest leren. In veel gevallen laat hij na de auslaut als karakteristiek voor een specifiek genus aan te merken: zo volgen bv. onder de letter *d* de woorden die mannelijk, vrouwelijk dan wel onzijdig zijn.

In een latere ontwikkeling zullen suffixen wel zinvol betrokken worden bij het verdelen van nomina naar genus, omdat de leer van de *woordvorming* aanmerkelijk verder is ontwikkeld. *Schottelius 1663 I* sluit zich aan bij de methode van *Clajus* en *Ritter*. Als *regulae speciales* zijn in *Schottelius'* spraakkunst aan te merken: 1. de opsomming van een aantal suffixen van nomina en het daarmee corresponderende genus; 2. een retrograde-alfabetische opsomming en 3. een 'catalogus' zoals in *Clajus 1578* van a). 'Stammwörter', soms vermengd met b). *composita* en c). *semantische regels*.

De Regulae Generales

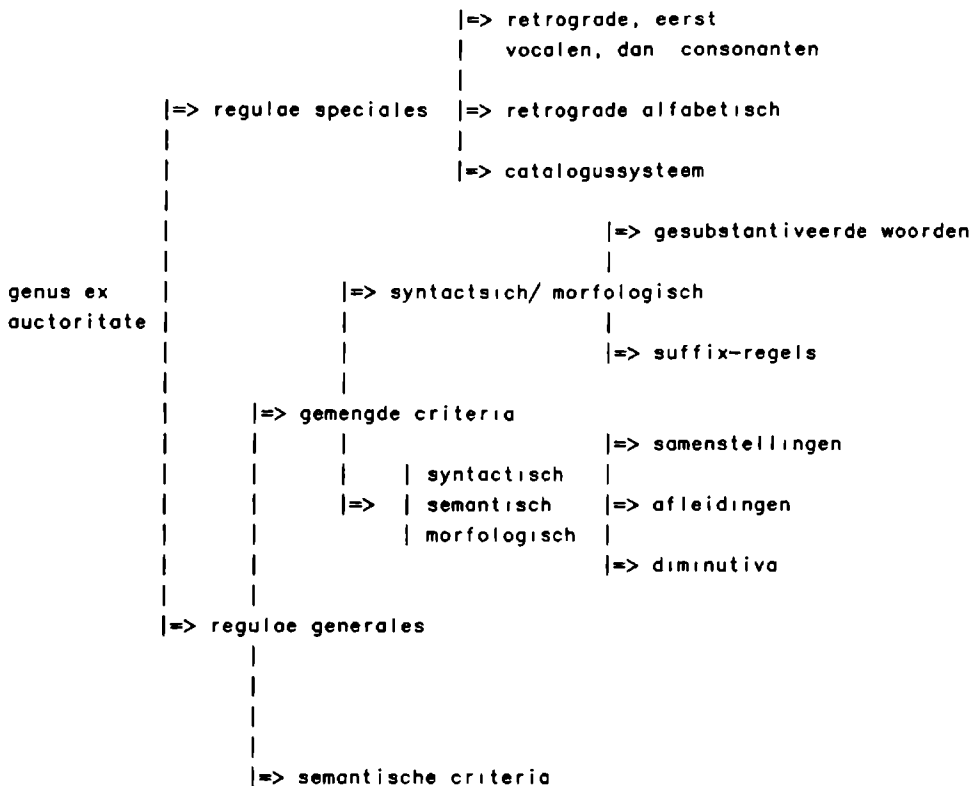
De eerste *regulae generales* in de Duitse grammaticatraditie treffen we aan in de grammatica van *Melanchton*. Deze regels waren strikt semantisch geformuleerd. Maar in *Clajus 1578* worden de criteria vermengd (vgl. *Jellinek 1914:203*). *Clajus* betreft in zijn semantische regels ook strikt grammaticale categorieën zoals de zelfstandig gebruikte werkwoorden, die alle tot het genus neutrum behoren.

Ritters werkwijze is identiek aan die van Clajus: semantische regels worden met syntactische verweven. Gueintz stelt een nieuwe ordening voor: semantische regels worden ondergebracht bij de *regulae speciales* en de *regulae generales* zijn slechts van toepassing op leenwoorden, samenstellingen en afleidingen. Schotelius neemt deze indeling niet over, maar gaat volgens de werkwijze van Clajus en Ritter te werk.

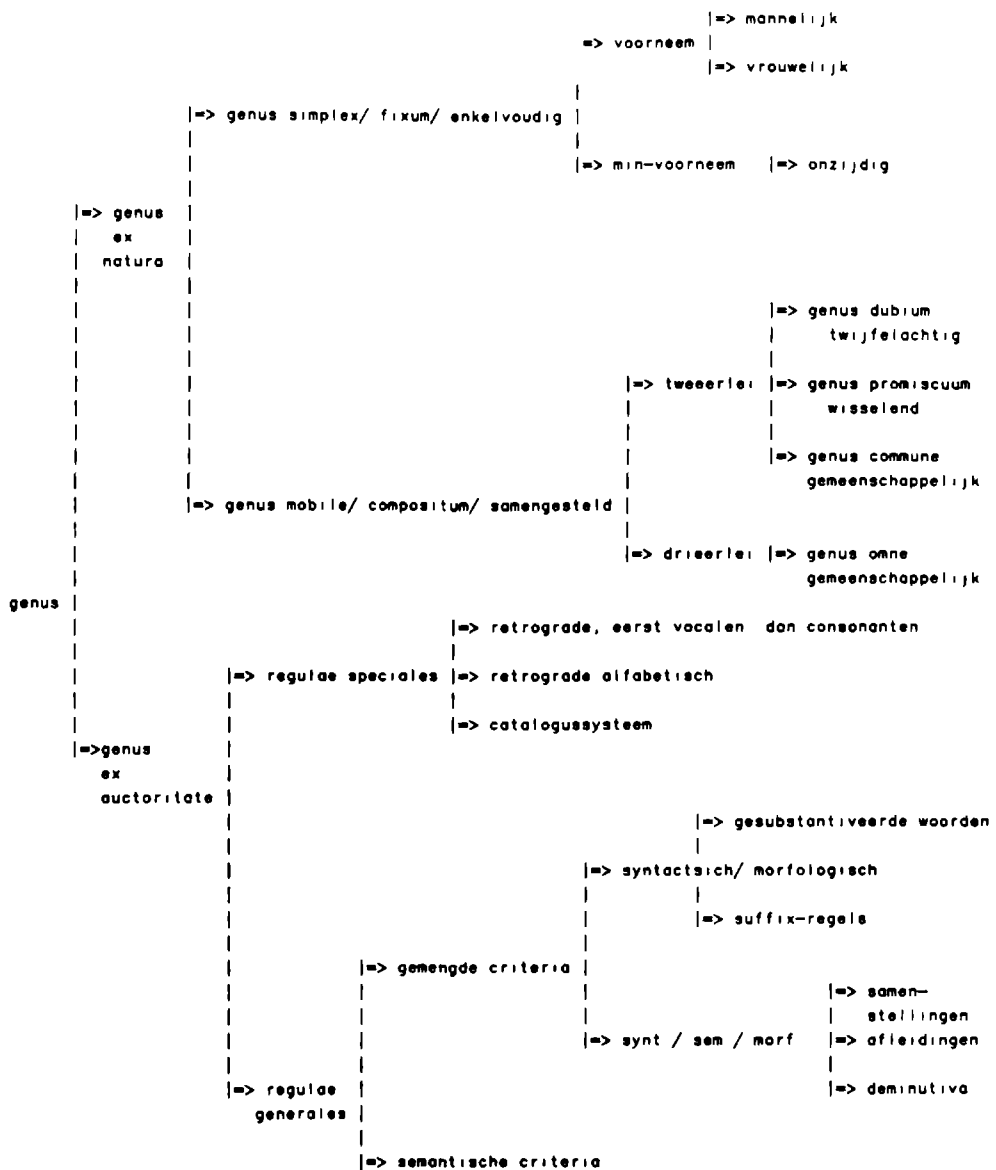
Bij de Duitse grammatici ontstaan dan hele onderverdelingen, voornamelijk naar de drie genera ex natura (vgl. Jellinek 1914.205-206). Zo worden tot het vrouwelijk o.a. gerekend: de namen van vrouwen, vrouwelijke ambten, bomen, vruchten, rivieren, deugden, etc.

De regels die genera ex natura bepalen, zijn steeds gebaseerd op een *semantisch* criterium. De regels die de genera ex auctoritate vaststellen kunnen onderscheiden worden volgens syntactische en morfologische, soms ook weer semantische criteria. De *regulae speciales* bestaan in veel gevallen slechts uit een opsomming van woorden, vaak geordend volgens een (retrograde) alfabetisch principe. Van echte 'regels' is dan in feite geen sprake meer. De *regulae generales* zijn meestal wel 'regels'. Deze blijken veelal (een mengeling van) semantische, syntactische en/of morfologische elementen te bevatten. Onze gegevens over het genus ex auctoritate kunnen we weergeven als in figuur 3. De bevindingen over het toekennen van genus aan nomina kunnen we weergeven als in figuur 4.

figuur 3

figuur 4

DE NEDERLANDSE TRADITIE

De Nederlandstalige bronnen die Moonen in verband met het accidens genus heeft geraadpleegd, zijn bijna allemaal in *Geerts 1966* besproken. Geerts stelt als voornaamste vraag: "Zijn de nomina in het vroege Nieuw-hollands in maskuliene, feminiene en neutrum substantieven onderscheiden of niet?" (blz. 17). *Geerts 1966 221* geeft als laatste slotbeschouwing o.m.: we "zijn ... tot de konklusie gekomen dat het Hollands in die periode (i.e. de Gouden Eeuw, fs) nog slechts twee adnominale genera kende en dat de drieledigheid van het aanduidingsstelsel niet meer in verband stond met een drieledige nominale klassifikatie doch met het feit dat de gewoonte ontstond de sekse, inzonderheid in verband met persoonsnamen, grammatisch scherp te releveren. In details misschien nog minder nauwkeurig afgewerkt, verschilt de toestand van het vroege Nieuwhollands dus in wezen niet van de situatie op het stuk van flexie, pronomina, genus en geslacht in modern Hollands taalgebruik".

Het werk van Geerts met zijn verstrekkende conclusies heeft voor bijna alle vooraanstaande taalkundigen overtuigend gewerkt. Wat ons interesseert is de door Geerts gebezigde beschrijvingsmethode van de grammaticale geschriften.

Maljaars 1979:7-9 laat zien dat de vraagstelling van Geerts, zoals hierboven werd geciteerd, bepaald niet uit de lucht kwam vallen maar dat die in een lange discussie staat. De bedoelde traditie van de eeuwwende omvatte verschillende discussie-elementen, o.a. het spellingprobleem, het genusprobleem en het onderscheid tussen spreektaal en geschreven taal. Deze laatste twee spelen bij de werkwijze van Geerts een belangrijke rol. *De Vooy's 1924 I* moge een indruk geven van hoe één der partijen uit die traditie zich manifesteerde. De Vooy's is niet mis te verstaan als hij na afdeling I "Over 'schrijftaal' en 'spreektaal', algemeen beschaafd en letterkundige taal" in het derde onderdeel "Uit de geschiedenis van de Nederlandse spraakkunst" een oordeel velt over onze oudste grammatici. Op blz. 362 verwijt hij Moonen geen belangstelling te hebben voor de levende taal.

Het is met name dit verwijt dat we ons herinneren, wanneer *Geerts 1966:110* de grammatica van Moonen bespreekt: "maar wat kunnen ze (i.e. de genusregels van Moonen, fs) ons leren over de taalwerkelijkheid? Wat heeft MOONEN daarmee echter gemeen?".

Zowel De Vooy's als Geerts en Maljaars zijn op zoek naar die taalwerkelijkheid en verwijten Moonen, maar hem niet alleen, dat hij blind is voor de levende taal. Het verwijt overtuigt ons echter niet. We willen hier niet stilstaan bij het probleem hoe begrippen als 'levende taal' en 'taalwerkelijkheid' gedefinieerd zouden moeten worden als ze als uitgangspunt voor een bespreking van taalkundige geschriften uit vroeger tijd worden gekozen, maar volstaan met te wijzen op de onbillijkheid die zich bij historisch onderzoek maar al te snel manifesteert wanneer een werk getoetst wordt aan andere doelstellingen dan die welke de auteur zichzelf had gesteld. Zeker mogen de doelstellingen en gebezigde methode van een werk geheld worden maar dat neemt niet weg dat ook de vroegste grammatica's van het Nederlands in eerste instantie beoordeeld moeten worden op hun interne consistentie en in relatie met de zelf gegeven doelstellingen. Het gaat niet aan onze eisen waaraan een spraakkunst zou moeten voldoen, op te dringen aan een spraakkunst uit een

vroeger tijd. In dit opzicht weten we soms meer, kunnen we een beroep doen op aanzienlijk meer linguïstische gegevens, maar juist die kennis behoort ons te behoeden voor een al te gemakkelijke beoordeling van werken uit het verleden. In dit opzicht gaven bv. Hellinga en Caron bij hun bespreking van met name de eerste Nederlandstalige orthografieën ons al een duidelijke les. Als het door hen gepropageerde respect voor oude grammaticale geschriften, voor de daarin vastgelegde opvattingen en doelstellingen niet bestaat, kunnen er weliswaar goed in het oor liggende oordelen als 'schoolmeesterlik produkt', 'bekrompen geest' 'absolutistisch' en 'blind doctrinair' zonder nadere argumentatie geveld worden, maar doen we tevens vroegere taalbouwers onrecht aan.

Een bezwaar t.a.v. de werkwijze van Geerts is het typisch synchrone karakter van zijn vraagstelling, terwijl hij toch onderkent dat het genusprobleem in de Gouden Eeuw nog niet werd overzien en dat men in vroeger tijd een andere attitude t.o.v. het grammatica-schrijven had dan nu: (blz. 114) "Men heeft behoefte aan rust, stabiliteit en zekerheid. ... Slechts dit besef kan er moderne lezers van weerhouden de grammatici van die tijd óf van dogmatisme te beschuldigen óf voor moderne taalbeschrijvers te houden" Het had de schrijver ervan moeten weerhouden de eerste grammatica's naar twintigste-eeuwse maatstaven te *beoordelen*. Met name Moonen krijgt zware kritiek te verduren omdat hij geen aandacht heeft besteed aan de 'levende taal'. Nergens erkent Geerts de legitimiteit van Moonens uitgangspunt om een spraakkunst te schrijven volgens de toen geldende maatstaven. Moonen wordt aan het eind van de paragraaf op blz. 110-111 ter zijde gezet omdat hij niet voldoet aan de maatstaven van Geerts: bij Moonen is er niets terug te vinden over 'taalwerkelijkheid': "Het heeft dus geen zin ons hier verder in zijn overzicht te verdiepen: nieuws is er niet in te vinden".

We willen de Nederlandstalige grammatica's bespreken in verband met het *accidens* genus, met inachtneming van de door hun zelf gestelde doelstellingen. Voorop staat de vraag in welke grammaticale traditie de werken zijn onder te brengen. Evenals in *Van Calcar 1971:25* gaat onze belangstelling allereerst uit naar het *systeem* dat de grammaticus heeft gebruikt. Is er een ontwikkeling, terugval of radicale vernieuwing te constateren wanneer dit systeem met zijn bronnen wordt vergeleken? Ook bij de Nederlandstalige bronnen van Moonens spraakkunst kijken we eerst naar de definities van het genus, vervolgens beschrijven we het aantal genera, en tot slot zullen we aandacht besteden aan de *regulae speciales* en *generales*.

De definities van het genus

De definities zelf

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk bleek dat de definities van het *accidens* genus zowel semantisch als syntactisch konden zijn. Binnen de bronnen die Moonen geraadpleegd had, vinden we slechts één (semantische) definitie van het *accidens* genus: nl. in *Kók 1649:11*, volgens *Dibbets*

1981:17 noot 87 een vertaling van opmerkingen in margine van *Vossius* 1648(4). Het accidens wordt als eigenschap van een woordsoort nauwelijks geduid; wel vinden we talrijke omschrijvingen met syntactische aspecten die verwijzen naar de verbindbaarheid van een substantief met bepaalde genusgebonden vormen van het lidwoord en/of het bijvoeglijk naamwoord. De omschrijving van *Van Heule* 1625:9 lijkt wat vaag: "Het onderscheyt des geslachts/ moeten waernemen/ om de gevougligheyt der Zelfstandighe ende der Byvoeglicke naemwoorden". *Caron* 1953a:14 laat zien dat dit een letterlijke vertaling is van *Lithocomus* 1592, waar het begrip *Convenientia* op eenzelfde wijze gebruikt wordt als Van Heules term gevougligheyt. Er wordt gewezen op de overeenkomst (ook in de spraakkunst van Van Heule wordt deze term gebruikt als een van de hoofdaspecten van de syntaxis) tussen (bepaalde vormen van de) lidwoorden enerzijds, de substantieven en/of adjectieven anderzijds.

Syntactische omschrijvingen als in *Van Heule* 1625 kunnen wij nauwelijks nog *definities* noemen van het accidens genus. Toch vinden we juist soortgelijke syntactische omschrijvingen veelvuldig terug, terwijl vóór Moonen buiten *Kók* 1649 geen *semantische* omschrijvingen gegeven worden.

Omschrijvingen met syntactische kenmerken

Hiervoor is uiteengezet dat onder convenientieregels worden verstaan karakteriseringingen die verwijzen naar de overeenkomst in bv. naamval, getal en genus van woorden binnen een woordgroep. Omdat met de 'convenientia' steeds op elementen uit de syntaxis wordt gedoeld, noemen we deze regels *syntactische* regels.

De *Twe-spraack* 1584:71-72 geeft convenientieregels als een *selectie-middel*: om naamwoorden naar genus in te delen moet men eerst de onzijdige woorden afscheiden met behulp van het "ledeken *het*": "de *Zelfstandighe* namen daarmen t'ledeken *het* voor zetten magh/ zyn Ghenerley gheslachts/ ... daarmen *de* voor zet/ die zyn Manlyck ofte Wyfflyck/ ... Om deze twee leste dan van elck ander te scheyden zô zetter het ledeken *een*, met een byvoeghlyke naam voor/ ... Hier zuldy bevinden dat de Manlyke zelfstandighe namen een byvoeghlyke naam zonder /e/ en de Wyflyke een byvoeghlyke met een /e/ eyndende voor hen eysschen". (*De Hubert* 1624 geeft een soortgelijke omschrijving als de *Twe-spraack* 1584, al is het selecterende karakter van de *Twe-spraack* (vgl. *Zwaan* 1939:124) minder duidelijk aanwezig.)

Geerts 1966:60 wijst erop dat dit beroep op congruentie voor het Latijn een zéker criterium is, maar voor de moedertaal slechts voor een bepaald aantal gevallen opgaat (vgl. ook *Kooiman* 1913:162). Er blijft dan ook een grote restcategorie over. In de *Twe-spraack* 1584 vraagt Roemer naar *zekere reghels* (blz. 72) waaronder echter niet zozeer verstaan moet worden dat de al eerder gegeven syntactische regels incorrect waren, als wel, dat er nog *regulae speciales* en *generales* moeten zijn, die de woorden welke niet op grond van de convenientieregels naar genus ingedeeld kunnen worden, alsnog rangschikken.

Van Heule 1625:9 gebruikt voor het verdelen der nomina naar genus de aan het Latijn ontleende convenientiaregel die we al in de *Twe-spraak* 1584 aantreffen. Andere omschrijvingen troffen we niet aan.

Ampzing 1628 (vgl. *Zwaan 1939:143*) geeft eveneens een genusregel gebaseerd op de convenientia, maar koppelt de regel aan de terminologie voor de 'eygentlijke' en 'oneygentlijke' lidwoorden: het onderscheid is nl. gelegen in de mogelijkheid dat de bepaalde lidwoorden onderscheid maken tussen de "mannelijke en geenderleijde geslachten" (vgl. *Zwaan 1939:34*).

Bij het 'oneygentlijke' lidwoord kan men vervolgens onderscheid naar mannelijk en vrouwelijk genus maken met behulp van het bijvoeglijk naamwoord. *Ampzing* vermeldt tevens vormvarianten van het bepaald lidwoord in de afzonderlijke naamvallen (vgl. *Zwaan 1939:145*).

In *Van Heule 1633:25-26* is de convenientiaregel verplaatst naar de bespreking van het genus bij de bijvoeglijke naamwoorden. Ook hier het afsplitsen van het neutrum: "Zo dat dan/ de gemeijne By-woorden/ in het Mannelic en Vrouwelic geslacht/ eene E, op het eynde hebben/ welke E, van het generley geslacht verworpen wort". Waarop prompt uitzonderingen volgen. *Geerts 1966:81* toont niet alleen aan dat Van Heules praktijk met zijn theorie overeenkomt, ook is *Geerts* van mening dat Van Heules theorie wel degelijk op een 'taalwerkelijkheid' was gebaseerd (blz. 84). De vermoedelijk Vlaamse afkomst van Van Heule maakte het mogelijk dat hij regels opstelde voor een erkend driegerasysteem dat in zijn geval overeenstemde met taalgevoel (blz. 82), zodat hij de regels kon opstellen waar de twijfelende Hollanders zo'n behoefte aan hadden (blz. 85).

Kók 1649:11-12 verwijst naar syntactische aspecten wanneer gezegd wordt: "die in 't zaamen-stellen der Reden de natuur der manlijke (c.q. vrouwlijke) Naamen vólghen" en bij: "*Gheenerley*, welk an gheen van baiden voeght, en voor welke men het ledeken *Het* stellen kan". (*Dibbets 1981:17* wijst hier op de regel van de convenientia.)

Van Hoogstraten 1700 is een woordenlijst die voornamelijk op basis van het werk van (Hooft en) Vondel is samengesteld. Bij ieder woord vindt de lezer de genusaanduiding. Hier is geen sprake van een grammatica, het is meer een gebruikershulp zoals in *Clajus 1578* (vgl. *Jellinek 1914:198*) een catalogus werd opgesteld. We brengen hier Van Hoogstraten ter sprake, omdat zowel uit de Voorrede als de woordenlijst zelf aan te tonen is, dat ook zijn werkzaamheden helemaal passen binnen de tot nu toe geschetste taalkundige traditie en omdat Moonen van deze woordenlijst gebruik heeft gemaakt voor zijn *regulae speciales*.

In *Van Hoogstraten 1700* treffen we slechts een summiere omschrijving aan van het begrip genus; een echte definitie ontbreekt. In de Voorrede blz. *3v vinden we een omschrijving met een syntactisch element: "De geslachten ... voor zoo veel zy betekend worden door deze lidwoorden", maar uit de hele Voorrede blijkt dat de schrijver ervan uitgaat dat de lezer niet alleen het begrip, maar ook de problemen rond het accidens genus kent. Deze convenientiaregel met betrekking tot het lidwoord maakt het mogelijk het onzijdige genus toe te kennen omdat men daarmee binnen de nomina de mannelijke en vrouwelijke naamwoorden kan onderscheiden van de woorden met een genus neutrum. Dit onzijdige genus wordt herkend door de

verbindbaarheid met het onzijdige lidwoord 'het'. De 'de'-woorden kunnen slechts verdeeld worden in mannelijke en vrouwelijke op grond van de verbogen vormen van het lidwoord.

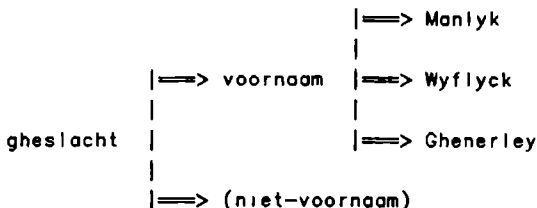
Het aantal genera

De *Twe-spraak* 1584

Deze spraakkunst geeft een genusindeling die niet helemaal is uitgewerkt. *Dibbets* 1985:453 zegt in dit verband: "De *Twe-spraak* vermeldt op p. 71 "Manlyck, Wyflyck en Ghenerley" als de "drie voornaamste gheslachten" ... daarmee suggererend dat er ook nog andere zijn (zie bv. het zevental in *Clajus* 1578:25-26), die verder niet aan de orde komen". We kunnen de

figuur 5

De *Twe-spraak* 1584

opvattingen van de *Twe-spraak* weergegeven als in figuur 5. Ook *Kooiman* 1913:163 had het genusprobleem uit de *Twe-spraak* besproken. Kooiman verwijst naar Donatus die zegt dat de adjectieven eveneens naar genus kunnen worden ingedeeld: "mobilia autem aut propria nomina sunt et duo genera faciunt, ut Gaius, Gaia, Marcius Marcia, aut appellativa sunt et tria faciunt, ut bonus bona bonum, malus mala malum". We herkennen het *genus promiscuum* (*Gaius, Gaia*) en het *genus omne* (*bonus, bona, bonum*).

Op blz. 162 zegt Kooiman dat Spiegel de hoofdlijnen aan Donatus ontleent en hij geeft daarvoor diverse bewijzen. Spiegel behandelt het genus van de adjectieven volgens Kooiman analoog aan Donatus.

In een voetnoot op blz. 163-164 zet Kooiman in zijn dissertatie uiteen hoe we de term "voornaamste geslachten" moeten opvatten: "Hij (i.e. Spiegel, fs) laat er n.l. één achterwege, dat door Donatus, die er dus vier onderscheidt, 'commune' wordt genoemd: 'commune est quod simul masculinum femininumque significat, ut hic et haec sacerdos'".

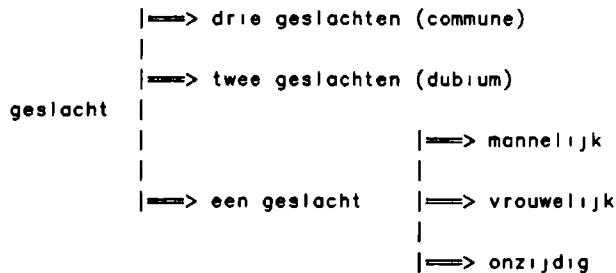
Van Heule 1625

Van Heule geeft in 1625 een indeling zoals in figuur 6. In de heruitgave van 1633 heeft Van Heule dit generaconcept niet herzien. Eenzelfde indeling treffen we ook aan in *Leupenius* 1653 en (*Nyloe*) 1703, waar in verband met het aantal genera niets nieuws wordt toegevoegd. *Zwaan* 1939:361 besteedt aandacht aan het genus commune en genus dubium in de spraakkunsten van Van Heule wanneer Hoofts waarneming nr. 17 wordt besproken. Zwaan noemt Van Heules term "twijfelachtig geslacht" als een correct gebruikte term. Voorts merkt Zwaan op dat De Hubert in deze met Van Heule overeenstemt (blz. 362), nl. waar De Hubert zegt: "Weynige

figuur 6

Van Heule 1625

(Van Heule 1633, Leupenius 1653 en
(Nyloe) 1703 zijn overeenkomstig)

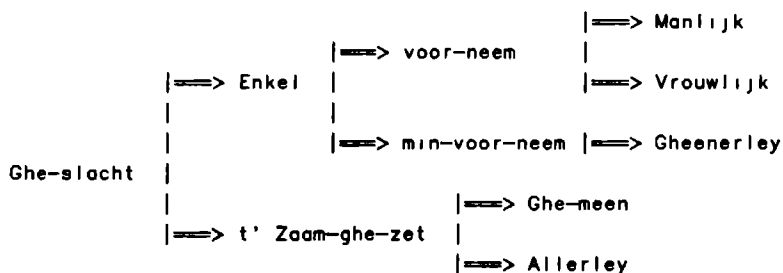
Naamen sijnder van tweederley geslachte" (regel 65 e.v.). Dit laatste lijkt ons niet juist. De Hubert wijst op woorden met een genus *commune*, terwijl Van Heule aandacht besteedt aan het genus *dubium*. Voor De Hubert is het mogelijk zowel te spreken van een onzijdig als van een mannelijk genus bij een woord als 'oorlog', op eenzelfde wijze als we bij het woord 'hond' een mannelijk en een vrouwelijk genus konden vaststellen als we ons baseren op het semantisch criterium. Van Heule geeft echter op blz. 14 voorbeelden waarbij de meeste grammatici *twijfelen* of er sprake is van een mannelijk danwel vrouwelijk genus.

Kók 1649

Dibbets 1981:XLVII wijst erop dat *Kók 1649* zich baseert op *Vossius 1635* en aansluit bij de traditie van Donatus en Priscianus. In het voorafgaande hebben we reeds gezien dat het onderscheid 'Enkel/ 't-Zaam-ghe-zet' niet is gelijk te stellen aan het onderscheid natuurlijk - grammaticaal geslacht zoals *Padley (1976):125* ten aanzien van *Vossius 1635* meent. Dit onderscheid natuurlijk - grammaticaal wordt gemaakt in de onderscheiding 'voor-neem/ min-voor-neem'. *Kók 1649* is weergegeven in figuur 7.

figuur 7

Kok 1649

Conclusies

In de klassieke traditie zagen we twee opvattingen over het accidens genus: enerzijds die van Varro, die genus als een *syntactische* categorie wilde beschouwen, en anderzijds de oudere opvatting van Protagoras, uitgewerkt door Donatus en Priscianus, die het accidens genus *semantisch* behandelden. Bekijken we de Nederlandstalige grammaticale geschriften die Moonen heeft gebruikt bij het schrijven van zijn spraakkunst, dan blijkt dat de auteurs van Moonens bronnen zonder uitzondering de opvattingen van Donatus hebben gekozen als leidraad voor de opzet van hun bespreking van het accidens genus.

Ampzing 1628 besteedt bijzonder veel aandacht aan de *syntactische* kenmerken die aan het accidens genus zijn verbonden, maar ook deze grammaticus signaleert naast de genera mannelijk, vrouwelijk en onzijdig het 'tweeerley' genus waardoor ook hij binnen de Donatus-traditie blijft. Bij de *Twe-spraack 1584*, *De Hubert 1624* en *Ampzing 1628* troffen we het genus *omne* niet expliciet aan. Gelet op de wijze waarop zij het 'tweeerley' genus behandelen, en als we ons realiseren dat het hier niet om 'volwaardige' spraakkunsten gaat maar om een 'waarschouwinge' en een 'Taalbericht', bewust opgesteld vanuit de toenmalige grammaticale traditie, mogen we veronderstellen dat het genus *omne* hen bekend zal zijn geweest. Mag het dan zijn dat de Nederlandse bronnen van Moonens spraakkunst ten opzichte van het accidens genus alle een 'Donatus-indeling' geven, dat neemt niet weg dat de talrijke regels en uitzonderingen op die regels de bespreking van het accidens tot een weinig overzichtelijk grammatica-onderdeel hebben gemaakt. Een wildgroei aan regels en uitzonderingen zagen we hiervoor reeds in de zestiende-eeuwse Duitse grammaticatraditie. Binnen de Nederlandse spraakkunstontwikkeling doen zich precies dezelfde problemen voor:

- 1). er was geen duidelijke afbakening van syntactische en semantische criteria als basis voor een indeling van nomina naar genus;
- 2). de begrippen geslacht en genus lopen niet parallel en komen soms met elkaar in aanvaring. Zo kunnen er meer dan drie genera ontstaan;
- 3). zowel de syntactische als semantische methode heeft evidente voordelen; geen van beide is echter in staat om de hele genusproblematiek te beschrijven;
- 4). vermenging van beide methoden leidde niet tot evidente methodische inconsequenties, maar geeft veelmeer de indruk dat deze elkaar kunnen aanvullen;
- 5). de bekommernis om de gehanteerde werkwijze is niet bijster groot en voor het feit dat er sprake is van vermenging van semantische en syntactische elementen in de regels die ter aanvulling nog worden gegeven, hadden de grammatici aanvankelijk weinig oog.

De Regulae Generales en Speciales in de Nederlandse traditie

De Nederlandse bronnen van Moonens spraakkunst hebben we tot nu toe bekeken in verband met de aanduiding c.q. definitie van het accidens genus en het aantal genera dat door de grammatici werd erkend.

In deze paragraaf zullen we trachten de talrijke regels met hun aanvullingen en uitzonderingen die veelal in samenhang met het accidens genus worden besproken te ordenen. Vanuit de grammaticale traditie bleek het mogelijk deze regels te kenschetsen als *regulae generales* en *regulae speciales*; waarbij de *regulae generales* echte 'regels' bevatten, meestal gegeven vanuit een semantisch standpunt, soms gebaseerd op gemengde criteria, terwijl de *regulae speciales* in de grond van de zaak slechts bestaan uit opsommingen volgens een bepaald lexicografisch ordeningsprincipe, bv. retrograde-alfabetisch.

De Twe-spraack 1584

Regulae generales worden op blz. 72-74 van de *Twe-spraack 1584* besproken. Roemer vraagt of men "voor den leerlinghen ende onduitschen ghene zekere reghels kunnen stellen als in andere talen gheschiet/ waar by de zelve uyt haar betekenis te onderscheyden mochten zyn". Hoewel Gedeon aarzelt omdat er zoveel uitzonderingen bestaan, geeft hij toch een aantal regels vanuit een semantisch oogpunt opgesteld: *regulae generales*.

Op bijna alle regels geeft Gedeon uitzonderingen en hij besluit de *regulae generales* op blz. 74 met: ik heb "nóch gheen alghemene reghel ghezien: metter tyd mochtmen zulx te weegh brenghen". *Regulae speciales*, die het genus toekennen op grond van woorduitgangen, zochten we tevergeefs in de *Twe-spraack 1584*.

Van Heule 1625

De *regulae generales* en *speciales* vinden we expliciet geformuleerd in *Van Heule 1625:14 ev.*: "Deze woorden worden door gemeyne regelen/ ende ook aen haere Eyndinge onderscheyden". *Caron 1953a:18 noot 10* geeft de Latijnse tekst van Lithocomus bij de eerste regel: "Regula I generalis". *Caron 1953a:18* laat zien dat de eerste twee (semantische) regels uit Lithocomus zijn overgenomen. Voor de andere regels heeft Caron geen bronnen gegeven. Wat ons opvalt is dat juist deze regels gebaseerd zijn op *gemengde* criteria: sommige regels zijn syntactisch gedefinieerd, bv. die welke de gesubstantiveerde werkwoorden, adjectieven en bijwoorden beschrijven. Het gaat hier immers om de verbindbaarheid van deze gesubstantiveerde woordsoorten met bepaalde vormen van de lidwoorden. Daarnaast zijn er morfologische regels: waar prefixen als *ge-*, *de-*, *ver-*, en het affix *-inge* genoemd worden. Tot slot treffen we er nogmaals een semantische regel aan: de "naemen der winden".

Van Heule 1633

In 1633 is de behandeling van het genus gewijzigd t.o.v. 1625. Van Heule begint nu meteen met "Regelen, tot kennisse van de geslachten der zelfstandige woorden" en in de kantlijn lezen we: *Regulae generales generum* (blz. 19). Deze regels zijn negen in getal, afzonderlijk genummerd. Ten opzichte van 1625 is er inhoudelijk niets veranderd. *Zwaan 1939:341* verwijst in dit verband naar Clajus, Albertus, Oelinger en Melancthon via *Jellinek 1914:204*.

Kók 1649

Kók 1649:12 maakt geen onderscheid tussen *regulae generales* en *regulae speciales*, maar schrijft: "Om deze Ghe-slachten in de zelf-standighe Naam-woorden te onder-kennen, neem deze na-vólghende Reeghels waar".

Dibbets 1981:18-21 heeft aangetoond dat *Kók* in dit opzicht schatplichtig aan Van Heule was: "Resumerend kunnen we constateren dat *Kók* een aantal geslachtsregels van Van Heule samensmolt en een aantal niet opnam" (noot 113). Ten opzichte van de *regulae generales* en *speciales* presenteerde *Kók 1649* dus een vereenvoudigde versie van het werk van Van Heule.

Leupenius 1653

Ook *Leupenius 1653:34 e.v.* maakt niet expliciet onderscheid tussen de *regulae generales* en *speciales*, maar in tegenstelling tot *Kók 1649* geeft Leupenius er wel blijk van het onderscheid te kennen. Hij is bepaald gereserveerd ten aanzien van *genusregels*. Allereerst denkt hij dat "onse taal hier geen wetten schynt te volgen" maar toch is hij van mening dat ze bestaan. Hij weet alleen niet waar. Voor deze grammaticus is het evident dat men geen regels aan vreemde talen kan ontleen. Hij spreekt zijn twijfels uit over regels "naar den uitgang der naamen" en vergelijkt *de hond* met *het verbond* waaruit hij concludeert dat dergelijke regels (i.e. *regulae speciales*) niet altijd uitsluitend geven. Zijn werkwijze komt in grote lijnen met *Van Heule 1633* overeen, al presenteert Leupenius geen gescheiden groep van *regulae generales* en *speciales*, maar evenals *Kók 1649* een mengeling.

Caron 1958:25-27 toont in de voetnoten de schatplichtigheid aan *Van Heule 1633*. Leupenius kent wel degelijk regels die betrekking hebben op de woorduitgangen. De inconsequentie met zijn eerdere woorden is o.i. te verklaren uit het feit dat ons begrip *uitgang* voor Leupenius c.s. nog niet gescheiden was van het begrip *woordeinde/ terminatio*. We zagen dat dit gebrek aan duidelijkheid in afbakening ook Duitse grammatici parten speelde (vgl. de paragraaf in dit hoofdstuk over de klassieke traditie en de *regulae speciales* en *Jellinek 1914:198*).

De Regulae Speciales

In de volgende tabel (figuur 8) geven we een overzicht van de *regulae speciales* die we in de afzonderlijke spraakkunsten vonden.

Voor de volledigheid melden we nog dat *Van Heule 1625:16* naar het *register* van substantieven aan het eind van zijn spraakkunst blz. 121 ev. verwijst.

OPMERKINGEN

Uit de hierboven gegeven schets van de Nederlandse grammaticatraditie tekent zich het klimaat af waarin Moonens hoofdstuk over het *accidens genus* is ontstaan. Moonen trof in alle bronnen van zijn grammatica zowel syntactische als semantische criteria aan bij de besprekingen van het *accidens genus*; het aantal genera werd door alle spraakkunsten volgens eenzelfde indelingsprincipe als dat van Donatus gegeven. Hoewel het aantal genera kan variëren van 'voornamelijk drie', tot vijf of zelfs zeven, blijft het basisprincipe dat van Donatus. Ook de *regulae generales* en *speciales* komen in nagenoeg alle spraakkunsten die het *accidens genus* bespreken

figuur 8

Regels	Van Heule 1625	Van Heule 1633	Leupenius 1653	NNS 1688
genus	-Heyt	-ije	-esse	-nis
	-Inge	-dom	-ache	-ryk
femi-	-i	-schap		-sel
ninum	-Te	-e		-eel
	-Y	-de namen van schepen		
	-leenwoorden op -ie		-woorden die beginnen met de prefixen ge, be, ver, on	
genus	-leenwoorden op -ment	-leenwoorden op -us		
neutrum		-um -on		

voor, in een even bonte variatie als in de Duitse grammatica's. In de volgende paragraaf bespreken we hoe Moonen aan de klippen van het accidens genus tracht te ontkomen, en tonen we aan dat er (in tegenstelling tot wat *Geerts 1966:110-111* meent) wel degelijk iets nieuws aan de ontwikkeling van de Nederlandse grammatica wordt toegevoegd.

MOONEN EN HET ACCIDENS GENUS

De definitie van het accidens genus en het aantal genera

Het accidens genus bespreekt Moonen in het veertiende kapittel, blz. 58-80 van zijn spraakkunst. De definitie van het *accidens* ("Het *Geslacht* der Naemwoorden is eene Aenwyzing, die ons toont, van wat Stamme en Geslachte elk Naemwoort zy") is een letterlijke vertaling van *Schottelius 1663 I* en toont ons een mengeling van taalkundige en semantische elementen: "Stamme" (taalkundig, van belang is nl. de indeling naar declinatie) en "Geslachte" (semantisch, nl. de indeling naar biologisch

geslacht). Over de precieze betekenis van Schottelius' termen *Stamme* en *Geslecht* krijgen we niet veel duidelijkheid. *Barbaric* 1981:580 ev. volstaat met een bespreking van de begrippen *genus* en *sexus*.

Moonen geeft eerst een strikt *semantische* definitie van het begrip 'geslacht': "En deese Geslachten, waer van twee in de natuure, die door Man en Vrouw de schepsels voortplant, haeren gront hebben, zyn drie" Hij is in deze werkwijze opvallend zelfstandig. Nergens vonden we in de door hem genoemde bronnen een tekst waar Moonen letterlijk bij aansluit. Zowel uit deze definitie als uit het hele hoofdstuk blijkt dat hij zich strikt houdt aan het onderscheid naar drie genera.

Het is niet onmogelijk dat de definitie van het begrip *geslacht* is beïnvloed door *Kók* 1649 ("onderscheidt ... na de *Kun*," een vertaling van *Vossius* 1648(4).10), waarbij opvalt dat het semantisch bepaalde onderscheid tussen het 'Voor-neem' en 'Min-voor-neem' genus (*Kók* 1649:11, *Vossius* 1635:123) overeenkomt met Moonens omschrijvingen van de mannelijke en vrouwelijke genera, die moeten overeenstemmen met 'de natuure' naast het *Onzydige* genus, dat "eigentlyk geen Geslacht is". Na deze semantische definitie volgt een aantal *syntactische* omschrijvingen. Deze vallen uiteen in twee gedeelten. Allereerst geeft Moonen de conventiarieregels met het bepaald en onbepaald lidwoord (blz. 59). De conventiarieregels met betrekking tot het bijvoeglijk naamwoord komt echter in het veertiende kapittel niet voor. Het tweede gedeelte van omschrijvingen met syntactische aspecten laat de lezer zien dat het genus van naamwoorden met behulp van de gegeven conventiarieregels afgelezen kan worden aan de verbogen vormen van adnomina. Het is een ordelijke uitwerking van de werkwijze die (*Nyloe*) 1703:18-21 hanteert.

De Regulae Generales en Speciales

Na deze semantische en syntactische definities gaat Moonen over tot de "*Algemeene Regels*", (blz. 59) de *regulae generales*. De regels die Moonen geeft, zijn in geen van zijn Nederlandse bronnen, noch in *Schottelius* 1663 I zó uitgebreid als hier. Maar wat we aantreffen is slechts compilatiewerk, en terug te voeren op met name *Van Heule* 1625, *Van Heule* 1633, *Schottelius* 1663 I en de *Nieuwe Nederduitsche Spraakkunst* 1688. Nieuwe regels, eigen werk, voegt Moonen er niet aan toe.

Na deze algemene regels geeft Moonen vervolgens "Aenmerkingen over het onderscheid der Geslachten in de Zelfstandige Naemwoorden ... die van hunne Uitgangen, of van Samenstellingen, of van elders worden genomen" (blz. 61-62). Moonen geeft precies aan wat ons de komende achttien pagina's te wachten staat: regels voor genustoekenning op grond van woorduitgang, regels voor composita en regels voor een 'restgroep'. Het betreft hier de traditionele *regulae speciales*. *Geerts* 1966:110 zegt ten aanzien van dit hele hoofdstuk: "Verder stemt de hele opzet van dit hoofdstuk in beide werken duidelijk overeen" en *Geerts* bedoelt in deze vergelijking Moonens spraakkunst en *Schottelius* 1663 I. Dit is niet juist.

Schottelius 1663 I geeft een strikt *syntactische* definitie van genus, waarbij Schottelius naast de conventiarieregels met het lidwoord ook die met het bijvoeglijk naamwoord betreft. Voorts onderkent hij uitdrukkelijk vier genera, nl. ook het *genus omne*. We zagen dat Moonen een *semantische* definitie geeft. Hij werkt als eerste binnen de Nederlandse

grammaticatraditie consequent met een *driegenerasysteem*. In zijn syntactische omschrijvingen laat hij de convenientiaregel met betrekking tot het bijvoeglijk naamwoord weg: ook hier opereert Moonen ten opzichte van *Schottelius 1663 I* zelfstandig. In de *regulae generales* was hij *compiler* en hij steunt dan maar voor een gedeelte op *Schottelius 1663 I*. De *regulae speciales* van Moonen hebben echter met *Schottelius 1663 I* niets te maken: niet wat methode betreft, en niet naar inhoud.

De opzet van de *regulae speciales*

De werkwijze die Moonen hanteert in de *regulae speciales* is in wezen niet afwijkend van de methode zoals die al door Melanchton werd gebezigd (vgl. *Jellinek 1914:197*; zie tevens in dit hoofdstuk de paragraaf over de *regulae speciales* binnen de klassieke traditie).

Een dergelijk retrograad systeem, dat voor de ordening uitgaat van eerst vocalen, dan consonanten, treffen we ook aan in *Vossius 1695:128-199*. Het is niet onmogelijk dat Moonen zijn werkwijze ten aanzien van de *regulae speciales* aan deze bron heeft ontleend. Opgemerkt moet worden dat we in dit opzicht bij Moonen niet van echte *regels* kunnen spreken. Per uitgang vinden we (evenals *Jellinek 1914:198* dat signaleerde voor het werk van *Clajus*) eerst de woorden die mannelijk, dan de woorden die vrouwelijk en tot slot de woorden die onzijdig zijn. Zo was ook *Vossius* te werk gegaan. We zullen tussen deze morfologische 'regels' talrijke semantische elementen vinden dan wel woorden die al onder de *regulae generales* naar genus benoemd hadden kunnen zijn.

Jellinek 1914:198 laat zien dat grammatici in dit opzicht niet in de eerste plaats normatief willen optreden, dan wel dat ze de handleiding geven voor het bepalen van het genus, dat voor talrijke woorden moeilijk uit de 'taalwerkelijkheid' te leren is. Om aan dit probleem het hoofd te kunnen bieden verschijnen er in grammatica's soms woordenlijsten, ingedeeld naar genus. We hebben in dit verband gezien dat *Clajus 1578* een 'catalogus' gaf van woorden met hun genus. Ook in *Schottelius 1663 I* vinden we zo'n systeem. We denken dat de lijst van Moonen vanuit deze traditie gezien moet worden.

Na deze retrograde lijst verschijnen er op blz. 77 van Moonens spraakkunst "eenige Regels over de Geslachten ... die van de Zamenstellingen der Naemwoorden en elders genoomen zyn". Hieruit blijkt, dat de bevindingen in verband met het accidens genus uitsluitend bedoeld waren voor het *nomen simplex*, zoals dat met behulp van het accidens *species* onderkend werd. Moonen zegt dit zelf expliciet op blz. 121 aan het begin van kapittel twintig (vgl. tevens hoofdstuk 6.2. *Species, Figura en Qualitas*). De ordening is daarom interessant, omdat Moonen in staat blijkt het aantal genera beperkt te houden tot drie. Dit was mogelijk gemaakt door de invoering van het accidens *motio*; de genuswisseling was volgens de theorie van dit accidens ondergeschikt gemaakt aan het accidens *species*: een vroege theorie over woordvorming (vgl. *Jellinek 1913:139*). Moonen betoogt op blz. 77 dat niet-oorspronkelijke woorden op -schap alleen vrouwelijk zijn als het andere element is ontleend aan een bijvoeglijk naamwoord. In alle andere gevallen zijn de woorden óf vrouwelijk óf onzijdig. We merken op dat Moonen een *opsomming* geeft en niet spreekt van een *genus dubium* of *genus*

promiscuum. Even later zal hij dit ook doen voor woorden op -dom (blz 79).

Eerst hierna verschijnen (blz. 78) de samenstellingen van twee of meer "Zelfstandige Naem- en Stamwoorden", waar we weer sporen van *Schottelius 1663 I* terugvinden, al is het genustoekennen bij samenstellingen in de *Nederduitsche Spraakkunst* overzichtelijker gebracht.

Als afgeleide substantiva ziet Moonen ook woorden als *Bedryf* en *gewoel*. We hebben ons hierbij voor te stellen dat het 'oorsprongkelyke' woord is *dryf* respectievelijk *woel*. Zo onderscheidt Moonen 'Werklyke Naemwoorden' met 'Onscheidbaere Voorzetselen' en woorden als *Aenslag*, *Afkeer*: 'Enkele Naemwoorden' veranderd in 'Samengelaschte' door de 'Scheidbaere Voorzetsels'.

Het onderscheid uit het accidens *species* zorgt ervoor dat gesubstantiveerde adjectiva en numeralia op deze plaats binnen het accidens genus worden geplaatst. Het zijn nl. geen 'Stamnaemwoorden'.

De bronnen van de *Regulae Speciales*

Thans willen we ingaan op de verhouding Moonen 1706 - van Hoogstraten 1700. Om de tekst van Moonens spraakkunst blz. 62-77 nader te onderzoeken, zetten we de woordenlijst van Moonen om tot een normale alfabetische lijst zodat beide woordenlijsten met elkaar vergeleken konden worden. Moonen telt ruim 1800 woorden, van Hoogstraten bijna 1200 (*Geerts 1966*: ongeveer 1400). Van Van Hoogstratens lijst vinden we er bijna 900 terug in de tekst van Moonen. Met andere woorden: bijna de helft van Moonens tekst komt overeen met *Van Hoogstraten 1700*. De overige woorden uit Moonens tekst hebben we vergeleken met de woordenlijst van *Van Heule 1625*. *Geerts 1966* had al aangetoond dat er verband bestond tussen *Van Heule 1625* en *Van Hoogstraten 1700*. Uit de vergelijking *Moonen 1706 - Van Heule 1625* blijkt dat nog eens zo'n 400 woorden gelokaliseerd kunnen worden. Vergelijking met de woordenlijsten uit de *Twe-spraack 1584* leverde het verrassende resultaat op dat van de laatste 500 woorden er slechts vijf nog overeenkwamen met de Amsterdamse spraakkunst, terwijl vele 'Twe-spraackwoorden' in geen van de drie andere teksten voorkomen. Het resultaat van ruim 500 niet terug te brengen woorden op ongeveer 1800 lijkt op het eerste gezicht teleurstellend: meer dan een kwart is niet te herleiden. We zijn de mening toegedaan dat deze restgroep ook geen nauwere overeenkomst meer zal vertonen met andere woordenlijsten van voor 1706. De lijst van blz. 62-77 is niet enkel gecompileerd uit *Van Heule 1625* en *Van Hoogstraten 1700*, maar bevat mogelijk ook elementen van Moonens eigen excerppeerwerk. Dit leiden we af uit de volgende gegevens:

- 1). Moonen verrichtte excerppeerwerk getuige de lijst van doorgestreepte woorden in het 'werkexemplaar', het eerste handschrift van de *Nederduitsche Spraakkunst*.
- 2). Van Hoogstraten vermeldt in zijn Voorreden van de heruitgave van 1710 dat hij o.a. van Moonen een verzameling woorden uit het werk van Vondel toegezonden had gekregen. Het is niet onmogelijk dat Van Hoogstraten duidt op

3). de lijst woorden die we aantreffen achter de vragen die Moonen aan J. van den Vondel had gesteld; dit handschrift van Moonen bevindt zich thans in het Vondelmuseum te Amsterdam en de aanvullingen uit Van Hoogstraten 1710 zijn met dit manuscript voor een gedeelte te verklaren. (Vgl. de Aenspraak, 3e bladzijde uit *Van Hoogstraten 1710*.)

Er is hier niet getracht te achterhalen hoe de driehoek Moonen 1706 - Van Hoogstraten 1700 - Van Heule 1625 *precies* in elkaar zit. Talloze woorden uit *Van Heule 1625* treffen we zowel in *Van Hoogstraten 1700* aan als in de *Nederduitsche Spraekkunst*. Ook al zou er een cijfermatige verhouding aan te geven zijn tussen *Van Heule 1625* en *Van Hoogstraten 1700*, over de compilatiewerkzaamheden van Moonen brengt het geen verdere duidelijkheid. Van Hoogstraten laat in 1710 nergens merken dat hij Moonens werkwijze in de gaten heeft gehad. We komen tot de slotsom, dat Moonen voor de *regulae speciales* gebruik heeft gemaakt van *Van Heule 1625*, *Van Hoogstraten 1700* en deze bronnen heeft aangevuld met eigen experpeerwerk, waarna de woorden retrograde geordend zijn zoals dat ook was gebeurd in *Vossius 1695*.

Inconsequenties binnen de *regulae speciales*

Jellinek 1914.203 laat zien, dat de aanvankelijk strikt semantische invulling van de *regulae generales* in *Melanchton 1525* al in *Clajus 1578* wordt vermengd met andere bevindingen. De Duitse grammatici presenteren de *regulae generales* in steeds weer andere samenstellingen.

De regels van Moonen zijn heel precies opgesteld. Onder de *Algemeene Regels* verschijnen uitsluitend *regulae generales* van strikt semantische aard. De vermenging van criteria die we bij *Kók 1649*, *Leupenius 1653* en de *Nieuwe Nederduitsche Spraekkunst 1688* zagen, doet zich in de *Nederduitsche Spraekkunst* niet voor. Het retrograde model dat we ook in *Vossius 1695* aantreffen, past Moonen consequent toe, maar het is niet uitsluitend een woordenlijst op basis van een (wat wij aanduiden met) morfologisch criterium. Waar daar maar aanleiding toe bestaat, verschijnen binnen deze *regulae speciales* toch weer semantische en syntactische regels alsook woorden die al door de *regulae generales* ondervangen hadden moeten zijn. Mochten de *regulae generales* correct zijn samengesteld, binnen de *regulae speciales* worden de criteria af en toe vermengd. Als voorbeeld van een regel waaraan meer dan een criterium ten grondslag ligt, geven we deze regel van blz. 62: "*Juda, Kana, Anna, Maria, Martha, Kornelia, Petronilla* en andere zyn uitheemsche en Eigene Naemwoorden; van welker Geslachte naer hunnen aert (i.e. natuurlijke eigenschap, fs) geoordeelt moet worden". De opsomming van de eigennamen is gebaseerd op de laatste laatste letter van ieder woord, i.c. de -a; de algemene regel ("en andere ... worden") is echter niet gebaseerd op het wordeind, maar betreft het natuurlijk geslacht bij het bepalen van het woordgenus. Een aantal syntactische opmerkingen zouden we verwachten onder Moonens *regulae generales* met betrekking tot "Zamenstellingen" en nomina "van elders genoomen" zoals bv.: "*Boha*, eer een Tuschenwerpsel, dan Zelfstandigh Naemwoort, ... en de Zelfstandige Naemwoorden, die, van Werkwoorden of ook van Byvoeglyke Naemwoorden afgeleidt, en met *BE* of *GE* beginnende, met *TE* eindigen;" (blz. 62-63) eerder dan bij de *regulae speciales*. Zo zijn

er ook een aantal morfologische regels die wij eerder zouden aanmerken als regulae generales dan als regulae speciales, bv.: "alle Werklyke Naemwoorden die NIS tot hunnen uitgang hebben" (blz. 75). Verschillende van dergelijke morfologische regels bevatten op hun beurt weer *syntactische* kenmerken.

Samenvatting

Moonen definieert het accidens genus als een semantische eigenschap van het woord. Toch weet hij aan twee klippen te ontkomen: enerzijds is Moonen als eerste in de Nederlandse grammaticale traditie in staat een driegenerasysteem consequent door te voeren door gebruik te maken van de theorie van het accidens motio. De introductie hiervan voorkomt nl. dat er meer dan drie genera erkend moeten worden wanneer het woordgenus op semantische basis wordt vastgesteld. Anderzijds ontkomt Moonen aan de noodzaak om voor de adjectieven een vierde genus te accepteren zoals Schottelius dat moest doen, omdat Moonen in tegenstelling tot de Duitser het definieren van het begrip genus nauwelijks of niet laat geschieden met behulp van syntactische criteria. Op deze wijze wordt het genus omne uit de spraakkunst gebannen. In de praktijk bespreekt Moonen slechts het genus van de substantieven, al spreekt Moonen op blz. 58 ev. nog van 'Naemwoorden' als verzamelterm voor substantieven en adjectieven zoals op blz. 47.

De regulae generales en speciales geven de gebruiker van deze spraakkunst een conscientieus samengestelde handleiding voor het woordgenus, opgezet volgens een methode die onder meer in *Vossius 1695* uitvoerig voor het Latijn was toegepast.

Een verantwoorde reducering van het aantal genera, een volgens toenmalige opvattingen wetenschappelijk verantwoorde regeling om het woordgenus te bepalen en een uitvoerige catalogus substantieven zullen zeker ertoe hebben bijgedragen dat Moonens autoriteit als grammaticus van meet af aan was gevestigd.

We kunnen Moonens opvattingen met betrekking tot het accidens genus samenvatten in figuur 9.

figuur 9

Moonen 1706

Geslacht	==> ex natura	==> in de nature
		==> eigentlijk geen Geslacht
	==> ex auctoritate	==> regulae generales (semantisch)
		==> regulae speciales (morfologisch, soms semantisch/ syntactisch)

INLEIDING

Mag het accidens genus tot de meest gecompliceerde accidentia van het nomen behoren, het accidens numerus lijkt het andere uiterste te zijn. Markant in dit opzicht is de opmerking in *Vossius 1695:122*: "De Numero ambigit nemo". *Jellinek 1914:181* laat eveneens niets aan duidelijkheid te wensen over: "Die Lehre vom Numerus bietet nichts Interessantes".

Met behulp van dit accidens bespreekt de grammaticus de eigenschap van (met name) nomina dat ze kunnen worden onderscheiden in hun enkelvoudige en meervoudige vorm. Moonen besteedt aandacht aan de *Getallen* van de nomina in het vijftiende kapittel, blz. 80-83. De opbouw van dit kapittel is: de definitie, algemene regels, een opsomming van niet te reglementeren singularia tantum waarop tot slot nog een aantal andere uitzonderingen besproken worden. De morfologische aspecten van de meervoudsvorming worden in dit hoofdstuk van de *Nederduitse Spraakkunst* niet aan de orde gesteld, maar bewaart Moonen voor de *Buiging* (zie hoofdstuk 6.6. Declinatio). Het is Moonen in dit hoofdstuk dan ook niet te doen om alle mogelijke vormvarianten te beschrijven, maar om alle regels te ordenen die in een later stadium bij de paradigma's gebruikt kunnen worden. In dit hoofdstuk zullen we aandacht besteden aan de status van numerus als accidens, aan het beschrijvingsmodel voor dit accidens zoals dat uit de grammaticale traditie valt op te maken, en aan de werkwijze van Moonen zelf.

HET BESCHRIJVINGSMODEL IN DE TRADITIE

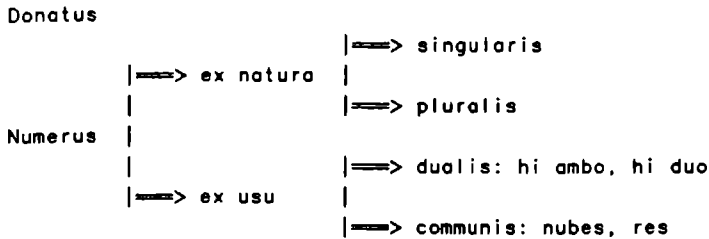
De ontwikkeling van het accidens *numerus* vertoont enige overeenkomst met die van het accidens *genus*. Ook hier treffen we aan: 1). vermenging van semantische en morfologische kenmerken, 2). beschrijvingen van afwijkingen met behulp van *regulae generales* en *speciales*, 3). toekennen van numerus *ex natura* of *ex usu*; hieronder wordt nl. de zelfde werkwijze verstaan als bij het accidens genus met het *ex natura* dan wel *ex auctoritate* vaststellen van het woordgenus.

Michael 1970:110 vermeldt dat Aristoteles in *Rhetorica* 1407b aandacht besteedde aan morfologische aspecten van *numerus*, hoewel hij geen afzonderlijke termen voor enkelvoud en meervoud gebruikte. De Stoïcijnen maakten expliciet het onderscheid tussen het natuurlijke en grammaticale numerus. *Vorlat 1975:109* zegt dat deze filosofen numerus als een morfologische categorie hanteerden, die echter niet altijd hoefde overeen te komen met het natuurlijke onderscheid tussen *één* en *meer dan één*. De Griekse traditie kwam op die manier tot een verdeling binnen numerus die spoedig in de Latijnse grammaticale opvattingen werd opgenomen en bv. genoemd werd: *singularis*, *pluralis*, *dualis* en *communis*.

Donatus heeft deze begrippen overgenomen: hij hield de dualis in ere met het voorbeeld "hi ambo, hi duo". Michael wijst er op dat Donatus een *numerus communis* voorstelde voor woorden als *nubes* en *res*, waarvan de

nominatief enkelvoud overeenkwam met de nominatief meervoud (zie figuur 1).

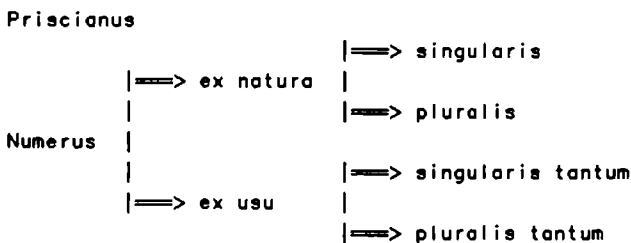
figuur 1

Michael 1970:110 besluit zijn korte hoofdstuk met de opmerking dat Donatus numerus als accidens betrok bij het nomen, pronomem, verbum en participium en dat hiermee de basis voor de verdere ontwikkeling van numerus was gelegd. *Vorlat 1975* wijst op de vermenging van semantische en morfologische concepten, wat we ook zagen gebeuren bij het accidens genus. Donatus werkte in dit verband met de begrippen *positio* en *intellectus*: een woord kon naar *positio*, naar de vorm, in het enkelvoud staan maar begrepen worden (*intellectus*) als een meervoud.

Priscianus verwierp de begrippen numerus dualis en communis. Hij beperkte zich tot het numerus singularis en pluralis (vgl. *Michael 1970:110*). Voor Priscianus was numerus een *morfologische* categorie die de *semantische* functie had een hoeveelheid aan te geven (vgl. *Vorlat 1975:110*). Binnen het enkelvoud onderkende Priscianus een singularis naturalis en een singularis usualis voor woorden die naar hun natuur slechts een enkelvoud kenden en voor woorden die slechts een enkelvoud kenden op grond van het taalgebruik. Soortgelijke opmerkingen waren er ook voor de pluralia

figuur 2

tantum.

Bij het accidens *genus* zagen we dat Priscianus de opmerkingen van Servius op het werk van Donatus verder had uitgewerkt. Voor de verdere ontwikkeling van het accidens geeft *Jellinek 1914:210-222* een overzicht van de Duitse spraakkunsten, die dichter aansluit bij de Nederlandse traditie dan de schets van *Vorlat 1975:112-119* over de Engelse ontwikkelingsgeschiedenis. Bij *Jellinek 1914* zoeken we tevergeefs de idee dat numerus evenals genus onderdeel kan uitmaken van een beschrijvingsmodel. We vinden er slechts een aantal paragrafen met opmerkingen die los van elkaar staan en geen duidelijk verband laten zien.

NUMERUS ALS ACCIDENS

Wel wordt in *Jellinek 1914 180* gesproken over "gemeinsamen Accidentia der *partes variables* Numerus und Persona". Dan verwijst Jellinek voor dit onderscheid naar het werk van Vossius, waar we op blz. 116 lezen: "Uti vero species & figura omnibus vocibus, ita iis quoque, solis particulis exceptis, accidunt numerus, & persona" (*Vossius 1695*). Accidentia kunnen zowel ter sprake gebracht worden bij de bespreking van één enkele woordsoort, maar ze kunnen ook van toepassing zijn op meer dan een woordsoort. *Vossius 1695.116* noemt vier accidentia (species, figura, numerus en persona) die betrekking hebben op meer dan één woordsoort.

Binnen de vier genoemde accidentia bestaat nog weer onderscheid. *Kók 1649-9-10* onderscheidt ondermeer met behulp van 'Schifting' (i.e. divisio, fs) 'Ver-anderlijke' en 'On-ver-anderlijke' woorden op basis van de accidentia casus en tempus. De 'Ver-anderlijke' woorden kennen vier algemene 'Toevallen' (i.e. accidentia, fs), waaronder *numerus*.

Daarmee stuiten we op een drieledige hiërarchie binnen de accidentia, omdat de 'gewone Toevallen' op twee nivo's werkzaam zijn en als zodanig door *Kók 1649* beschreven worden: *vóór de afzonderlijke woordsoorten*, omdat deze accidentia meer dan één woordsoort betreffen, en *binnen een specifieke woordsoort*, vooral wanneer deze accidentia slechts op één specifieke woordsoort betrekking hebben. Wat we hier aantreffen zijn de gemeenschappelijke accidentia en die zijn volgens *Kók 1649:10* voor de 'ver-anderlijke' woorden: casus, tempus, analogia, anomalia, numerus en persona (vgl. *Michael 1970 110*).

HET MODEL UIT VOSSIUS 1695

Vossius 1695:111 geeft aan wat we moeten verstaan onder begrippen als *analogia* en *etymologia*. De *etymologia* onderzoekt de oorsprong van de woorden, de *analogia* zet het onderscheid der woorden uiteen. We moeten hier denken aan een beschrijving met behulp van accidentia, essentiae en divisiones. De *anomalía* is de 'tweelingzuster' van de *analogia*. Zij geeft een beschrijving van het object waar het afwijkingen betreft van de eerder gegeven *analogische* beschrijving, de beschrijving volgens de accidentialeer. Deze *anomalía* bestond bij het accidens genus uit *regulae speciales*. Het was een ordening van de uitzonderingen op de *regulae generales*.

De analogische beschrijving van numerus vinden we bij Vossius op blz. 116-117 van zijn boek, waar het accidens numerus met het accidens persona geplaatst wordt bij de accidentia species en figura, die op alle woordsoorten betrekking hebben. Het accidens numerus wordt allereerst *semantisch* gedefinieerd op blz. 117: "Numerus definiri solet differentia vocis secundum unitatem ac multitudinem". Vossius geeft voorts de beide getallen aan ("Numerus est duplex, singularis, aut pluralis") en vermeldt de discussie over de vraag of de singularis wel tot numerus behoort. Hij besluit dit accidens met een beschrijving van de Griekse *numerus dualis*. Op blz. 122-123 geeft Vossius dan de *accidentia* van de nomina, waar hij heel kort is over numerus: "De Numero ambigit nemo".

De *analogia* van het accidens numerus is voor Vossius duidelijk en niet betwifelbaar: numerus maakt het onderscheid tussen enkelvoud en

meervoud. Op blz. 178 wordt het accidens numerus behandeld, maar Vossius gaat slechts in op de *anomalía* binnen numerus: "Nam universè de numero satis antea (*cap.* 4.) dictum".

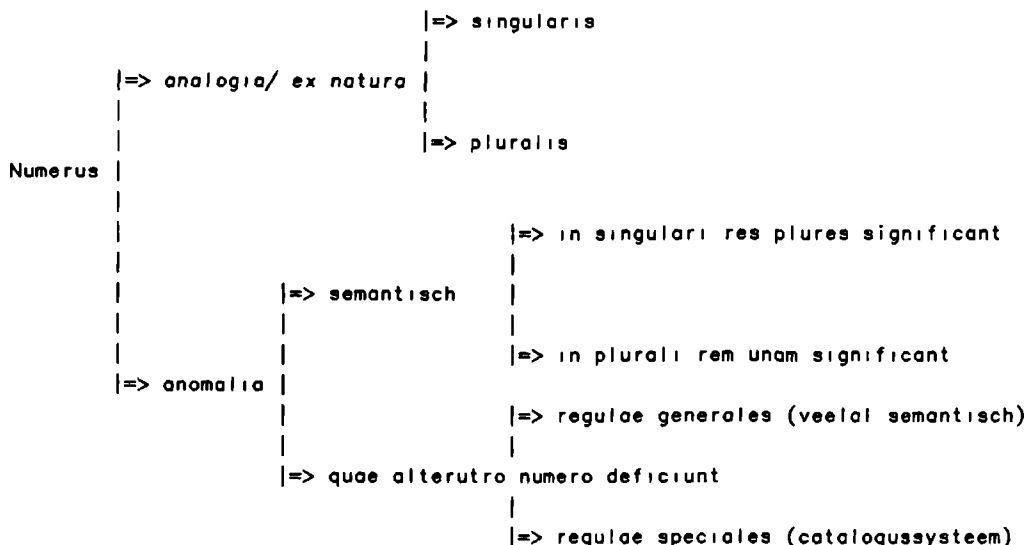
De opbouw van hoofdstuk achtendertig uit *Vossius 1695* is van belang. De *anomalía* (dus de beschrijving van de uitzonderingen) bestaat uit twee onderdelen: de eerste groep bestaat uit woorden die met een singularisvorm meervoudige zaken aanduiden of in de pluralisvorm slechts naar één object verwijzen. Vossius verwijst hier naar Priscianus. De tweede groep woorden mist één van beide numeri. Deze woorden met een *numerus defectus* worden beschreven in *regulae generales* en *speciales*.

De *regulae generales* zijn, evenals bij het accidens genus, *semantisch* bepaald. Vossius geeft deze indeling: 1). nomina propria, 2). nomina metallorum, 3). Tertius canon est de rebus è terra nascentibus, 4). Quartus canon est de liquidis.

De *regulae speciales* zijn naar genus verdeeld, te beginnen met de regels voor de *numeri defecti plurales*, dan naar de drie genera voor de *numeri defecti singularis*. Deze hoofdstukken zijn op (de voor ons gebruikelijke) alfabetische wijze geordend. We kunnen de werkwijze van *Vossius 1695* samenvatten als in figuur 3.

figuur 3

Vossius 1695

MOONEN EN HET ACCIDENS NUMERUS

Bekijken we het beschrijvingsmodel van Vossius, de paragrafen van Jellinek over numerus, de Nederlandstalige bronnen die Moonen vermeldde en het vijftiende kapittel uit zijn spraakkunst, dan valt op dat het model van Vossius het kapittel van Moonen helemaal dekt en dat we van de afzonderlijke paragrafen uit *Jellinek 1914* weliswaar overeenkomstige passages in Nederlandstalige grammaticale geschriften terug vinden, maar *niets* hiervan in Moonens spraakkunst op blz. 80-83.

Problemen als klinkerwisseling, de vorming van het meervoud, de verschillende uitgangen van het meervoud en de geminatie komen niet bij het accidens numerus, maar bij het accidens Buiging (i.e. *declinatio*, fs) aan de orde. *Numerus* is bij Moonen in methodisch opzicht een perfect accidens. Het hele kapittel is een compilatie van elementen uit *Schottelius 1663 I*, *Van Heule 1625*, *Van Heule 1633* en *Leupenius 1653*, gerangschikt volgens het aan *Vossius 1695* ontleende beschrijvingsstelsel.

Moonen definieert de beide numeri semantisch (blz. 80): "Het Eenvouwige Getal is, dat alleen van een eenigh ding spreekt, ... Het Meervouwige Getal is, dat van veele dingen spreekt". Dan volgt een verwijzing naar een onderdeel van het accidens Buiging waar onder andere het beschrijven van enkele dubbele meervoudsvormen (zoals *Man* dat zowel de meervoudsvorm *Mannen* als *Lieden* kent) ter sprake komt.

Met uitzondering van de aanduiding: "De Zelfstandige Naemwoorden worden door hunne *Getallen* onderscheiden" zijn de eerste alinea's van blz. 80 een zeer getrouwe vertaling van *Schottelius 1663 I*. De zojuist gegeven aanduiding vertoont overeenkomst met de werkwijze van Vossius, die eveneens aandacht hieraan besteedt op blz. 117. Een soortgelijke opmerking vinden we ook in *Leupenius 1653* terug.

Het tweede gedeelte van blz. 80 uit de *Nederduitsche Spraakkunst* behandelt de woorden die "in het Veelvouwige Getal niet of zelden uitgesproken" worden. Moonen presenteert ons een tiental regels, op de eerste na (nl. een morfologische) alle semantisch van aard. Het zijn de *regulae generales*.

Dan geeft Moonen een alfabetische lijst woorden die eveneens geen meervoudsvorm kennen, en we treffen hier de *regulae speciales* aan die Vossius had gegeven voor nomina "quae alterutro numero deficiunt": regels die de uitzonderingen (anomalie) beschrijven.

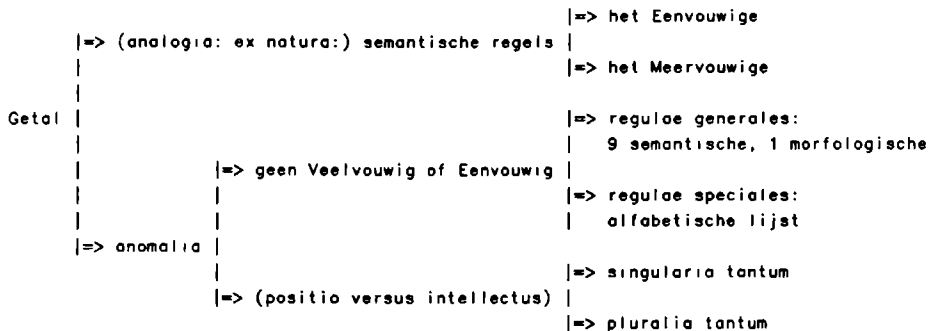
Bij de *regulae generales* hebben we te maken met een compilatie uit *Van Heule 1625*, *Van Heule 1633*, *Leupenius 1653*, en *Schottelius 1663 I*; de *regulae speciales* zijn gebaseerd op *Van Heule 1625* en *Van Heule 1633*.

Het slot van dit hoofdstuk uit Moonens spraakkunst behandelt de singularia en pluralia tantum: het probleem waar syntactische en morfologische kenmerken botsen met de betekenis. Hier vinden we *Van Heule 1625* en *Van Heule 1633* terug en ook *Vossius 1695:178*, waar het de namen van steden en dorpen betreft (vgl. *Jellinek 1914:223*). Daarmee is numerus voor Moonen afgehandeld. De indeling is weergegeven in figuur 4.

figuur 4

Moonen 1706

SAMENVATTING

Ook het accidens numerus is aan een beschrijvingssysteem onderworpen en we vinden binnen dit systeem overeenkomsten met de manier waarop het accidens genus behandeld wordt. Als voornaamste overeenkomsten met het accidens genus noemen we: de verwarring tussen morfologische en semantische aspecten en het opnieuw hanteren van de regulae generales en speciales om uitzonderingen binnen het beschrijvingssysteem te houden.

Numerus kan, semantisch gedefinieerd, de woorden verdelen op basis van hun enkelvoudige of meervoudige vorm. Deze onderscheiding is in *Vossius 1695* een onderdeel van de *analogia*.

De afwijkende vormen van nomina worden door de anomalia beschreven. Waar de analogische beschrijving niet van toepassing is, blijken morfologische, syntactische en semantische kenmerken met elkaar in conflict te komen (nl. bij de singularia en pluralia tantum) of blijkt dat een van beide numeri ontbreekt. In dit laatste geval wordt numerus beschreven met behulp van *regulae generales* en *speciales*.

Dit beschrijvingsmodel is door *Vossius* ordelijk uiteengezet en *Moonen* plaatst op dit systeem een compilatie uit *Van Heule 1625*, *Van Heule 1633*, *Leupenius 1653*, en *Schottelius 1663 I*. Evenals *Vossius* behandelt *Moonen* - in tegenstelling tot zijn andere Nederlandse bronnen, - de *vorming* van het meervoud met de daarbij opdoemende afwijkingen, binnen het accidens 'Buiging' of wel *declinatio*.

INLEIDING

We moeten ons realiseren dat het begrip 'naamval' in de grammaticale traditie rond 1700 werd beschouwd als een eigenschap van met name de nomina: het accidens casus. Het zestiende kapittel van de *Nederduitsche Spraekkunst* behandelt de *Naamvallen*. Het hoofdstuk begint op blz. 83 van de *Nederduitsche Spraekkunst* en beslaat vier bladzijden. Daarin toont Moonen ons een zesnaamvallensysteem. Dit systeem is in wezen niet verschillend van het casussysteem van de "Latynen en andere volken" (blz. 83). Daarmee lijkt Moonen aan te willen geven dat een grammatica van het *Nederduits* in dit opzicht zo veel mogelijk bij de grammaticatraditie van met name het Latijn moet aansluiten. Dit accidens casus vertoont nauwe verbondenheid met de accidentia genus, numerus en declinatio omdat de grammaticus met het accidens casus de verbogen vormen van een woord bepaalt. Deze verbogen vormen geven de lezer informatie over de syntactische functie van een woord in de zin, over de numerus van een woord, soms ook informatie over het genus en/of de persona. Evenals bij het accidens numerus bv. (zie het vorige hoofdstuk) is het Moonen in dit kapittel nog niet te doen om alle vormvarianten van het 'oorsprongkelyke' woord. Juist als bij het accidens numerus worden hier de voorwaarden besproken waaronder een woord van vorm kan veranderen. Als ook nog het begrip declinatio (zie het volgende hoofdstuk) is gegeven, kunnen alle morfologische aspecten met betrekking tot de 'oorsprongkelyke' woorden in paradigma's worden gegeven.

Moonen definieert alle naamvallen afzonderlijk volgens een vast stramien. Iedere naamval kent meer dan één omschrijving. Welke plaats Moonen met deze werkwijze inneemt, willen we in de nu volgende paragrafen aangeven. Voor een juist verstaan van Moonens bedoelingen is het gewenst de ontwikkeling van dit accidens door de eeuwen heen in vogelvlucht te schetsen: het accidens casus is in de loop der tijd onderhevig geweest aan enkele opmerkelijke veranderingen die we hier in kort bestek zullen bespreken.

DE TRADITIE

Vorlat 1975:146 beschrijft casus voor de Klassieke Oudheid als het voornaamste nominale accidens. Vorlat wijst erop dat alle klassieke grammatici de naamwoorden onderverdeelden in declinaties op grond van hun naamvalsvormen. De definities voor casus zijn voornamelijk *semantisch* ingevuld in plaats van *morfologisch*. Het accidens casus behoorde zowel de syntactische relaties van woorden te beschrijven als ook typische niet-taalkundige functies (bv. bezitten, geven, roepen, veroorzaken) weer te geven.

Zoals Vorlat zegt, is Aristoteles mogelijk de eerste geweest die de aandacht heeft gevestigd op morfologische verschijnselen die in verband met het accidens in het voetlicht treden. Waarschijnlijk moet bij hem de oorsprong van de Latijnse term CASUS gevonden worden. Dit begrip beschrijft de

verschillende vormen van een woord als *afgeleide* van een *originele* vorm. Voorts besteedt zij aandacht aan de Stoïcijnen, die de term PTOSIS uitwerkten tot de *basisvorm* van een naamwoord. Deze grammatici maakten onderscheid tussen deze basisvorm en de vormen veroorzaakt door het accidens casus. De Latijnse terminologie spreekt in dit verband van casus *rectus* en casus *obliquus*.

Het aantal naamvallen bij de Stoïcijnen was vier: nominatief, genitief, datief en accusatief. De Romeinen troffen bij de Grieken wat casus betreft een afgeronde theorie aan en behoeften slechts de morfologisch herkenbare *ablatief* van het Latijn aan dit systeem toe te voegen.

Vanaf Priscianus, die wat meer aandacht besteedde aan de morfologische aspecten van casus dan zijn voorgangers, is casus een *vormvariatie*, voornamelijk een kwestie van *woorduitgang*. Hij beschouwde de naamvallen als afgeleide van een basisvorm: "Casus est declinatio nominis vel aliarum casualium dictionum, quae fit maxime in fine ... nominativus tamen sive rectus, velut quisbusdam placet, quod a generali nomine in specialia cadit, casus appellatur" (vgl. *Vorlat 1975:147*). Donatus bracht (*Vorlat 1975:148*) geen wezenlijke veranderingen aan. Hij onderscheidde eveneens de casus recti en obliqui of appendices en kende zes naamvallen.

DE CASUSNAMEN EN HET AANTAL NAAMVALLEN

De casusnamen

Jellinek 1914:190 geeft geen beschrijving van de casusontwikkeling in de klassieke traditie, maar volstaat met de mededeling: "In der Bestimmung der Zahl der Kasus sind die Grammatiker von Anfang an uneins" en Jellinek concentreert zich direct op de Duitse grammatici.

Alleen *Michael 1970:102* staat stil bij de namen van de afzonderlijke naamvallen en noemt als eerste de *nominatief*, die oorspronkelijk niet als naamval werd beschouwd, al wordt al heel snel de 'rechte' vorm op één lijn geplaatst met de 'afgeleide' vorm. Hiermee wordt bedoeld het onderscheid tussen casus recti en casus obliqui. Opvallend is dat het hoofdstuk van *Michael 1970* veel overeenkomst met de schets van *Vossius 1695:199-200* vertoont, al laat Michael nergens in zijn boek expliciet merken dat hij het werk van Vossius kent.

De *genitief* en *datief* vermeldt Michael alleen, hij geeft er geen verdere toelichting bij. *Vorlat 1975:147* geeft, evenals *Vossius 1695*, de definitie van Priscianus: "genitivus ... qui est possessivus et paternus appellatur, genitivus vel quod genus per ipsum significamus ... vel quod generalis videtur esse his casus genitivus, ex quo fere omnes derivationes et maxime apud Graecos solent fieri; possessivus vero quod possessionem quoque per eum (casum) significamus ... unde possessiva quoque per eum casum interpretantur ... paternus etiam dicitur, quod per eum casum pater demonstratur ... unde patronymica pariter in eum resolvantur": waar de possessivus de bezitrelatie tot uitdrukking brengt, de paternus (Varro sprak van de casus *patrius*) de afstamming aangeeft.

De *datief* wordt voornamelijk bepaald door het semantische aspect van *geven*. Varro sprak in dit geval van de *casus dandi* (vgl. *Michael* 1970:113). *Vorlat* 1975:147 geeft de volgende definitie van Priscianus van de *dativus*: "post hunc est *dativus*, quem etiam *commendativum* quidam nuncupaverunt".

Ten aanzien van de *accusatief* laat *Michael* 1970 zien dat de Latijnse term een slechte vertaling was van de Griekse, omdat de Griekse term verbonden was met 'veroorzaken'. Priscianus gaf als tweede term voor de *accusatief* *causativus*.

Priscianus omschreef de *vocatief* als volgt: "*vocativus enim salutatorius vocatur*". De overeenkomst in vorm met de *nominatief* was de reden dat de *vocativus* met de *nominativus* de *casus recti* vormde.

De *ablatief* wordt niet door *Michael* besproken. Hij volstaat met de term van Varro: *casus sextus*. *Vorlat* 1975 geeft de omschrijving van Priscianus zonder verdere toelichting: "*ablativus etiam comparativus*". *Michael* 1970:113 wijst er tot slot nog op - evenals *Vossius* - dat er in de klassieke traditie pogingen zijn ondernomen om een zevende en achtste naamval te onderscheiden. De zevende is afgeleid van de *ablativus*. *Quintilianus* introduceerde deze naamval, Priscianus verwierp haar. De achtste naamval werd door *Servius* besproken. Deze naamval was afgeleid van de *datief* en vertoonde overeenkomst met de *accusatief*. *Michael* 1970 geeft de voorbeelden: *it clamor caelo; subeunt muro*.

De slotopmerking van *Michael* 1970:113 komt erop neer dat het zesnaamvallensysteem door de klassieke traditie heen nauwelijks ter discussie stond en daarom besteedt *Michael* er verder geen aandacht meer aan.

Over het benoemen van de *casus* en hun definities in de Klassieke Oudheid vonden we verder geen gegevens bij *Jellinek* 1914, *Michael* 1970 en *Vorlat* 1975. In de bespreking van *Bullock* geeft *Vorlat* 1975:154 daarentegen vier middelen volgens welke men in het Engels de relaties tot uitdrukking brengt die door het Latijn met behulp van de *casus* werden omschreven: 1). nominale uitgang 2). een voorzetsel dat een *accusatief* vereist 3). de syntactische functie in een zin 4). de afhankelijkheid van een werkwoord, waar getal en persoon door de naamval worden bepaald.

Voorts noemt *Vorlat* het mnemotechnisch middel van vragen stellen (bv. *nominatief* geeft antwoord op de vraag *wie?*). Zij besteedt geen aandacht aan de benoeming der naamvallen. Wel vinden we door haar bespreking heen, zowel uit haar eigen tekst als uit de aangehaalde citaten, omschrijvingen c.q. definities van de naamvallen als ook mogelijkheden zoals mnemotechnische middelen om de *casus* te herkennen.

We zullen bij de bespreking van de Nederlandse traditie zien dat in het benoemen van de naamvallen en in hun definities nog enkele aspecten aan de orde komen, die - gelet op het werk van *Schottelius* - ook voor het Duits moeten opgaan, maar in de door ons bestudeerde literatuur troffen we daar geen aandacht voor aan.

Het aantal naamvallen

Mocht voor de Klassieke Oudheid het aantal *casus* nauwelijks een discussiepunt zijn (vgl. *Vossius* 1695:200), binnen de Duitse traditie was hierover van het begin af aan onenigheid. *Jellinek* 1914:190 signaleert deze

meningsverschillen en verklaart ze uit enerzijds het zesnaamvallensysteem van de Latijnse traditie, die sterk haar stempel drukt op de eerste Duitse grammatica's. Maar anderzijds waren de eerste Duitse grammatici bekend met de Griekse grammaticale traditie, die aanleiding gaf tot een vermindering van het aantal naamvallen.

Jellineks slotconclusie over deze onenigheid op blz. 192 noemt als oorzaak het gebrek aan inzicht in het feit dat casus een morfologisch-syntactische mengcategorie is. De meningsverschillen binnen de Duitse grammatici bestaan nl. hierin, dat enerzijds een groep de ablatief wil blijven behouden, or,anks de overeenkomst *naar de vorm* met de datief, terwijl anderzijds voor een groep grammatici de gelijkvormigheid van woorduitgangen maatgevend was.

Een dergelijke controverse komt ook in *Vorlat 1975:154 e.v.* aan de orde. Voor de schrijfster zelf is het duidelijk genoeg: "When asking whether the English noun has cases, as many as Latin and denoted in the same way, the early grammarians in the Latin school tradition had created a false problem". Daarvoor had Vorlat al enige aandacht besteed aan dit probleem in de paragrafen 3.5.1.2-3.5.2.1. Uit de citaten die zij geeft, blijkt een Engelse traditie die veel overeenkomst vertoont met de Duitse. Er is duidelijk een groep grammatici aan te geven die analoog aan het Latijn voor het Engels zes naamvallen beschrijft.

De tegenpool van deze groep bestaat uit twee subgroepjes: de eerste (Vorlats voorbeeld is *Miège 1688*) gaat uit van de noodzakelijkheid dat er vormvarianten moeten zijn, en komt dan tot slechts twee naamvallen: de nominatief en de genitief, terwijl de andere subgroep, met als eerste *Wallis 1653*, het accidens casus rigoreus ontkent voor het Engels (vgl. *Vorlat 1975:159*).

SAMENVATTING

- 1). Vanaf het begin in de Klassieke Oudheid werden bij de bespreking van het accidens casus morfologische en semantische aspecten niet juist van elkaar gescheiden.
- 2). De Romeinen namen een Grieks casussysteem van de Stoïcijnen over dat ze uitbreidden met de ablativus, die de Latijnse taal naar de vorm kende: één van de kiemen voor de latere geschillen over het aantal casus.
- 3). Binnen het Latijnse casussysteem was maar zeer weinig te bespeuren van een discussie over het aantal naamvallen: bijna alle grammatici kenden er zes.
- 4). De onenigheid binnen de Duitse en Engelse traditie over het aantal casus heeft eenzelfde oorsprong, nl. de tweestrijd of een naamvallensysteem gebaseerd moet zijn op een klassiek model - waarbinnen dan weer getwist kan worden over het Griekse of Latijnse systeem - of dat casus slechts afhankelijk mag zijn van het aantal vormvarianten dat zich daadwerkelijk in de moedertaal kan voordoen.
- 5). Uit de Engelse traditie blijken er vijf mogelijkheden om een naamval te omschrijven. Dit kan gebeuren op grond van
  - de nominale uitgang, bv. het genitiefmorfeem
  - een voorzetsel dat de accusatief regeert
  - de woordvolgorde in de zin
  - de afhankelijkheid van een werkwoord
  - het mnemotechnisch middel van vragen stellen.

DE ACCIDENTIA CASUS, DECLINATIO EN FLEXIO

Het accidens casus staat in nauwe samenhang met declinatio en deze accidentia vertonen door de hele grammaticale traditie heen niet alleen verwantschap maar veroorzaken door hun verwantschap ook verwarring. Om deze begripsverwarring het hoofd te kunnen bieden, zullen we vanaf dit moment in de verdere beschrijving gebruik maken van de volgende begrippen:

casus is het accidens naamval, dat een (numerieke) beschrijving geeft van de verschillende betekenisaspecten die met de vormvarianten van een woord in verband gebracht kunnen worden;

declinatio is het accidens buiging, dat de woorden in een aantal groepen, meestal declinaties genoemd, verdeelt, op grond van (oorspronkelijk) vormovereenkomsten, later vooral op grond van genus;

flexio is binnen het naamwoord de presentatie van a). de paradigma's, waarin de accidentia species, genus, numerus, casus en declinatio bij elkaar komen om het hele scala van vormvarianten van één woord of van overeenkomende woorden ten toon te spreiden, en b). de beschrijving van afwijkende vormen binnen de paradigma's. Deze afwijkingen zullen meestal gegeven worden met behulp van regulae generales en speciales.

DE NEDERLANDSE TRADITIE

De definitie van het accidens casus

Het accidens casus wordt als zodanig niet nader omschreven in de *Twe-spraack* 1584 noch in *De Hubert* 1624, *Van Heule* 1625 of *Ampzing* 1628. Van de Nederlandse bronnen die Moonen in zijn *Aenspraek* noemt en die min of meer als volledige spraakkunst aangemerkt kunnen worden is *Van Heule* 1633 in dit opzicht de eerste.

Van Heule 1633

In de definitie van *Van Heule* 1633:47 lezen we de term *Gevallen* voor het accidens casus. Het begrip *Buygingen* is door Van Heule niet bedoeld als het hierboven omschreven accidens *declinatio*, maar als *flexio*. Uit het laatste gedeelte van de definitie blijkt dat de begrippen casus en flexio voor Van Heule niet duidelijk gescheiden zijn: "De Gevallen der woorden/ zijn de veranderingen of Buygingen der woorden: als *Het vel*, *Des velts* ende *Den velde*, zijn verscheyde benamingen/ en nochtans een zelf woort/ deze veranderingen worden buygingen of gevallen genaemt".

Kók 1649

Kók 1649 geeft een definitie van het accidens casus op blz. 13, waarvan de bron niet is teruggevonden: (vgl. *Dibbets* 1981:21) "Val is de ver-andering der buigh-zaame Woorden in t' zaamen-voeghen".

Kok wijst hier met 't'zaamen-voeghen' naar het vierde deel van de grammatica, de syntaxis. Voor Kók bestaat er verschil tussen de *accidentia casus* en *declinatio*. *Declinatio* (in de betekenis van een verzameling woorden met onderling overeenkomende vormvarianten in de naamvallen) vinden we bij Kók 1649 terug als onderdeel van een veel groter *accidens Buighing*, waarvan we de schematische weergave hebben gegeven bij de bespreking van het *accidens motio*. Ons begrip *declinatio* komt overeen met Kóks omschrijving *Voor-neeme Buighing*: verandering der Woorden door *Ghe-tal en Vallen*. Deze 'voor-neeme Buighing' is gebaseerd op het onderscheid naar *genus*. Hieruit blijkt dat Kók 1649 het begrip Buighing in ten minste vijf betekenissen gebruikt, nl. ter aanduiding van:

- 1). een overkoepelend *accidens* dat de verandering der woorden bespreekt, een *accidens* dat (zoals we in hoofdstuk 6.3. *Motio* zagen) onderverdelingen kent die ieder op zich weer een *accidens* zijn, zoals bv. de *accidentia flexio, motio, comparatio, derivatio* en *compositio*;
- 2). verandering van woorden door *numerus* en *casus*. Wij zullen in een dergelijke situatie spreken van het *accidens flexio*;
- 3). wat wij bespreken als het *accidens declinatio*: de indeling der naamwoorden volgens onderling overeenkomstige vormvarianten (zie het schema in Dibbets 1981:XLVIII);
- 4). de *accidentia motio* en *comparatio* en
- 5). de *accidentia derivatio* en *compositio*.

Leupenius 1653

Leupenius 1653:43 gaat een aanzienlijk eenvoudiger weg dan Kók 1649. Voor Leupenius zijn de gevallen "niet anders dan kleine veranderingen die sy (i.e. de naamwoorden, fs) in haare buiging ontfangen". Maar ook in *Leupenius 1653:39* is de casusleer onderdeel van het hoofdstuk over *Buiging*. Onder *Buiging* verstaat *Leupenius 1653* "een veranderinge door seekere getallen en gevallen" een nagenoeg identieke definitie als die van Kók 1649:14 ten aanzien van de 'voor-neeme buighing'. *Leupenius 1653:43* is echter weinig geïnteresseerd in de traditionele casusleer omdat er voor het Nederlands "geen onderscheid (is) tuschen den *geever*, *aanklaager*, en *afneemer*, ten aansien van uitgang/ al hoe wel daar onderscheid is van beteeknisse". Dit gebrek aan vormvarianten stoort hem geenszins: "want hoe sy minder veranderinge onderworpen is/ hoe sy lichter valt om geleert te worden". Dan verschijnen de paradigma's volgens de drie genera. Nergens blijkt dat *Leupenius 1653* het noodzakelijk vindt, de nomina in *declinaties* onder te brengen. Met name de vorm *des vrouws* als genitief doet juist eerder vermoeden dat er slechts van één groep sprake is (vgl. in dit verband de *Twe-spraack 1584* en de inleiding van Dibbets 1985:458).

Het aantal naamvallen

Het ontbreken van een consensus over het aantal naamvallen dat een taal kent, (vgl. de paragraaf over de klassieke traditie) speelt ook een rol in de Nederlandse grammaticale traditie. We vinden dan systemen die variëren van drie tot zes verschillende naamvallen. Over de gebezigde benamingen van de afzonderlijke naamvallen schreef Dibbets in zijn boek over de spraakkunst van Kók (blz. XLV).

Van Heule 1633

Deze grammatica vertoont de eerste afwijking met het Latijnse zesnaamvallensysteem. Weliswaar noemt Van Heule nog een keer de zes naamvallen, ontleend aan de *Twe-spraak* 1584, met de Latijnse termen in margine toegevoegd, "maer alzoo deze woorden (i.e. termen voor de naamvallen, fs) vreemt zijn/ en daerenboven zeer hart vallen (i.e. lastig in het gebruik zijn, fs)/ zo hebben wy (ze) ... aldus beschreven". Dan volgen de definities van het eerste, tweede, derde en vierde geval. Caron 1953a XXXI wijst op overeenkomstige werkwijzen in de spraakkunsten van Helwig en Ritter.

Kók 1649

Ook Kók ontkent het bestaan van een ablatief omdat "wy die in de ver-andering der Duitsche woorden niet vinden". Dibbets 1981:21, noot 117 licht toe dat Kók 1649 zich baseert op het verschil in vorm en wijst op een soortgelijk standpunt bij Van Heule 1633:47-49. De terminologie is de tot traditie uitgegroeide benaming van de *Twe-spraak* 1584 (vgl. Dibbets 1981, noot 116).

Leupenius 1653

Leupenius begint het onderdeel over het accidens casus met een mededeling over het zesnaamvallensysteem in de Klassieke Oudheid. Hij komt op blz. 43 meteen tot de kern van de zaak: "Maar of wy wel de beteekenissen hebben van die gevallen/ soo hebben wy nochtans niet soo veele veranderingen of wy konden het met de helft wel afsien". Leupenius 1653 werkt het in Kók 1649 en Van Heule 1633 geformuleerde uitgangspunt, dat het aantal casus gebaseerd moet zijn op de mogelijke woordvormen, het meest consequent uit: Leupenius komt tot slechts drie vormvarianten of 'veranderingen' en wil dan ook slechts drie gevallen (i.e. naamvallen, fs) onderkennen. "Naademaal wy dan niet meer dan drie veranderingen hebben/ soo sullen wy ook niet meer noemen dan drie gevallen/ het eerste/ tweede/ en derde geval" (Leupenius 1653:44). Caron 1958:XIV wijst onder meer op de overeenkomst met Van Heule maar laat Kók 1649 buiten beschouwing.

De definities van de afzonderlijke naamvallen

In de paragraaf over de klassieke traditie kwamen we reeds te spreken over het onderscheid *casus rectus* en *casus obliquus*, waarbij eerstgenoemde wordt gevormd door de basisvorm van een woord, de andere door afgeleide vormen, veroorzaakt door de semantische functie van de casus. Tot casus recti worden gerekend de nominatief en de vocatief, tot casus obliqui de genitief, datief, accusatief en ablatief. Vorlat 1975:154 onderkent voor het Engels vijf mogelijkheden volgens welke de relaties tot uitdrukking worden gebracht die door de Latijnse naamvallen werden bepaald. Deze zijn ook toepasbaar op de Nederlandse grammaticale traditie.

De Twe-spraak 1584

De *Twe-spraak* 1584:75 e.v. maakt niet het onderscheid tussen casus rectus en obliquus, maar noemt slechts de zes naamvallen met hun Nederlandse equivalenten. Vervolgens komen dan deze afzonderlijke definities:

"Noemer/ daarmen eerstklaps de name des dings of t'gheen dat iet wat doet ofte lyd me noemt als/ *de man spreekt* Barer/ daarmen iemand iet mede toe eyghend als / *des mans huys* Ghever/ daar iemand iet mede ghedaan of ghegheven word als/ *ick hebt den man ghegheven* Anklagher/ t'ghene dat volbracht word als *ick beschuldich den man of de man* Roeper/ daarmen iemand mede roept of dwingt als *ho man* Ofnemer/ daar door men iet neemt ofte ontfangt/ dees heeft altyd t' wordeken/ van/ voren/ als *ick hebt vanden of vande man ontfanghen*".

Met uitzondering van de ablatief, (in de *Twe-spraack* genaamd: Ofnemer) waar ook de verbindbaarheid met het voorzetsel *van* wordt genoemd, zijn deze naamvallen strikt *semantisch* benoemd.

Van Heule 1625

Van Heule maakt op blz. 21-22 van zijn spraakkunst het onderscheid tussen casus rectus en obliquus, (vgl. *Caron 1953a:23, noot 3*) alvorens hij de afzonderlijke definities van de casus geeft. De definities luiden als volgt:

"De Noemer is een geval in het welk/ een ygelic Naemwoort niet gebogen en is/ als *Vader, Mensch, Hemel, Goet, Swart, Beesten, Vrouwen*. In den Baerer is eene buyginge/ welke uyt de Naemwoorden spruyt/ als *Des Vaders, des Hemels, der Vrouwe*. In den Gever is eene buyginge/ welke geschiet in het woort/ aen het welk iet gegeven wort/ als *Ik geeve den Man, Men geeft den armen Dieren*. In den Aenklager/ is eene buyginge/ welke geschiet in het woort/ aen het welk eene werkinge/ gedaen wort/ als *Hy sloug den goeden Man, Ick hieuw den Boom ter Neer* In de Rouper blijven de woorden onverandert/ gelijc in den Noemer/ als *ô Mannen, ô Vrouwen* In den Ofnemer/ worden de woorden geboogen/ met de Voorzettinge *Van*, als *vanden Man, van den Velde*".

Deze definities besteden eerst aandacht aan de *vorm* van het woord; een enkele keer (bij de 'Gever' en 'Aenklaeger') verschijnt er ook een *semantische* omschrijving van de naamval.

Evenals in de *Twe-spraack 1584* is er in *Van Heule 1625* bij de ablatief sprake van een *syntactisch* onderdeel in de definitie, omdat daar de verbindbaarheid met het voorzetsel *van* genoemd wordt.

Van Heule 1633

In *Van Heule 1633-47* e.v. kunnen we nog sporen van het concept casus rectus - obliquus terug vinden in de omschrijving van het 'eerste geval' en het onderscheid tussen *geval* en *buiging*. *Geval*, thans genummerd in plaats van benoemd, duidt op het accidens *casus*, *buiging* heeft in de nu volgende omschrijvingen de betekenis van wat wij onder *flexio* verstaan, terwijl het accidens *declinatio* in *Van Heule 1633.50-51* aan de orde komt bij het begrip *Declinatie*. In *Van Heule 1633* is *declinatio* meer een indeling der naamwoorden op grond van het accidens genus dan een verzameling nomina met onderling overeenkomstige vormvarianten. De casus worden als volgt gedefinieerd:

"Het eerste geval is de benaminge der Naem-woorden zonder veranderinge/ als *De man, De vrouwe, Het velt*, ende *De mans, De Vrouwen, De velden*. Het tweede geval/ of de eerste buyginge/ is als men in plaetse van *De man, De vrouwe* en *Het velt*, zegt *Des mans, Der vrouwe, Des velts*, ende *Der mannen, Der vrouwen, Der velden* Het derde geval/ of de tweede buyginge is/ als men in plaetse van *De man, De vrouwe* en *Het velt* zegt *Den man, Der of De vrouwe, Den velde*, ende in het Meervoud *Den*

Mannen, Den vrouwen, ende Den velden Het vierde geval/ of de derde buyginge is/ als men in plaetse van *De man, De vrouwe, ende Het velt* zeyt *Den man, De vrouwe, Het velt*, en in het meervoud *De mans* of *mannen, De vrouwen, De velden*".

De definities van de naamvallen richten zich in *Van Heule 1633* strikt op de vorm van het woord. Het gaat Van Heule (vgl. blz. 47 van zijn spraakkunst) om de vormvarianten en niet om de betekenisvarianten. Op blz. 48-49 zegt hij hierover nog eens: "Dat wy hier maer drie veranderingen aen en teykenen/ daer in hebben wy de Griexsche *Declinatien*, meer dan de Latijnsche gevolcht/".

Kók 1649

Het onderscheid casus rectus - obliquus komt binnen de etymologia van *Kók 1649* niet aan de orde. *Dibbets 1981:21 noot 118-123* laat de schatplichtigheid van *Kók 1649* zien ten opzichte van de *Twe-spraack 1584*. De definities zijn semantisch, met uitzondering van de definitie van de *Roeper*. Binnen de omschrijving van deze naamval wordt gewezen op het feit dat de 'Roeper' niet in verbinding met het lidwoord kan voorkomen.

"*Noemer* is, waar door de zaak be-noemt wordt; als, *een* oft *de Mensch*, enz. *Baarer*, waar door men iet toe-eighent; als, *eens* oft *des Menschen*, enz. *Gheever*, waar door men iet gheeft oft neemt; als *eenen* oft *den Mensch* oft *Mensche*, enz. *An-klaagher* is, in welke iet vol-bracht wordt; als, *een* oft *eenen* oft *den Mensch*, enz. *Roeper* is, waar door men roept, en welke nimmer een ledeken by zich lijdt; als, *Mensch*, enz."

Leupenius 1653

Leupenius 1653:44 geeft voor het 'eerste geval' (i.e. de nominativus, fs) een semantische, voor de twee overige naamvallen een morfologische definitie en Leupenius herhaalt zijn opvatting dat de overige (Latijnse) casus uit de betekenis van de zin gedestilleerd moeten worden.

"De selfstandige naamen van alle drie de geslagten/ hebben in het eenvoud deese drie gevallen. Het eerste/ soo de saak genoemd wordt. Het tweede neemt een *s*. Het derde een *e* tot het eerste geval. Het vierde/ vyfde/ en seste moet gekennt worden aan de beteeknisse."

Samenvatting

Onenigheid is er binnen de grammaticale traditie tot 1700 over de inhoud van de *accidentia casus, declinatio* en *flexio*. Slechts enkele grammatici trachten deze begrippen duidelijk ten opzichte van elkaar af te bakenen. Binnen de casusleer blijken semantische en morfologische criteria niet duidelijk gescheiden te zijn. Dit is een van de belangrijkste redenen waarom er geen consensus over het *aantal* casus bestaat.

We zien dat bij de beschrijving van het *accidens casus* naast de morfologische en semantische elementen ook syntactische en numerieke aspecten optreden, terwijl de beschrijving van de Engelse traditie uit *Vorlat 1975* leert dat de grammaticus soms zijn toevlucht nam tot mnemotechnische hulpmiddelen.

Van belang is dat de wijze waarop de afzonderlijke naamvallen worden gedefinieerd, reeds in hoge mate door de schrijvers van de *Twe-spraack 1584* is bepaald.

MOONEN EN HET ACCIDENS CASUS

Vergelijken we de globale opzet van Moonens hoofdstuk over het accidens casus (blz. 85) en *Schottelius 1663 I*, dan blijkt dat er grote overeenkomst is in beider presentatie van de gegevens. *Schottelius 1663 I.298 e.v* heeft het negende 'capittel' als volgt opgesteld:

- 1). definitie van het accidens
- 2). het aantal casus
- 3). de afzonderlijke definities van de naamvallen
- 4). het onderscheid tussen casus rectus en obliquus.

Dit concept houdt Moonen in zijn spraakkunst aan. Hij is echter uitvoeriger dan zijn Duitse voorbeeld. Daarmee wordt in grote lijnen duidelijk welke werkwijze Moonen volgde: in het schema van *Schottelius 1663 I* worden gegevens geïmplementeerd, die aan andere bronnen waren ontleend.

De definitie van het accidens

Moonen behandelt het accidens casus in het zestiende kapittel en begint op blz 83 met een definitie van het accidens: een nagenoeg letterlijke vertaling van *Schottelius 1663 I*: "De Naemwoorden zyn eenige *Naemvallen* onderworpen, dat is, byzondere aanwyzingen, waer door hun Getal en geboogene Uitgangen in hunne Buigingen gekent worden". Het is een morfologische definitie: de naamval is een *byzondere aanwyzing*. Deze *aanwyzing* vertelt de lezer tot welke *declinatie* (*Buiging*) het woordt behoort (en, zoals uit het volgend hoofdstuk, over *declinatio*, zal blijken tot welk genus) en tevens tot welk getal (numerus) en *geboogene Uitgangen*. Dit laatste is een vertaling van *Schottelius 1663 I*: "abfallende Endungen (*obliqui Casus*)". Als van een woord de vorm verschijnt met een gebogen uitgang, dan kan de semantische functie van dat woord afgelezen worden van die vormvariant, de naamval. Maar de term 'geboogene Uitgangen' blijft in de definities beperkt tot het begrip *vormvariant van het woord*. Diezelfde term 'geboogene Uitgangen' impliceert het onderscheid casus rectus en obliquus, dat door *Schottelius 1663 I.298* pas aan het eind van zijn hoofdstuk wordt vermeld. Ook hierin zal Moonen hem volgen.

Merkwaardig is, dat dit onderscheid niet gebruikt wordt voor een dichotomische opzet nl. door eerst dit onderscheid casus rectus - casus obliquus te geven alvorens de afzonderlijke naamvallen worden genoemd. *Van Heule 1625* ging eveneens op deze (naar onze idee inconsequente) manier te werk.

Het aantal naamvallen

Het onderscheid casus rectus - casus obliquus is bij Moonen impliciet in de definitie van het accidens aanwezig ("geboogene Uitgangen" blz. 83). Direct daarop volgt de opsomming van de naamvallen. Het betreft hier een zesnaamvallensysteem, "gelyk by de Latynen en andere volken". Moonen vervangt de naam *Baarer* door *Teeler*, *Ofneemer* door *Neemer*, voor de rest geeft hij de traditionele Twe-spraakbenamingen.

Het begrip casus rectus werkt Moonen impliciet verder uit door te wijzen op de vormovereenkomst tussen *Noemer* en *Roepet*. Vormovereenkomst signaleert hij ook tussen de *Neemer* en de *Geever*, maar dit leidt niet, zoals bij *Kók 1649* tot het verwerpen van de vocatief en ablatief. In dit opzicht laat Moonen zich leiden door semantische motieven, niet door morfologische. Voor Moonen geldt niet, dat het naamvallensysteem slechts afhankelijk mag zijn van het aantal *formvarianten* dat een taal kent. De semantische aspecten die traditioneel gezien een rol spelen bij het accidens casus zijn minstens zo belangrijk. Het bezwaar dat acceptatie van semantische categorieën bij de bespreking van morfologische verschijnselen kan leiden tot ontelbaar veel onderverdelingen, werd in Moonens tijd nog niet als doorslaggevend ervaren.

De afzonderlijke definities van de naamvallen

De zes definities die Moonen van de afzonderlijke naamvallen geeft, vertonen een strakke, onderling overeenkomende, opbouw. Iedere naamval wordt eerst numeriek benoemd en bij de *noemer* ("de eerste en Rechte Naemval") en *teeler* ("Tweede... en de eerste der vier, die Onrecht of Geboogen zyn") signaleren we weer het onderscheid tussen casus rectus en casus obliquus. Deze benoeming bij de *Teeler* treffen we binnen de bronnen die Moonen zelf noemt, alleen bij *Van Heule 1633* aan, waar het *tweede* geval de *eerste buiging* is. Bij de overige naamvallen ontbreekt een omschrijving vanuit de scheiding tussen casus rectus en obliquus.

Als derde element van de definities noemen we de relatie met het werkwoord zoals bv.: "De *Noemer* ... die, voor het Werkwoord henegaende" (blz. 84). Een dergelijke syntactische verwijzing treffen we aan in de definitie van de *noemer* en de *aenklager*. Een vierde element in de definitie is het mnemotechnische aspect dat *Vorlat 1975* voor talrijke Engelse grammatica's signaleert. Dit mnemotechnische aspect komt in alle zes de definities voor. We duiden in dit verband op omschrijvingen als: "het Vraagwoord, *Wie*, *Welke*, of *Wat* beantwoordende". Een vijfde aspect binnen de definities van de naamvallen is het semantische, waarvoor de *Twe-spraak 1584* voor het Nederlands de basis legde. Deze semantische aspecten komen in alle naamvaldefinities voor. Moonen zal deze semantische omschrijvingen uit de *Twe-spraak 1584* compileren met definitiefragmenten uit andere spraakkunsten.

Opvallend is voorts dat Moonen bij iedere definitie een omschrijving geeft die de verbindbaarheid met het lidwoord behelst. De verbogen vormen van het lidwoord zijn voor Moonen de *merktekens* (in zijn lijst met KUNSTWOORDEN (blz. **6r) vonden we slechts: 'Merktken des Meervouwen Getals, *Litera Characteristica Pluralis Numeri*') van de casus, met name in die naamvallen waar het woord zelf geen vormvariant kent. *Caron 1958:32*, noot 3 toont aan dat *Leupenius 1653* juist het lidwoord bij zijn beschouwing over casus loslaat. "Bedoelt hij deze, dan zegt hij het er bij" en "Eerst nu betreft hij deze - incidenteel - in zijn betoog" (blz. 32 noot 4). Moonen betreft de lidwoorden bij iedere definitie. Het is niet onmogelijk dat Moonen voorzag anders geen tegenargumenten te hebben voor een redenatie als in *Leupenius 1653* waar een drienaamvallensysteem werd voorgestaan op grond van een morfologisch standpunt. In ieder geval zal

Moonen binnen het *accidens declinatio* onomwonden toegeven dat de vormvarianten slechts te vinden zijn binnen het paradigma van de lidwoorden (*Nederduitsche Spraekkunst*, blz. 88, 92 en 93).

De verschillende aspecten van Moonens casusdefinities staan in het overzicht

figuur 1

	numeriek	recti- obliqui	relatie werkwoord	mnemo- technisch	seman- tisch	lid- woord
Noemer	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)
Teeler	(+)	(+)		(+)	(+)	(+)
Geever	(+)			(+)	(+)	(+)
Aenklager	(+)		(+)	(+)	(+)	(+)
Roeper	(+)			(+)	(+)	(+)
Neemer	(+)			(+)	(+)	(+)

van figuur 1. Na de definities geeft Moonen aan het slot van zijn hoofdstuk de omschrijving van de begrippen casus rectus en obliquus, analoog aan *Schottelius 1663 I:300*. Ook hier introduceert Moonen de relatie met de lidwoorden. Dit ontbreekt in *Schottelius 1663 I*.

Samenvatting

- 1). Moonen hanteert een overzichtelijke indeling voor het *accidens casus*. Dit systeem is gebaseerd op *Schottelius 1663 I*. De onderdelen zijn: a). de definitie van het *accidens* b). het aantal naamvallen c). de definities van de afzonderlijke naamvallen d). het onderscheid tussen casus rectus en obliquus.
- 2). Moonen hanteert een zesnaamvallensysteem, zoals de Latijnse traditie dat gewoon was en weet de morfologische tegenargumenten van *Leupenius 1653* te ontlopen door het lidwoord bij dit *accidens* te betrekken.
- 3). Uit de definitie van het *accidens* blijkt dat casus een morfologische aangelegenheid is. De definities van de afzonderlijke naamvallen daarentegen zijn allesbehalve een morfologische beschrijving.
- 4). Binnen de definities van de naamvallen blijken allerhande criteria gebruikt te zijn, nl.: a). numerieke elementen b). mnemotechnische elementen c). semantische elementen d). verwijzingen naar het lidwoord e). verwijzingen naar het werkwoord f). verwijzingen naar het onderscheid tussen casus rectus en obliquus.
- 5). Het mnemotechnisch element komt niet voor in de bronnen die Moonen noemt. Moonen introduceert dit onderscheid in de Nederlandse grammaticatraditie. De basis van het *semantische* element is gelegd door de schrijvers van de *Twe-spraack 1584*. De enige verandering van Moonen is de vervanging van *Baarer* met *Teeler* en *Ofneemer* met *Neemer*.
- 6). Het lidwoord is onlosmakelijk verbonden met het *accidens casus*.

INLEIDING

'Buiging' is de meest gangbare Nederlandse vertaling voor *declinatio*. *Declinatio* beschrijft een verdeling van woorden op grond van vormovereenkomsten in de naamvallen.

Dit *accidens* is nauw verbonden met *casus*, *numerus*, *genus* en *flexio*. In het vorige hoofdstuk is ter sprake gekomen dat er binnen de Nederlandse (maar daar niet alleen) grammaticale traditie geen consensus bestond over de inhoud van het begrip 'buiging'. Zo kan het zijn dat het begrip *declinatio* soms een zelfstandig *accidens* is, maar ook gebeurt het dat een grammaticus de verdeling van *nomina* in *declinatio*s onderbrengt in een meer algemeen *accidens* 'buiging', bv. in *K6k* 1649.

Over de ontwikkeling van het *accidens declinatio* in de Klassieke Oudheid raadpleegden we *Jeep* 1893:160 e.v. Noch *Jellinek* 1914, *Michael* 1970 en *Vorlat* 1975 besteden er aandacht aan.

DE TRADITIE

De Klassieke Oudheid

Jeep 1893:160 wijst op twee benaderingswijzen in de Klassieke Oudheid met betrekking tot het *accidens declinatio*: a). een ordening volgens de *nominatiefuitgang* en b). een ordening volgens de *genitiefuitgang*.

Jeep veronderstelt dat de ordening volgens de *nominatiefuitgang* de oudste methode was. Priscianus hanteerde deze werkwijze. *Jeep* verklaart de onvolledige, soms ronduit slechte ordening van de *nomina* onder meer uit het feit dat ons slechts bewerkingen uit latere tijden bewaard zijn gebleven van de grammaticale opvattingen uit de Oudheid. Voor de bewerkers van de grammatica's uit de Oudheid gold de indeling naar *declinatio*s als vanzelfsprekend; daarbij waren de teksten die bewerkt werden, van een 'untergeordneden Wissenschaftlichkeit', en het mag dan ook weinig verwondering wekken dat verschillende principes met elkaar vermengd werden. *Jeep* 1893:161 e.v. geeft een uitvoerige uiteenzetting over het werk van Priscianus, naar aanleiding van de indeling volgens de *nominatiefuitgang*. Priscianus ging uit van veertien *litterae terminales* voor de Latijnse *nomina*.

Het aantal *declinatio*s

Over het aantal *declinatio*s verschilden de grammatici in de Oudheid sterk van mening. *Jeep* 1893:168 laat zien dat het aantal varieerde van vier tot tien, zelfs elf *declinatio*s. Het meest gangbare echter was een ordening met vijf categorieën.

Met name Priscianus veranderde het systeem ten aanzien van de derde declinatie (vgl. *Jeep* 1893.170). Voorts had Priscianus voor deze declinatie nog een *Canon* opgesteld. *Jellinek* 1914 sprak binnen het accidens genus in een vergelijkbare situatie van een catalogus in *Clajus* 1578

Priscianus nam bij alle declinaties de afzonderlijke naamvallen door en trachtte een aantal regels te formuleren. Indien dat niet mogelijk was, besprak hij de afwijkende vormen. Met behulp van *accidentia* (casus, declinatio, genus en numerus) werd de flexie van de woorden besproken. De uitzonderingen trachtte Priscianus te beschrijven in *regulae generales* (*Jeep* 1893 171 "bestimmten Regeln") of in *regulae speciales* (bespreking van de "vorkommenden Erscheinungen").

De Duitse en Engelse grammaticale traditie

Als *Jellinek* 1914:222 een vergelijking maakt tussen de Duitse en Latijnse traditie, neemt hij van *Jeep* slechts de in de Klassieke Oudheid meest gangbare indeling in vijf declinaties over. Het doel van een declinatiesysteem moet zijn dat de afzonderlijke declinaties zelf geen afwijkingen kennen en dat ze, indien ze met elkaar worden vergeleken, scherpe afbakeningen vertonen. Binnen eenzelfde declinatie mogen geen woorden opgenomen zijn met afwijkende flexie-uitgangen en de verschillende declinaties mogen geen overeenkomende flexie-uitgangen hebben. Aan dit ideaal beantwoordt het Duitse vijfdeclinatiessysteem echter niet. Er zijn in het Duits aanmerkelijk minder vormvarianten dan in het Latijn en vele naamvaluitgangen in *verschillende* declinaties zijn gelijk aan elkaar.

Over het indelingsprincipe volgens welke men binnen het accidens declinatio moet werken, heeft aan het begin van de Duitse grammaticatraditie geen consensus bestaan. In *Albertus* 1573 bv. worden drie declinaties op grond van het wordeinde van de genitief enkelvoud erkend. *Oelinger* 1574 onderscheidt eveneens drie declinaties, maar maakt een onderscheid gebaseerd op de vorming van het meervoud. *Clajus* 1578 geeft vier declinaties, waarvan de eerste drie gebaseerd zijn op het genus simplex. De vierde omvat voornamelijk de adjectieven, die tot het genus omne gerekend worden, maar ook enkele zwakke mannelijke en onzijdige substantieven.

Doordat in *Clajus* 1578 geen onderscheid gemaakt wordt tussen de sterke mannelijke en onzijdige substantieven en doordat tevens binnen de afzonderlijke declinaties onderlinge verschillen opduiken, is het voor de grammaticus noodzakelijk binnen iedere declinatie verscheidene groepen te onderscheiden. Binnen deze onderverdelingen verschijnt de eigenlijke flexie in de vorm van paradigma's. *Ritter* 1616 past binnen het systeem van *Clajus* deze verandering toe: tot de vierde declinatie rekent *Ritter* alleen de adjectiva; tot de eerste declinatie rekent hij de zwakke mannelijke substantieven en tot de derde de onzijdige. Deze ordening houdt het binnen de Duitse traditie lang vol: ook *Schottelius* zal haar overnemen. In de eerste en derde declinatie geeft *Schottelius* de flexie van vier woorden. Alleen binnen de tweede declinatie onderkent *Schottelius* afzonderlijke groepen. Hij onderbreekt zijn betoog bij tijd en wijle met 'Regulen' waarvoor hij in het begin van zijn hoofdstuk de Latijnse term 'regulae generales' had gebruikt.

De Engelse traditie is minder bloemrijk. *Michael* 1970 gebruikt de term *declension* zowel in de betekenis van wat wij onder declinatio verstaan als

in de betekenis van flexie (vgl. *Michael 1970:138 en 350*). In Michaels vijfde hoofdstuk *Accidens* zoeken we tevergeefs naar declinatio als zelfstandig accidens. Een verklaring hiervoor is af te leiden uit *Vorlat 1975*. Vorlat besteedt één zin aan de klassieke traditie en betreft 'nominal declension' meteen op het werk van Linacre, Lily en Ramus. Op blz. 171 citeert zij de anonieme grammatica van 1706: "In English, as Nouns vary not their Cases, and have but one Ending in them all; so there can be but one Declension". Voor deze grammaticus is het criterium om een declinatie te onderscheiden het wordeinde van de genitief enkelvoud.

Het weinig populaire accidens 'declension' onderscheidt in het werk van *Gill* de nomina in drie declinaties. De indeling is gebaseerd op de meervoudvorming. Op datzelfde principe is de indeling van *Jonson* gebaseerd, maar hij komt tot twee declinaties, *Stirling* tot vier. Al deze grammatica's zijn echter van na 1706, het jaar waarin de *Nederduitse Spraakkunst* verscheen. Binnen de Engelse grammaticale traditie zijn deze spraakkunsten een voorbeeld hoe 'taalwerkelijkheid' soms leidt tot vereenvoudiging van grammaticale opvattingen, ook binnen traditionele (school)grammatica's.

Samenvatting

Het accidens declinatio kende in de Klassieke Oudheid in ieder geval twee ordeningsprincipes: 1). volgens de uitgang van de genitief enkelvoud 2). volgens de uitgang van de nominatief enkelvoud.

Binnen het systeem van de nominatiefuitgang gaf Priscianus een ordening van veertien *litterae terminales*. Bovendien werden de uitzonderingen beschreven óf in algemene regels (*regulae generales*) óf gepresenteerd in opsommingen: *regulae speciales*.

Voor de selectie op grond van de genitiefvorm enkelvoud leidde tot wat wij noemen declinaties. Het aantal declinaties varieert van vier tot elf.

Binnen deze opvatting over declinatie, gebaseerd op de genitiefvorm, keert het oudere uitgangmodel gebaseerd op de nominatief weer terug. Priscianus voegde er ook nog een *Canon* aan toe en besprak alle uitzonderingen, waarbij hij, indien mogelijk, tot *regulae generales* wilde komen.

De Duitse grammaticale traditie toont in de meeste spraakkunsten een vijfdeclinatiessysteem, dat aan de Latijnse grammaticatraditie is ontleend. Een enkele grammaticus zal voor het Duits een driedeclinatiessysteem propageren (bv. *Albertus 1573*) of een vierdeclinatiessysteem (bv. *Clajus 1578*).

De Engelse grammaticale traditie is minder rijk aan declinatiesystemen. Het enige argument om tot een systeem te komen dat meer dan één declinatie kent is de werkwijze die de *meervoudsvorming* als uitgangspunt neemt. Alleen dan is het voor het Engels mogelijk twee tot vier declinaties te onderkennen.

De Nederlandse traditie

De Twee-spraack 1584

De Twee-spraack 1584 schenkt geen aandacht aan het accidens declinatio in de betekenis van woordklasse. *Dibbets 1985:458* meent dat er mogelijk

slechts twee buigingsgroepen erkend worden: "één voor de (mannelijke en vrouwelijke) *de*-woorden, één voor de (onzijdige) *het*-woorden".

Van Heule 1625

Van Heule geeft geen definities van het accidens declinatio. Hij behandelt op blz. 26 e.v. de "Buyginge der Zelfstandige woorden". Uitgangspunt is voor Van Heule de genitiefvorm. Van Heule maakt in een *Behalven* een uitzondering op deze regel voor de vrouwelijke nomina: deze "veranderen in geen Geval" (i.e. naamval, fs).

Er volgt dan een aantal regulae generales die de uitzonderingen omvatten van woorden die geen genitief-s in het enkelvoud verdragen. Op het eind van blz. 27 treffen we in *Van Heule 1625* opvattingen over de "Latijnsche Buygingen/ in het Nederduyts", die voor "Veele Geleerden" een "cieraet" zijn. Maar niet iedereen heeft kennis van het Latijn. Van Heule werpt de vraag op of het zinvol is "Griekse ende de Hebreuse Buygingen" in het Nederlands te behouden. Behalve het Latijn kent hij geen talen die vreemde woorden inclusief hun oorspronkelijke declinatie overnemen. Daarom besluit Van Heule de leenwoorden volgens de Nederlandse wijze te verbuigen. "De bleef (*Caron 1953a:28 noot 6: het overblijfsel*) van de Buygingen der Zelfstandige woorden" is een indeling van de naamwoorden naar *genus*.

Na de paradigma's over enkelvoud en meervoud verschijnt er op blz. 29 nog één algemene regel ten aanzien van de vorming van de datief enkelvoud onzijdig.

Van Heule 1633

In 1633 heeft Van Heule zijn grammatica met name op het punt van de 'buyginge' herzien. Hij geeft op blz. 50 naar Duits voorbeeld de indeling van naamwoorden in drie declinaties. *Dibbets 1981:22 noot 128* vermoedt dat *Clajus 1578* aan deze indeling ten grondslag ligt. Opmerkelijk is dat de verdeling van de nomina in *declinaties* geschiedt op basis van het *genus* van een woord en niet zozeer op basis van de onderling overeenkomende *vormvarianten*.

Na de definitie van declinatio volgen de afzonderlijke declinaties, met hun regulae generales, paradigma's en een beschrijving van de uitzonderingen, die bij het vrouwelijk en onzijdig in margine 'anomala' genoemd worden.

Het onderdeel over 'buyging' sluit Van Heule af met een beschrijving van de 'buyginge der vreemde namen'. We treffen hier uitsluitend regulae speciales aan; uit de eerste kunnen we de algemene regel opmaken: de genitief enkelvoud wordt gevormd door toevoeging van de -s.

De regula specialis wordt gegeven volgens een retrograde systeem, dat nauw aansluit bij de door Priscianus gebezigde indeling (zie in dit hoofdstuk de paragraaf over de Klassieke Oudheid) en dat ook bij het accidens genus reeds ter sprake was gekomen: eerst de woorden met een vocaal, vervolgens de woorden met een consonant op het wordeinde.

Kók 1649

In hoofdstuk 6.7. Casus is bij de bespreking van Kóks spraakkunst al ter sprake gekomen, dat Kók voor het accidens declinatio de term *voor-neeme Buighing* bezigt. *Kók 1649* geeft geen inhoudelijke definitie van het accidens declinatio, maar volstaat op blz. 20 met de opmerking dat deze 'buighing' *dryerley* is. Ook bij Kók vinden we een indeling in *declinaties* op basis van het woordgenus. *Dibbets 1981:22 noot 128* wijst op de overeenkomst met

Van Heule 1633. Kók geeft slechts drie paradigma's in het enkelvoud. Er zijn geen algemene regels noch beschrijvingen van afwijkende vormen.

Leupenius 1653

In hoofdstuk 6.7. Casus is uiteengezet, dat het casusprobleem voor *Leupenius 1653* een strikt *morfologische* beschrijving is. Op grond van de vormvarianten in de paradigma's van blz. 45 is derhalve binnen de nomina geen onderscheid meer te maken: over alle drie de genera verschijnt er een genitief -s en een datief -e. Het is niet onmogelijk dat er naar *Leupenius'* opvatting slechts één declinatie bestaat.

Samenvatting

De Nederlandse traditie laat twee beschrijvingsmodellen zien in verband met het accidens declinatio. Allereerst menen we bij de *Twe-spraak 1584* een morfologisch onderscheid aan te treffen dat zou kunnen resulteren in twee declinaties: die van de *de-* en de *het*woorden. Morfologisch is ook het 'buiging'-concept in *Leupenius 1653*; op morfologische basis kan uit het door *Leupenius* gegeven paradigma verondersteld worden dat hij maar één declinatie onderkent.

Hier tegenover staat een beschrijvingsmodel dat we aantreffen in *Van Heule 1625*, *Van Heule 1633* en *Kók 1649*. De nomina worden verdeeld in declinaties, niet op basis van onderling overeenkomende vormvarianten, maar op grond van het woordgenus. Op deze manier is er sprake van drie declinaties. Voor Kók is daarmee het accidens declinatio afgehandeld. *Van Heule 1625* en *Van Heule 1633* zijn aanmerkelijk uitvoeriger: zij geven zowel regulae generales (bv. de algemene regel dat de genitief wordt gevormd door toevoeging van een -s) als regulae speciales. Hier zagen we dat een retrograad ordeningsstelsel werd gebruikt zoals we dat ook hadden gesignaleerd in verband met het accidens genus. Opvallend is dat het begrip 'vierde declinatie' voor de bijvoeglijke naamwoorden (dat in de Duitse grammaticale traditie regelmatig voorkomt) niet besproken wordt in deze Nederlandstalige spraakkunsten. Zo de grammatici al aandacht besteden aan de verbuiging van het adjectief, dan is dat opnieuw vanuit een driedeling, gebaseerd op het accidens genus. We bespreken dit aspect van de buiging in hoofdstuk 6.9. De verbuiging van het adjectief.

MOONEN EN HET ACCIDENS DECLINATIO

Evenals *Kók 1649* verzuimt ook Moonen een definitie van het begrip *Buiging* te geven als hij in zijn spraakkunst overgaat tot de bespreking van het accidens declinatio. Moonen volstaat met de vaststelling dat het Nederlands drie 'buyingen' kent. Deze indeling is gebaseerd op het woordgenus.

Weliswaar hanteert Moonen het begrip 'buying' zowel voor het onderscheid naar woordklasse (declinatio) als voor de paradigma's, (flexio) maar in de praktijk is de behandeling van de 'buiging' in de betekenis van declinatio duidelijk gescheiden van de flexie. Als Moonen op blz. 86 spreekt over de

drie *Buygingen* duidt hij op drie *declinaties*. het accidens *declinatio*. Deze *declinaties* worden gedefinieerd met verwijzingen naar 1). het accidens *genus* en 2). de verbindbaarheid met bepaalde vormen van de lidwoorden.

Moonen volgt hierin *Schottelius 1663 I 301*, al wijst de Duitse *grammatica* slechts op de verbindbaarheid met het *bepaalde* lidwoord en het woordgenus. In hoofdstuk 6.7. Casus is aan deze verbindbaarheid reeds aandacht besteed. We zagen dat op deze manier, samen met het gebruik van het voorzetsel 'van' voor de ablatief, weer enige vormvarianten binnen een zesnaamvallensysteem vertoond kunnen worden.

Alvorens de flexie gegeven kan worden, komt er een aantal opmerkingen waarvan, met uitzondering van de eerste, we de naam lezen op blz. 87 regel 13: "algemeene Stellingen". Moonens eerste opmerking geldt de onverbuigbaarheid van eigennamen als deze eigenaam een bepaling is bij een substantief, bv. *De stat Deventer*. In de door Moonen geraadpleegde bronnen hebben we geen overeenkomstige passage kunnen vinden. In de door ons geraadpleegde secundaire literatuur wijst alleen het citaat van Wilkins in *Vorlat 1975:150* op dit probleem: "But because the following Substantive is not always governed by that which precedes; as *Urbs Roma, Rhenus Fluvius, Taxus arbor*, &c. therefore 'tis proper to have a Particle or Preposition for it".

Moonens *algemeene Stellingen* zijn drie in getal. In grote lijnen zien we hier het werk van *Schottelius 1663 I* vertaald, al verwerkt Moonen tevens bevindingen uit de beide *grammatica's* van Van Heule.

Alvorens Moonen in het tiende kapittel (blz. 47 e.v.) over de woordsoort lidwoord komt tot de eigenlijke paradigma's, had hij, geïnspireerd door *Schottelius 1663 I.227*, eveneens *Regels* gegeven. *Schottelius 1663 I* noemt ze in het begin van het hoofdstuk over het lidwoord echter niet *regulae generales* zoals op blz. 300, maar: *Observationes*. Moonen is bij beide woordsoorten consequenter: hij geeft in beide gevallen éérst *regels*, pas dan de paradigma's. *Schottelius 1663 I:227* gaf de paradigma's en daarop volgend de 'Regulen' terwijl op blz. 302 e.v. de 'allgemeine Regulen' in de meeste gevallen weer met de paradigma's volgen. De eerste stelling van Moonen op blz. 87 spreke voor zichzelf: "De *Noemer*, *Aenklaeger* en *Roeper* zyn alomme en in beide Getallen gelyk". Deze regel troffen we in een eerder stadium aan als vierde regel bij de woordsoort lidwoord, op blz. 46. Het valt op, dat de regel geformuleerd op blz. 87 een letterlijke vertaling is van *Schottelius 1663 I*, terwijl we een soortgelijke regel in het Duitse werk missen als we de 'Regulen' van blz. 227 e.v. in het hoofdstuk over het lidwoord erop naslaan. Ook *Leupenius 1653:43* signaleert de vormovereenkomst. Maar we hoeven er niet aan te twifelen dat Moonen zich in dezen methodisch op *Schottelius 1663 I* baseert. Een soortgelijke situatie doet zich voor ten aanzien van regel 5 op blz. 46. Deze regel vertoont inhoudelijk veel overeenkomst met regel twee van blz. 87. Op blz. 87 wordt de overeenkomst nog gemeld met de genitief meervoud. Deze tekst is nagenoeg letterlijk uit *Schottelius 1663 I* vertaald.

In hoofdstuk 6.7. Casus zagen we hoe met name *Leupenius 1653* het aantal naamvallen terugbracht tot drie, omdat *Leupenius* zich op een *morfologisch*, niet op een *semantisch* standpunt stelde. In datzelfde hoofdstuk bleek dat Moonen het aantal naamvallen conform de Latijnse traditie handhaafde op zes, omdat het morfologisch standpunt van *Leupenius* hem blijkbaar niet overtuigde. Door de verbinding met het lidwoord en het voorzetsel 'van' binnen zijn bespreking van casus te brengen komt Moonen tot zes naamvallen.

Op blz. 88 wordt dit standpunt expliciet geformuleerd onder regel drie. Het is een bijna letterlijke vertaling van *Schottelius 1663 I.304*.

De afhankelijkheid van de lidwoorden geldt voor alle naamvallen van woorden die in het meervoud op -en eindigen en voor de genitief, datief en ablatief van de woorden die volgens Moonen twee vormen voor het meervoud kennen. *Hermkens 1973.48* zegt hierover: "Substantieven op -er krijgen een speciale regeling voor het meervoud: de vaders, der vaderen, den vaderen, de vaders, o vaders, van de vaders of vaderen. Deze differentiatie is verzonnen door de Letterkunstige vergadering (1622). Van Heule, Ampzing, Moonen, Sewel, Nyloe en Elzevier hebben ze overgenomen. Op het eind van de achttiende eeuw is ze losgelaten". *Hermkens* verwijst in een voetnoot naar *Zwaan 1939 263* Zwaan bespreekt dit probleem bij De Hubert regel 101: vaders, vaderen. Het blijkt dat De Hubert deze differentiatie niet ontleend kan hebben aan de *Twe-spraack 1584* Deze differentiatie signaleert Schonfeld voor het werk van Hooft, evenals van Vondel. "Opmerkelijk is het streven van de 17de-eeuwse grammatici, gevolgd door Hooft en Vondel" (*Schonfeld 1964(7):124*). Zwaan had de differentiatie ook genoteerd bij aantekeningen van de Statenbijbelvertalers en bij Ampzing. Hij komt op blz. 262-263 van zijn dissertatie tot de volgende bevinding: "Uit de overeenstemming tusschen De Hubert, Hooft, Vondel, valt af te leiden, dat we hier waarschijnlijk te doen hebben met een besluit van de Letterkunstige Vergadering. ... De Letterkunstige Vergadering maakte van de tweeerlei uitgang gebruik, om *bewust* de casus te differentieëren. Duidelijk komt dit uit bij Van Heule, De Hubert's leerling". Zwaan vermeldt o.a. nog Nyloe, Moonen en Sewel, waarbij *Leupenius 1653* nog toegevoegd kan worden. *Kók 1649* besteedt aan deze differentiatie geen aandacht.

Moonen noemt deze differentiatie terloops op blz. 88. De meervoudsvorming met differentiatie wordt expliciet behandeld op blz. 91 en 92. Binnen de declinatie van de mannelijke woorden moet ook Moonen, evenals *Schottelius 1663 I*, twee verschillende groepen geven. *Jellinek 1914* merkt naar aanleiding van *Clajus 1578* op dat het noodzakelijk bleek binnen een declinatie afzonderlijke groepen te geven, omdat de grammatici het onderscheid nog niet maken in o.a. sterke en zwakke substantieven. *Schottelius 1663 I* maakt bij de vrouwelijke substantieven expliciet categorieën, bij de mannelijke declinatie is het onderscheid impliciet aanwezig. Moonen maakt op blz. 91-92 een overeenkomstige onderverdeling expliciet: *Hemel* en *Mensch* hebben in alle meervoudige naamvallen -en; *Man* en *Burger* kennen in het meervoud de differentiatie tussen enerzijds -s in de *Noemer*, *Aenklaeger* en *Roeper* en anderzijds -en in de *Teeler*, *Geever* en *Neemer*.

Hermkens 1973 maakte zijn opmerking naar aanleiding van de differentiatie die het eerst bij De Hubert opduikt. Voor Moonen, een kleine honderd jaar na De Hubert, is de differentiatie een vaststaand gegeven dat nog toegespitst kan worden, en we vinden door heel het hoofdstuk heen uitbreidingen, bv. op blz. 92: mannelijke substantieven (o.a. woorden op -er) en op blz. 100 voor de vrouwelijke, op blz. 105 voor onzijdige substantieven. Opmerkelijk is in dit verband de omzichtig geformuleerde differentiatie bij de eerder gemelde onregelmatige meervoudsvorming van neutra als *kind*, *kleet*, *kalf*, *lam*: "hoewel wy (hiervan) liever oordeelen, dat de Uitgangen in ERS tot den Noemer, Aenklaeger en Roeper, en in EREN tot den Teeler, Geever en Neemer alleen behooren" (blz. 105).

De paradigma's van de eerste declinatie

Deze paradigma's (blz. 88-89) vertonen nauwe overeenkomst met die uit *Schottelius 1663 I:304*; alleen het Duitse *Stab* is vervangen door *Man*; de buigingsvormen van *Der Mann* had Schottelius al gegeven bij zijn eerste 'Allgemeine Regul' op blz. 302. Analooeg eveneens aan *Schottelius 1663 I* volgen na de paradigma's weer regels, opmerkingen of toelichtingen. Zo verwijst *Schottelius 1663 I:305* bij de eerste regel naar de eerder gegeven "Allgemeinen Regul", die aan de declinaties voorafging. Ook deze is een regula generalis. De overige regels van Moonen zijn regulae speciales, die de afzonderlijke problemen per declinatie trachten te vatten. In dit hoofdstuk hebben we de overeenkomstige werkwijze van *Schottelius 1663 I* reeds beschreven.

Binnen de bespreking van de genitief op -s (blz. 89) keert het retrograde ordeningssysteem weer terug, zoals we dat hadden gezien bij *Van Heule 1633*. We zagen bij hoofdstuk 6.5. Genus dat de regulae generales en regulae speciales niet altijd op de juiste wijze gehanteerd werden. Als Moonen als compiler te werk gaat, worden meer dan eens verschillende uitgangspunten vermengd. Sommige opmerkingen zouden we verwachten bij de eerder gegeven 'Algemeene Stellingen'. Maar het is niet onmogelijk dat Moonen deze plaats koos omdat het een 'algemeene regel' betreft die slechts voor één declinatie opgaat. Na de paradigma's van de eerste declinatie neemt Moonen op blz. 89 nog slechts de regel betreffende de genitief-s over uit *Schottelius 1663 I* die hij dan uitbreidt met de regels voor de vorming van de genitief van eigennamen: we mogen aannemen dat Moonen dit alles heeft ontleend aan *Van Heule 1633*, waar we niet alleen de methode van het retrograde orderingsprincipe terugvinden, maar ook talrijke voorbeelden. Alleen de *plaats* waar beide grammatici het onderwerp beschrijven, is verschillend.

Op blz. 91 regel 12 gaat Moonen over tot de beschrijving van de datief- en ablatiefvorming. Hierover is hij erg kort: deze naamvallen kennen in "zommige Naemwoorden" een vormvariant: + e of + verdubbeling van de slotconsonant + e. Geen datief- c.q. ablatiefvorming treedt op bij woorden die uitgaan op -el, -em, -en, -er, -ing, -ling, en -aer: opnieuw een (niet helemaal consequent doorgevoerde) retrograde opsomming.

Vervolgens bespreekt Moonen in regel 27 de meervoudsvorming met allereerst de differentiatie zoals die voor alle declinaties als algemene regel was besproken. Moonen omschrijft eerst de *vorming* van de differentiatie. Dan geeft hij aan bij welke woorden dit verschijnsel optreedt: bij woorden op -er, -aer, -el en -em. Bepaald overtuigend is het betoog echter niet. Waarom een woord als *Man* bv. hier ook toe behoort, vermeldt Moonen niet.

De tweede declinatie

Op blz. 92 volgt de beschrijving van de tweede declinatie. De globale opzet van dit onderdeel is: 1). regulae generales, 2). paradigma's van de subklassen, en 3). regulae speciales: uitzonderingen.

Ook hier heeft Moonen zijn werkwijze ontleend aan *Schottelius 1663 I:308* e.v. Bij de declinatie van de vrouwelijke woorden treden het duidelijkst

onderverdelingen op. Deze categorisering is in hoge mate door *Schottelius 1663 I* bepaald. *Jellinek 1914:226* laat zien dat *Schottelius 1663 I* zich op *Clajus 1578* baseert. Schottelius onderscheidt in de tweede declinatie drie groepen. De eerste bevat woorden met een consonant in het wordeinde; in het enkelvoud kennen deze woorden geen flexie; het meervoud wordt gevormd door toevoeging van -e. De tweede groep betreft substantieven op -e. In het Duits treden dan vormvarianten op in de genitief en datief enkelvoud en in alle meervoudsvormen: -en. De derde groep bij *Clajus 1578* zijn abstracta en tijdsaanduidingen op -e, in het enkelvoud zonder flexie, in het meervoud -en. In deze derde groep brengt *Schottelius 1663 I:311* alle vrouwelijke afgeleide substantieven onder. Deze kennen in het enkelvoud geen vormvarianten, het meervoud wordt gevormd door toevoeging van -en. Volgens Schottelius kunnen afgeleide naamwoorden binnen deze declinatie ter sprake gebracht worden. Dit lezen we in *Schottelius 1663 I:308* in een inleidende opmerking op de algemene regel over de uitgangen van de afleidingen gegeven. Moonen vertaalt deze regel letterlijk op blz. 92 regel 28, met dien verstande dat hij de Duitse uitgangen vervangt door Nederlandse. Hierna volgt de algemene regel over de flexie van de 'Stamnaemwoorden' (Schottelius: 'Stammworter') en de eerste paradigma's, waarvan we 'Bank' in het werk van Schottelius terugvinden.

De hierop volgende regula specialis die de afwijkende vormen op de algemene regel voor de 'Stamnaemwoorden' geeft, is naar alle waarschijnlijkheid eigen werk van Moonen. Hij hanteert hier de werkwijze die hij - met *Schottelius 1663 I* als voorbeeld - al bij de mannelijke substantieven had toegepast. De lijsten van woorden hebben we vergeleken met de woordencatalogus bij het accidens genus. Van de 181 woorden troffen we de volgende binnen de genuscatalogus van blz. 62-77 niet aan: *beurs, koorts, lamp, haven, kim, Faem, muzyk, nederlaeg, pruik*. De bespreking van de klassen binnen de tweede declinatie wordt afgesloten met een opsomming van woorden die niet beantwoorden aan één van de uitzonderingsregels; in feite gaat het dan om woorden die op regelmatige wijze de flexie ondergaan op grond van de eerste algemene regel.

Op blz. 95 vinden we de algemene regel voor de tweede groep van de tweede declinatie en de paradigma's die hierbij behoren. Overeenkomstig *Schottelius 1663 I:310* verschijnen hier de vrouwelijke substantieven op -e, meervoud -en.

De categorisatie binnen de tweede declinatie was noodzakelijk in verband met *vormvarianten* in genitief, datief en ablatief. De eerste groep kent geen enkele afwijking, de tweede groep kent in de tweede, derde en zesde naamval de toevoeging van -e. De derde groep is noodzakelijk omdat we hier in de tweede, derde en zesde naamval nog een derde vormvariant tegenkomen: verdubbeling van de slotconsonant en toevoeging van -e.

De derde declinatie

De derde declinatie behandelt Moonen vanaf blz. 103. De inleidende *regulae generales* komen uit *Schottelius 1663 I*. De Duitser vermeldt 'Volk' en 'Jahr' op blz. 314 en 315, Moonen gebruikt op blz. 103 *Hooft, Volk* en *Jaer*.

Na de paradigma's geeft Moonen op blz. 103 de *regulae speciales* met opnieuw op de eerste plaats de vorming van de genitief enkelvoud.

De tweede regel betreft de vorming van de datief enkelvoud. Deze is volgens Moonen uit het Hoogduits overgenomen en doet zich niet voor bij alle woorden. Er volgt een retrograde woordenlijst die ook in dit geval te herleiden is op de eerder door Moonen gegeven catalogus bij het *accidens* genus. De aanvullingen betreffen de woorden *Bekken*, *verken*, *kussen*, *zegel* en de *Verkleende Naemwoorden*. Het is niet onmogelijk dat Moonen dit aan *Van Heule 1633:54* heeft ontleend. Opmerkelijk is de een-na-laatste alinea van blz. 104. Moonen vraagt zich af of de derde-naamvalsform niet beter achterwege gelaten kan worden: de buitenlanders zouden daar namelijk zeker mee gediend zijn. Enig voorbehoud omtrent de datievorm maakt ook *Van Heule 1633:54*, maar Van Heule gaat in zijn commentaar niet zo ver dat er zelfs sprake kan zijn van het "geheel en al te verwerpen".

Aarzelde Moonen bij de verwerping van de datief *Den Hoofde*, de accusatief *den vleesche* en *tot dien einde* wordt zonder meer verworpen. Een verklaring geeft Moonen niet, het is *nootwendigh* zo.

De vierde *regula specialis* beschrijft de uitzonderingen bij de vorming van het meervoud, (blz. 105 regel 4 e.v.) verdeeld in 'regelmaatige' en onregelmatige ("wyken in het Meervouwige Getal van de Buiging af", blz. 106). Wat we hier aantreffen is in feite een bewerking van het materiaal zoals we dat in *Van Heule 1625:32*, *Van Heule 1633:54* en de *Nieuwe Nederduitsche Spraekkonst 1688:26* aantreffen. Onregelmatig meervoud met mogelijkheid tot differentiatie, soms zelfs drie meervoudsvormen is bv. blad: bladen, bladers en bladeren (blz. 106).

Alle woorden die Moonen noemt zijn op de beide spraakkunsten van Van Heule en de *Nieuwe Nederduitsche Spraekkonst 1688* terug te voeren; iets nieuws voegt hij er niet aan toe.

Op blz. 106 besteedt Moonen aandacht aan de algemene problematiek van de meervoudsvorming door alle drie de declinaties heen. Hij formuleert de meervoudsvorming in een zestal regels. Hier vinden we de *regulae speciales* die we bij het *accidens numerus* verwacht hadden. In hoofdstuk 6.6. Numerus hebben we beschreven dat Moonen het model van Vossius hanteert en in dit model een compilatie plaatst uit *Schottelius 1663 I*, *Van Heule 1625*, *Van Heule 1633* en *Leupenius 1653*.

De onregelmatigheden bij de meervoudsvorming, door *Jellinek 1914* voor de Duitse grammatica in verschillende paragrafen beschreven, komt in de spraakkunst van Moonen aan het slot van het *accidens declinatio* ter sprake. Eerst in dit zeventiende kapittel komt Moonen tot de presentatie van de vormvarianten van een bepaald woord. Moonen reglementeert in zijn kapittel over het *accidens declinatio* de vormvarianten die zich per woord kunnen voordoen. Deze varianten worden bij de flexie van de declinaties getoond. De afwijkende totstandkoming van het meervoud wordt bij het *accidens declinatio* gegeven, omdat het *vormvarianten* betreft die uit de paradigma's afgelezen kunnen worden. De regels voor de meervoudsvorming (blz. 106 e.v.) worden gegeven volgens een retrograad systeem.

Er volgt ter afsluiting van het hoofdstuk nog een alfabetische lijst uitzonderingen en opnieuw de regel dat de -f, -s en -t in de auslaut veranderen in -d, -v en -z als het meervoud gevormd wordt.

SAMENVATTING

De Klassieke Oudheid kende ten minste twee ordeningsprincipes om nomina op grond van onderling overeenkomende vormvarianten in te delen in declinaties: het principe was veelal de genitief enkelvoud of de meervoudsvorming. Het aantal declinaties varieerde van vier tot elf. Een indeling in vijf declinaties was het meest gangbaar.

De Duitse grammaticale traditie neemt het meest gebruikelijke - Latijnse - vijfdeclinatiesysteem over, maar vertoont intern vrij veel verschillen; uiteindelijk wordt een declinatie-indeling op grond van het *woordgenus* het meest gebezigd.

In de Nederlandse traditie is van de Engelse werkwijze (die nl. slechts declinaties kan onderkennen als de vorming van het meervoud criterium is) geen invloed uitgegaan. We kunnen ten aanzien van de eerste Nederlandse spraakkunsten twee groepen onderscheiden: enerzijds is het niet onmogelijk om in de *Twe-spraack 1584* en *Leupenius 1653* op basis van *morfologische criteria* een (*Leupenius 1653*) of twee (*Twe-spraack 1584*) declinatie(s) aan te nemen, anderzijds ontwikkelen *Van Heule 1625*, *Van Heule 1633*, en *Kók 1649* een declinatiesysteem op basis van een semantisch criterium, aangezien zij de declinaties opstellen op basis van het woordgenus. Binnen de bespreking van het accidens declinatio verschijnen ook hier *regulae generales* en *speciales* voor het beschrijven van de afwijkende vormvarianten.

Moonen bouwt voort op deze tweede richting in de Nederlandstalige grammaticale geschriften: ook hij onderscheidt declinaties op basis van het woordgenus. Moonens kapittel over declinatio is een mooi voorbeeld van herschikken, compileren en aanvullen. Een en ander is met grote kennis van zaken geschied.

Twee aspecten verdienen nadere aandacht. Enerzijds volgt Moonen de Nederlandse traditie, waarin Van Heule het grote voorbeeld voor hem is geweest: Moonen erkent geen vierde declinatie, in tegenstelling tot *Schottelius 1663 I*. Maar in de uitwerking van zijn kapittel werkt Moonen weer conscientieus het model van zijn Duitse voorbeeld uit. Dit is niet alleen af te leiden uit de definities van de afzonderlijke declinaties. Ook vonden we talrijke woorden als voorbeelden in de paradigma's eveneens in *Schottelius 1663 I*. Belangrijker echter is de opzet van het hele betoog: definitie, *regulae generales*, paradigma's, *regulae speciales*, volgende declinatie: zo ging ook de Duitse grammaticus te werk. De vele vormvarianten die Moonen binnen de tweede declinatie weet te onderscheiden, brengt hij in kaart naar het Duitse voorbeeld.

Er is nog een tweede aspect dat onze aandacht verdient. Het accidens declinatio wordt voor Moonen het sluitstuk om per paradigma alle mogelijke afwijkende vormen te beschrijven, zo mogelijk in regels (*regulae generales*), anders in opsommingen. Het accidens declinatio is voor hem de apotheose: alle voorafgaande kapitels hadden verschillende eigenschappen van woorden besproken die tot vormvarianten konden leiden. We zien waartoe de accidentia leer kan leiden: een evenwichtige uiteenzetting over alle mogelijke vormvarianten, die Moonen terecht op blz. *3v noemt "overvloedig en ryk". Het ging Moonen geenszins om een reductie van het aantal mogelijke woordvormen, in tegendeel. Hij was dan ook niet geïnteresseerd in de mogelijkheden die hem in *Van Heule 1633* en *Leupenius 1653* werden aangeboden om het aantal vormen te reduceren. Deze behoefte om zoveel mogelijk vormen te geven verklaart ook waarom Moonen zo

gemakkelijk semantische en morfologische criteria door elkaar gebruikte: ze stonden steeds in dienst van de uiteindelijke flexie, veel minder dan dat ze werden gebruikt om op zo eenvoudig mogelijke wijze een woordvariatie te beschrijven die uitsluitend de relevante varianten voortbrengt.

PLAATSBEPALING

Geen van de Nederlandstalige grammatica's die Moonen geraadpleegd heeft, besteedt zo veel aandacht aan het nomen adjectivum als de *Nederduitsche Spraekkunst*. Moonen wijdt acht pagina's aan dit onderdeel, terwijl bv. *Van Heule 1633* met drie bladzijden volstaat. Voorts is opmerkelijk, dat Moonen ten aanzien van dit onderdeel van de etymologia geen enkele steun meer kon putten uit zijn Duitse bron: *Schottelius 1663 I* volstond met de behandeling van het adjectief in hoofdstuk 6.3. Motio. Ook in dit opzicht had Moonen het systeem van Schottelius overgenomen maar Schottelius besteedt in het tiende hoofdstuk (blz. 301 en 316) over het accidens declinatio slechts één alinea aan de buigingsvormen van het adjectief: de mededeling dat alle adjectieven een *vierde declinatie* vormen: de lezer wordt verwezen naar Capittel V, over het accidens motio, als men de vormvarianten wil zien in "vollige Anweisung" (blz. 316). De verbuiging van het adjectief is voor Schottelius een verschijnsel dat gebaseerd is op de *semantiek*: het *genus* van het adjectief verandert en deze verwisseling van genus wordt geregeld met behulp van het accidens *motio*. Voor Moonen is de buiging van het adjectief een *morfologische* aangelegenheid en hij brengt de buiging als een slotstuk van het accidens declinatio van het nomen, als alle relevante accidentia ter sprake zijn gebracht.

DE WERKWIJZE VAN MOONEN

Reeds in het elfde kapittel, blz. 47 e.v. van de *Nederduitsche Spraekkunst*, was aandacht besteed aan het bijvoeglijk naamwoord.

In hoofdstuk 6.2. Species, Figura en Qualitas zagen we bij het accidens qualitas dat in de loop van de tijd het adjectief een meer eigen plaats gaat innemen in de etymologia.

Een zelfstandige woordsoort is het adjectief nog niet bij Moonen. De woordsoort nomen werd met een divisio verdeeld in *Zelfstandighe* en *Byvoeglyke naemwoorden*.

Aan het slot van dit elfde kapittel (blz. 44) volgt allereerst de definitie van het adjectief. De opzet van de slotalinea's is als die in *Schottelius 1663 I*; de definities zijn op dezelfde wijze geordend als bij het substantief: allereerst de syntactische verbindbaarheid met het lidwoord, vervolgens het onderscheid van het accidens species de adjectieven zijn of *oorspronkelyk* of *afgeleidt*. Ook deze 'definities' zijn ontleend aan *Schottelius 1663 I*.

Het twaalfde kapittel over het accidens motio maakte het Moonen mogelijk het aantal genera te beperken tot drie. De nomina kennen niet meer een genus omne, dubium of promiscuum, maar worden in iedere concrete situatie naar genus beoordeeld. Wisseling van woordgenus resulteert niet in begrippen als bv. genus promiscuum, maar komt aan de orde bij de bespreking van het accidens motio. Na de bespreking van het accidens declinatio voor het substantief neemt Moonen op blz. 109 van zijn spraakkunst weer de leidraad op die hij op blz. 53-54 had losgelaten. Daar

had hij al enige aandacht besteed aan de buiging van het bijvoeglijke naamwoord *goet*. Nadat in de kapitels dertien tot achttien aandacht was geschonken aan de *accidentia casus* en *declinatio*, waren volwaardige, onderling contrasterende paradigma's van de *nomina* mogelijk. Op blz. 109 ordent Moonen zijn bevindingen over het adjectief op een wijze die door de grammaticale traditie met name voor het substantief was bepaald. De relevante *accidentia* zijn: *declinatio*, *casus*, *genus* en *numerus*. Daarmee kunnen de vormvarianten in paradigma's worden gepresenteerd. De werkwijze is een precieze copie van die van het *accidens declinatio* van het substantief. We zien hier eerst de *regulae generales* en *speciales*, vervolgens de paradigma's per *declinatio* van het substantief en tot slot de paradigma's van de gesubstantiveerde adjectieven. De belangstelling voor vormvarianten zoals we die bij Moonen zagen tijdens onze bespreking van het *accidens declinatio*, blijkt ook hier Moonens belangrijkste drijfveer.

DE ORDENING VAN DE REGULAE GENERALES EN SPECIALES

Ook deze *regulae generales* en *speciales*, die vooraf gaan aan de paradigma's, blijken te zijn geordend volgens een retrograad systeem: eerst de ordening van adjectieven met een klinker in de auslaut, dan die met een medeklinker in de auslaut. De regels zijn echter minder strikt gescheiden naar ordeningsprincipe dan we in de *Nederduitse Spraakkunst* gewend zijn. Moonen schijnt hier zowel te willen ordenen van klein naar groot als op basis van de morfologie. De eerste regel bv. selecteert de adjectieven op het volgende kenmerk: de enkele vocaal, slechts één slotconsonant en slechts een lettergreep. Bij de tweede regel is het *aantal* lettergrepen echter niet belangrijk, wel de enkele slotconsonant en de lange of verlengde klinker of tweeklank in het wordeinde. De derde groep woorden zijn geselecteerd op het feit dat zij eindigen op een drieklank. De vierde groep kent woorden met meer dan één slotconsonant. De laatste regel beschrijft twee- of meerlettergrepige woorden met een korte klinker in de laatste lettergreep en één slotconsonant: woorden op -el, -en en -er. Deze regel zouden we verwachten in aansluiting op de eerste regel, die nl. slechts met de onderhavige verschilt in zoverre dat hier meer dan één lettergreep verschijnt.

Al deze regels zijn aan te merken als *regulae generales*. Er is één *regula specialis*: de uitzonderingspositie van stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden. Deze verliezen in het meervoud de slot-n. Dus: *een gouden ring, goude ringen*. *Hermkens* 1973:53 spreekt in dit verband van een "kunstmatige oplossing" voor een netelige kwestie, zonder dat het kunstmatige karakter nader wordt toegelicht. De hier door Moonen geformuleerde regel komt al in de *Noodige waarschuwingen* van De Hubert voor (vgl. *Zwaan* 1939:128 *regel* 215), maar heeft daar betrekking op alle adjectieven op -en die slechts in het mannelijk meervoud -e krijgen.

Moonen herschrijft deze regel: de differentiatie betreft slechts het stoffelijk bijvoeglijk naamwoord. Deze regel geldt voor alle drie de *declinatio*'s. Tot slot van deze *regula specialis* waarschuwt Moonen dat ze slechts betrekking heeft op de meervoudsvorming van adjectieven die daadwerkelijk bij een substantief zijn gevoegd. Hij zal namelijk nog aandacht besteden aan het gesubstantiveerde adjectief. Na deze slotopmerking van Moonen (blz. 113)

verschijnen per declinatie de paradigma's van het adjectief zonder verder commentaar.

COMMENTAAR

Moonen behandelt het adjectief op twee verschillende plaatsen in zijn grammatica. In het eerste gedeelte (blz. 52 e.v.) is *Schottelius 1663 I* de belangrijkste bron geweest. Voor het tweede gedeelte (blz. 107 e.v.) zijn er ten aanzien van de gebezigde werkwijze geen rechtstreekse bronnen aan te wijzen. De uitgebreide regulae generales en speciales vonden we in geen van de door Moonen genoemde bronnen op soortgelijke wijze terug. Slechts hier en daar treffen we enige sporen aan in het werk van Van Heule (bv. de aandacht voor de stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden). *Schottelius 1663 I* besteedt in het geheel geen aandacht aan de verbuiging van het adjectief. Bestuderen we de Nederlandse spraakkunsten die Moonen heeft gekend en letten we op hun bespreking van het adjectief, dan springt in het oog de geringe aandacht die deze grammatici aan het adjectief schenken. De Hubert, Van Heule in zijn beide spraakkunsten, Ampzing, Kók en Leupenius: zij allen hebben bijzonder weinig aandacht voor het adjectief. Vanuit dit licht is de grote zorg die Hooft aan het adjectief besteedt, begrijpelijk en verklaarbaar: in zijn *Waarnemingen* vinden we een aanvulling op wat hij miste in de toen bekende Nederlandstalige grammaticale geschriften. *Zwaan 1939:113* meldt dat van de 126 waarnemingen er niet minder dan 73 aan buiging en buigingsverschijnselen van het adjectief zijn gewijd. In de daaraan voorafgaande pagina's laat Zwaan er geen twijfel over bestaan, dat Hooft de grammaticale werken van Ampzing, De Hubert en Van Heule kende en volgde (zie *Zwaan 1939:116*). Een verklaring voor deze constante zorg geeft *Zwaan 1939* echter niet. Moonen heeft goed doorzien in welke lacune de waarnemingen van Hooft voorzagen en hij schroomde niet Hoofts bevindingen te implementeren in zijn woordsoortenleer. Daarbij ging hij niet zonder kennis van zaken te werk: Moonens methode is dezelfde werkwijze als van zijn presentatie van het accidens declinatio van het substantief. Met deze uitgebreide overzichtelijke behandeling zou men denken dat de geboorte van een nieuwe zelfstandige woordsoort, het adjectief, niet lang meer op zich zal laten wachten. Toch duurt het tot *Weiland 1805* voordat het adjectief nagenoeg definitief als zelfstandige woordsoort binnen de etymologia wordt opgenomen. Dat dit nog bijna honderd jaar heeft geduurd is mede te verklaren uit het duidelijke schema dat Moonen heeft opgesteld en waar slechts heel voorzichtig aan werd getornd (bv. in *Elzevier 1761*).

DE TRADITIE

Over de plaats van de theorie over de woordvorming en woordherkomst schrijft *Michael 1970:185*. Daaruit blijkt dat het in de Engelse grammaticale traditie tot omstreeks 1700 gebruik was de derivatio als onderdeel van de etymologia te beschouwen; na die tijd wordt het een zelfstandig onderdeel van de grammatica. Ook de woordvorming is in de Engelse traditie zeker tot 1700 onderdeel van de etymologia en geen zelfstandig onderdeel van de spraakkunst. *Michael 1970* en *Vorlat 1975* besteden aan het accidens derivatio verder weinig aandacht. *Jeep 1893:142* geeft een 'Nachtrag zu der qualitas nominis', maar onder qualitas verstaat Jeep niet enkel het onderscheid dat gemaakt wordt tussen nomen proprium en nomen appellativum; op blz. 125 (noot 1) blijkt dat hij de term qualitas hanteert zoals wij, conform de opvattingen van Priscianus, het begrip species gebruiken: het onderscheid tussen 'oorsprongkelyke' en 'afgeleide' naamwoorden. Op diezelfde bladzijde laat Jeep zien dat er in de Oudheid talrijke opvattingen over nominale categorieën bestaan. Hij noemt drieëntwintig systemen. Vele zijn door Latijnse grammatici overgenomen uit de Griekse traditie. Bij Donatuscommentatoren vond Jeep er zelfs zevenentwintig. *Jeep 1893* constateert dat deze lijst woordgroepen zonder enige reflectie als voor eens en altijd vastgestelde klassen zijn aanvaard door o.a. Diomedes, Donatus en Priscianus. *Jeep 1893* bespreekt de derivativa overeenkomstig de indeling van Diomedes. Achtereenvolgens komen aan de orde: a.) patronymica (blz. 145), b.) possessiva (blz. 147), op blz. 150: c.) denominativa d.) verbalia, blz. 151: e.) comparativa f.) superlativa en blz. 156: g.) diminutiva waarna Jeep op blz. 158 e.v. ook nog het epitheton ter sprake brengt.

In de Oudheid bestond er nog geen echte theorie die de *afleiding* kon beschrijven binnen één accidens. Er is slechts een aantal ordeningsprincipen aan te wijzen. Jeep laat een bonte mengeling van woordklassen zien en hij acht de klassieke situatie bedroevend.

Over de plaats die de *theorie van de woordvorming* in de grammatica bekleedt, geeft *Jellinek 1914* een duidelijk overzicht. *Jellinek 1914* is bijzonder geïnteresseerd in de theorie over de woordvorming. Het hele dertiende hoofdstuk besteedt Jellinek aan deze kwestie. Met betrekking tot het accidens derivatio zijn de eerste vier onderdelen van Jellineks hoofdstuk van belang. Hij verwijst heel kort naar de Oudheid (blz. 126) en brengt het accidens derivatio in verband met de accidentia figura en species. *Jellinek 1914* vermeldt dat *Melanchton 1525* comparatio als afzonderlijk accidens behandelt, in een traditie die aansluit op het werk van Donatus. Bij Melanchton is het niet zo dat we kunnen spreken van een onderverdeling van het accidens species. Jellinek gaat in zijn dertiende hoofdstuk (in tegenstelling tot de overige hoofdstukken) uit van een synchrone vraagstelling. De moderne belangstelling voor het probleem van de woordvorming is de leidraad voor dit studieonderdeel, in tegenstelling tot de overige hoofdstukken van Jellinek, waar hij systematisch het accidentiamodel van de traditionele grammatica bespreekt. Doordat de historische vraagstelling vervangen wordt door een moderne, worden de

accidentia derivatio en compositio onder één noemer gebracht in plaats van dat ook deze begrippen overeenkomstig toenmalige grammaticale conventie, i.c. de accidentialeer worden besproken.

In overeenstemming met moderne begrippen bespreekt Jellinek in hoofdstuk dertien grammaticale bevindingen uit voorgaande eeuwen, terwijl hij in het veertiende hoofdstuk toch duidelijk blijk geeft oog te hebben voor het gevaar van anachronisme. Maar ook aan het begin van het dertiende hoofdstuk geeft hij zich rekenschap van het historiografisch karakter dat zijn linguïstisch onderzoek moet hebben. Men leze op blz. 127: "Es ist hier zu erörtern, ob die Wortbildung als ein besonderer Teil der Wortlehre aufgefasst oder als Angelegenheit der einzelnen Redeteile betrachtet wird... Für die meisten ist die Wortbildung ein Bestandteil der Lehre von den einzelnen Redeteilen... Am üblichsten ist es in der Zeit vor Gottsched, die nominale Wortbildung am Schluss des Abschnitts vom Nomen oder doch jedenfalls nach der Deklination zu behandeln. So verfahren schon Oelinger, Brücker und Schopf, dann Schottelius und seine Nachfolger".

Men interpreteere deze kritische kanttekening niet verkeerd. Het is niet zo dat wij linguïstisch historisch onderzoek naar vroegere opvattingen over bv. woordvorming en afleiding kritiseren, maar we tekenen er bezwaar tegen aan, dat hedendaags linguïstisch inzicht uitgangspunt, soms zelfs toetssteen is voor grammatica's uit vroeger tijd. Onze huidige inzichten mogen in dit opzicht slechts functioneren als vergelijkingsmateriaal. Met betrekking tot de theorie over woordvorming is bv. de vraag of Moonen oog had voor de productiviteit van afleidingen door middel van een combinatie van een voorvoegsel en een achtervoegsel, anachronistisch omdat het begrip *productiviteit* in de toenmalige grammaticale traditie niet bekend was.

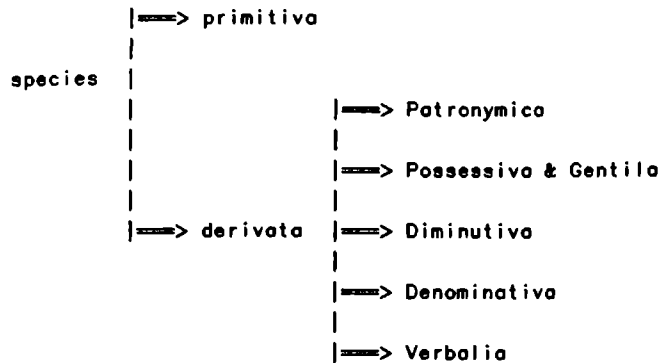
In de Duitse grammaticale traditie tot na Schottelius wordt de theorie over de vorming van woorden (besproken met behulp van de accidentia derivatio en compositio) als onderdeel gebracht in de leer over de afzonderlijke woordsoorten, meestal na het accidens declinatio. Woordvorming wordt in de accidentialeer besproken in verband met de 'afgeleide' woorden (*species*) en in verband met de 'samengestelde' woorden (*figura*). Woordvorming kan op grond van deze theorie een kwestie zijn van afleiding (*derivatio*) of van samenstelling (*compositio*). De theorie over de woordvorming wordt zo met behulp van twee accidentia beschreven: *derivatio* en *compositio*. *Derivatio* beschrijft alle *afgeleide* woorden en onderscheidt zo'n afgeleid woord in het 'oorspronkelijke' woord en de suffixen. *Compositio* gaat over de *samengestelde* woorden en toont de afzonderlijke 'grontwoorden' waaruit een compositum is opgebouwd. Ook linguïstisch historisch onderzoek zal - wil men grammatici uit vroeger tijd recht doen - taalkundige geschriften moeten bestuderen met belangstelling voor en op grond van de grammaticale traditie waar het desbetreffende werk uit voortkomt.

HET DERIVATIOSYSTEEM

De Duitse grammaticale traditie schept vergeleken met de chaos in de Klassieke Oudheid binnen de theorie van de derivatio de eerste orde: *Melanchton* 1525 is gebaseerd op Priscianus en op grond van *Jellinek* 1914:128 kunnen we figuur 1 opstellen. Een ander indelingsprincipe treffen we aan bij *Oelinger* 1574 (vgl. *Jellinek* 1914:129). Tegenover deze semantische ordening (vgl. *Jellinek* 1914:129: "nach der Bedeutung") staat

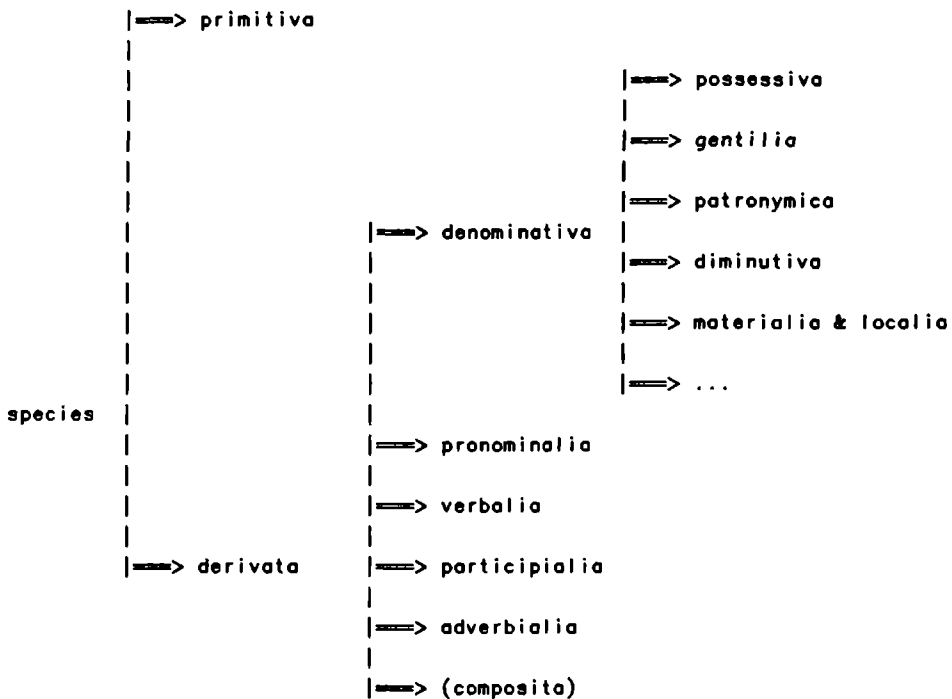
figuur 1

Melanchton 1525

figuur 2

Oelinger 1574

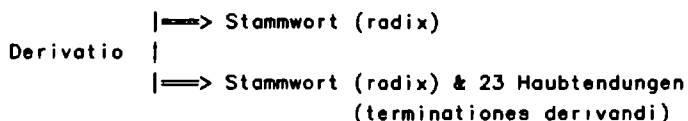
een indelingsprincipe dat *Clajus* 1578 introduceert voor de Duitse grammaticatradi tie en dat gebaseerd is op de *woorduitgang*. Jellinek zegt in dit verband: "Nach einer kurzen Bemerkung, dass die derivativa teils von Nomina, teils von Verben, teils von undeclinierbaren Partikeln abgeleitet werden, zählt er die Endungen der Adjektiva, dann die der Substantiva auf

und gibt bei jeder Endung an, welche Bedeutung sie der Ableitung verleiht, zum Teil auch, ob die Ableitung von einem Nomen oder einem Verbum erfolgt" (blz. 129). Dit principe wordt door Schottelius verijnd. Zijn theorie van de woordvorming is tot stand gekomen onder invloed van de Hebreeuwse grammatica. Schottelius is de eerste wie het lukt begrippen uit de Hebreeuwse grammatica toe te passen op het Duits. Het gelukt hem tevens een juist onderscheid aan te brengen tussen de wortel van een woord (door Schottelius genaamd *radix*) en suffixen (*terminationes*). "Auf jeden Fall bleibt es das Verdienst des Schottelius, die Zergliederung der Wörter in ihre konstitutiven Bestandteile energisch, konsequent und mit Liebe durchgeführt zu haben. Für *radix* sagt er 'Wurzel', 'Stamm', 'Stammwort', die *terminationes derivandi* heissen 'Hauptendungen', die Flexions- und Komparationsendungen 'zufällige Endungen'" (Jellinek 1914: 135-136; zie ook: *Barbaric* 1981:1176 e.v.).

In zijn vijfde Lobrede onder nummer tien beschrijft *Schottelius* 1663 I:148 e.v. deze theorie. Hier blijkt dat Schottelius zich laat inspireren door Griekse en Hebreeuwse voorbeelden. *Jellinek* 1914:137 wijst op de Hebreeuwse grammaticale traditie als bronnen aangegeven worden voor Schottelius' opvattingen over de begrippen *radix* en *suffix*: voorvoegsels en achtervoegsels. Op de Latijnse grammaticatraditie stoelt Schottelius' opvatting dat de uitgangen die bij het accidens derivatio besproken worden, lettergrepen behoren te zijn, niet een enkele letter. Schematisch is de werkwijze van *Schottelius* 1663 I weergegeven in figuur 3.

figuur 3

Schottelius 1663 I

DE NEDERLANDSE TRADITIE

Met betrekking tot het accidens derivatio zijn van belang de beide spraakkunsten van Van Heule en *Kók* 1649.

Van Heule brengt het begrip derivatio in 1625 als onderdeel van het accidens species (blz. 17). In 1633 wijzigt Van Heule zijn opzet enigszins, hij laat o.a. uit de indeling van de 'afkomstige woorden' de *patronymica* weg.

In de spraakkunsten van Van Heule maakt het accidens species niet enkel de verdeling in 'afkomstige' en 'grontwoorden', maar tevens de onderverdeling van de 'afkomstige woorden'. Deze verdeling is in *Kók* 1649 een apart accidens, derivatio, dat samen met compositio de 'vry-willighe Buighing' (blz. 17) behelst.

Kók 1649 had met het begrip 'ghe-daante' het accidens species behandeld: *Kók* onderscheidt daar 'Ghrondt-woorden' en 'Spruit-woorden'; onder het

accidens derivatio (hier genaamd *Af-spruiting*) bespreekt hij de afgeleide nomina. *Dibbets 1981:XLIX en 26* toont aan dat *Kók 1649* gebaseerd is op *Vossius 1635* en *Van Heule 1633*

Vossius 1695.258 e.v. behandelt het accidens derivatio als volgt: "Nomina non à nominibus tantum derivari, vel verbis: sed etiam pronominiibus, adverbis, & praepositionibus".

Eerst behandelt Vossius de *patronymica* met alle mogelijke uitgangen, in hoofdstuk negenentwintig de uitgangen van de *gentilia*, de *possessiva* en de *diminutiva*. Hoofdstuk dertig behandelt: "Terminationes denominativorum substantivorum, plurimorumque nominum origines", hoofdstuk eenendertig: "Quomodo terminentur adjectiva denominativa, & origines variorum nomium".

Een eerste indeling van de 'afgeleide' nomina vindt plaats op basis van de betekenis: *patronymica*, *gentilia*, *possessiva* en *diminutiva*. Na deze semantische onderverdeling volgen de *opsommingen* van alle mogelijke uitgangen. Een tweede indeling vindt plaats op basis van de woordsoorten die in de etymologia onderscheiden worden. Per afgeleid nomen volgen ook dan de 'terminationes' oftewel uitgangen. Hier springt in het oog dat Vossius eerst de afgeleide substantieven bespreekt (hoofdstuk XXX) en in hoofdstuk eenentwintig de afgeleide adjectiva. Deze werkwijze keert ook terug in hoofdstuk tweeendertig: "Verbalium substantivorum" en drieendertig: "Verbalium adjectivorum". Hoofdstuk vierendertig betreft tot slot de *participialia*, *adverbialia* en woorden afgeleid van een voorzetsel. De laatste twee groepen afgeleide woorden zijn steeds adjectiva. Deze werkwijze is schematisch weergegeven in figuur 4.

Van Heule 1625 en *Van Heule 1633* geven geen afzonderlijk accidens derivatio: de afleiding wordt besproken in nauwe samenhang met het accidens species. *Kók 1649* vertoont weliswaar invloed van *Van Heule 1633*, maar geeft de 'af-spruiting' de status van accidens, in navolging van Vossius.

MOONEN EN HET ACCIDENS DERIVATIO

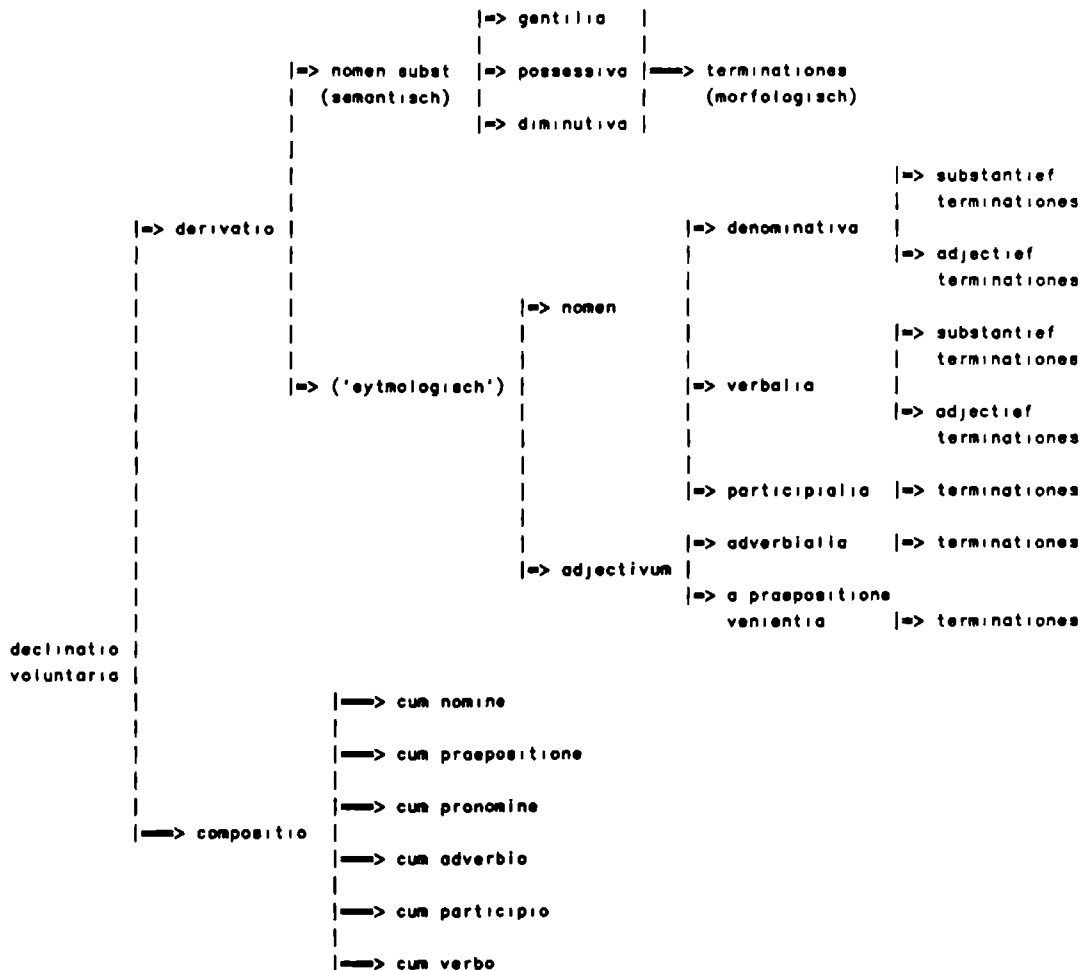
Moonen behandelt het accidens derivatio in het negentiende kapittel (blz. 117 e.v.) en treedt aanvankelijk nauwkeurig in het voetspoor van *Schottelius 1663 I*. We moeten ons realiseren dat dit accidens wordt besproken op het moment dat alle accidentia in verband met de 'oorsprongkelyke' woorden zijn afgehandeld. Het onderscheid 'oorsprongkelyk - afgeleid' wordt gemaakt door het accidens species. Moonen bespreekt dit accidens niet expliciet, maar zowel zijn etymologia (zie hoofdstuk 6.2. Species, Figura en Qualitas) als zijn orthographia (zie hoofdstuk 3, de paragraaf over het *oorsprongkelykheitsprincipe*) zijn opgezet volgens de tweedeling 'oorsprongkelyk - afgeleid'.

Ten aanzien van blz. 118 vallen in de vergelijking met *Schottelius 1663 I* twee dingen op: -a). Moonen onderscheidt 32 Aenhangsels tegenover *Schottelius 1663 I* 23. -b). Moonen onderscheidt de afleidingen in substantief en adjectief.

Dit laatste had *Schottelius 1663 I* verzuimd, alhoewel *Clajus 1578* (veelal Schottelius' voorbeeld) dit onderscheid wel had aangebracht. *Jellinek 1914:130* spreekt in dit opzicht van een "Rückschritt gegen Clajus".

figuur 4

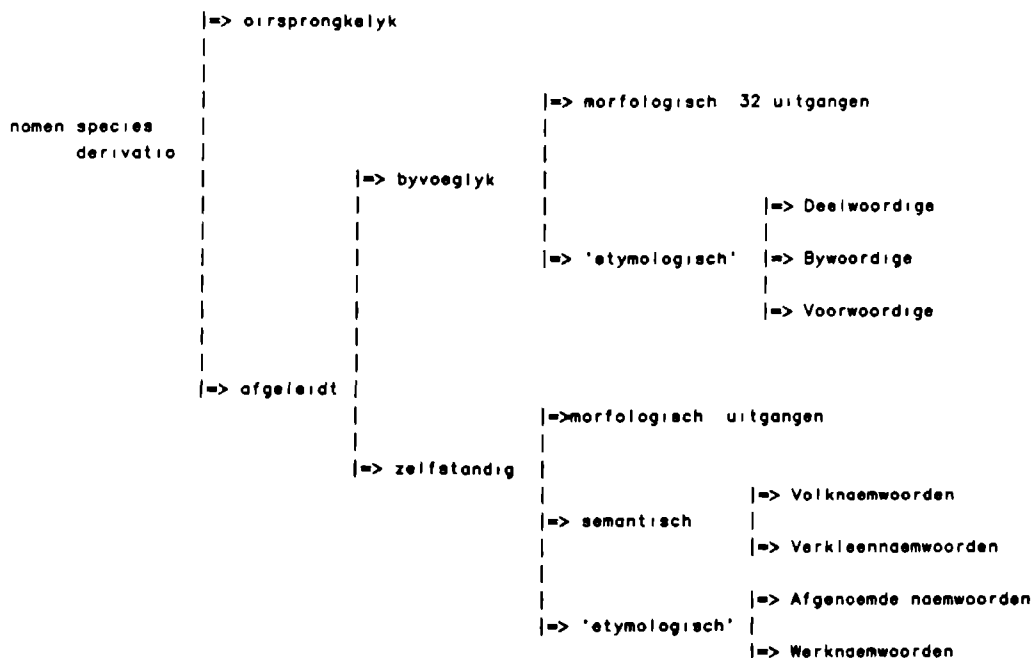
Vossius 1695

Deze ingreep van Moonen stelt hem in staat op het morfologisch stramien van Schottelius een *semantische* indeling te plaatsen: een indeling overeenkomend met die van het accidens derivatio in *Kök 1649* of van het accidens *species* in *Van Heule 1625*. Volgens Moonen kunnen 'Afgeleide Zelfstandige Naemwoorden' worden verdeeld in "Volknaemwoorden, Verkleennaemwoorden, Afgenoemde, en Werknaemwoorden". De eerste twee zijn semantisch gedefinieerd (blz. 119). De 'Afgenoemde' en 'Werknaemwoorden' zijn evenals de 'afgeleide byvoeglyke Naemwoorden' "die, Deelwoorden (Bywoorden, Voorwoorden) in den aenvang, tot de betekenis van Byvoeglyke Naemwoorden overgaen" (blz. 120-121) gerangschikt volgens de indeling van de etymologia. Schematisch is dit weergegeven in figuur 5.

figuur 5

Moonen 1706

Moonen treedt in dit kapittel op als compiler en ook hier weet hij zijn gegevens binnen de toen geldende conventies te ordenen.

Naar huidige maatstaven lijkt dit kapittel weinig indrukwekkend. Vergelijken we echter de Nederlandse voorgangers van Moonen met de *Nederduitsche Spraekkunst*, dan komt hem in ieder geval de eer toe dat hij een compilatie heeft vervaardigd die met kennis van zaken is opgesteld. Inconsequenties doen zich niet voor. Ook bij dit accidens gebruikt Moonen regulae generales die gemengde criteria als basis hebben. Ook de regulae generales van het accidens genus waren niet op één basisprincipe terug te voeren.

Als laatste accidens van de woordsoort *Naemwoort* bespreekt Moonen op blz. 121-124 het accidens compositio, hier genaamd: de *Koppeling*. Moonen is van mening dat de *Naemwoorden* in het Nederduits door dit accidens het "grootste en kunstigste sieraat" van de taal worden "tot betooning van haar krachtigste vermoogen" (blz. 121). In dit twintigste kapittel bespreekt Moonen enige aspecten van de samenstelling: uit twee of meer bestaande (veelal 'oorsprongkelyke') woorden kunnen nieuwe substantieven gevormd worden. Dit kapittel is een opsomming van wat Moonen aan mogelijke combinaties kon bedenken. In de meeste gevallen is ten minste een van die bestaande woorden een substantief maar dat is niet altijd het geval. Moonen acht ook composita mogelijk die bestaan uit (wat wij zouden noemen) prefixen enerzijds en participia of verba anderzijds. Moonen besteedt bijna drie pagina's aan compositio en hoewel de overeenkomst met *Schottelius 1663 I* onmiddellijk in het oog springt, is zeker zo belangwekkend dat hij afziet van de enorme catalogus die *Schottelius 1663 I* had gegeven. Toch is het twintigste kapittel niet meer dan een compilatie van *Schottelius 1663 I*, *Kók 1649* en een enkele maal een aanvulling van Moonen zelf (volgens de methode van *Schottelius 1663 I* en *Vossius 1695*), als we te maken krijgen met woorden waarvan de afzonderlijke syllaben geen van alle een betekenis dragen.

DE TRADITIE

Compositio als accidens van het nomen wordt in de secundaire literatuur vaak in nauwe samenhang besproken met het accidens derivatio. Maar ook legt men sterke nadruk op de overeenkomsten tussen de accidentia derivatio en compositio versus species en figura. *Dibbets 1982:74 e.v.* laat deze relatie eerst in haar algemeenheid zien, daarna is deze tegenstelling ten aanzien van Nederlandse taalkundige geschriften tot in details uitgewerkt. De hedendaagse theorie over samenstelling plaatst *Dibbets* in het licht van species derivata en figurae compositae.

In dit hoofdstuk zullen we de tekst van Moonen niet zozeer beschouwen als een voorfase van de hedendaagse theorie over woordvorming, maar trachten we te achterhalen op welke wijze Moonen het verschijnsel compositio bespreekt.

Compositio wordt alleen in *Jeep 1893:131* als accidens behandeld: *Jellinek 1914 168* steunt op dit korte hoofdstukje. *Jeep* citeert *Diomedes* en betoogt dat het nomen compositum (ook hier is het uitgangspunt het accidens figura, dat de nomina meestal indeelt in simplex - compositum) in vier categorieën verdeeld werd: -a). ex duobus integris -b). ex duobus corruptis -c). ex integro et corrupto -d). ex corrupto et integro.

Later werd hier nog aan toegevoegd: 'compositio ex pluribus' of 'de compluribus'.

Bij onze bespreking van het accidens figura kwam een tegenstelling tussen *Donatus* en *Priscianus* aan het licht: *Donatus* kende een tweedeling: figura simplex tegenover figura composita, terwijl *Priscianus* uitging van een

driedeling *figura simplex*, *figura composita* en *figura decomposita* (vgl. hoofdstuk 6.2. *Species, Figura en Qualitas*).

Diomedes noemde *inexpugnabilis* als voorbeeld bij 'de conpluribus quae parasyntheta Graeci appellant' (*Jeep 1893.131*) wat voor Priscianus aanleiding was een derde vorm van *figura* te introduceren: *figura "decomposita, quam Graeci parasyntheton vocant"*.

Juist op grond van dit onderscheid concludeert *Jellinek 1914:168* dat reeds de klassieke grammatica onderscheid maakte tussen samenstelling en afleiding en *Jellinek* beschrijft de gegevens bij de Duitse grammatici volgens de beide opvattingen over *figura*.

Sommige Duitse grammatici nemen de ideeën van Priscianus over, o.a. *Clajus 1578* en *Melanchton 1525*, daartegenover staan grammatici als Albertus en Longolius, die het begrip *decomposita* gebruiken voor samenstellingen uit meer dan twee woorden afgeleid. Deze opvattingen gaan in laatste instantie terug op de opvattingen van Diomedes (zie *Jellinek 1914:168*).

In hoofdstuk 6.2. *Species, Figura en Qualitas* hebben we gezien dat het *accidens species* een semantische eigenschap van een woord is, terwijl door middel van het *accidens figura* met name morfologische aspecten ter sprake komen. *Jellinek 1914:163* brengt de *accidentia compositio* en *derivatio* met elkaar in contrast aan de hand van *Schottelius 1663 I:318*. Het citaat dat *Jellinek* uit de spraakkunst van *Schottelius* overneemt, vinden we vertaald terug in de eerste alinea van de *Nederduitse Spraakkunst* blz. 118: het *accidens compositio* betreft de woordvorming uit twee, drie of vier woorden die ieder op zich een betekenis hebben, terwijl het *accidens derivatio* de woordvorming betreft met suffixen "die ten meesten deele in zich zelven niet betekenen". Op blz. 398 begint *Schottelius 1663 I* de grote verhandeling over de *Doppelung/Compositio*: het hoofdstuk beslaat 135 pagina's en is het hoogtepunt van deze Duitse grammatica. De eerste drie pagina's geven een theoretische uiteenzetting over dit *accidens*. Voorts geeft *Schottelius* een lijst van *composita* die "wechselen" (blz. 401) kunnen, waardoor de "Kraft der Grundwörter die Deutungen mit den Wörtern umkehren": bv. *Feuerschiff - Schifffeuer*. Er volgt een lange lijst tot *Schottelius* op blz. 410 begint met een catalogus die de eigenlijke *composita* geeft.

Het theoretische gedeelte somt alle mogelijke combinaties op volgens welke een nomen *compositum* tot stand kan komen. Het systeem van *Schottelius 1663 I* is:

-a). *ex duobus integris*.

Hiertoe behoren de eerste drie regels van *Schottelius*: het betreft hier samenstellingen uit twee, drie of vier 'Stammwörter' ofwel: "Radices sive primitiva Substantiva" (blz. 399).

-b). *ex integro et corrupto / ex corrupto et integro*.

Hiertoe behoren de regels 4, 5 en 6.

4. Substantivum primitivum cum aliquo Adjectivo

5. Adjectivum primitivum cum alio Adjectivo

6. unum vel duo primitiva Substantiva cum Adjectivis, & vice versâ, unum vel duo Adjectiva cum Substantivâ radice.

-c). *ex (duobus) corruptis*.

Hiertoe behoren de regels 7, 8, 9 en 10.

7. Nomen & Nomen verbale

8. Vox una vel duae cum Derivationis unâ, vel duplici, vel triplici terminatione

9. una; duae vel tres vel quatuor praepositiones cum nomine aliquo vel verbo
 10. si in una voce composita concurrant & praepositiones & terminationes derivandi, quod variè feri solet.

De catalogus van *Schottelius 1663 I* is als volgt opgezet:

1. een nomen simplex als 'Grund' of 'Subjectum' van het nomen compositum.
  2. een nomen simplex als 'Beyfügig' of 'adjunctum seu praefixum in sequentibus compositis'. Voorbeeld: (blz. 416) het woord 'Werk' bepaalt de kern van de samenstelling in 'Schnisswerk'; dit in tegenstelling tot 'Werklehrer' (blz. 418), waar de semantische kern wordt bepaald door de 'Grund' Lehrer.
- Jellinek beoordeelt de laatste vier regels van Schottelius negatief. Op blz. 163 betoogt hij nl. dat de werkwijze van Schottelius binnen de compositio onlogisch is. Deze constatering is correct. Het accidens species onderscheidt de woordvorming naar *betekenis*, het accidens figura naar de *vorm* en de wisselwerking tussen deze accidentia en de accidentia derivatio en compositio had Schottelius ervoor moeten behoeden deze vier regels in verband met het accidens compositio te geven. Het zijn nl. onderdelen van de derivatie: "Anderseits betrachtet er die Ableitung als eine Art der Doppelung". Compositio behoort slechts betrekking te hebben op nomina simplicia: hetzij substantieven, hetzij adjectieven. Wanneer Schottelius zijn laatste vier regels geeft, spreekt hij niet meer over nomina simplicia maar over *nomina derivata* en *terminationes*. In feite herhaalt Schottelius zijn theorie over de derivatie: "Die Ableitung aber bestehet darin/ wenn etzliche gewisse Endungen/ die an sich selbst nichts bedeuten/ dem Nennworte beygefüget werden" en ook hier: "radix vel vox composita ... absciscit unam vel duas terminationes derivandi" (blz. 318).

Schottelius heeft geen oog gehad voor het feit dat semantische uitgangspunten bij de accidentia species en compositio vermengd worden met morfologische regels die bij het accidens derivatio thuis horen. *Jellinek 1914:164* verklaart deze inconsequentie vanuit het feit dat Schottelius zowel bekend was met de klassieke theorieën als met de methode van de Hebreeuwse traditie. In de klassieke derivatietheorie kent men geen prefixen. Een prefix met een woord wordt dan ook aanvankelijk als een *samenstelling* gezien, niet als afleiding. Daarom wordt dit onder compositio besproken. *Schottelius 1663 I* beschrijft onder compositio zowel de *praepositiones* als de *terminationes derivandi* en zijn kennis van de Hebreeuwse grammatica had hem ertoe kunnen brengen de prefixen met behulp van de klassieke grammaticatheorie omtrent compositio onder te brengen bij het accidens derivatio. *Jellinek 1914:164* verklaart Schottelius' inconsequentie uit het feit dat de traditie van de klassieke grammatica te sterk haar stempel wist te drukken op deze kwestie: verbindingen met prefixen (zo ze al ter sprake worden gebracht) blijft men bij het accidens compositio bespreken en dan is de stap nog maar klein naar een bespreking van verbindingen van stamwoorden met de *terminationes derivandi*. Hoe sterk die klassieke traditie was, moge blijken uit *Vossius 1695*. De systematiek van *Vossius 1695* is strikt volgens de klassieke opvattingen. Voor Vossius is compositio evenals derivatio een onderdeel van het belangrijke accidens declinatio en wel de uitwerking van de *declinatio voluntaria*. Hoe deze declinatio voluntaria er schematisch uitziet, is reeds beschreven in het hoofdstuk over het accidens derivatio. In het daar

gegeven schema is af te lezen dat uiteindelijk de *woorduitgang* het laatste houvast voor Vossius is om de herkomst van een woord te kunnen verklaren.

Het *accidens compositio* krijgt in *Vossius 1695* bijzonder weinig aandacht in vergelijking met het *accidens derivatio*. We ontkomen niet aan de indruk dat *compositio* slechts een restcategorie is voor Vossius: een verzameling samenstellingen die niet afdoende verklaard kunnen worden met een theorie die aandacht besteedt aan de woorduitgangen. Er is geen morfologisch beschrijvingssysteem dat deze groep duidelijk kan afbakenen. De nieuwe categorieën worden opgesteld op grond van argumenten uit de woordsoortenleer.

We hebben niet onderzocht in hoeverre het grammaticale werk van Vossius weerklinkt in *Schottelius 1663 I*. Uit het voorgaande kunnen we dan ook niet concluderen dat *Schottelius 1663 I* onder invloed van Vossius in zijn hoofdstuk over *compositio* semantische en morfologische uitgangspunten laat samenvloeien. Wel moge duidelijk zijn dat *Jellinek 1914:164* een afdoende verklaring heeft gegeven voor de methodische verwarring die bij *Schottelius 1663 I* optreedt.

DE NEDERLANDSE TRADITIE

De Nederlandstalige bronnen die Moonen geraadpleegd heeft met betrekking tot de *accidentia derivatio* en *compositio*, zijn uitvoerig beschreven in *Dibbets 1982*, zodat we hier volstaan met een korte samenvatting van het daar beschreven onderzoek.

Dibbets wijst erop dat de tegenstelling *species* - *figura* een verschijnsel is uit de laat-middeleeuwse traditie, die nauwelijks nog terugkeert in onze zestiende- en zeventiende-eeuwse grammatica's. Zo deze *accidentia* al terugkeren, beperken ze zich hoofdzakelijk tot de woordvorm: "bij *figura* wordt ernaar gezien of een woord bestaat uit één of meer zelfstandig als woord voorkomende delen, bij *species* of een woord bestaat uit louter een zelfstandig voorkomend deel of uit zo'n deel + een niet zelfstandig voorkomend deel, waarbij dan enkel sprake is van wat de hedendaagse spraakkunst *achtervoegsels* noemt: voorvoegsels worden als voorzetsels benoemd en behandeld, en vormen dus elementen van samenstellingen, van woorden met een *figura composita*" (*Dibbets 1982:102*).

Aanvankelijk behandelen de grammatici afleiding en samenstelling afzonderlijk, maar in *Leupenius 1653* worden beide onderdelen samen onder één term gepresenteerd: 'gedaante'. De *accidentia derivatio* en *compositio* treffen we slechts aan in *Kók 1649*, en wel als onderdelen van de *vry-willighe Buighing*.

Nu komt, in definities en in voorbeelden, duidelijk het verschil tussen *species* en *figura* naar voren: bij het eerste *accidens* wordt het woord beoordeeld op het aanwezig zijn van ten hoogste één als zelfstandig woord voorkomend deel, bij *figura* wordt bekeken of er een of meer van dergelijke elementen in het woord aanwezig zijn. In beide gevallen wordt gelet op de woordvorm (*Dibbets 1982:97*). Op diezelfde pagina wees Dibbets eerder al op de overeenkomst van *Kók 1649* met het werk van Van Heule en op onderlinge invloed van verschillende grammatica's: "Kók 1649 vertoont hier, ook in de voorbeelden, duidelijke overeenkomsten met Van

Heule 1625 en 1633, maar is uitgebreider wat mogelijkheden en wat categorieën betreft. Zowel deze overeenkomsten als de grotere uitgebreidheid is te verklaren: Van Heule steunde sterk op Lithocomus 1592, waarvan Vossius 1626, Kóks voornaamste bron, de bewerking vormt; en Vossius 1626 bevat ten opzichte van Lithocomus 1592 dezelfde uitbreiding als Kók 1649 ten opzichte van Van Heule 1625 en 1633".

Tot slot willen we nog wijzen op wat *Dibbets 1982:90 e.v.* zegt over *Hecht-woorden* in *Van Heule 1633*, waar blijkt dat ook Van Heule praat over *composita* die klaarblijkelijk zijn opgebouwd uit 'syllabae finales in compositis': "Hoewel we de meeste van deze achtervoegsels ook aantreffen bij Van Heules uitwerking van de *species derivata* op p. 36-38 en we daar zelfs de voorbeelden *vriendſchap*, *waerachtich* en *rijcdom* uit V aantreffen, spreekt Van Heule in III en V dus nadrukkelijk van *composita*" (*Dibbets 1982 92*).

MOONEN EN HET ACCIDENS COMPOSITIO

Moonen bouwt zijn hoofdstuk over *compositio* strak op het fundament dat *Schottelius 1663 I* had gelegd en neemt daarmee ook Schottelius' methodische inconsequentie over wanneer hij tijdens de behandeling van het *accidens compositio* afleidingen bespreekt. De inleidende alinea is samen met de rest van blz. 121 nagenoeg letterlijk uit *Schottelius 1663 I* vertaald, soms tot de voorbeelden toe. Het betreft hier de regels die betrekking hebben op samenstellingen van twee, drie of vier zelfstandige naamwoorden. Ook de regels vier, vijf en zes zijn aan *Schottelius 1663 I* ontleend en enige vorm van originaliteit is afwezig. De regels zeven en acht vond Moonen met het voorbeeld *zelf-willigh* terug in *Kók 1649:18*. Het systeem blijft dat uit *Schottelius 1663 I*, waar als uitgangspunt werd genomen 'Radices vel primitiva Substantiva', maar waarbij allengs alle andere combinaties met andere woordsoorten werden betrokken. Het oorspronkelijke semantische uitgangspunt wordt vervangen door een *etymologisch* criterium: als leidraad kiest de grammaticus de verdeling van woorden in woordsoorten binnen de *etymologia*. Dit etymologisch criterium wordt door Moonen gebezigd tot het moment waarop nog slechts beschrijvingen van de morfologische eigenschappen de *compositio* leer te hulp kunnen komen.

De eerste aanvulling op *Schottelius 1663 I* is de verdere uitwerking binnen de woordsoort *nomen*: *Kók 1649* liet zien dat er ook nog *nomina* in verbindingen met *pronomina* bestaan en Moonen voegt deze toe vóórdat het *verbum* wordt besproken in combinatie met het *nomen*. Ook hier geldt het etymologisch ordeningsprincipe: deze werkwijze is in overeenstemming met Moonens rangschikking van de woordsoorten binnen de *etymologia*.

Regel acht stamt uit *Schottelius 1663 I* en wordt aangevuld met een eigen vondst: regel negen. Moonen kent nog een *compositum* samengesteld uit een *adjectief* en een *verbum*. Ook hier een aanvulling volgens het etymologisch ordeningsprincipe.

Regel elf is terug te voeren op *Kók 1649:19*, evenals de regels twaalf en dertien.

Regel veertien is Moonen's eigen bijdrage. Deze regel, die een 'Scheidbaer Voorwoort' koppelt aan een 'Byvoeglyk Naemwoort' of een 'Deelwoort', wordt gevolgd door de regel die spreekt over 'onscheidbaere Voorwoorden'

en 'Naemwoorden'. Deze laatstgenoemde, regel 15, is ontleend aan *Schottelius 1663 I*, evenals regel 16. De slotalinea beschrijft samenstellingen met een verbindingsklank, de -s-: hierin was *Van Heule 1633:44* Moonen tot voorbeeld.

We constateren dat Moonen zich ten aanzien van het accidens compositio wat methode betreft baseert op *Schottelius 1663 I*. De gegevens uit deze Duitse grammatica worden gecombineerd met gegevens uit andere bronnen. Moonen breidt het aantal regels uit, enerzijds met *Kók 1649* als bron, anderzijds met een eigen vondst. Deze eigen aanvullingen zijn aangebracht volgens een etymologisch ordeningsprincipe, nl. de verdeling van woorden in woordsoorten binnen de etymologia, dan wel, - waar het nog slechts afleidingen betreft, waarvan de afzonderlijke suffixen zonder betekenis zijn - volgens de methode van de klassieke grammaticatraditie zoals we die in *Vossius 1695* het duidelijkst aantreffen.

INLEIDING

Op blz. 124 van zijn spraakkunst behandelt Moonen het pronomen, hier 'Voornaamwoord' genaamd, het derde van de 'Veranderlyke Woorden'. Het eenentwintigste kapittel beslaat veertien pagina's en behandelt deze woordsoort volgens de methode van de accidentialeer. Na de definitie van het pronomen volgt een beschrijving van de toevallige eigenschappen (accidentia) die resulteren in paradigma's. In die paradigma's worden alle vormvarianten getoond die voortvloeien uit de beschrijving van de accidentia. De paradigma's vormen het hoofdbestanddeel van Moonens tekst: ze strekken zich uit over twaalf pagina's. Ter inleiding op dit eenentwintigste kapittel geven we een overzicht van de ontwikkelingsgeschiedenis van deze woordsoort. We kunnen aan de hand van dat overzicht duidelijk aangeven welke plaats Moonen in de geschiedenis van de traditionele grammatica inneemt.

DE GRIEKSE EN LATIJNSE TRADITIE

Dionysius Thrax was een van de eersten, die aandacht besteedden aan woorden die werden gebruikt in plaats van een nomen om een bepaalde persoon mee aan te duiden. Hij omschreef het voornaamwoord als een woordsoort die gebruikt wordt in de plaats van het nomen om een bepaalde persoon aan te duiden (vgl.: *Michael* 1970:69 en *Vorlat* 1975:184). Apollonios Dyskolos, een van de navolgers van Dionysius Thrax, kwam tot een woordsoort die verwijst naar wat Jellinek op blz. 269 van zijn boek noemt: "individueel bestimmte Dinge". Het was een beperkte groep woorden, geselecteerd op semantische gronden. Hiertoe behoorden onder andere wat wij aanduiden met persoonlijke voornaamwoorden en bezittelijke voornaamwoorden. Priscianus volgde de werkwijze van Apollonios Dyskolos, terwijl Donatus een ruimere opvatting toegedaan was (vgl.: *Jeep* 1893:174). Ook Diomedes en Charisius waren volgens *Michael* 1970:65 minder streng in hun omschrijving dan Priscianus.

Zowel *Jellinek* 1914 als *Michael* 1970 zien in de klassieke grammaticatraditie twee hoofdstromingen ten aanzien van de woordsoort pronomen: de richting van Apollonios Dyskolos en Priscianus tegenover de opvattingen die o.a. door Varro en Donatus werden voorgestaan. Er is niet getracht binnen dit onderzoek te achterhalen welke categorieën de klassieke traditie binnen de woordsoort voornaamwoord onderscheidde: *Michael* is van mening dat de Latijnse grammaticale categorieën zelfs in hoofdlijnen niet te bespreken zijn, zo groot is het aantal criteria dat gebezigd werd. De voornaamste verdelingen van Apollonios werden alle door de Latijnse grammatici besproken. De meest invloedrijke bijdrage van Priscianus ten opzichte van het voornaamwoord was diens lijst van vijftien woorden die nauwelijks nog ter discussie werd gesteld: "In his igitur quindecim pronomibus nulla fit controversia, quin omnes fateantur, ea esse pronomina" (vgl. *Michael* 1970:101).

Donatus had deze woordsoort niet bijzonder nauwkeurig omschreven. *Jellinek 1914.269-270* merkt op dat Donatus e.a. een "Sammelsurium" aan hun bespreking van het pronomen toevoegden, dat geen bepaald indelingsprincipe kende en in de praktijk nauwelijks meer dan een vergaarbak was. *Vorlat 1975:185* stelt dat het systeem van Donatus, vaak gekoppeld aan het werk van Priscianus, het normale classificatiepatroon leverde voor de voornaamwoorden in Westeuropese grammaticale geschriften. *Jellinek 1914.270* zegt hetzelfde voor de Duitse schoolgrammatica's van de zestiende eeuw

De definitie van het pronomen

Michael 1970:68 noemt vijf 'leading ideas' die (soms gecombineerd) in de definities van het voornaamwoord aan te treffen zijn. De vijf punten die steeds terug kunnen keren in de definities van het pronomen zijn:

- 1). Het voornaamwoord wordt gebruikt in plaats van het nomen, met name de eigennaam.
- 2). Het voornaamwoord wordt gebruikt omdat het iets aanwijst zonder verwijzing naar enige eigenschappen, behalve individualiteit.
- 3). Het voornaamwoord wordt gebruikt omdat het iets onbepaalds tot uitdrukking kan brengen.
- 4). Het voornaamwoord wordt gebruikt omdat het een uitdrukkingmogelijkheid is voor de eerste en tweede persoon, terwijl alle naamwoorden van de derde persoon zijn.
- 5). Het voornaamwoord voorkomt hinderlijke herhaling van het nomen.

Michael 1970 69 signaleert als enige overeenkomst tussen de Griekse en Latijnse opvatting dat het pronomen de plaats van een nomen kon innemen. Ten aanzien van de Griekse traditie zien we twee moeilijkheden met betrekking tot de *definitie* van het pronomen. Allereerst is er het verschil in categorie tussen de hedendaagse traditionele taalkunde die tamelijk eensgezind spreekt over één woordsoort pronomen, en de opvattingen van de Grieken in de Klassieke Oudheid die woorden die thans tot de pronomina worden gerekend, plaatsten binnen dezelfde categorie als (wat wij zouden noemen) het lidwoord.

Een ander probleem is het feit dat de pronomina zó verscheiden zijn, dat de definities slechts semantisch gegeven kunnen worden of met behulp van een functieomschrijving. Er is geen morfologische eigenschap te geven die als algemene noemer kan gelden. In dit probleem bracht de Latijnse traditie geen uitkomst.

Uiteindelijk zijn er binnen de Latijnse grammatica's twee hoofdrichtingen ontstaan: het strenge systeem van Priscianus naast de ruimere categorieën van Donatus. Het waren deze twee systemen, die de meeste invloed hebben gehad op de vroegste grammatica's van de Westeuropese talen (vgl. *Michael 1970.70* en *Jellinek 1914.270*).

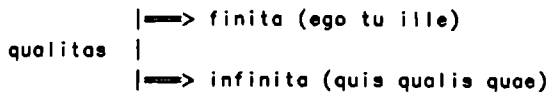
De accidentia van het pronomen

Jeep 1893:175 laat zien dat ook de woordsoort pronomen werd besproken volgens de accidentialeer. Jeep zegt dat de meest voorkomende 'Verhالنisse' (i.e. accidentia) zes in getal waren nl. qualitas (species), genus, figura, numerus, casus en persona. Later zullen met name renaissancegrammatici aan dit rijtje toevoegen de accidentia 'ordo/ significatio' en 'accentus'.

Qualitas

Jeep 1893 hanteert, zoals we reeds bij de bespreking van het accidens qualitas in verband met het nomen zagen, het begrip qualitas te ruim. Dit moge nogmaals blijken uit blz. 175 e.v. van Jeeps boek, waar het accidens qualitas van het pronomen ter sprake wordt gebracht. De oorspronkelijke dichotomie van het accidens qualitas is volgens *Jeep 1893:175* zoals

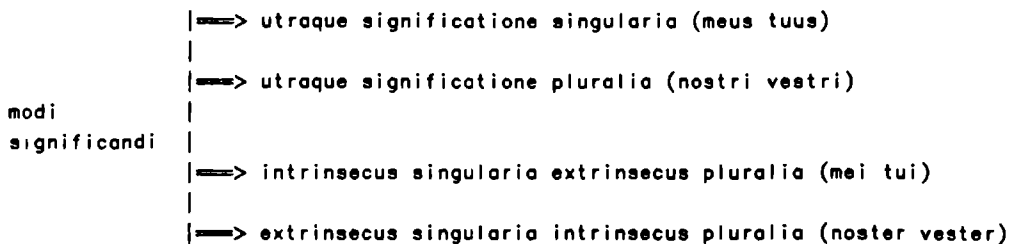
figuur 1

weergegeven in figuur 1. Hieraan ligt een semantisch uitgangspunt ten grondslag, nl. de vraag: is het antecedent een bepaalde persoon of niet? Deze tweedeling duidde Donatus aan met 'qualitas pronominum bipertita'. Donatus liet op deze tweedeling een onderverdeling volgen die Jeep kenschetst als "eine bunte Gesellschaft" (blz. 176). Diomedes verschilde op twee belangrijke punten met Donatus. Ten eerste ging Diomedes niet uit van een een twee- maar van een driedeling. Ten tweede gaf Diomedes los van deze driedeling onder de bespreking van de 'ordo' een beperkt aantal groepen. Diomedes onderscheidde ten aanzien van de possessiva vier modi significandi: (zie figuur 2).

figuur 2

Diomedes

Terecht spreekt *Jeep 1893:176* van een aanzet om de begrippen qualitas en significatio/ ordo van elkaar te scheiden en hij laat zien dat er nog andere indelingen bestonden. Jeep verwacht de begrippen qualitas en species op blz.

177, als hij het systeem van Priscianus beschrijft. "Eine Eintheilung der qualitas oder, wie er sagt, der 'species pronominum'". Priscianus gaf een indeling van vijftien soorten voornaamwoorden die niet gebaseerd was op de semantische verwijzing naar een bepaalde persoon, maar op een *morfologische* vraagstelling: is het voornaamwoord een afgeleid woord of hebben we te maken met een *pronomen primitivum*. (Men zij erop verdacht dat de term 'morfologisch' ook in dit hoofdstuk ruimer wordt gehanteerd dan volgens moderne linguïstische opvattingen gebruikelijk is.) Bij Priscianus was geen sprake van het accidens qualitas, maar van het accidens species, dat binnen het nomen eveneens een (soms morfologisch) onderscheid maakte. Het accidens qualitas maakt het semantische onderscheid tussen bepaalde en onbepaalde voornaamwoorden (zie bv. figuur 1), het accidens species echter maakt het (morfologische) onderscheid in 'oorsprongkelyke' en 'afgeleide' woorden.

De accidentia genus, casus, declinatio en persona

Het accidens genus leverde volgens *Jeep 1893:179* niets nieuws op ten aanzien van de grammaticale opvattingen uit de Oudheid: "Als genera des pronomen werden natürlich einfach die genera des nomen wiederholt". De in dit hoofdstuk gehanteerde terminologie met betrekking tot deze accidentia is dezelfde als die uit onze hoofdstukken over deze accidentia van het nomen.

Ten aanzien van het accidens *casus* is de discussie omtrent de vocatief van belang. Priscianus stelde dat de vocatief slechts betrekking kon hebben op de tweede persoon, zodat de pronomina van de eerste en derde persoon vijf naamvallen kenden, terwijl pronomina van de tweede persoon alle zes de naamvallen kenden. Deze bevinding werd soms betrokken in de discussie over het aantal naamvallen (zie hoofdstuk 6.7. Casus; vgl. *Vorlat 1975:225*).

Declinatio

Priscianus onderkende vier declinaties binnen de woordsoort pronomen. Het onderscheid was gebaseerd op de *woorduitgangen*: het accidens resulteerde in een morfologisch onderscheid.

Persona

Persona is een accidens dat niet ter sprake kwam bij het nomen. In hoofdstuk 6.6. Numerus is gewezen op de onderlinge hiërarchie die in de humanistische Latijnse grammatica's (met name in *Vossius 1635 en 1695*) binnen de accidentia is aangebracht. De in dat hoofdstuk beschreven verhoudingen tussen accidentia doen zich blijkens *Jeep 1893:182* in de Klassieke Oudheid niet voor. Persona werd als accidens nl. niet alleen besproken bij de voornaamwoorden, maar ook bij de werkwoorden. *Jeep* vermeldt dat de Klassieke Oudheid slechts de drie personae kende en geeft de definities van Priscianus met de paradox dat persona slechts betrokken kan worden op een enkelvoud, omdat de drie meervoudige personen anderen impliceren. Ook in dit opzicht was Priscianus nauwkeuriger in zijn

formulering dan zijn voorgangers (zie figuur 3). Zijn observaties werden het begin van een eeuwenlange traditie.

figuur 3

Priscianus

	==> prima est, cum ipsa, quae loquitur, de se pronuntiat
persona	==> secunda, cum de ea, ad quam directo sermone loquitur
	==> tertia, cum de ea, quae nec loquitur nec ad se directum accipit sermonem

Jeep 1893:182 geeft in voetnoot 3 als gangbare definitie: "prima quae loquitur, secunda ad quem loquitur, tertia de qua loquitur".

DE DUITSE EN ENGELSE TRADITIE

Jellinek 1914:270 toont aan dat de Duitse schoolgrammatica's uit de zestiende eeuw aansluiten op het Latijnse systeem, met name op het werk van Priscianus. In de Duitse traditie wordt het begrip *significatio* meestal als een van de *accidentia* van het pronomen opgenomen. Zo geeft *Melanchton 1525* dit *accidens* de volgende indeling mee: 1). demonstrativa 2). relativa 3). interrogativa 4). possessiva en 5). gentilia. *Jellinek* noemt de grammatici Albertus, Ritter en Brücker met name als navolgers van Melanchton in het gebruik van het *accidens significatio*. We hebben hier te maken met een indeling die gebaseerd is op het *semantisch* principe. Clajus en Stieler gebruiken echter het *accidens species* voor de indeling naar klassen. Zij achten morfologische criteria belangrijker.

Een derde richting vertegenwoordigen Gueintz en Aichinger: zij scheiden de indeling in klassen van de *accidentialeer*. De indeling in klassen wordt door deze grammatici dus niet beschouwd als onderdeel van de *accidentialeer*.

Voorts vermeldt *Jellinek* dat onder invloed van het werk van *Scaliger* de verdeling in substantiva en adjectiva haar intrede doet in de Duitse grammatica (vgl. *Padley 1976:71*).

Clajus 1578 deelt de pronomina nog in declinaties met behulp van het *accidens declinatio*. Deze indeling vindt plaats op dezelfde wijze als de declinaties van het naamwoord: op basis van het woordgenus. Clajus wordt in dezen niet nagevolgd. Met name *Schottelius 1663 I* zal deze werkwijze verwerpen. Volgens Schottelius is het onnodig dat de afzonderlijke paradigma's in declinaties worden verdeeld. Hij volstaat met alleen een serie paradigma's, achter elkaar gesteld.

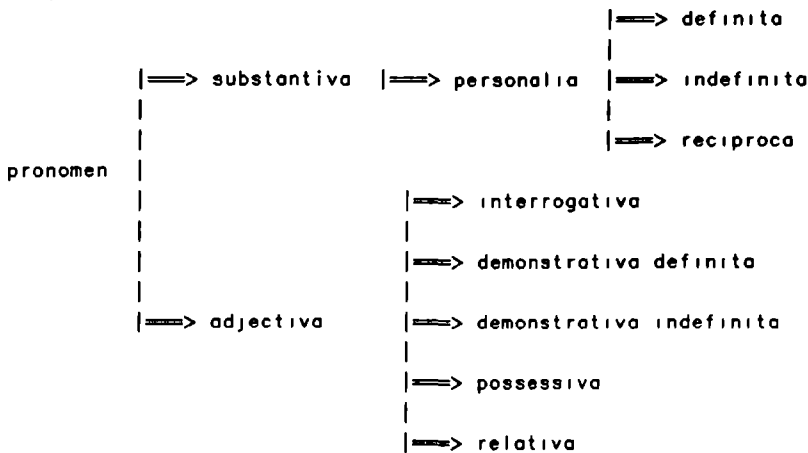
De *accidentialeer* is reeds in de zeventiende eeuw binnen de Duitse grammaticatraditie niet in staat de pronomina op adequate wijze te categoriseren. De Duitse grammatici geven de afzonderlijke flexies van de pronomina binnen een *semantisch* gebaseerde klassificering. Het is een nadere uitwerking van wat Melanchton nog als het *accidens significatio* had beschouwd, maar de indelingen vormen geen onderdeel meer van een *accidens*.

Jellinek 1914:272-276 onderscheidt twee hoofdsystemen binnen de indeling naar betekenis. Het oudere systeem vertoont de meest duidelijke sporen van de accidentialeer. Clajus bv. wijzigt het systeem van Melanchton wat de indeling betreft en maakt een indeling die typerend wordt voor de zeventiende eeuw en die tot in de achttiende eeuw doorwerkt. *Schottelius 1663 I* neemt die indeling onveranderd over.

Het jongere indelingssysteem trof *Jellinek 1914:273* het eerst aan bij Longolius, die een indeling maakt op grond van Scaligers onderscheid in substantiva en adjectiva. Zijn indeling ziet er als volgt uit: (zie figuur 4).

figuur 4

Longolius

Met betrekking tot de pronomina adjectiva verschijnt een enkele keer het onderscheid absoluta - conjunctiva. Deze indeling is gebaseerd op de syntactische verbindbaarheid van het pronomen met een substantief: indien dit substantief in de onmiddellijke omgeving van het pronomen voorkomt, is dit pronomen *conjunct*. *Absoluut* wordt het pronomen genoemd, wanneer dit zonder substantief verschijnt, maar er wel betrekking op heeft.

Uit de Duitse traditie worden drie indelingsprincipes duidelijk: 1). het indelingsprincipe, gebaseerd op de accidentialeer; 2). de indeling naar betekenis, gerelateerd aan het onderscheid substantiva - adjectiva en 3). een betekenisindeling die geheel los staat van de accidentialeer.

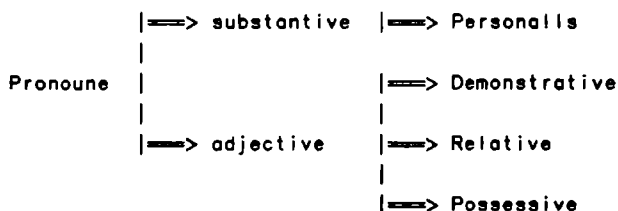
Binnen de Engelse grammatica's die zich baseren op de Latijnse schoolgrammatica's onderscheidt *Vorlat 1975:203* in feite vier groeperingen. Allereerst kan er onderscheid gemaakt worden tussen 1). enkelvoudige en samengestelde voornaamwoorden 2). oorspronkelijke en afgeleide voornaamwoorden. Daarnaast zijn er spraakkunsten die de indeling van de pronomina geven als een 3). onderscheid tussen substantivische en adjectivische voornaamwoorden en tot slot een 4). opsomming van de subklassen van demonstrativa, relativa en personalia.

Vergelijken we deze vierdeling met onze paragrafen over de klassieke traditie en de Duitse traditie, dan blijkt dat de eerste twee groeperingen

van Vorlat gebaseerd zijn op de accidentialeer: met het accidens figura maakt de grammaticus het onderscheid enkelvoudig - samengesteld, met het accidens species het onderscheid oorspronkelijk - afgeleid. De door Vorlat 1975:209 behandelde derde groep deelt het pronomen op vergelijkbare wijze in als beschreven in Jellinek 1914:273 groep 2, die een indeling naar betekenis maakt, gerelateerd aan het onderscheid substantiva - adjectiva. Het schema dat gemaakt kan worden op grond van de tekst uit Poole 1646

figuur 5

Pool 1646

staat in figuur 5 (vgl. Vorlat 1975:209). Vorlat 1975:207 e.v. bespreekt grammatica's die onderscheid maken tussen de demonstrativa, relativa en personalia, "to which some occasionally add other categories". De door Vorlat beschreven grammatica's kennen wat methode betreft geen ander verschil met Gottsched (als voorbeeld van het Duitse jongere indelingssysteem) dan het aantal pronomina.

De stand van zaken in het jaar 1700 met betrekking tot het pronomen in de Duits- en Engelstalige traditie kunnen we als volgt samenvatten: een grammaticus kan het pronomen beschrijven vanuit de traditionele accidentialeer. De indeling van pronomina in klassen geschiedt met behulp van het accidens significatio. Maar een grammaticus kan zich ook aansluiten bij de taalkundige richting die de pronomina verdeelt in substantiva en adjectiva, waarna vervolgens een semantisch gefundeerde onderverdeling volgt. Deze indeling in klassen staat los van de accidentialeer en is gebaseerd op een semantisch principe.

DE NEDERLANDSE TRADITIE

De Twe-spraak 1584

De definitie

De *Twe-spraak* 1584 geeft als vertaling van pronomen 'voornaam' en behandelt deze woordsoort op blz. 79-83. Dit onderdeel van de etymologia zou volgens Dibbets 1985:472 eerder een bewijs van onvolgroeidheid kunnen zijn dan een blijk van onafhankelijkheid ten opzichte van alle vreemdtalige voorgangers. De definitie van het pronomen vinden we op blz. 65. Deze definitie is uitvoerig in Dibbets 1985:461 beschreven, waarbij tevens wordt

aangetoond dat ze duidelijk aansluit bij de klassieke traditie. We volstaan kortheidshalve met de opmerking dat in de definitie aan de orde komen: 1). een *Voor-naam* kan voor of in plaats van een 'naam ghestelt' worden; 2). een *Voor-naam* kan in de plaats van een nomen gesteld worden; 3). het *accidens tijd* is niet van toepassing; 4). een *Voor-naam* verwijst altijd naar "een zeker persoon"; 5). deze woordsoort kent dertien woorden (zie ook: *Dibbets 1974:130*).

De accidentia

Op blz. 79 zegt Gedeon dat hij de voornaamwoorden heeft onderzocht "van der zelve eyghentlyke betekenis/ gheslacht ende vallen" en even later lezen we zijn verantwoording dat hij zich baseert op "eenen ghedruckten *Donaat*" vertaald door Henricus Glareanus. *Dibbets 1985* toont aan dat *Glareanus 1570* model heeft gestaan voor dit onderdeel van de *Twe-spraak 1584* en constateert dat er binnen de etymologia geen indeling in semantische klassen t.o.v. het pronomen wordt gegeven, hoewel er in de syntaxis wel sprake is van "betrecklyke voornaam, dats *relativum*" (blz. 94). Binnen de vroegste Duitse traditie zagen we dat het mogelijk is de onderverdeling van het pronomen te laten plaats vinden binnen een nieuw *accidens*, dat veelal *significatio* genoemd wordt. De overige *accidentia* zijn de traditionele *accidentia* uit de grammaticatraditie van de Klassieke Oudheid, zoals we die bij de woordsoort nomen tegenkwamen.

In het citaat van Gedeon staan 'gheslacht' voor het *accidens genus* en 'vallen' voor het *accidens casus* (zie ook de *Twe-spraak 1584:80*: "*casus ofte vallen*"). Zou 'betekenis' duiden op het *accidens significatio*? Deze vraag blijft open. Als 'betekenis' een *accidens* is, kunnen we maar één van de klassen terugvinden, nl. de 'betrecklyke' voornaamwoorden. Slechts één groep is in dat geval expliciet geformuleerd. Daartegenover staat dat de *Twe-spraak 1584* in de passage over de pronomina steun zocht bij *Glareanus 1570*, een 'Donaat'. Hiervoor zagen we dat Donatus zonder veel systematiek 'eine bunte Gesellschaft' (vgl. *Jeep 1893:173*) pronomina geeft, waar van een *accidens* geen sprake is. De 'Donatusconventie' ondersteunt de mogelijkheid om 'betekenis' als *accidens* te interpreteren niet.

Dibbets 1985:463 wijst erop dat "de *Twe-spraak* bij de nu volgende paradigma's van de voornaamwoorden plots uitgaat van Latijnse voornaamwoorden en hun buigingsvormen". Hoe kortstondig de aandacht ook is die in de *Twe-spraak 1584* wordt besteed aan het pronomen, toch blijkt dat de schrijvers ook deze woordsoort hebben beschreven vanuit de *accidentia*leer. In de paradigma's van blz. 80-83 keren nl. indelingen terug die gebaseerd zijn op de *accidentia numerus, casus, genus en persona*. De *Twe-spraak 1584* maakt gebruik van de volgende *accidentia*: (betekenis/ *significatio*), gheslacht/ *genus*, vallen/ *casus*, ghetal/ *numerus*, vervoeghingh/ *flexio* en persoon/ *persona*.

Van Heule 1625

De definitie

Van Heule 1625 behandelt het voornaamwoord (hier genaamd: 'Voornaem') op blz. 36 e.v.. *Caron 1953a:XXXI-XXXIII* vergelijkt Van Heules spraakkunst met het werk van Lithocomus. De overeenkomst is echter niet bijzonder groot. Van Heule definieert het pronomen als volgt: "De Voornaemen zijn woorden/ welke voor eenen naem ofte in de plaetse van eenen Naem gestelt worden/ altijt eenen zeekeren persoon ofte ding aenwijzende/ ende zijn deze/ *Ik*, ... *Geene*". Lithocomus' tekst luidt: "Pronomen est dictio variabilis, quae pro nomine posita idem pene significat". Lithocomus plaatst deze woordsoort in de dichotomie van veranderlijke - onveranderlijke woorden, hetgeen in *Van Heule 1625* ontbreekt. Omgekeerd missen we bij Lithocomus de verwijzing naar "eenen zeekeren persoon ofte ding". Ook ontbreekt de opsomming van de pronomina in *Lithocomus 1592*.

In de definitie van *Van Heule 1625* keren de volgende kenmerken terug: 1). het pronomen kan voor een nomen geplaatst worden; 2). het pronomen kan de plaats van een nomen innemen; 3). het pronomen verwijst naar een zeker persoon of ding en 4). er zijn twaalf pronomina.

Vergelijken we *Van Heule 1625* met de *Twe-spraak 1584*, dan is er aanmerkelijk meer overeenkomst: we missen slechts de opmerking uit de *Twe-spraak 1584:65* dat het accidens *tijd* niet van toepassing is. De opsomming van de *Twe-spraak 1584* kent dertien pronomina, waarvan in *Van Heule 1625* niet terug keren: 'du, zyns' en 'zyn'.

Van Heule 1625 kent twaalf pronomina en verschilt t.o.v. de *Twe-spraak 1584* nog in 'Hy' en 'Geene'. Overigens gelden deze verschillen slechts t.o.v. de definitie. In de daaropvolgende paragrafen zullen 'Hy' in de *Twe-spraak 1584* en 'Zijns/ zijn' in *Van Heule 1625* toch terugkeren (blz. 38 en 41), terwijl *Van Heule 1625* 'Du' in het *Merk* van blz. 38 toelicht.

De accidentia

Direct na de definitie geeft *Van Heule 1625* een opsomming van de accidentia volgens welk het voornaamwoord beschreven zal worden. Het zijn: "*Geslacht, Soorte, Getal, Figuyr, Buyginge, Persoon* ende *Beduydinge*". De overeenkomst met *Lithocomus 1592* (*Caron 1953a:33 voetnoot 6*) is in dit opzicht aanmerkelijk meer overtuigend dan bij de definitie van de woordsoort. *Van Heule 1625* besteedt in tegenstelling tot *Lithocomus 1592* geen aandacht aan de accidentia *qualitas* en *casus*. Laatstgenoemd accidens komt wel bij de paradigma's van het accidens *buyginge* aan de orde. Het is niet onmogelijk dat Van Heule meende te kunnen volstaan met wat hij in dit opzicht reeds bij de woordsoort *nomen* had geschreven (vgl. *Van Heule 1625:21-22*). Wanneer *Van Heule 1625:37* het accidens *genus* behandelt, verwijst Van Heule expliciet naar hetzelfde accidens bij het *nomen*. De pronomina werden daar vermeld in het slot van de paragraaf over het *genus omne*. De genera die Van Heule voor het *nomen* had gedefinieerd, gelden ook voor het pronomen. Onder *soort* verstaat *Van Heule 1625* het accidens *species*. Evenals bij het accidens *genus* is ook hier het werk van Lithocomus het voorbeeld geweest. De indeling is identiek met die van ditzelfde accidens voor het *nomen*: zoals het *nomen* 'eerste of grontwoorden'

en 'afkomstige of uytspuylende woorden' kent, zo wordt het pronomen in 'Eerste Voornamen' en 'Afkomstige Voornamen' onderscheiden. Met het accidens numerus wordt slechts het onderscheid in enkelvoud en meervoud gegeven: er verschijnen geen uitzonderingen zoals bij de nomina. Het accidens *figura* kent slechts de dichotomie 'enkel - dubbel', dit in tegenstelling tot het naamwoord, waar *figura* een derde tak kent: drievoudig.

Het accidens *Buyginge* geeft de flexie van enige voornaamwoorden omdat die "wat anders dan de andere woorden geboogen worden" (blz. 37). Opvallend is dat dit accidens niet de beschrijving van deze woordsoort afsluit, maar voorafgaat aan de *accidentia persona* en *significatio*. Deze *accidentia* zouden we verwachten vóór de 'Buyginge' omdat zij tot indelingen leiden die voor de flexie van belang zijn. Er zijn geen aanwijzingen die duiden op een ambigu gebruik van het begrip *Buyginge*: het is voor *Van Heule 1625* ten opzichte van het pronomen slechts de flexie.

De inhoud van het accidens *persona* is een vertaling van *Lithocomus 1592*. Het komt overeen met de definities die *Jeep 1893:182* gaf als algemeen gangbaar voor de Klassieke Oudheid.

Het laatste accidens is *Beduydinge* of *significatio* en binnen dit accidens worden de voornaamwoorden in vier klassen verdeeld: 1). Wijzende/ Demonstrativa; 2). Betrekkelike/ Relativa; 3). Vragende/ Interrogativa en 4). Ervelicke/ Possessiva en Relativa. De definities van de afzonderlijke klassen zijn alle ontleend aan *Lithocomus 1592* (vgl. *Caron 1953a:36* noot 7).

Met dit accidens 'Beduydinge' sluit *Van Heule 1625* zijn bespreking van het pronomen af. Deze woordsoort is beschreven vanuit de *accidentia*leer. De definitie van de woordsoort is gebaseerd op de *Twe-spraak 1584*, het *accidentia*model is ontleend aan *Lithocomus 1592*. Opmerkelijk binnen dit model is het feit dat het accidens *Buyginge* gegeven wordt vóór de *accidentia persona* en *significatio*, hetgeen methodisch inconsequent is. Tot slot willen we nog wijzen op het feit dat in deze spraakkunst het accidens 'Beduydinge' expliciet gebruikt wordt om de voornaamwoorden in klassen onder te verdelen. Daarmee doet het accidens *significatio* zijn definitieve intrede in de Nederlandstalige *trivium grammatica's*.

Van Heule 1633

De definitie

Vergeleken met de uitgave van 1625 is de behandeling van het voornaamwoord (evenals het naamwoord) herzien in deze tweede uitgave van Van Heules spraakkunst. De verschillen ten opzichte van 1625 betreffen allereerst de definitie: Van Heule wijst nu op het feit dat een pronomen betrekking heeft op een persoon. Van Heules tekst "welke eenen Persoon benamen" vertoont de meeste overeenkomst met de eerste van de 'leading ideas' die *Michael 1970:68* geeft in verband met de definities van het pronomen.

Van Heule laat in 1633 het adjectivisch element van de definitie uit 1625 weg ("welke voor eenen naem ... gestelt worden") maar herhaalt wel de eigenschap dat het pronomen de plaats kan innemen van een "Persoon of

zake". Hij voegt er dan aan toe: "benamende altijt eenen Persoon of eenich ding welc iet doet of lijt" (blz. 67). Tevens wordt door Van Heule gewezen op de "onscheydelicke gemeynschap" van de voornaamwoorden met de werkwoorden (blz. 69). Het is niet onmogelijk dat Van Heule deze herziening gebaseerd heeft op de traditionele verdeling der werkwoorden in bedrijvend en lijdend ofwel *actio* - *passio* (zie *Padley 1976.45*). *Caron 1953a:XXXIII* heeft in dit opzicht geen bron kunnen vinden en meent dat die ook niet te vinden is. Het is echter heel wel denkbaar dat nieuw bronnenonderzoek alsnog aan het licht brengt dat Van Heule zich in dit opzicht baseerde op een (ons nu nog onbekende?) spraakkunst. De opsomming die tot slot van de definitie gegeven wordt, vermeldt weer het pronomen 'du' dat in 1625 als ouderwets terzijde was geschoven (vgl. *Dibbets 1985.465*).

De accidentia

Evenals in 1625 worden de accidentia gegeven. Het verschil t.o.v. 1625 zit in het feit dat de accidentia op hun beurt weer in een *divisio* zijn opgenomen en hun hoofdindeling in een schema laten zien (*Van Heule 1633.68*, zie figuur 6).

We zien dat het accidens *Hoedanicheyt* (op blz. 70 *qualitas* genoemd) de klassen aangeeft en nu vóór het accidens *Buyginge* staat. *Caron 1953a:XXXI* noemt het accidens *Beduydinge* in navolging van Van Heules tekst (editie 1625) in de marge 'significatio' en voor de uitgave van 1633: 'qualitas aut significatio', hoewel de term *significatio* in de editie van 1633 nergens terug te vinden is. *Significatio* heette in 1625 *Beduydinge*. De daar gegeven indeling keert in 1633 terug onder het accidens *Hoedanicheyt*. Van Heule verandert hier de volgorde van de groepen: de possessiva volgen direct op de demonstrativa. Het accidens genus is ten opzichte van 1625 niet verschillend. Dit geldt eveneens voor de accidentia numerus en persona. Het accidens species heet in 1625 *Soort*, in 1633 *Aert*, maar hoewel van Heule een andere terminologie hanteert (1625: Eerste Voornamen/ Afkomstige Voornamen 1633: Gront-woorden/ Afkomstige woorden) is er geen inhoudelijk verschil. Het accidens figura is slechts van naam veranderd: in 1625 heette het *Figuyr*, in 1633 *Gedaente*.

De tendens die *Jellinek 1914:270* signaleert ten opzichte van de volgorde der accidentia, zet zich ook in het werk van Van Heule voort: de flexio of *Buyginge* verschijnt ter afsluiting van dit etymologische onderdeel.

Binnen de flexio of *Buyginge* keert de herziene versie van het naamvallensysteem terug die Van Heule in 1633 voor het nomen ten opzichte van 1625 had aangebracht. Korthedshalve verwijzen we voor deze kwestie naar hoofdstuk 6.7. Casus.

Verschillen in de paradigma's worden door *Caron 1953a:XXV* beschreven. Vanaf blz. 76 geeft *Van Heule 1633* een aantal opmerkingen over het adjectivisch karakter van de pronomina en over de woorden die in hun vormvarianten overeenkomst vertonen met de voornaamwoorden.

We kunnen vaststellen dat 1). de definitie in 1633 ingrijpend werd veranderd ten opzichte van 1625 en 2). de herziening in 1633 heeft geleid tot een meer ordelijke presentatie. Niet alleen werden de accidentia vooraf in een schema gegeven, waaruit de gebruikte methode afgelezen kan worden, de volgorde van de accidentia is ook zódanig veranderd, dat in het

figuur 6

Van Heule 1633

		==> Mannelic
	==> Geslacht	==> Vrouwelic
		==> Generley
	==> Getal	==> Eenvoud
		==> Meervoud
	==> Persoon	==> Eerste
		==> Tweede
		==> Derde
Divisio	==> Aert	==> Grondich
		==> Afkomstich
	==> Gedaente	==> Enkel
		==> Dobbel
	==> Hoedanicheyt	==> Wijzende
		==> Ervende
		==> Betreckende
		==> Vragende
	==> Buyginge	==> Tweede geval
		==> Derde geval
		==> Vierde geval

laatste accidens flexio alle vormvarianten gegeven kunnen worden die tijdens de voorgaande accidentia waren genoemd. De accidentia worden gebruikt om de vormvarianten met elkaar in contrast te brengen en om vormovereenkomsten te rangschikken. De flexie is, zoals we ook bij het nomen zagen, als een apotheose van alle bevindingen en onderscheidingen. Opmerkelijk is in dit verband dat het onderdeel over de woordsoort pronomen wordt afgesloten met de bespreking van een aantal woorden die volgens Van Heule niet zonder meer (soms duidelijk niet) tot deze woordsoort horen, maar die een vormvariatie kennen ovoneenkomstig het voornaamwoord (bv. blz. 77: *Tweer* in "*Tweer Menschen getuygenisse is waerachtich*", i.e. getuigenis van twee mensen, fs).

Kok 1649

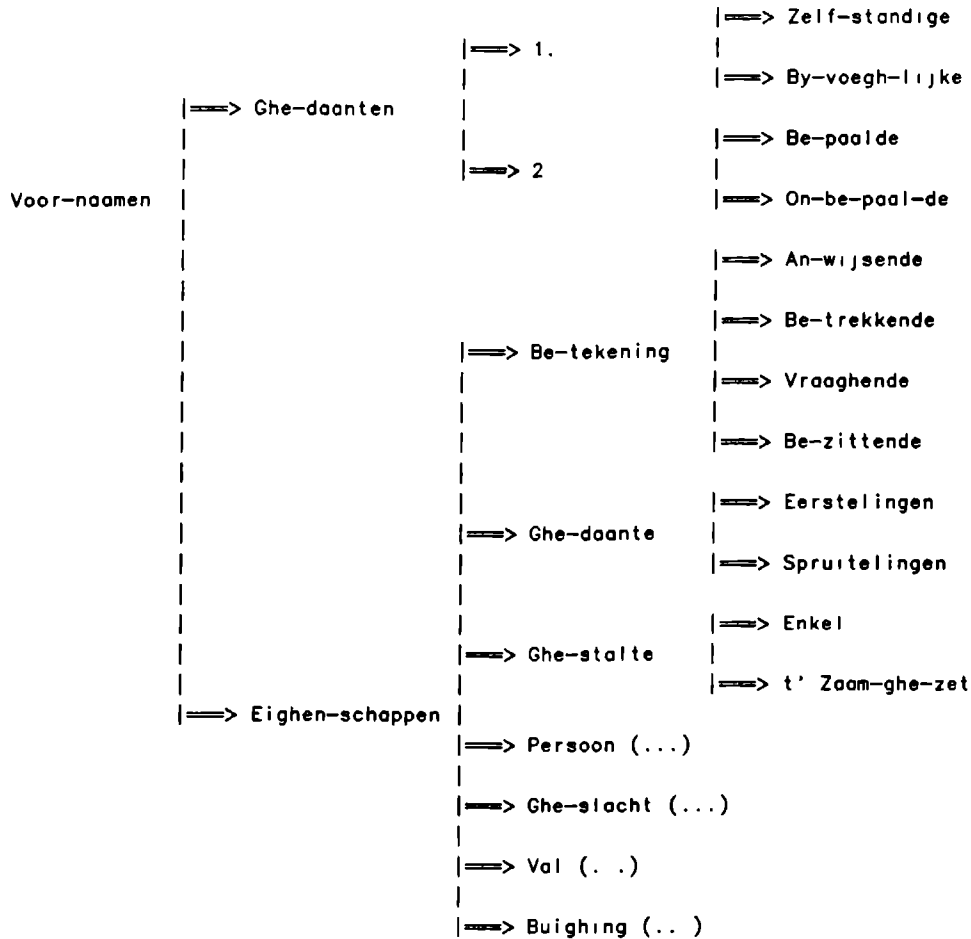
De definitie

Kók 1649 is uitvoerig op bronnen onderzocht in *Dibbets 1981*. Uit de Inleiding blz. LI en de voetnoten van blz. 19-23 blijkt dat deze bronnen vooral de spraakkunsten van Vossius en Van Heule zijn geweest, waarbij Dibbets aantekent dat Vossius op zijn beurt weer aansluiting zocht bij Varro.

De *definitie* van *Kók 1649* begint met de plaatsing van deze woordsoort in een groter dichotomisch model: het pronomen behoort tot de 'ver-anderlijke woorden', waarmee teruggegrepen wordt naar de hoofdingeling van de etymologia (zie voor dit schema hoofdstuk 4. Etymologia). Het tweede gedeelte van *Kóks* definitie is een vertaling van *Vossius 1635:116* en wordt gevolgd door een opsomming: *Kók 1649* kent vijftien voornaamwoorden, maar in de praktijk zijn het er meer. Ook in *Kók 1649* vindt de bespreking van het pronomen plaats volgens de accidentialeer. In de opzet zijn echter betrekkelijk veel verschillen met de beide grammatica's van Van Heule te constateren. Als eerste onderscheid binnen het pronomen zien we: 'zelf-standigh/ by-voeghlijk'. Deze indeling gaf *Kók* geïnspireerd door het werk van Vossius. Hier keert de divisio van het nomen weer terug, zoals we dat binnen dit hoofdstuk bij de Duitse en Engelse traditie sinds *Scaliger* zagen voorkomen. Het tweede onderscheid dat *Kók 1649* maakt is eveneens terug te voeren tot het werk van Vossius. Het betreft hier de dichotomie die al door Donatus met het accidens qualitas werd omschreven: het onderscheid finita - infinita. Na deze twee algemene onderverdelingen noemt *Kók 1649* de zeven accidentia volgens welke de pronomina beschreven zullen worden. De twee algemene divisiones noemt *Kók 1649* in zijn schema (uitslaand blad tussen 4 en 5; zie *Dibbets 1981:6*) *Ghe-daanten*, terwijl de zeven accidentia daar gegeven worden als: *Eighen-schappen*. De term *Ghe-daanten* is in dit schema verwarrend: het wordt namelijk op meer dan één manier gehanteerd. In verband met de pronomina contrasteert het begrip 'Ghe-daante' met 'Eighen-schappen'. Laatstgenoemde term is gelijk te stellen met 'Toeval' of accidens; in deze context betekent 'Ghe-daante' divisio, in tegenstelling tot 'Ghe-daante' op blz. 19-20, waar het fungeert als accidens, nl. het accidens species. We geven in figuur 7 het schema zoals *Kók 1649* dat in het uitslaand blad als onderdeel van de hele *Letterkonst* heeft gegeven. Als eerste accidens komt het accidens *Be-tekening*, ofwel significatio, dat de pronomina op semantische basis onderscheidt in klassen (blz. 19). Evenals Van Heule onderscheidt *Kók 1649* vier klassen; de verschillen c.q. overeenkomsten met *Vossius 1635*, *Van Heule 1625* en *Van Heule 1633* zijn weergegeven in de voetnoten van *Dibbets 1981:29*. Het meest opmerkelijke is, dat de *Be-trekkende Voor-naamen* afwijken van de beide Van Heule-spraak-kunsten en ontleend zijn aan *Vossius 1648(4)*.

figuur 7

Kok 1649

De accidentia

Als *Kók 1649* het accidens *Ghe-daante* beschrijft, hebben we te maken met eenzelfde indeling als bij het accidens species bij Van Heule (1625: soort, 1633: aert). De termen van *Kók 1649* zijn: 'Eerstelingen/ Spruitelingen'.

Het accidens *Ghe-stalte* is het accidens figura, bij Van Heule in 1625 *figuyr* en in 1633 *gedaente*. *Kók 1649* onderscheidt binnen figura *Enkele* en 't *Zaâm-ghe-zette* en baseert zich op Van Heule.

Binnen het accidens persona komt *Kók* niet tot definities van de afzonderlijke personen; hij volstaat met twee voorbeelden per persona en voegt er tot slot aan toe dat de meeste pronomina tot alle drie de personae gerekend kunnen worden. Dit geldt eveneens voor de genera van de voornaamwoorden. Pronomina kunnen tot alle genera behoren, ook al kennen ze slechts één vormvariant. We mogen aannemen dat *Kóks* ideeën over genus zoals die uit het hoofdstuk over het accidens genus met betrekking tot het nomen bleken, ook voor het pronomen gelden. Ten

aanzien van het accidens casus meldt *Kók 1649* dat alle zes de naamvallen zoals die bij het nomen waren besproken, van toepassing zijn op de pronomina, zij het dat vele de vocatief zullen verwerpen. *Dibbets 1981: noot 186* wijst erop dat *Kók 1649* hier een onjuistheid bevat: *Kók* had op blz. 13 betoogd dat er vijf naamvallen voor het nomen bestonden. In de flexie verschijnen dan ook slechts vijf naamvallen.

Het begrip *Buighing* kan verwarring wekken in *Kók 1649*. Alvorens *Kók* de paradigma's geeft, verdeelt hij evenals Vossius de pronomina in drie groepen (zie *Dibbets 1981: noot 189*). *Kók 1649:20* onderscheidt een eerste groep op grond van vormovereenkomsten met het lidwoord, een tweede groep die juist sterk contrasteert met de lidwoorden en een groep die - evenals bij Vossius - aan een 'ghe-mengde Buighing' zijn onderworpen. Op grond van *vormvarianten* deelt *Kók 1649* de voornaamwoorden dus in in drie *declinaties*, alvorens de *flexie* wordt gegeven.

We kunnen stellen dat *Kók 1649* 1). zijn definitie baseert op Vossius 1635, maar dat zijn opsomming nauwelijks van die van Van Heule verschilt; 2). het pronomen beschrijft vanuit het accidentiamodel volgens de strakke dichotomische methode van Vossius; 3). de dichotomie finita - infinita die reeds bij Donatus voorkomt, via het werk van Vossius bij de Nederlandstalige grammatiekatraditie introduceert; 4). de voornaamwoorden in declinaties verdeelt volgens een *morfologisch* principe.

Leupenius 1653

Leupenius 1653 beschouwt de 'voornaamen' als een onderdeel van de *naamwoorden*, waartoe ook het lidwoord, het zelfstandig naamwoord en het bijvoeglijk naamwoord behoren. Deze opmerkelijke verdeling is reeds aan de orde geweest in hoofdstuk 4. Etymologia.

De definitie

Bij de definitie van het pronomen in *Leupenius 1653* verwijst Caron 1958:33 naar *Lithocomus 1592*: Leupenius geeft een letterlijke vertaling van *Lithocomus'* tekst. Er is geen duidelijke overeenkomst tussen de spraakkunst van Leupenius en de grammatica's van Van Heule.

Bij onze bespreking van de definitie in *Van Heule 1625* is gebleken dat de *Twe-spraack 1584* eerder in aanmerking komt als bron dan de spraakkunst van *Lithocomus*. De overeenkomst tussen *Leupenius 1653* en *Lithocomus 1592* is duidelijker dan die tussen *Lithocomus 1592* en de beide grammatica's van Van Heule. Niet alleen plaatst ook *Leupenius 1653* het voornaamwoord allereerst binnen de groep veranderlijke woorden, tevens neemt Leupenius van *Lithocomus* over dat het pronomen het naamwoord kan vervangen en nagenoeg ten volle de betekenis daarvan kan dragen. De opsomming van pronomina is aanzienlijk uitgebreider dan we tot nu toe in de Nederlandse spraakkunsten zagen: *Leupenius 1653:46* noemt er drieëntwintig. Nieuw in de rij zijn: 'sik, se, men, elk, beide, yder, ander, iegelyk' en 'haar'.

De accidentia

De behandeling van de voornaamwoorden geschiedt in twee fasen: *in 't gemeen* en *in het besonder*.

De eerste dichotomie die verschijnt binnen de bespreking 'in 't gemeen' is die van het accidens figura: de pronomina zijn naar de figura in te delen in 'enkel' of 'dubbel'. Vervolgens geeft *Leupenius 1653* het onderschied 'selfstandig - byvoeglyk', eenzelfde divisio als bij het nomen. Deze divisio blijkt op een morfologisch principe gebaseerd te zijn: de 'selfstandige' voornaamwoorden kennen in de drie genera geen *vormvarianten*, bv. *ik mann, ik vrouw, ik kind*. Hier past *Leupenius* eenzelfde werkwijze toe als hij had gedaan bij de bespreking van het aantal naamvallen voor het nomen (zie hoofdstuk 6.7. Casus). Ook de onderscheiding van pronomina naar genus dient slechts om *vormvarianten* tegen elkaar af te zetten of juist om op vormovereenkomsten te kunnen wijzen. Over het accidens genus meldt *Leupenius* geen nieuwe observaties. Weliswaar zijn er enkele pronomina die slechts één genus kennen, de meeste echter "behooren tot alle drie geslagten" (blz. 46): het genus omne. Er zijn geen redenen om aan te nemen dat *Leupenius 1653* hier andere opvattingen over genus toegepast is dan bij het naamwoord (zie hoofdstuk 6.5. Genus).

Leupenius geeft vervolgens de klassen aan: hij onderscheidt op blz. 48 'vierderlijke soorten'. Zijn volgorde is opnieuw anders als die van *Van Heule 1625*, *Van Heule 1633* of *Kók 1649*, hoewel *Caron 1958:34-35* in de voetnoten laat zien dat de invulling per klasse sterk afhankelijk is van de werken van Lithocomus en de Nederlandse voorgangers. Bij *Leupenius 1653* is de volgorde: *aanwysende, besittende, vragende* en *betrekkende*. Met deze opsomming sluit *Leupenius* de bespreking van de voornaamwoorden 'in 't gemeen' af.

In de 'besondere aanmerkingen' keert ondermeer de divisio 'selfstandig - byvoeglyk' terug. Ten aanzien van de zelfstandige pronomina volstaat *Leupenius 1653* met een aantal opmerkingen die niet meer afhankelijk zijn van de accidentialeer.

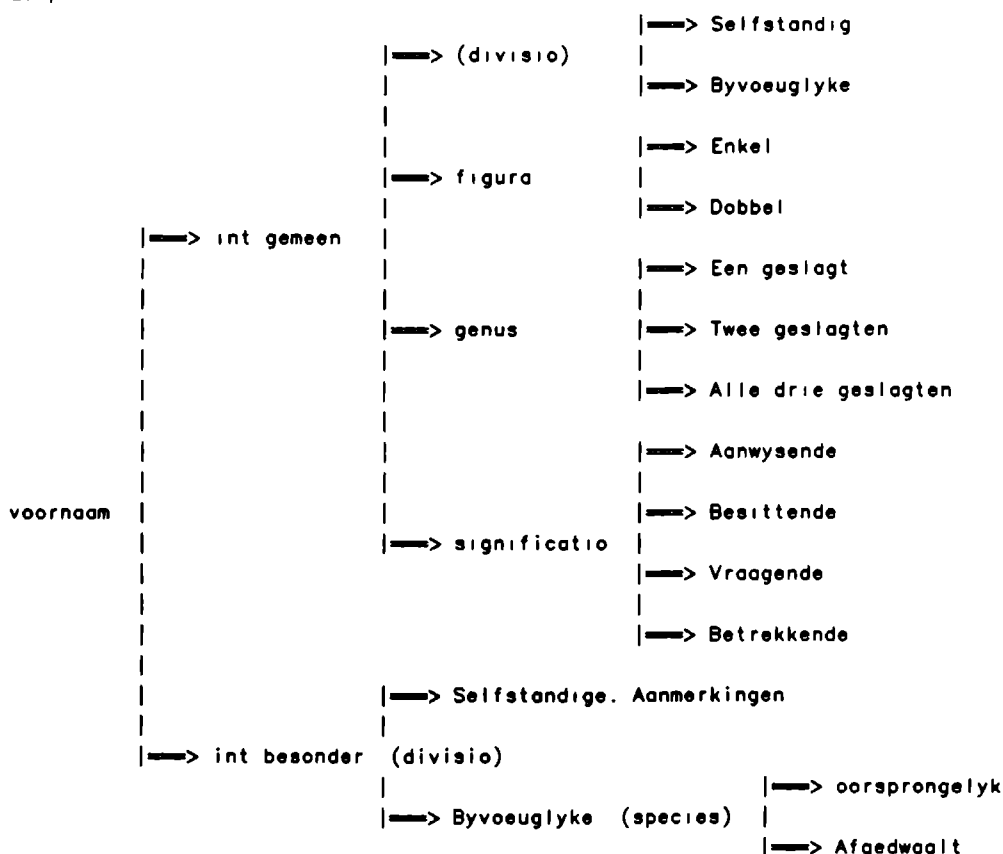
Anders ligt dat bij de 'besondere aanmerkingen' over de *bijvoeglijke* pronomina. Hier maakt *Leupenius* voor het eerst binnen deze woordsoort gebruik van het accidens species: de bijvoeglijke pronomina zijn 'afgedwaalt/afdaalend' of 'oorsprongelyk van sik selven'. Het accidens figura wordt 'in 't gemeen' gegeven en staat daar naast de divisio zelfstandig - bijvoeglijk. Daarentegen is het accidens species ondergeschikt gemaakt aan deze divisio. De accidentia species en figura blijven ook in *Leupenius 1653* twee accidentia die op wezenlijk verschillende kenmerken onderscheid maken: figura gaat uit van een morfologisch principe, species van een semantisch (zie ook het hoofdstuk over species figura en qualitas).

De 'afdaalende byvoeglyke' pronomina zijn vijf in getal: 'myn, uw, syn, haar' en 'ons', waarvan de paradigma's naar genus en getal over de drie naamvallen worden gegeven. Alle overige 'byvoeglyke' pronomina zijn 'oorsprongelyk'. Met de bespreking van het homoniem 'Geene' sluit *Leupenius 1653* het onderdeel van de etymologia over het pronomen af. Zijn opzet kunnen we schematisch weergeven als in figuur 8.

Het blijkt dat *Leupenius 1653* ten aanzien van zijn *definitie* van het pronomen niet alleen dichter bij de opvattingen van Lithocomus aansluit

figuur 8

Leupenius 1653

dan Van Heule, maar ook dat de opsomming van de voornaamwoorden aanzienlijk is uitgebreid. Uit de voetnoten van *Caron 1958:33-38* blijkt dat *Leupenius 1653* zich mede op Van Heules spraakkunsten alsook op *Kók 1649* baseert. Daarentegen is zijn methodiek afwijkend zowel van *Van Heule 1625*, als van *Van Heule 1633*. Maar ook ten opzichte van *Kók 1649* is er duidelijk verschil, zoals de schematische weergaven lieten zien.

Samenvatting van de Nederlandse traditie

Uit de niet-Nederlandstalige traditie konden we globaal genomen drie beschrijvingsmodellen onderscheiden ten aanzien van het voornaamwoord. De Nederlandstalige grammatica's die Moonen geraadpleegd heeft, beschrijven alle de voornaamwoorden vanuit de theorie van de accidentaleer. De *Twe-spraak 1584* en *Van Heule 1625* lijken nog wat onwennig ten opzichte van de gehanteerde methode in die zin, dat ze niet in staat zijn de afzonderlijke verschillen die zich per accidens voordoen, in een alles omvattende flexie te plaatsen. *Van Heule 1633* is vanuit dit oogpunt gezien

een grote verbetering. Niet alleen worden de accidentia logischer gerangschikt, de lezer krijgt ook in een schema vooraf de te volgen methode aangeboden. Ook in *Kök* 1649 vinden we Koks bespreking van het pronomen schematisch weergegeven op het uitslaand blad (zie *Dibbets* 19816). Zo'n schema ontbreekt in *Leupenius* 1653, maar ook bij Leupenius is de schematische opzet gemakkelijk te herkennen. Wat opvalt binnen de Nederlandse traditie is het feit dat de grammatici ieder voor zich weer een andere variant geven op de methode van de (voornaamwoordelijke) accidentialeer.

MOONEN EN HET PRONOMEN

Met de hiervoorgegeven schets kunnen we Moonens werkzaamheden ten aanzien van deze woordsoort in de grammaticale traditie van die tijd plaatsen. Het eenentwintigste kapittel van de *Nederduitsche Spraekkunst* is een zeer conventioneel grammatica-onderdeel. Vergeleken met de nomina worden de pronomina op sterk vereenvoudigde wijze beschreven. De gebruikte methode is die van de accidentialeer. Dit betekent dat eerst de woordsoort wordt gedefinieerd. Vervolgens worden de afzonderlijke accidentia besproken zodat ter afsluiting in de paradigma's alle vormvarianten op overzichtelijke wijze getoond kunnen worden. In onze beschrijving laten we ons leiden door Moonens werkwijze. We bekijken achtereenvolgens de definitie, de accidentia en tot slot de flexie.

De definitie

Aan de definitie besteedt Moonen vier alinea's. In de eerste alinea wijst hij op het adjectivisch karakter van het voornaamwoord en het feit dat het pronomen verwijst naar een persoon of zaak. We vinden hier nagenoeg de letterlijke tekst van *Van Heule* 1633 terug, terwijl echter de voorbeelden - met uitzondering van 'Zyn Wvf' en 'Deeze Stat' - uit *Schottelius* 1663 I.533 zijn overgenomen.

In de tweede alinea beschrijft Moonen het feit dat een pronomen het nomen kan vervangen. Het betreft hier, tot de voorbeelden toe, een nagenoeg letterlijke vertaling van *Schottelius* 1663 I:534.

De derde alinea wijst op de syntactische verbindbaarheid van het pronomen met het lidwoord, wanneer het substantief is weggelaten, bv. *Het myne heeft het getioffen*, waar *het myne* vervangen kan worden door bv. *roer*, *zwaert*, of *geweer*. Een soortgelijke opmerking treffen we aan in *Van Heule* 1633 120.

De vierde alinea geeft als afronding van het definitiegedeelte een opsomming. Moonen kent slechts zeventien voornaamwoorden en heeft het aantal in vergelijking met *Leupenius* 1653 dus teruggebracht. Na die opsomming gaat Moonen over tot de behandeling van de voornaamwoorden volgens de accidentia.

De accidentia

In het voorgaande is ter sprake gekomen dat rond 1700 ten minste een drietal beschrijvingsmodellen in de grammaticatraditie bekend waren. Binnen de methode van de accidentialeer bleken er vier verschillende versies aangewezen te kunnen worden binnen de Nederlandstalige traditie.

Bronnenonderzoek toont ons dat Moonen zich zowel op *Van Heule 1633* als op *Schottelius 1663 I* baseert. Aan *Van Heule 1633* ontleent hij de methodische opzet van zijn kapittel. Na de definitie van het pronomen verschijnen de afzonderlijke accidentia die uiteindelijk zullen leiden tot de flexie, waarin alle vormvarianten zijn ondergebracht. De volgende accidentia dienen zich aan: genus, persona, species en het accidens significatio, dat in de *Nederduitsche Spraekkunst* een vijfdeling kent. De vijf klassen worden een voor een beschreven. Dan volgt de 'Buiging' in 'beide Getallen' met de zes naamvallen: deze accidentia, die reeds bij het nomen ter sprake kwamen, worden nu door Moonen als bekend verondersteld.

Ten aanzien van het accidens genus merkt Moonen op dat het woordgenus van pronomina is te herkennen aan de "veranderinge in het einde", "hoewel 'er eenige by alle Geslachten gebruikt worden, zonder eenige verandering toe te laeten" (blz. 124). Deze genusopvatting is gebaseerd op *morfologische* verschillen. Bij het nomen bleek Moonen een strikt *semantische* definitie van het genus te bezigen en hanteerde hij een strak driegenerasysteem (zie hoofdstuk 6.5. Genus). Dit semantische principe verwisselt Moonen bij het pronomen voor een morfologisch standpunt. Dit is de enige plaats waar Moonen het semantisch principe dat aan het accidens ten grondslag ligt, verloochent. De zinsnede "by alle Geslagten" lijkt enige overeenkomst te hebben met opvattingen van bv. P.C. Hooft over het genus omne. We zouden dus kunnen concluderen dat Moonen alsnog een vierde genus erkent, maar het ligt meer voor de hand dat Moonen dit vierde genus op dezelfde wijze weglaat als bij de substantiva en adjectiva nl. doordat hij het accidens motio had geïntroduceerd (zie hoofdstuk 6.3. Motio).

Het accidens persona is aan *Van Heule 1633* ontleend. In de spraakkunsten van Van Heule zagen we dat dit accidens nagenoeg onveranderd bleef. De Nederlandstalige grammatici houden het in hun omschrijving van het begrip persona op een eenvoudige omschrijving. Tegen een dergelijke 'definitie' had Priscianus in de Oudheid al bezwaar aangetekend. Moonen voegt aan de tekst van Van Heule niets nieuws toe.

Het accidens species heet bij Moonen *Aert*, waarin hij *Van Heule 1633* volgt, met dien verstande dat hij zijn eigen terminologie van het nomen herhaalt: 'Oirsprongkelyk - Afgeleidt' (zie hoofdstuk 6.2. Species, Figura en Qualitas).

Ook ontleent Moonen aan *Van Heule 1633* de term 'Hoedanigheid' voor het accidens significatio. Moonen komt echter, in tegenstelling tot Van Heules spraakkunst uit 1633, tot een vijfdeling. Nieuw is het 'Wederkeerende Voornaemwoort'. De reciproca vinden we terug bij *Kók 1649*, maar niet als één van de vier klassen: 'zijns' kan volgens Kók ook 'Weër-keerigh ghe-noemt' worden, is echter een onderdeel van de 'Be-trekkende - relativa'. Maar meer aannemelijk is dat Moonen zich in dezen liet inspireren door *Schottelius 1663 I:535*, waar eveneens een indeling in vijf klassen wordt gegeven, al valt die indeling niet onder het accidens significatio. Omdat Schottelius de indeling van pronomina in klassen overneemt uit *Clajus 1578*, treffen we in feite in Moonens spraakkunst nog de oude indeling van Clajus aan. Daarentegen verschilt *Schottelius 1663 I* hierin met de *Nederduitsche Spraekkunst*: Schottelius heeft de indeling in klassen op semantische basis gegeven, los van de accidentia-indeling. Moonens werk is in dit opzicht een stap achteruit: de indeling in klassen vindt volgens de oude accidentialeer plaats.

Opmerkelijk is dat Moonen een enkele keer de voornaamwoorden op semantische basis indeelt in declinaties. Het genus van het antecedent bepaalt tot welke declinatie het pronomen behoort. Dit doet zich voor bij de 'Bezittende Voornaemwoorden' en de voornaamwoorden 'Ik, Gy, Hy, Zy, Het Zelfs'.

Het overgrote gedeelte van het eenentwintigste kapittel bestaat uit paradigma's, die we - met uitzondering van de laatste twee, het voornaamwoord met het lidwoord en de voornaamwoorden 'Ik zelf, Gy zelf, Hy/ Zy/ Het zelf' - in *Schottelius 1663 I* terug vinden. De aanvullende opmerkingen zijn evenals het hele kapittel opnieuw een compilatie uit *Schottelius 1663 I* en *Van Heule 1633*. Voor het theoretische gedeelte raadpleegde Moonen in eerste instantie deze Nederlandse spraakkunst, voor de paradigma's gebruikte hij in hoofdzaak de Duitse grammatica.

Moonen heeft de woordsoort pronomen zorgvuldig beschreven volgens de accidentialeer. Zijn doel was de vormvarianten van deze woordsoort zo correct mogelijk in kaart te brengen. Het model dat *Van Heule 1633* daarvoor had ontworpen kwam hem het meest ten dienste. Het model van *Van Heule 1633* is in zoverre veranderd, dat Moonen geen aandacht besteedt aan de *accidentia numerus* en *figura*. Het *accidens significatio* heeft Moonen ten opzichte van *Van Heule 1633* uitgebreid op basis van *Schottelius 1663 I* van vier tot vijf klassen. Het zesnaamvallensysteem is eveneens ten opzichte van *Van Heule 1633* hersteld. We hoeven er niet aan te twijfelen dat Moonen zich in dezen door dezelfde beweegredenen zal hebben laten leiden als bij het beschrijven van het *accidens casus* van de *nomina*.

8.1. INLEIDING

Op blz. 138 begint Moonen zijn verhandeling over het werkwoord. Verdeeld over negen kapitels beslaat dit betoog 96 pagina's. Daarmee is het verbum het omvangrijkste gedeelte van de *Nederduitsche Spraekkunst*.

Bekijken we deze 96 pagina's in vogelvlucht, dan blijkt dat het overgrote gedeelte hiervan uit paradigma's bestaat. In verhouding tot het 'Naemwoort' kent de bespreking van deze woordsoort aanzienlijk minder opmerkingen aangaande de gebezigde werkwijze. Dit komt vooral doordat meerdere eigenschappen van werkwoorden reeds besproken waren in verband met de *accidentia* van de *nomina*. *Accidentia* als *numerus* en *persona* worden bekend verondersteld omdat ze hetzij bij het nomen (zie hoofdstuk 6.6. *Numerus*) of bij het pronomen (zie hoofdstuk 7. *Pronomen*, de paragraaf over de *accidentia* *genus*, *casus*, *declinatio* en *persona*) reeds in hun hoedanigheid als toevallige eigenschap ter sprake waren gebracht. *Accidentia* waar we nog geen aandacht aan hebben besteed, zijn: *tempus*, *modus* en *conjugatio*. Hoewel Moonen zijn bespreking over negen kapitels heeft verdeeld (nl. het tweentwintigste tot en met het dertigste), willen wij de woordsoort in één hoofdstuk ter sprake brengen. De relatief geringe methodisch relevante opmerkingen van Moonen steken nl. mager af tegen de grote hoeveelheid paradigma's en tegen de uitputtende beschrijvingen van de flexie. In tegenstelling tot een aantal *accidentia* van de *nomina* rechtvaardigt de inhoud van de *accidentia* van de werkwoorden nauwelijks een zelfstandig hoofdstuk. Om praktische redenen hebben we daarom gekozen voor een bespreking van deze woordsoort in één hoofdstuk. In dit hoofdstuk over het werkwoord willen we evenals in de voorafgaande hoofdstukken een beschrijving geven van de methode die Moonen heeft toegepast. We plaatsen Moonens opvattingen in de toenmalige grammaticale conventie om tot een beoordeling van dit grammaticale onderdeel te komen. Om wille van de overzichtelijkheid hebben we nagelaten alle regels van Moonen met betrekking tot de vorming van de afzonderlijke werkwoordsvormen op te sommen. We menen te kunnen volstaan met een karakterisering van het type regels. Zo'n type zal slechts met een enkel voorbeeld worden geïllustreerd.

8.2. DE DEFINITIE VAN HET WERKWOORD

De Klassieke Oudheid

Robins 1966-18 geeft visueel weer hoe binnen de Griekse grammaticatraditie het begrip *lógos* aanvankelijk slechts verdeeld werd in enerzijds *ónoma*, anderzijds *rhêma*, waaruit later onder andere het naamwoord en het werkwoord ontstonden. *Vorlat 1975:257* baseert zich op het werk van Robins en brengt de grammaticale opvattingen van Dionysius Thrax in

verband met het werk van Aristoteles. *Robins 1951:40* geeft deze vertaling van Dionysius' tekst: "The verb is a part of speech without case-inflection, admitting inflections of tense, person and number, signifying an activity or a being acted on".

Vorlat 1975 wijst erop dat in deze definitie zowel semantische als morfologische verwijzingen zijn terug te vinden. Semantisch noemt Vorlat het feit dat een werkwoord verwijst naar "'action', taken in a large sense". Morfologisch is de verwijzing naar de accidentia, waarvan zij 'tempus' (tense) het meest essentiële acht. *Michael 1970:363* heeft vooral oog voor dit morfologische aspect: "the verb had no case-inflections but had tense, number and person".

Michael 1970 en *Vorlat 1975* stemmen overeen in hun opvatting dat het concept van Dionysius Thrax model heeft gestaan voor latere definities. Het concept werd met name verrijkt op deze onderdelen: het begrip 'bedrijvend' en de accidentia van het werkwoord.

De Latijnse grammatici werkten dit Griekse model verder uit. *Jeep 1893:185* geeft teksten van Charisius, Donatus en Priscianus, waarbij opvalt dat Donatus een driedeling maakte: 1). "aut agere aliquid" 2). "aut pati" 3). "aut neutrum significans", terwijl Priscianus een tweedeling gaf: "agendi vel patiendi significativum".

Jellinek 1914:91 besteedt een halve alinea aan de definitie van het verbum bij de Romeinse grammatici en vermeldt ten aanzien van de middeleeuwen slechts dat men bij de pogingen om grammatica en logica met elkaar in overeenstemming te brengen, ging opmerken dat de verba niet altijd een handelen of een lijden uitdrukken.

De Engelse traditie

Omdat *Vorlat 1975* en *Michael 1970* meer aandacht schenken aan de relatie tussen de Engelse grammatici en de voorgangers uit de Klassieke Oudheid dan *Jellinek 1914* aan de Duitse traditie, besteden we eerst aandacht aan de definitie van het werkwoord bij de Engelse grammatici. De Duitse traditie zullen we in tweede instantie bespreken. In de Engelse traditie onderscheidt *Vorlat 1975:259 e.v.* meerdere groeperingen:

1). een strikt morfologische benadering van het werkwoord geven volgelingen van Ramus, die had geschreven: "Verbum est vox numeri cum tempore, et persona". Het bestaan van een accidens modus wordt ontkend (vgl. *Vorlat 1975:330 e.v.*).

2). Definities volgens de traditie van de "Latin School": a). morfologisch: "A verb is a part of speech declined with mood, tense, number and person"; b). morfologisch-semantisch: "A Verb betokeneth the dooing, suffering, or beeing of a thing with difference of time"; c). uitsluitend semantisch: "A Verb is a word expressing how Things act, or are"; d) de 'affirmatiegroep' (vgl. *Michael 1970:366 e.v.*). Vorlat geeft dit citaat uit *Collyer 1735:49-50*: "The Verb or Affirmation is a word that affirms something of the subject or agent, either of being, action or suffering; without which other words have no meaning: For as Things are expressed by Names, so are their beings, actions, and sufferings by Affirmations".

3). Morfologisch zijn de definities van Wilkins en Cooper: "Verbis attinent 1. Modi. 2. Tempora. 3. Numeri. 4. Personae".

4). De 'logische' definitie van de volgelingen van Port-Royal. Bv. "vox significans Affirmationem alicujus Attributi, cum Designatione Personae, Numeri & Temporis".

Volgens *Vorlat 1975:265* introduceert Brightland de filosofische ideeën van Port-Royal in de Engelse theorie van het werkwoord. Op blz. 266 lezen we in *Vorlat 1975*: "Strictly speaking, the verb is, then, 'un mot dont le principal usage est de signifier l'affirmation', a word used to 'mark and denote the Affirmation'".

Michael 1970:363 ev maakt weliswaar niet zo'n strikte indeling als *Vorlat 1975*, maar Michaels paragraafindeling wijst op dezelfde benaderingswijze: de definitie kan gegeven zijn op basis van gemengde criteria, semantische en syntactische criteria en het werkwoord kan beschreven zijn vanuit de 'Affirmation'gedachte.

De Duitse traditie

De indeling van *Vorlat 1975* vertoont (zeker wanneer we Vorlats nummers 1 en 3 onder één noemer brengen) veel overeenkomst met de beschrijving in *Jellinek 1914*, hoewel hier niet met zo veel woorden van *groeperingen* gesproken wordt. Eerst besteedt Jellinek aandacht aan de humanistische grammaticatraditie in de Duitse landen. Deze sluit bij de Romeinse aan. *Jellinek 1914:91* geeft deze semantische definitie uit *Melanchthon 1525*: "Verbum est vox, significans agere aliquid aut pati". Scaliger vertoont in diens grammatica middeleeuwse speculatieve invloed en zijn werk gaat niet onopgemerkt aan Vossius voorbij. (*Vossius 1695:270* definieert: "Forma verò *Essentialis* est, quod agere, pati, vel esse significat". Op blz. 116 had Vossius geschreven: "Verbum, quod significat tempus sine casu. Sive quod agere, pati vel esse significat".) De meeste Duitse spraakkunsten sluiten zich aan bij de Latijnse traditie dan wel de humanistische traditie. *Albertus 1573* is de eerste die 'zijn' vermeldt naast 'doen' en 'lijden'.

Naast deze strikt semantische definities zijn er ook omschrijvingen die verwijzen naar de betekenis en naar de accidentia: "vox, quae significat esse, agere aut pati et per certos Modos, Numeros, Personas et Tempora coniugari potest", terwijl er ook in de Duitse traditie definities zijn die het verbum slechts met behulp van accidentia omschrijven. Als derde noemen we de definities uit de 'Elementargrammatik': daar wordt gewezen op de verbindbaarheid met de persoonlijke voornaamwoorden uit de moedertaal: er worden dan beschrijvingen gegeven van syntactische aard.

In de zeventiende eeuw doet de invloed van het grammaticale denken van Port-Royal zich soms binnen de Duitse traditie gelden. Kenmerkend in dit verband is een omschrijving als: "vox significans affirmationem". Voor de Engelse grammaticatraditie onderkende *Vorlat 1975:265* eenzelfde invloed in groep 4. Jellinek zegt: "Dabei wird übrigens *est* als das einzige wahre Verbum betrachtet, die andern als Verkürzungen zusammengesetzter Ausdrücke (*Pierre vit* = *Pierre est vivant*; *sum* enthält ausser der Affirmation die Person)" (blz. 92).

Zoals *Michael 1970:363* voor de Engelse traditie laat zien dat er binnen de definitie van het werkwoord criteria gehanteerd worden van verschillende aard, zo blijkt uit *Jellinek 1914:91-93* dat ook de Duitse grammatici gemengde criteria bezigden. *Schottelius 1663 I:547* is daar een goed

voorbeeld van: Schottelius geeft eerst de semantische tweedeling 'Tuhn' und 'Leiden', maar vermeldt ook het accidens tempus: 'samt seiner Zeit', terwijl ter afsluiting van de definitie de Latijnse omschrijving van Cassiodorus wordt herhaald: "Verbum est pars orationis, cum tempore & persona, sine casu" (blz. 547).

Nergens werd in de door ons geraadpleegde literatuur met betrekking tot de definitie van het werkwoord gewezen op de nauwe samenhang die er bestaat tussen enerzijds de semantische twee- of driedeling in 'doen' en 'lijden' of 'zijn' en het accidens genus/ significatio, dat in vele gevallen dezelfde indeling zal herhalen.

Het accidens genus/ significatio leidt evenals bij het nomen tot een semantische verdeling. Dit is bv. het geval in *Vossius 1695:272 e.v.*: daar worden de woordsoorten nl. met elkaar vergeleken op morfologische kenmerken, waarna eventueel nog volgens andere eigenschappen verdere onderverdelingen worden gemaakt.

We kunnen vaststellen dat de door ons bestudeerde grammaticatraditie ten opzichte van de definitie van het werkwoord ten minste drie mogelijkheden tot omschrijving bood:

- 1). morfologisch
  - a). strikt morfologisch
  - b). morfologisch-semantisch
- 2). volgens de Latijnse schoolgrammatica:
  - a). semantisch
  - b). volgens de affirmatie-gedachte
- 3). logisch.

De Nederlandse traditie

De Twe-spraack 1584

Dibbets 1985:474 is niet erg enthousiast over de definities die Gedeon op blz. 65 en 68 geeft. De eerste definitie noemt slechts de semantische driedeling 'gheschied, ghedaan, gheleden', die op blz. 68 wordt herhaald en aangevuld met verwijzingen naar de accidentia modus en tempus. "We zullen moeten aannemen dat Gedeon geen reden zag de (soms onderling afwijkende) paradigma's te herhalen en te uniformeren, en dat hij ervan uitging dat Roemer (en zijn overige publiek) via deze *vocalubaars* die duidelijk als bekend en bereikbaar worden voorgesteld ..., voldoende op de hoogte was of kon raken met de inhoud van termen als *wijze, tijd, helpwoord* etc.". *Dibbets* duidt met het woord *vocabulaars* op woordenlijsten die in het toenmalige onderwijs gebruikt werden (vgl. *Claes 1972:32-33*).

Van Heule 1625

In 1625 geeft Van Heule zijn definitie op blz. 41. Het eerste gedeelte is een semantische omschrijving: Van Heule wijst op het feit dat een werkwoord "eene Werkinge beteykent" welke uit drie soorten bestaat: 'doen,' 'lijden' of 'van een ander gedaen'. Het tweede gedeelte van Van Heules paragraaf *De verbis* geeft de opsomming van de accidentia.

Van Heule 1633

In 1633 volstaat Van Heule met het geven van de semantische driedeling: "gedaen," "geleden" en "geschiet". Caron noemt (blz. XXXIII) in zijn bronnenonderzoek nog wel *Lithocomus 1952*, maar laat duidelijk blijken dat Van Heule erg ver van deze Latijnse spraakkunst afstaat wat betreft de definitie van het werkwoord.

Kók 1649

Kók geeft, zoals blijkt uit noot 193 in *Dibbets 1981*, een letterlijke vertaling van de definitie uit de *Latina Grammatica* van Vossius. Evenals bij het voornaamwoord en het naamwoord komt allereerst de plaatsing van deze woordsoort in een groter verband: het werkwoord behoort tot de 'ver-anderlyke' woorden (zie hoofdstuk 4. Etymologia, het schema in verband met *Kók 1649*). Dan volgt de semantische driedeling. "Be-drijvende", "Lijdende" en "Gheenerleye" is de terminologie voor "doen", "lijden" of "zijn".

Leupenius 1653

Leupenius is eveneens heel kort in zijn definitie. Hij begint met de semantische driedeling 'werk', 'lyden' en 'weesen' (blz. 54). In de daaropvolgende alinea noteert hij de overeenkomst met de naamwoorden (substantief, adjectief, pronomen en artikel): ook het werkwoord is 'veranderlyk'. Leupenius spreekt in dit opzicht niet van 'buiginge' maar van 'vervoeuginge'.

Zagen we binnen de Engelse en Duitse traditie globaal drie richtingen volgens welke het werkwoord gedefinieerd werd, binnen de Nederlandstalige grammatica's die Moonen heeft geraadpleegd, blijken slechts definities terug te keren uit de Latijnse grammaticatraditie. Alle grammatici die het verbum definiëren, nemen de semantische driedeling in hun definitie op. De *Twe-spraak 1584* en *Van Heule 1625* betrekken tevens accidentia in hun definitie. *Kók 1649* en *Leupenius 1653* plaatsen de woordsoort in een hogere dichotomie, die van de 'veranderlyke - onveranderlyke' woorden.

Moonen en de definitie van het werkwoord

De definitie op blz. 138 van de *Nederduitsche Spraakkunst* luidt als volgt: "DE Werkwoorden ... zyn zulke Veranderlyke woorden, die eenigh werk van Doen, Lyden of Weezen beteekenen met de omstandigheden van den Tegenwoordigen, den Voorgaenden en den Toekomstenden Tyt".

Vergelijken we deze definitie met de bronnen, dan blijkt *Kók 1649* hiermee de grootste overeenkomst te vertonen: allereerst de plaatsing in een hogere dichotomie, vervolgens de semantische driedeling.

Echter, de omschrijving van het accidens *tempus* ontbreekt in alle Nederlandse bronnen. Deze vinden we wel bij *Schottelius 1663 I:547*. Daar treffen we aan: 'samt seiner Zeit' en 'cum tempore' in het Latijnse citaat ontleend aan Cassiodorus. *Schottelius 1663 I* gaf echter een semantische tweedeling, en plaatst de woordsoort niet in een hogere dichotomie. We concluderen dat de definitie van Moonen een compilatie is uit *Kók 1649* en *Schottelius 1663 I*.

8.3. DE ACCIDENTIALEER IN VERBAND MET HET VERBUM

Van de door ons geraadpleegde literatuur geeft alleen *Jeep 1893:187 e.v.* een systematische beschrijving van het werkwoord aan de hand van de accidentia, hier genaamd Verbalverhaltnisse. *Jellinek 1914* geeft een beschrijving op onderdelen die niet logisch met elkaar in verband te brengen zijn. Zo begint *Jellinek* op blz. 285 met het accidens genus/significatio, waarop een hoofdstuk volgt over de impersonalia. Na de 'Hilfsverba' volgen dan weer accidentia: persona, modus, tempus en flexion. We vinden een soortgelijke wat ondoorzichtige methodiek eveneens in *Michael 1970* en *Vorlat 1975*. We zullen het werkwoord beschrijven overeenkomstig de reeds besproken 'veranderlyke' woordsoorten en aandacht besteden aan het accidentiamodel, vervolgens aan de accidentia afzonderlijk. Dionysios Thrax en de Stoïcijnen kenden de volgende accidentia: conjugatio, genus, modus, tempus en persona. Ten opzichte van de ordening van accidentia is weinig overeenstemming te bespeuren in de Latijnse grammaticatraditie. De meest voorkomende accidentia zijn qualitas, genus, figura, numerus, modus, tempus, persona en coniugatio (vgl. *Jeep 1893:186* en *Vorlat 1975:290*). De grammatici van de volkstaal waren nog erg nauw verbonden met de opvattingen van de accidentialeer.

Gaf *Jellinek 1914* bij het pronomen nog expliciet aan, dat de Duitse traditie het voornaamwoord in de regel aan de hand van de accidentia presenteerde, bij het werkwoord volstaat *Jellinek* (blz. 282 e.v.) met de 'Disposition' die Gottsched geeft, zonder met zoveel woorden de accidentialeer nog te vermelden. Gottsched maakt ten aanzien van de werkwoorden deze vijfdeling: "I. Von den Hulfswortern, II. Von der Abwandlung der richtigen Zeitworter, III. Von den unrichtigen Zeitwortern, IV. Von der Mittelgattung der Zeitworter ... V. Von den zusammengesetzten Zeitwortern und andern abweichenden Arten derselben".

Deze uiteenzetting werkt door tot na de tijd van Adelung en wordt door de meerderheid der Duitse grammatici overgenomen.

Uit *Vorlat 1975:291* blijkt, dat de Engelse grammatici allen de volgende accidentia kenden: persona, numerus en tempora, maar tevens blijkt dat zij onderling van mening verschilden over het bestaan van de modi. *Michael 1970* behandelt alleen tempus, modus en conjugatio als accidentia.

De Nederlandse traditie

De Twee-spraak 1584

De schrijvers van de *Twee-spraak 1584* zijn weinig volledig in de behandeling van het werkwoord. De vervoeging van de 'Help-wóorden' wordt bv. overgelaten aan de *Vocabulaars* (zie de vorige paragraaf van dit hoofdstuk) en ook ziet Gedeon ervan af de 'ghemene vervoeghing' van het 'wóórd ick min' integraal te geven (vgl. *Dibbets 1985:474*).

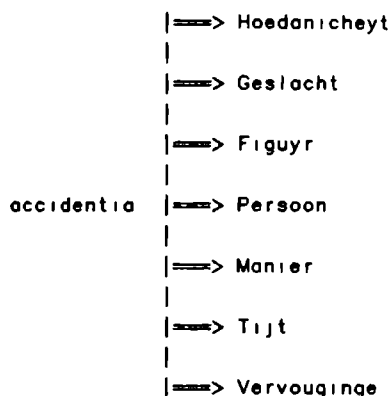
Over de accidentia als zodanig wordt verder niet gerept. Dat de *Twee-spraak 1584* de werkwoorden vanuit het accidentia-model bekijkt, blijkt het duidelijkst uit de terloopse mededeling op blz. 85. Daar wordt gesproken over de werkzaamheden van S. Aldegonde: die heeft ondermeer "int waarnemen van ghetal/ val/ gheslacht ende tyd ... zyn vlyt betóönt". We mogen veilig aannemen dat met 'ghetal, val en gheslacht' de accidentia numerus, casus en tempus bedoeld worden.

Van Heule 1625

Van Heule 1625 betreft de *accidentia* in zijn definitie van het werkwoord en zal ze als richtlijn gebruiken bij zijn verdere uiteenzetting. Het zijn de

figuur 1

Van Heule 1625

accidentia uit figuur 1. In voetnoot 4 deelt *Caron 1953a:37* mee dat *numerus* weliswaar hier niet genoemd wordt, maar op blz. 43 wel degelijk besproken, zodat in vergelijking met *Lithocomus 1592* alleen *species* is weggelaten.

Het *accidens* *qualitas*, hier genaamd *Hoedanicheyt*, resulteert in *Van Heule 1625* in het onderscheid 'persoonelic' en 'onpersoonelic' werkwoord. Hoewel Moonen zich niet expliciet uitlaat over de verdeling 'persoonlyk - onpersoonlyk' als een *accidens*, zullen we de term *qualitas* binnen deze woordsoort *verbum* gebruiken voor het onderscheid dat *Van Heule 1625* maakt: 'persoonelic' en 'onpersoonelic'.

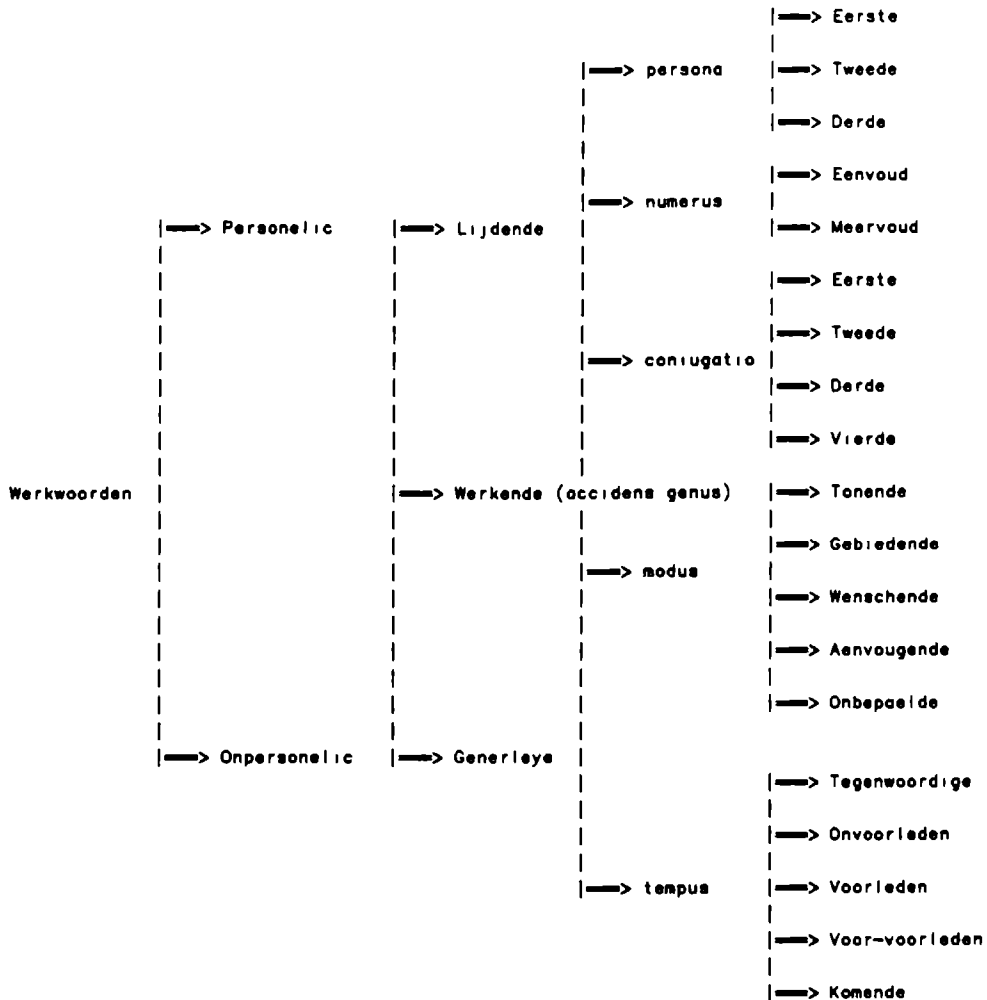
Van Heule 1633

In 1633 geeft *Van Heule* op blz. 80, evenals bij het naamwoord en het voornaamwoord, een schematische weergave van de woordsoort met de onderverdelingen. Globaal genomen kunnen we de onderverdelingen weergeven zoals in figuur 2.

Wanneer we dit schema toetsen aan de wijze waarop *Van Heule* het werkwoord presenteert, dan blijkt dat het schema van blz. 80 en *Van Heule's* eigenlijke werkwijze niet met elkaar in overeenstemming zijn. In het hoofdstuk over de indeling van de spraakkunst zagen we evenals hier een tegenstrijdigheid tussen enerzijds hoe het zou moeten (nl. volgens het schema) en anderzijds hoe in de praktijk gewerkt wordt. In dit schema wordt het onderscheid van werkwoorden in 'personelic' en 'onpersonelic' samen met het onderscheid in 'Lijdende', 'Werkende' of 'Generleye' als een indeling gegeven buiten de *accidentia* om. In 1625 werden deze verdelingen gegeven binnen de *accidentia*leer: de *accidentia* *Hoedanigheyt* en *Geslacht*. In het eigenlijke betoog van 1633 treffen we ondanks deze aparte verdelingen buiten de *accidentia*leer om toch het *accidens* Aert aan op blz. 81, dat de semantische indeling opnieuw geeft: 'Werkende', 'Lijdende' en 'Geenerleye

figuur 2

Van Heule 1633

Werk-woorden': in de praktijk van 1633 kent Van Heule wel degelijk het accidens genus/ significatio.

Door dit semantische onderscheid te omschrijven met behulp van het accidens, sluit *Van Heule 1633* weer aan op de oude methode van 1625: alle accidentia zijn van eenzelfde rangorde. Alleen het accidens qualitas is uit de rij der accidentia verdwenen. Soortgelijke ontwikkelingen zagen we binnen het nomen eveneens ten aanzien van dit accidens. Vossius betoogt dat qualitas geen accidens, maar een affectio/ essentia is (zie hoofdstuk 6.2. Species, Figura en Qualitas). Het komt ons voor dat de verschillen tussen

Van Heule 1625 en *Van Heule 1633* voor een gedeelte zeker terug te vinden moeten zijn in het werk van Vossius of diens directe voorganger(s). Maar het ligt niet binnen de doelstelling van dit onderzoek de verschillen tussen de twee spraakkunsten van Van Heule te verklaren.

Kók 1649

Dibbets 1982:33 ev. laat zien dat er een duidelijke relatie bestaat tussen *Kók 1649* en het werk van Vossius en Van Heule. Opnieuw treffen we in deze spraakkunst veel aandacht aan voor systematiek; dit kwam reeds bij de definitie ter sprake.

Nadat *Kók* de werkwoorden heeft verdeeld in activa, passiva en neutra, gaat hij over tot de feitelijke beschrijving: "In deze zijn voort an te merken haar ghe-meene en eighe toe-vallen". Daarmee keert een onderscheid in accidentia terug: sommige accidentia zijn van toepassing op slechts één woordsoort (nl. de 'eighe toe-vallen'), andere kunnen van toepassing zijn op meerdere c.q. alle woordsoorten ('ghe-meen'). Van de 'ghe-meene' accidentia komt hier alleen de "Persoón in achting, ten opzicht van welke de Werk-woorden ghe-schift worden in Persoónlijke en On-persoónlijke". *Kók 1649* kent dus uitdrukkelijk één 'ghe-meene toeval' nl. persona. De semantische driedeling hoort hier niet bij. De 'eighe Toe-vallen' zijn: modus, tempus, conjugatio (blz. 23). Het accidens genus/ significatio wordt nergens besproken.

Hoe we de semantische driedeling binnen het definitiegedeelte moeten begrijpen, wordt duidelijk als we het schema op het uitslaand blad bekijken (*Dibbets 1982:6*). Daar vinden we de schematische weergave van het werkwoord (waar het weer als onderdeel van eerdere dichotomieën wordt gegeven (zie figuur 3)). In dit schema van *Kók 1649* zien we adequaat uitgewerkt wat bij *Van Heule 1633* niet helemaal goed uit de verf kwam (waar immers de semantische driedeling van werkwoorden in activa, passiva en neutra samen met de dichotomie persoonlijk - onpersoonlijk werkwoorden buiten de accidentialeer van deze woordsoort valt). Ook nu gebruikt *Kók* enkele termen op meer dan één manier. *Kók* hanteert de Latijnse term *persona* zowel als een divisio (nl. voor het onderscheid persoonlijk - onpersoonlijk werkwoord) als voor het accidens persona: eerste, tweede en derde persoon, zoals dat bij het accidens persona bij het pronomen reeds aan de orde kwam. Bij *Kók* is de verdeling van de *divisio* persona bij de verba dezelfde als die van (wat we hiervoor hadden genoemd) het accidens qualitas. Dit accidens is een eigenschap van meer dan een woordsoort: dergelijke accidentia noemt *Kók* 'ghe-meene Toevallen'.

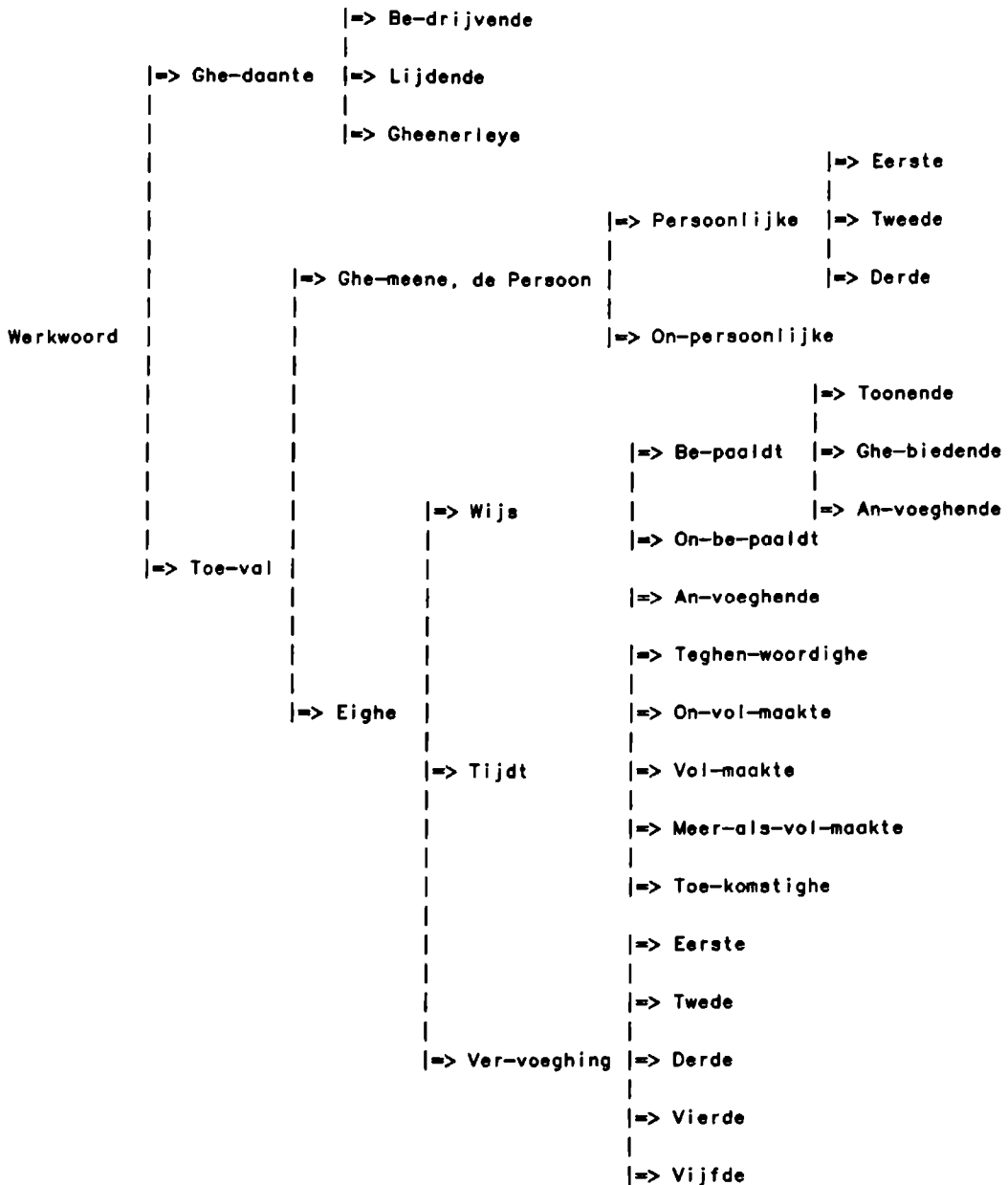
De term 'ghe-daante' gebruikt *Kók* in verband met het verbum op dezelfde wijze als bij het pronomen. Daar zagen we dat deze divisio twee onderverdelingen maakt: 'zelf-standigh - by-voegh-lyk' en 'be-paald - on-be-paald'. *Kók* gebruikt de term 'ghe-daante' evenals bij de woordsoort pronomen als een *divisio*.

Leupenius 1653

Deze grammatica is de Nederlandstalige bron van Moonen die bij uitstek aandacht besteedt aan vormverschillen. Bij de behandeling van het nomen zagen we bij het accidens casus dat *Leupenius 1653* de traditionele paradigma's radicaal herzielt tot een zo zuiver mogelijk morfologisch systeem. Deze houding treffen we ook aan bij de behandeling van het werkwoord op blz. 54 e.v..

Figuur 3

Kok 1649

De vormvarianten van het werkwoord worden ten toon gespreid in de *vervoeging*, en volgens *Leupenius 1653* kent het Nederlands er slechts één, zij het dat deze opgesplitst wordt in een 'gewoonlyke' en een 'ongewoonlyke', waarmee Leupenius (zoals we nog zullen zien) te kennen geeft dat hij de traditionele Latijnse ordening naar conjugaties verwerpt. Op blz. 55 geeft hij dan de opsomming van de accidentia: 'persoonen, getallen,

tyden' en 'wysen'. Maar ook van het accidens genus/ significatio is in *Leupenius* 1653:64 nog een spoor aanwezig, als nl. gezegd wordt: "Soodaanig syn voor eerst alle sulke woorden/ die in het geenderleij *geslaghte* (de cursivering is van mij, fs) gebruikt worden". We zien opnieuw dat de semantische driedeling uit de definitie in relatie staat met het accidens genus/ significatio.

Het onderscheid dat met het accidens qualitas in *Van Heule* 1625 gemaakt wordt ('persoonlic - onpersoonlic'), vinden we niet expliciet terug in *Leupenius* 1653. Het onderscheid van werkwoorden in persoonlijk - onpersoonlijk wordt door Leupenius slechts aangeduid met de opmerking: "door voorstellinge van het leedeken *het, het reegent, het waaijt, het geschiedt, het lust*, die wel geboogen worden in alle wysen en tyden/ maar alleen in den derden *persoon* van het eenvoud". Het is niet onmogelijk dat Leupenius hier heeft gedacht aan een indeling zoals in *Van Heule* 1625 werd gegeven met behulp van het accidens qualitas, maar uit de teksten kunnen we dat niet opmaken. Noch het accidens genus/ significatio noch qualitas wordt door Leupenius als *accidens* van het werkwoord genoemd.

Moonen en de accidentia

Moonen geeft een opsomming van de accidentia op blz. 138 van zijn spraakkunst. Zijn hele tweentwintigste kapittel is in de geest van de accidentialeer opgesteld. Bij de definitie hadden we al gezien dat Moonen de werkwoorden allereerst beziet als onderdeel van een hogere dichotomie, waar ze gerekend worden tot de 'veranderlyke' woorden. Dit onderscheid keert terug in de vijfde alinea van blz. 138. Daar blijkt dat de werkwoorden *op grond van de accidentia numerus en persona* tot de 'veranderlyke' woorden worden gerekend. We hebben hier te maken met twee accidentia die op meer dan één woordsoort betrekking hebben. *Kók* 1649 sprak in dit verband van 'Ghe-meene Toevallen' en erkent met betrekking tot het werkwoord alleen het accidens *persona* als zodanig.

Deze vijfde alinea op blz. 138 is een bewerking van *Schottelius* 1663 I. Moonen ging zodanig te werk, dat de Duitse opsomming van de accidentia tempus, modus, persona en conjugatio past in het systeem dat *Kók*, aansluitend op *Vossius* 1635, gaf voor de veranderlijke woorden.

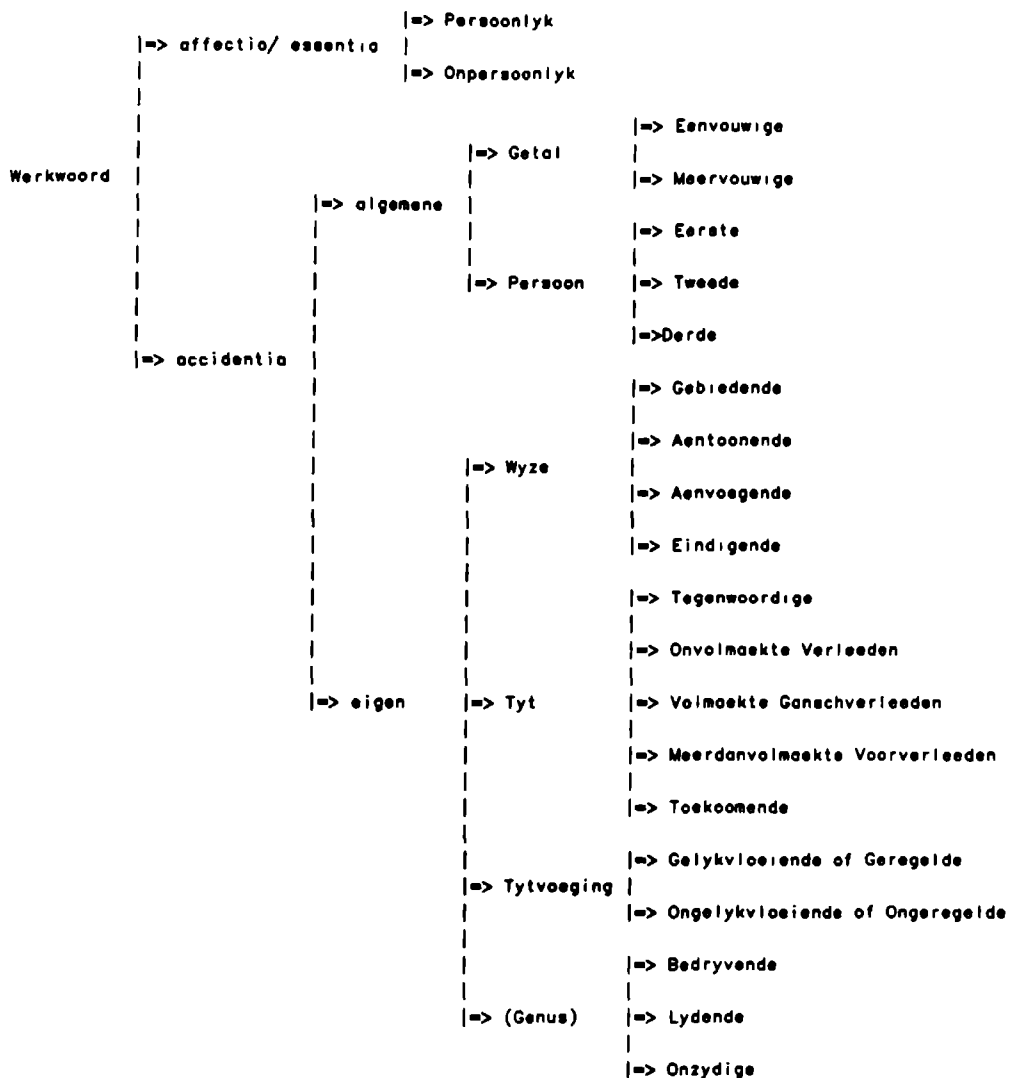
Maar voordat Moonen de werkwoorden volgens de accidentialeer gaat beschrijven, geeft hij het onderscheid 'persoonlyk - onpersoonlyk', een verdeling die wordt aangebracht door het accidens qualitas (vgl. *Jeep* 1983:187 e.v.). Bij Moonen heeft qualitas de functie van affectio/ essentia (een wezenlijke eigenschap, geen accidens), overeenkomstig het schema van *Van Heule* 1633, en in tegenstelling met *Kók* 1649, die in dit verband expliciet spreekt van 'ghemeene toe-val', een accidens dat van toepassing kan zijn op meer dan een woordsoort, in tegenstelling tot 'schifting' (divisio) en 'eighe toe-val', een accidens dat slechts één woordsoort betreft.

Het accidens genus/ significatio wordt door Moonen op blz. 163 beschreven. We kunnen Moonens onderverdeling van het werkwoord weergeven als in figuur 4. In de Engelse en Duitse traditie zagen we diverse mogelijkheden om het werkwoord systematisch te behandelen. Alle Nederlandstalige bronnen die Moonen met name noemt, blijken het werkwoord te beschrijven volgens de traditionele opvattingen van de Latijnse grammatica. Uit figuur

figuur 4

Moonen 1786

4 moge blijken dat Moonen zijn theoretische inleiding op de werkwoorden volgens de strakke werkwijze van Vossius wist te presenteren. In het nu volgende gedeelte van dit hoofdstuk zullen we de accidentia afzonderlijk bespreken.

8.4. HET ACCIDENS QUALITAS

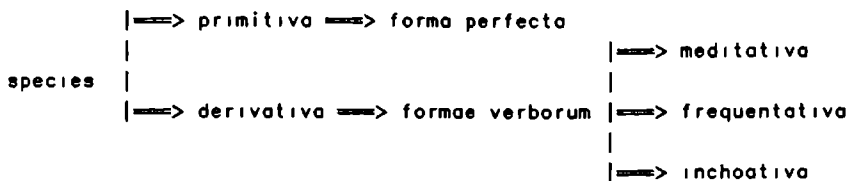
De Oudheid

Jeep 1893:183 e.v. behandelt de accidentia van het werkwoord stelselmatig, maar is niet altijd even zorgvuldig in de afbakening van de accidentia, bijvoorbeeld op blz. 187 e.v. ten aanzien van het accidens qualitas (zie tevens de voorafgaande paragraaf, met name in verband met *Van Heule 1625*). Het accidens qualitas maakt het onderscheid tussen persoonlijke en onpersoonlijke werkwoorden. *Jeep 1893* verstaat onder qualitas diverse onderscheidingen, terwijl Jeep opnieuw het accidens species zoals Priscianus dat behandelde, verwart met qualitas.

Als eerste noemt *Jeep 1893:188* Charisius, die de "qualitas verborum" onderscheidde in "'finita' (quae notat certum numerum, certum tempus, certam personam, ut lego, scribo)" en "'infinita' (quae nihil certum habet, ut legere scribere)". Donatus nam de 'formae verborum' met de modi op als verdelingen van dit accidens qualitas. Als derde noemt Jeep Priscianus, die onder qualitas "unter Bezeichnung 'species'" een indeling gaf naar de 'formae verborum'. Maar op blz. 189 van Jeeps boek lezen we dat Priscianus aan deze verdeling de ordening naar de species van de werkwoorden liet voorafgaan. De opvattingen van Priscianus zijn

figuur 5

Priscianus

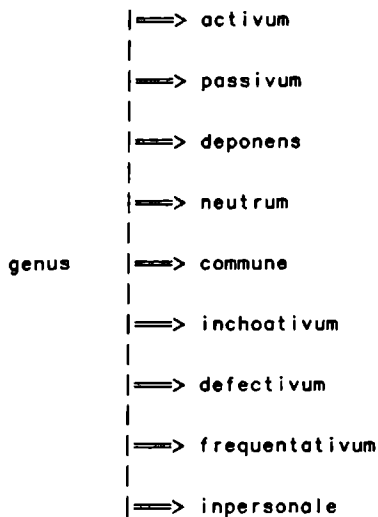

weergegeven in figuur 5. Sacerdos gaf (vgl. *Jeep 1893:188*) een verdeling die overeenkomt met wat *Van Heule 1625* noemt het accidens Hoedanicheyt, het onderscheid 'personale - impersonale', terwijl volgens de opvattingen van deze grammaticus de 'formae verborum' thuis horen bij het accidens genus/significatio (zie figuur 6). *Jeep 1893* hanteert het begrip species ten aanzien van de opvattingen van Priscianus te weinig precies: het accidens species maakt binnen het werkwoord, op dezelfde semantische wijze als bij het naamwoord, onderscheid in *primitiva* en *derivativa*, waarna de derivativa weer verdeeld kunnen worden in drie 'formae verborum'.

Mede naar aanleiding van de werkwijze van *Van Heule 1625* hanteren we het accidens qualitas binnen het werkwoord voor het onderscheid 'persoonlijk - onpersoonlijk'.

figuur 6

Sacerdos

De Duitse en Engelse traditie

Het accidens qualitas heeft in de Duitse traditie een belangrijke rol gespeeld, al zegt *Jellinek 1914:283* er nauwelijks meer over dan: "Von den Gottschedschen Verbalkategorien werden die Impersonalia schon im 16. Jh. als besondere Gruppe anerkannt. Gilt doch die Einteilung des Verbums in *personale* und *impersonale* als Haupteinteilung". Het onderscheid 'finita - infinita' troffen we in *Jellinek 1914* niet aan. Noch besteedt *Jellinek* aandacht aan de *accidentia species* en *figura* of *compositio* en *derivatio*.

Michael 1970:372 zegt dat het werkwoord in de Engelse grammatica na het voorzetsel de woordsoort is die het minst expliciet aan classificatie is onderworpen. *Michael* behandelt op blz. 374-382 de Engelse grammatici volgens een eigen indeling: 'active verbs, passive verbs, transitive verbs, intransitive verbs, middle verbs, neuter verbs'.

Vorlat 1975:268 e.v. besteedt wat meer aandacht aan het onderscheid 'personal - impersonal'. Volgens *Vorlat* was dit een indeling van de Stoïcijnen. Ze laat meerdere indelingen zien, waarop latere grammatica's (bv. *Linacre 1556*) aansluiten. Op blz. 275 beschrijft *Vorlat* de problemen die zich voordoen bij het beschrijven van het classificeringssysteem dat door Engelse grammatici ten opzichte van het werkwoord wordt gehanteerd. Het grote aantal systemen verklaart zij o.a. uit het feit dat er vanuit de antieke wereld geen uniforme indeling was overgeleverd en dat renaissancegrammatici twee indelingsprincipes laten zien: volgens het accidens genus/ significatio of volgens het accidens qualitas, terwijl de vijfdeling van *Priscianus* niet zonder meer getransponeerd kon worden naar het Engels. Daarnaast wijst *Vorlat* op het probleem van de hulpwerkwoorden. Deze gegevens hebben haar ertoe gebracht de werkwoorden niet volgens het gebruikelijke procedé van de *accidentia* te beschrijven. *Vorlat* maakt (evenals *Michael*) een globale indeling (blz. 276):

1). grammatica's die het onderscheid maken 'personal - impersonal';

2). grammatica's die de werkwoorden verdelen in 'active, passive' en 'neuter'. Binnen deze groep onderscheidt Vorlat vier indelingscriteria: a). op semantische basis b). op een morfologisch-semantische basis c). volgens een verwarde indeling d). volgens de werkwijze van Wilkins.

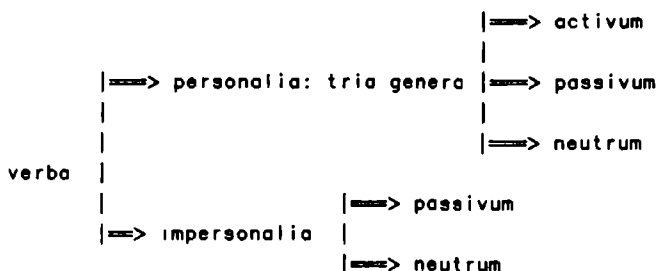
3. Grammatica's die de verba verdelen in 'main verbs - auxiliaria' en

4. grammatica's die de werkwoorden onderscheiden in 'substantive verbs - adjective verbs'.

Het onderscheid dat met het accidens qualitas gemaakt wordt, behandelt Vorlat 1975 op blz. 276 e.v.. Gill 1621 kent de indeling zoals weergegeven

figuur 7

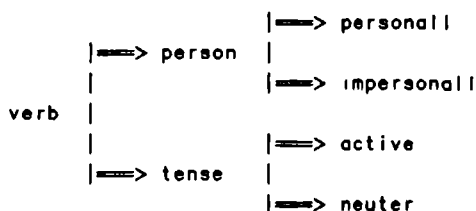
Gill 1621

in figuur 7, terwijl Jonson 1640 klaarblijkelijk door Ramus beïnvloed is met de verdeling als in figuur 8. De (veelal) semantisch gekleurde verdelingen zoals in figuur 6 duiden we naar aanleiding van de verdeling van Sacerdos aan met het accidens genus/ significatio.

figuur 8

Jonson 1640

De Nederlandse traditie

Jellinek 1914:295 zegt dat de antieke grammatica het begrip 'auxiliaria' niet heeft ontwikkeld en dat de humanistische grammatica's niet veel verder kwamen dan "Schwache Ansätze". Ook in het werk van Vossius komt de term verbum substantivum als tegenpool van verbum auxiliarium maar een enkele keer voor. In de uitgave van 1695 bv. troffen we de dichotomie

'substantiva - auxiliaria' niet expliciet aan. Op blz. 296 betoogt Jellinek dat de oorsprong van het begrip hulpwerkwoorden gezocht moet worden bij de Franse grammaticatraditie, en hij noemt *Pillot 1550*

Volgens Jellinek baseert zich op het werk van Pillot onder meer *Ritter 1616*, waar het onderscheid wordt beschreven met behulp van het accidens

figuur 9

Ritter 1616

	==> primarium sive principale
dignitas	
	==> auxiliarium sive accessorium

dignitas (zie figuur 9). Vanaf 1616 heeft het begrip 'Hilfsverbum' een vaste plaats in de Duitse grammatica. *Schottelius 1663 I:550 e.v.* besteedt voornamelijk aandacht aan de flexie van deze werkwoorden. *Van Heule 1625* vertaalt qualitas als accidens van het werkwoord met de term Hoedanicheyt (blz. 41), waar in feite twee verdelingen genoemd worden. Als eerste het onderscheid 'persoonelic - onpersoonelic'. In de slotaline geeft Van Heule echter ook het onderscheid 'zelfstandig - helpend', hetgeen overeenkomt met de derde groep in *Vorlat 1975*. *Van Heule 1625* noemt het onderscheid 'zelfstandige - helpende' werkwoorden echter als aanvulling op de onderscheiding van het accidens qualitas. In 1633 wordt 'Hoedanigheid' of qualitas als *accidens* nergens meer genoemd. Wel geeft *Van Heule 1633* op blz. 80-81 als eerste onderscheid de indeling 'personelic - onpersonelic', waarna eveneens een opmerking volgt dat er zelfstandige werkwoorden zijn en "Helpende Werk-woorden". We treffen het onderscheid substantiva - auxiliaria in de *Twe-spraak 1584:84-85* aan, zonder dat er enige toelichting wordt gegeven over de aldaar geïntroduceerde "*help-wóorden*, ... na welcke wyze alle wóorden zich óock vervoeghen laten". *Dibbets 1985:474* is niet bijzonder positief over deze werkwijze.

Padley 1976 besteedt aandacht aan een verdeling van het werkwoord in substantiva en adiectiva, maar hiermee wordt een andere (middeleeuwse) onderscheiding aangeduid (blz. 46-47), hetgeen o.a. in *Campanella 1638* wordt uitgewerkt. Campanella geeft deze betekenis aan het verbum substantivum: 'ipsam essentiam ut est essentia' (vgl. *Padley 1976:171*), waarmee hij aansluit bij de opvattingen uit de grammatica speculativa van Thomas van Erfurt: de renaissancegrammatica werd op verschillende onderdelen door Campanella aangevallen (zie: *Padley 1976:161 e.v.*). Het onderscheid substantivum - adjectivum mogen we niet verwarren met het onderscheid substantivum - auxiliarium. Het eerste is een onderscheid dat zijn wortels vindt in de speculatieve grammatica's, het tweede een onderdeel van de humanistische grammatica. *Vorlat 1975:285* meent dat het onderscheid substantiva - adiectiva, zoals dat via het werk van Maittaire de Engelse grammatica binnendrong, gebaseerd is op de Latijns-Griekse traditie, maar specificeert deze traditie niet verder, waardoor ten onrechte de indruk wordt gewekt dat dit onderscheid in de humanistische grammatica gebruikt zou zijn. Uit de teksten die Vorlat geeft op blz. 286 blijkt echter dat zij eveneens de speculatieve middeleeuwse grammatica's bedoelt.

Ook *Kók 1649* blijkt van 'Help-woorden' als auxiliaria gebruik te maken. Op blz. 26 lezen we: "Deze Ver-voeghingen der Werk-woorden ghe-schieden

door 't be-hulp van eenighe wordekens, de welke daar-om Help-woorden ghe-noemt worden", maar evenals in de *Twe-spraack 1584.84* blijft het bij deze als vanzelfsprekend klinkende opmerking.

In *Leupenius 1653* troffen we een term als *auxiliaria* niet aan. Wel zijn er twee plaatsen aan te wijzen die kunnen duiden op het onderscheid substantiva - *auxiliaria*. Op blz. 61 spreekt *Leupenius 1653* van "vaste kennteekenen van den voorleedenen en voorvoorleedenen tyd" en op blz. 63: "Door het behulp van *hebben* en *sullen*, worden ook onderscheiden de tyden".

Moonen en de auxiliaria

Moonen besteedt aandacht aan de *auxiliaria* in zijn drieentwintigste kapittel. Zijn verhandeling staat niet in het licht van het *accidens qualitas*, maar van het *accidens flexio*. We komen hierover binnen dit hoofdstuk nog te spreken.

Door middel van het *accidens qualitas* worden de verba onderscheiden in 'persoonlyke' en 'onpersoonlyke'; met behulp van het *accidens species* verdeelt men de verba in 'primitiva' en 'derivativa' ofwel 'wortelwerkwoorden' en 'afgeleide woorden' terwijl met het *accidens genus/significatio* de opsomming 'bedryvend, lydend' en 'onzydig' gegeven wordt. Het onderscheid 'zelfstandige' en 'helpende' werkwoorden wordt in de grammaticatraditie soms aangebracht met behulp van het *accidens dignitas* zoals we dat in de Duitse grammaticatraditie zagen in verband met *Ritter 1616* (vgl. *Jellinek 1914 96*). Moonen geeft in het drieentwintigste kapittel ten aanzien van de *auxiliaria* een vertaling van *Schottelius 1663 I:550 e.v.*

8.5. HET ACCIDENS GENUS/ SIGNIFICATIO

Inleiding

Binnen de woordsoort *nomen* is het *accidens genus* een van de meest gecompliceerde *accidentia*. Ook de woordsoort *verbum* kent een *accidens* dat veelal met *genus* of *significatio* wordt aangeduid. Zoals bij het *nomen* spelen ook bij dit *accidens* binnen de woordsoort *verbum* enige complicerende factoren een rol.

Allereerst de *naam* van dit *accidens*. Kon *genus* binnen het *nomen* in een aantal gevallen nog terug te voeren zijn op het natuurlijk geslacht van het referentie-object van naamwoorden, binnen de woordsoort *verbum* bestaat deze verwijsmogelijkheid niet. Reeds vroeg wordt de term 'genus' vervangen door andere termen omdat de indeling die nu ter sprake wordt gebracht bij uitstek een semantische is. Om verwarring te voorkomen met het nominale *accidens genus* spreken we in verband met het *verbum* steeds van het *accidens genus/ significatio*. Onderverdelingen die sommigen onder het *accidens genus* of *significatio* geven, worden door andere grammatici gepresenteerd als verdelingen van *accidentia* als *modus*, *qualitas*, *species*, *adfectus* en *forma*.

Ook over het *aantal* genera van de werkwoorden bestond weinig overeenstemming. *Schottelius 1663 I* bv. aanvaardt slechts twee genera. Hiervoor zagen we dat de grammaticus Sacerdos negen genera kende. Tussen deze twee uitersten bloeien talrijke modellen met wisselende onderlinge hiërarchieën.

In het nu volgende willen we globaal de mogelijkheden uiteen zetten die een grammaticus rond 1700 tot zijn beschikking had om volgens de grammaticale conventie een onderscheid bij de werkwoorden aan te brengen dat ten minste de verba activa van de verba passiva onderscheidt.

De Oudheid

Jeep 1893:198 geeft een onderscheiding van Priscianus waarmee een duidelijker hiërarchie wordt aangegeven dan met de indeling van Diomedes, waar neutra, communia en deponentia voortvloeiden uit de hoofdonterscheiding activum - passivum (vgl. *Jeep 1893:197-199*). Donatus, Priscianus en Diomedes gaven (zij het met wisselende accenten) een vijfdeling. Deze vijfdeling kwam het meest voor (zie ook *Jelinek 1914:285*). Het gaat daarbij steeds om de verba activa, neutra, passiva, communia en deponentia.

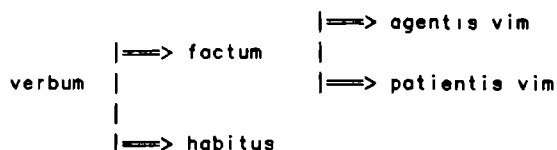
De eerste aanvulling kwam, toen het impersonale werkwoord in deze opsomming werd opgenomen. Daarmee ontstond er onenigheid over de vraag of het impersonale besproken moest worden binnen het accidens genus/significatio of binnen het accidens modus.

Jeep 1893:200 wijt de verdere uitbreiding van het aantal genera aan de *verwarring* van accidentia onderling en geeft de tekst van Probus als voorbeeld. "genus sive qualitas verborum octo his significationibus intellegitur, id est activa passiva neutrali deponenti communi inchoativa frequentativa defectiva". Nog bonter was de verzameling van Sacerdos: "genus in verbis, id est species vel adfectus vel significatio, dividitur in novem, activum passivum deponens neutrum commune inchoativum defectivum frequentativum impersonale" (vgl. figuur 6).

Daarentegen waren er ook grammatici die binnen de opvatting van Priscianus het deponens verzwegen en zo tot een viergenerasysteem kwamen. Deze mededeling ontleent *Jeep 1893:198* aan Charisius. Zelfs wist Charisius te melden dat sommige grammatici slechts een driegerasysteem erkenden, het onderscheid in. activum, passivum en habitativum. Deze driedeling werd door Consentius nader uitgewerkt. Door hem werd het werkwoord eerst omschreven met: "factum aliquod habitumve significans", waar 'factum' behelst 'agentis aut patientis vim'; echter: "cum neutrum horum significationi inest, habitus quidam tantum modo demonstratur, ut est sto sapio vivo" (vgl. *Jeep 1893:202*). Op het onderscheid factum - habitus volgden soms ook andere verdelingen, waarvan *Jeep 1893:203* zegt: "Wir haben es demnach hier mit einer irrthümlichen Zusammenarbeit heterogener Begriffe zu thun". De verba neutra waren niet te plaatsen in de uitwerking van de dichotomie activa - passiva en werden met 'habitativa - habita' door Charisius aangeduid. *Jeep 1893:205* wijst er in noot 4 op, dat het begrip habitativum genus een groter bereik had dan het begrip neutrum genus, "welche vermuthlich aus dem geschwundenen Verstandniss für jene mehr den philosophischen als den grammatischen Begriffen folgende Eintheilung zu erklären ist" (blz. 203).

figuur 10

Consentius

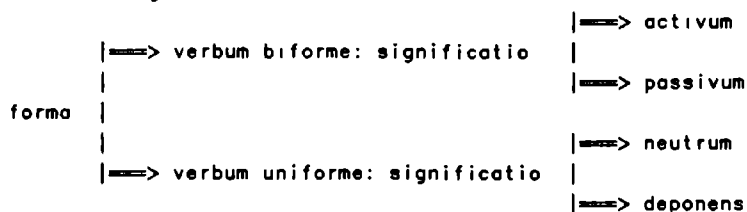
In de Klassieke Oudheid was de indeling van het accidens genus/ significatio veelal de vijfdeling van Priscianus. Dat vijftal genera werd soms uitgebreid met het genus impersonale, soms gereduceerd tot vier, nl. door het verwerpen van het genus deponens. Daarnaast kende men in de Oudheid ook een driegenerasysteem voor verba, soms als verdeling van de dichotomie 'factum - habitus' (vgl. figuur 10, die is gebaseerd op *Jeep 1893:202*).

De Duitse traditie

Jellinek 1914:285-286 laat zien dat *Melanchton 1525* in de definities van het accidens genus/ significatio semantische elementen opneemt. Latere grammatici trachten de morfologische en semantische elementen van hun definities uit elkaar te houden. Zo beschrijft de grammatica van Finck-Helwig twee accidentia: *significatio* en *forma*. *Jellinek 1914* verwijst dan naar *Vossius 1695:272*, waar Vossius naar *significatio* de indeling maakt: 'agere, pati, esse', terwijl de *forma* een vierdeling kent: 'activa, passiva, neutra, deponentia'. In *Vossius 1695* zijn de twee accidentia *significatio* en *forma* van gelijke orde: er is geen spake van een hiërarchische onderscheiding. Uit *Jellinek 1914:286* blijkt dat de accidentia bij Finck-Helwig wel hiërarchisch gestructureerd zijn: na het accidens *forma*

figuur 11

Finck-Helwig

volgt *significatio* (zie figuur 11). Ten aanzien van de vijfdeling van Priscianus valt op, dat de Duitse grammatici al heel vlug het genus deponens en het genus commune laten vallen: de driedeling in 'etwas zu thun', 'zu leiden' en 'wesentlich zu seyn' blijft over, zij het dat er zich in de afzonderlijke definities weer talloze afwijkingen voordoen. *Schottelius*

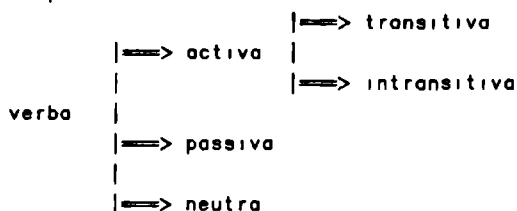
1663 *I* neemt een uitzonderlijke plaats in met zijn tweedeling in activum en passivum. Schottelius wordt vooreerst niet gevolgd. In de loop van de achttiende eeuw zal met name Adelung 'das entscheidende Wort sprechen' (zie *Jellinek 1914 288*), maar dat is lang na de verschijningsdatum van de *Nederduitse Spraekkunst*

De Engelse traditie

Volgens *Vorlat 1975:276* is de verdeling der werkwoorden in actief, passief en neutrum de basis voor classificatie voor het merendeel der Engelse grammatica's, klaarblijkelijk beïnvloed door de Latijnse schoolgrammatica. Allereerst onderscheidt Vorlat een driedeling op semantische basis: actief, passief en neutrum (blz. 277), dan besteedt zij aandacht aan het feit dat de subcategorieën voorzien worden van 'morpho-semantic justifications'. Daarnaast noemt *Vorlat 1975:279* *Miège 1688*, die een tweedeling geeft: actief - neutrum. Deze indeling komt overeen met de hedendaagse begrippen transitief - intransitief. Op blz. 280 geeft Vorlat een hoofdindeling uit *Cooper 1685* als in figuur 12.

figuur 12

Cooper 1685

Samenvatting

Het gebrek aan overeenstemming over het aantal verbale genera dat zich in de Klassieke Oudheid manifesteerde, is vanaf het moment dat de Westeuropese volkstaalgrammatica's verschijnen, enigszins ingetoomd. In de Duitse en de Engelse traditie zien we een vereenvoudiging van het verbale generasysteem. Zowel in de Duitse als in de Engels traditie is de indeling in activa - passiva - neutra de meest voorkomende.

Het accidens genus/ significatio in de Nederlandse traditie

In de *Twe-spraack 1584* vinden we bv. op blz. 68 een spoor van de driedeling activum - passivum - neutrum in de definitie van het werkwoord: "onder *Wóórd*, behoren al wat betekend iet te gheschieden/ te doen óf te lyden". Het is een wat andere formulering dan de semantische omschrijving van blz. 85. 'Gheschieden' duidt op het verbum neutrum, 'doen' op het verbum activum en 'lyden' op het verbum passivum. Maar van een *accidens* genus/ significatio troffen we geen sporen (vgl. *Dibbets 1985 216*, aantekening bij regel 23-25). Anders is dat bij *Van Heule 1625*. *Van Heule 1625 42* geeft het *accidens* genus/ significatio als afzonderlijk *accidens* en hanteert de driedeling activum - passivum - neutrum, die apart worden gedefinieerd. De activa of "Werkende woorden" ... "beteykenen eene werkinge/ tot eenigen Persoon ofte tot eenich ding", de passiva of "lijdende Werkwoorden" .. "worden altyt met het Zelfstandig werkwoord (bedoeld is: zijn, fs) uytgesproken", terwijl de "Werkwoorden des derden *geslachts*" negatief omschreven worden: zij kunnen "geene Werkinge nochte lijdinge (beduyden)". Alleen de neutra zijn voorzien van een opmerking: tot deze groep behoort het "Zelfstandig werkwoord" en de werkwoorden "*Bestaen, Onstaen, Staen*".

In 1633 gebruikt Van Heule wel de Latijnse term 'genus', maar het Nederlandse equivalent van dit *accidens* is nu *Aert*. Met dit *accidens* worden de verba in "*Werkende, en Lijdende, en Geenerleye Werkwoorden*" onderscheiden.

De definitie van het genus activum is nu "werkende": "beduyden eene werkinge/ met eenen Voornaem/ van het gene dat werkt". De definities van de passiva en neutra verschillen niet met 1625. Er verschijnt ook nu een opmerking bij de passiva: de passieve vorm wordt altijd gevormd met behulp van het werkwoord worden, "om dat wy geen Werc-woorden en hebben die eene lijdinge uyt-beelden".

Ten aanzien van de neutra valt op, dat Van Heule hier niet meer rept over het zelfstandige werkwoord, maar nu vermeldt hij dat de *inchoativa* tevens tot deze categorie (verba neutra) behoren. *Caron 1953a* wijst in dit verband op *Ritter 1616*.

Kók 1649 geeft weliswaar de driedeling zowel in zijn definitie van het werkwoord als ook afzonderlijk, maar in zijn strakke werkwijze kent deze onderscheiding niet de status van 'ghe-meene' of 'eighe' *accidens*: uit het schema (afgedrukt in *Dibbets 1982-6*) lezen we dat deze driedeling voorkomt uit: 'Ghe-daante'. Kók hanteert dit begrip op dezelfde wijze als bij het pronomen. Bij de verdeling van de werkwoorden in 'persoonlyk - on-persoonlyk' (blz. 23: "de Werk-woorden (worden) ghe-schift") is *persona* in andere betekenis gebuikt dan bij het pronomen. De term wordt er nl. gebruikt ter aanduiding van een 'ghe-meen' *accidens*, een *accidens* dat op meer dan één woordsoort betrekking kan hebben.

Leupenius 1653 geeft de semantische driedeling in de definitie op blz. 55 maar Leupenius besteedt geen aandacht aan het *accidens* genus/ significatio. De gangbare driedeling die hij in de definitie van het werkwoord had gegeven, kunnen we ook afleiden uit de tekst van blz. 64, waar hij spreekt van de 'lydende woorden': "gemaakt van haare werkwoorden/ door het behulp van het woord *worden* en *syn*". Daarenboven spreekt hij enige

regels verder van "woorden/ die in het geenderleije geslaghte gebruikt worden door voorstellinge van het leedeken *het, het reegent, het waaijt, het geschiedt, het lust*".

Moonen en het accidens genus/ significatio

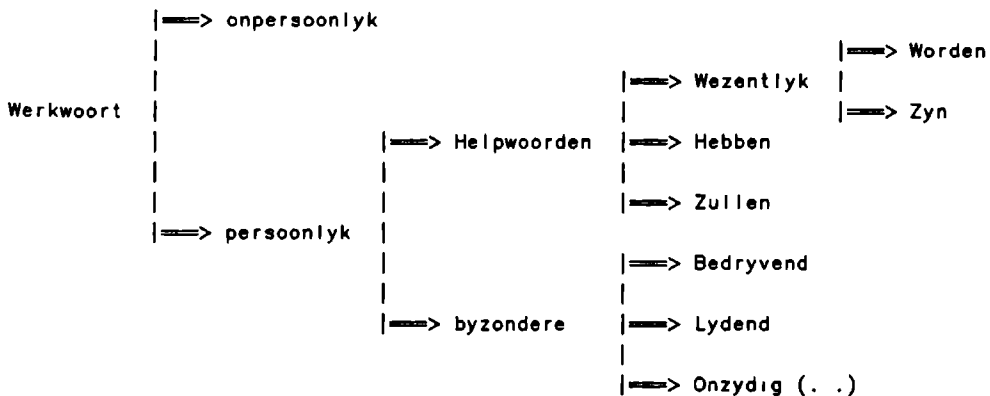
Moonen geeft pas op blz. 163 de expliciete vermelding dat er drie soorten werkwoorden zijn: *Bedryvende, Lydende en Onzydige*. Hij spreekt in dit verband van de 'byzondere Werkwoorden', die door vier 'Helpwoorden' (Hebben, Zullen, Worden, Zyn) gebogen worden. De definities van de genera zijn strikt semantisch: 1). activa: "die eenigh bedryf uitdrukken, dat tot een voorwerp overgaet", 2). passiva: "die eene Lyding, van buiten iemant aenkoomende, betekenen"; 3). neutra: "die in den werker met de daet blyvende, en niet overgaende, iet tenvollen betekenen".

Bij de neutra noemt Moonen de volgende verdeling: sommige betekenen 'eene *Plaets*,' zoals bv. 'blyven' andere 'eenen *Stant*', bv. 'staen'; weer andere worden gerekend tot de 'Wederkeerende Werkwoorden', "in welke de daet tot den werker wederkeert", zoals bv. 'zich verwonderen'.

Het accidens qualitas geeft de eerste verdeling van de verba: 'persoonlyk - onpersoonlyk'. Het onderscheid 'Zelfstandige' en 'Helpende' werkwoorden wordt in de Duitse grammaticale traditie wel aangeduid met het accidens dignitas. Het accidens genus/ significatio deelt de verba in naar genera: 'bedryvende, lydende en onzydige'. We moeten ons realiseren dat Moonen bij deze indelingen steeds dacht aan 'oorsprongkelyke' werkwoorden, ook wel 'wortelwerkwoorden' genaamd. Dit impliceert dat het accidens species, hoewel niet expliciet besproken in verband met de verba (evenmin als bij het nomen), ook bij deze woordsoort een belangrijke rol speelt. We komen hierop terug in de volgende paragraaf. Op grond van deze gegevens kunnen we de volgende schematische weergave geven van Moonens indeling (zie figuur 13).

figuur 13

Moonen 1706

8.6. DE ACCIDENTIA SPECIES, FIGURA, COMPOSITIO EN DERIVATIO

Het accidens species

Bij het naamwoord hebben we gezien dat het accidens species het onderscheid maakt tussen 'oorsprongkelyke' en 'afgeleide' woorden. Dit accidens werd in *Van Heule 1633* expliciet ter sprake gebracht. Bij het nomen zagen we reeds dat dit accidens in nauwe samenhang staat met het accidens derivatio. Dienovereenkomstig correleert het accidens figura met het accidens compositio. Figura onderscheidt de *vorm* van het woord en maakt het onderscheid simplex - compositum. In de door Moonen geraadpleegde spraakkunsten vinden we in *Vossius 1695* expliciet aandacht voor de accidentia species en figura in verband met het werkwoord. Het accidens species gaf volgens Priscianus de verdeling van werkwoorden in primitiva - derivativa. Dit onderscheid keert in *Vossius 1695:326* terug als primigenia - derivata. Per woordsoort vermeldt Vossius de afzonderlijke *afgeleide* werkwoorden: "A nominibus derivantur duplicia: alia à substantivis; alia ab adjectivis" (blz. 327). Waarmee duidelijk moge zijn, dat ook de derivatio van werkwoorden in nauwe relatie staat met species.

Species noch het er mee correlerende accidens derivatio troffen we aan in de door Moonen geraadpleegde grammaticale geschriften, met uitzondering van *Schottelius 1663 I*.

Het accidens figura

Het accidens *figura* kan op twee manieren gebruikt worden om de verba te onderscheiden. De eerste mogelijkheid is een tweedeling: de verba kennen of een figura simplex of een figura composita. Een tweede mogelijkheid werd met name door Priscianus voorgestaan. Ten aanzien van de figura kende hij een driedeling: (figura) simplex, composita en decomposita. Het accidens verschilt dus niet ten opzichte van het accidens figura van het nomen (vgl. *Jeep 1893:212 e.v.*). Soortgelijke overeenkomst was er ook tussen de beide woordsoorten nomen en verbum ten aanzien van het accidens *compositio*. Bij het accidens compositio van het naamwoord besteedden we aandacht aan de ordening van Diomedes. Precies dezelfde indeling werd door Diomedes ook gehanteerd binnen het werkwoord, wanneer hij aangeeft hoe een compositum tot stand kon komen. Van Moonens bronnen besteden *Van Heule 1625*, *Vossius 1695* en *Schottelius 1663 I* aandacht aan het accidens figura. Bij *Van Heule 1625* is het niet meer dan de verdeling 'Enkel - Dobbelt', zonder enige verdere relatie met andere onderdelen van het werkwoord. In de herziene versie van 1633 keert dit accidens niet meer terug. In *Vossius 1695* is figura het laatste hoofdstuk

van het werkwoord. Eerst wijst Vossius op de overeenkomst met het nomen, vervolgens geeft hij de tweedeling simplicia - composita. In derde instantie geeft Vossius aan dat de verba composita kunnen ontstaan uit andere werkwoorden, uit naamwoorden, bijwoorden en voorzetsels. In dit verband merkt Vossius op "Excussimus Speciem, & Figuram; quarum beneficio primigenium verbum in formas penè innumeras diffunditur".

Moonen en de accidentia species en figura

Moonen besteedt niet expliciet aandacht aan het accidens *species*. Toch staan we hier stil bij dit accidens, omdat Moonen niet alleen impliciet tot en met het zevenentwintigste kapittel (blz. 210 e.v.) werkt met 'oorsprongkelyke' werkwoorden, maar meer nog omdat het zevenentwintigste kapittel van de *Nederduitsche Spraekkunst* in feite het accidens derivatio behandelt. Daarover dadelijk meer.

Ten aanzien van de woordsoort naamwoord had Moonen expliciet melding gemaakt van 'Oorsprongkelyke' en 'Afgeleide Naemwoorden'. Hoewel dit niet met zo veel woorden ook gezegd wordt binnen de woordsoort werkwoord, blijkt de behandeling van werkwoorden op eenzelfde leest geschoeid als de beschrijving van naamwoorden: de besproken accidentia hebben steeds betrekking op de 'oorsprongkelyke' werkwoorden. Pas als alle vormvarianten van de 'oorsprongkelyke' werkwoorden in de flexio zijn getoond, besteedt Moonen aandacht aan de accidentia derivatio en compositio, waar de verba derivativa en composita aan de orde komen. Ook over figura als *accidens* rept Moonen met geen woord, al is het eerste gedeelte van zijn zevenentwintigste kapittel op dezelfde wijze samengesteld als zijn negentiende kapittel over de derivatio. We zagen dat het negentiende kapittel (blz. 117 e.v.) in de traditionele accidentialeer past: de afleidingen worden besproken vanuit de *figura* van woorden.

Moonen en de accidentia derivatio en compositio

Moonen combineerde met betrekking tot het accidens derivatio van het nomen de methode van *Schottelius 1663 I* met de werkwijze van *Vossius 1695*, waardoor een morfologische en een semantisch/syntactische beschrijving ontstaat. Deze methode past Moonen eveneens toe bij de derivatio van het werkwoord.

Echter, dit keer geeft Moonen eerst de semantisch/ syntactische benadering: de 'afleiding of vorming' van de 'Zelfstandige Naemwoorden', 'Byvoeglyke Naemwoorden', 'Voornaemwoorden': de volgorde van de woordsoortenleer (blz. 221 e.v.). Vervolgens verschijnen er lijsten 'afgeleide' werkwoorden van ten minste twee lettergrepen, retrograde op klinker geordend. Deze morfologische benaderingswijze op uitgang deed zich ook voor bij het nomen.

Evenals bij het nomen worden de accidentia derivatio en compositio door Moonen in twee afzonderlijke kapitels (nl. kapittel zevenentwintig en negenentwintig) behandeld. De bevindingen ten aanzien van de nominale accidentia gelden ook voor het werkwoord: een consistente theorie over

afleiding is niet binnen de accidentialeer te formuleren. De bespreking van het werkwoord betrof steeds het verbum simplex, de 'oorsprongkelyke' vorm (zie ook het accidens species). Eerst als alle vormvarianten van deze 'oorsprongkelyke' woorden zijn getoond, is er aandacht voor de 'afgeleide' werkwoorden. Zoals bij het accidens derivatio uitgegaan wordt van een verdeling van woorden volgens het accidens species, zo bespreekt Moonen in het accidens compositio de samenstellingen vanuit de 'figura' van woorden. Een werkwoord kan evenals het naamwoord naar de 'figura' 'enkel' zijn of 'samengesteld'.

Het accidens *compositio* was reeds in de Klassieke Oudheid met betrekking tot het nomen gerelateerd aan het accidens figura. De meest gangbare indeling was wellicht die van Diomedes (zie hoofdstuk 6.11. *Compositio*). Interessant zijn vooral de composita 'ex integro et corrupto' en 'ex corrupto et integro'. Deze begrippen waren o.a. door *Schottelius 1663 I* nader gespecificeerd: 'Grund' en 'Beyfügig', terwijl *Schottelius 1663 I* later ook affixen en prefixen bij de compositio betrok. Moonen volgt *Schottelius 1663 I* ten aanzien van het accidens compositio van de nomina nauwgezet. De werkwijze binnen het accidens compositio van verba is overeenkomstig die bij de nomina, zij het minder uitgebreid. Het uitgangspunt, de 'Grund' is bij Moonen het 'wortelwerkwoord' (zie hoofdstuk 3. *Orthographia*, meer bepaald de paragraaf over het *oorsprongkelykheits* principe). Dit 'wortelwerkwoord' kan gecombineerd worden met 'scheidbaere' en 'onscheidbaere Voorzetsels', die tezamen met de 'radix' de 'Samenzetting' vormen. Ook hier herkennen we *Schottelius 1663 I*. op blz. 576-577 spreekt Schottelius van 'Doppelung'.

8.7. HET ACCIDENS NUMERUS

De traditie

Met het accidens numerus onderscheidt men de werkwoordsvormen naar enkelvoud en meervoud. Bij de woordsoort nomen bleek dat numerus een van de minst controversiële accidentia is. Numerus als accidens van het werkwoord vertoont grote overeenkomst met hetzelfde accidens van het naamwoord.

Alleen *Michael 1970:110* en *Vorlat 1975:294-302* besteden aandacht aan dit accidens. In verband met het accidens numerus van het nomen zagen we dat er meer onderverdelingen waren dan alleen enkelvoud en meervoud. In verband met het accidens numerus bij het verbum worden dergelijke onderscheidingen echter niet meer gemaakt. Op blz. 295 van haar boek wijst Vorlat op het feit dat numerus, samen met persona enerzijds morfologische aspecten kent, waar er morfemen kunnen veranderen, anderzijds ook 'dependent'aspecten, waarmee zij doelt op de syntactische verbindbaarheid van het werkwoord met een naamwoord of voornaamwoord in subjectfunctie, waardoor aan de stam van het werkwoord morfemen kunnen worden toegevoegd. Geen van de besproken grammatica's wijkt af van de indeling singularis - pluralis.

De situatie in de Nederlandse grammaticale traditie die Moonen heeft geraadpleegd, verschilt in dit opzicht niet van de Duitse of de Engelse. Zo

er al aandacht wordt besteed aan numerus als accidens van het verbum, dan is dat vanuit de tweedeling singularis - pluralis.

De *Twe-spraak* 1584 bespreekt op blz. 77 het aspect numerus ten aanzien van het nomen. Op blz. 85 komt numerus ter sprake in verband met het werkwoord. De bevindingen van de auteurs zijn heel summier: de heer van S. Aldegonde kende onder andere het accidens 'ghetal'. Op blz. 85 spreken de schrijvers van het 'Enkel ghetal', maar meer aanwijzingen vonden we niet voor dit accidens.

Van Heule 1625 spreekt expliciet over het accidens numerus op blz. 42 - 43 en kent de tweedeling "Eenvoudig - Veelvoudig". In 1633 keert dit accidens opnieuw expliciet terug (blz. 83). Nu is de tweedeling genaamd: "Het Eenvoud - het Meervoud".

Leupenius 1653 is dienovereenkomstig op blz. 55: "tweederleije getallen/ in het eenvoud en in het meervoud".

Kók 1649 behandelt numerus niet als accidens. Wel vinden we de tweedeling enkelvoud - meervoud steeds terug in zijn paradigma's vanaf blz. 28.

Moonen en het accidens numerus

Moonen besteedt slechts één alinea aan het accidens numerus en wel op blz. 142 regel 20-24, aan het slot van zijn tweeëntwintigste kapittel. Het is een vrije navolging van *Schottelius* 1663 I:550. De *getallen* zijn 'het Eenvouwige' en 'het Meervouwige'.

8.8. HET ACCIDENS PERSONA

Op blz. 243-244 besteedt *Jeep* 1893 aandacht aan het accidens persona met betrekking tot het werkwoord. Jeep merkt daar op dat de definities van Charisius en Diomedes betrekking hadden op "die wirkliche Person" en niet op "die grammatische Person". Voorts zegt Jeep dat de eerste persoon omschreven wordt als "die, welke redet, die zweite als die, mit welcher geredet, und die dritte, über welche geredet wird".

De Nederlandstalige bronnen die Moonen gebruikte, besteden weinig aandacht aan het accidens persona. In de *Twe-spraak* 1584 wordt over het accidens als zodanig niet gesproken, al kenden de auteurs het begrip wel (bv. blz. 85: "de twede persoon int Enkel ghetal"). *Van Heule* 1625:43 geeft evenals in 1633:83 slechts deze omschrijving: "De Persoonen der Werkwoorden/ zijn drie/ De eerste Persoon als *Ik bemin*, *Wy beminnen*, De tweede/ als *Gy bemint*, ende *Gylj bemint*, De derde/ als *Hy bemint*, ende *Zy beminnen*".

Kók 1649 besteedt geen aandacht aan het accidens persona, wanneer het werkwoord wordt behandeld. We treffen de personae slechts aan in de paradigma's. Voor de volledigheid wijzen we erop dat *Kók* 'Persoón' wel als een van de 'Toe-vallen' van de 'ver-anderlijke Woorden' noemt op blz. 10 en daar het accidens definieert met: "*Persoón* is een onder-scheidt van die, welke spreekt, tót wien men spreekt, en waar van men spreekt". Dit gebeurt echter aan het begin van de etymologia, waar *Kók* vier 'Toe-vallen' bespreekt die van belang zijn voor meer dan één woordsoort. Persona is dus geen accidens dat alleen op de woordsoort verbum van toepassing is.

Leupenius 1653.55 geeft deze definitie: "De eerste/ die spreekt/ de tweede/ tot den welken gesproken wordt/ de derde/ van den welken men spreekt". In deze spraakkunst is persona volgens koks terminologie een 'eigen Toe-val' omdat het slechts in relatie met een enkele woordsoort, i.c. het verbum besproken wordt.

Schottelius 1663 *I* is eveneens kort over het accidens persona op blz. 550: "Die Erste/ da man vorspricht/ ... Die Andere/ da man vorspricht/ ... Die Dritte/ da man vorspricht/".

Moonen en het accidens persona

Moonen neemt de definities van *Leupenius* 1653.40 over: niet alleen sluit Moonens tekst nauw aan bij die van Leupenius, ook de plaats waar het accidens ter sprake wordt gebracht is overeenkomstig die in de spraakkunst van Leupenius, nl. als accidens van alleen deze woordsoort en niet zoals in *Kók* 1649 aan het begin van de etymologia, waar persona immers een accidens dat van toepassing is op meer dan één woordsoort. Moonen bespreekt het accidens persona in vier alinea's op blz. 142. Het accidens persona is reeds ter sprake gekomen in hoofdstuk 7. Pronomen.

Daar hebben we aandacht geschonken aan de meer preciese formulering van Priscianus tegenover de gangbare definities van de personae zoals *Jeep* 1893 182 noot 3 ze geeft. Voor iedere 'persoon' maakt Moonen tevens het onderscheid in enkelvoud en meervoud: de eerste persoon 'in het Eenvouwige' en 'in het Meervouwige'. De derde persoon enkelvoud kent volgens Moonen met behulp van de voornaemwoorden 'Hy, Zy of Het' 'onderscheit der sexe'. Daarmee is dit accidens afgesloten.

8.9. HET ACCIDENS MODUS

Inleiding

Schrijver en spreker kunnen o.a. met behulp van werkwoordsvormen aangeven welke verhouding er is tussen hun taaluiting en de werkelijkheid. Deze eigenschap van het werkwoord komt in de traditionele grammaticale opvattingen aan de orde bij het begrip *modus* of *wijze*. Met behulp van het accidens *modus* kan men enerzijds een *morfologische* eigenschap van het verbum beschrijven, (het betreft nl. de totstandkoming van vormvarianten van het 'wortelwerkwoord'), anderzijds kan men met dit accidens een *semantisch* aspect, bv. een wens of een bevel tot uiting brengen. Er zijn echter minder vormvarianten dan er relaties zijn tussen taaluiting en werkelijkheid. Daarmee is de kern van de moeilijkheden ten aanzien van dit accidens gegeven: weliswaar zijn er talloze verhoudingen aan te geven volgens welke naar het oordeel van de spreker/schrijver de taaluiting in verband staat met de werkelijkheid, (bv. wens, vraag, aansporing, mededeling) daarentegen zijn de *vormvarianten* van het werkwoord beperkt.

De Klassieke Oudheid

Dionysius Thrax was de eerste die in dit opzicht een verdeling maakte. Op zijn ideeën gingen opvattingen terug die verschillende vormen van het werkwoord relateerden aan een specifieke *betekenis*. Zo ontstond een vijftal *modi* of *wijzen*. (vgl. *Michael* 1970:114) indicativus, imperativus, optativus, subiunctivus en infinitivus (zie ook: *Jeep* 1893:216-217, *Jellinek* 1914:312 en *Vorlat* 1975:328). Dit vijftal blijkt het meest gehanteerde systeem te zijn, ook al laat *Jeep* 1893:217 zien dat nog andere mogelijkheden aanvaardbaar geacht werden, zoals bv. de promissivus, de impersonalis, de percontativus of percunctativus, de adhortativus. We kunnen zelfs een tiendelig systeem aantreffen (zie bv. *Vossius* 1695:285). Maar het hierboven gegeven vijftal is de meest voorkomende indeling. De Latijnse grammatici gebruikten deze vijfdeling, aangepast voor het Latijn, in meerderheid (vgl. *Jellinek* 1914:312).

De renaissancegrammatici namen veelal de traditionele vijfdeling over. Soms wordt een zesde modus, de potentialis, voorgesteld (zie *Vorlat* 1975:329). *Vossius* 1695:286 geeft na de gebruikelijke bespreking van de grammaticale traditie vanaf de Oudheid zijn eigen indeling der modi: "Atque ex iis quidem, quae hactenus diximus, tres modos cognovimus: indicativum, imperativum, adjunctivum: qui modi sunt finiti. Proximum est, ut videamus de infinitivo".

De Duitse traditie

De vormleer in de eerste Duitse grammatica's ten aanzien van het accidens modus is niet veel meer dan een vertaling van Latijnse paradigma's, zodat aanvankelijk de vijf Latijnse modi in het Duits terugkeren. In deze paradigma's wordt het Latijnse voegwoord *utinam* vervangen door *wolt Gott (das)*, en andere formuleringen (*Jellinek* 1914:313). Wat opvalt is dat de in het Duits werkelijk bestaande conjunctiefvorm niet bij de conjunctief ter sprake komt. Hier laat zich de overheersende positie van de traditionele grammaticatraditie gelden: de Latijnse formule *cum* + conjunctief werd in het Duits overgenomen in die zin dat er een *voegwoord* verschijnt, dat echter voor het Duits de indicatief vereist. In *Ritter* 1616 is de invloed van de Latijnse traditie in dit opzicht teruggedrongen: de optativus wordt uitdrukkelijk gegeven 'dem Herkommen zuliebe' maar volgens *Jellinek* 1914:317 acht het niet onwaarschijnlijk dat *Vossius* 1635 een zwaar gewicht in de weegschaal legde bij het laten verdwijnen van de optatief. *Kromayer* 1618 erkent uitdrukkelijk vier modi. De vier modi van *Kromayer* keren terug in *Schottelius* 1663 I en daarmee is voorlopig het aantal modi voor de Duitse grammaticatraditie bepaald. In deze grammatica verschijnen bij de conjunctief de werkelijke Duitse conjunctiefvormen, terwijl de voegwoorden uit de paradigma's verdwijnen.

De Engelse traditie

De Engelse grammaticale traditie wist geen eensgezindheid te bereiken ten aanzien van de modustheorie. Het duidelijkst wordt dit uit het schema van *Michael 1970:434*, waaruit blijkt dat binnen de traditionele modusopvattingen zeker veertien verschillende systemen zijn aan te wijzen. De meest voorkomende verdeling is de *vierdeling* in indicatief, imperatief, infinitief en subjunctief; eenzelfde indeling, uitgebreid met de potentialis, komt eveneens veelvuldig voor. Het is niet onmogelijk dat al die verschillende indelingen ontstaan zijn doordat het Latijnse modussysteem in het Engels slechts beschreven kan worden met gebruikmaking van bijwoorden of voegwoorden. Volgens Vorlat worden in de Engelse grammatica's slechts zelden en zeker niet systematisch de modi besproken (blz. 334).

De Nederlandse traditie

De *Twe-spraack 1584*

Van het accidens modus vonden we in de *Twe-spraack 1584*⁸⁵ geen sporen terug dan mogelijk deze zinsnede: "Let op des voors. wóóds vervoeghing/ dattet inde eerste persoon maar vyf veranderinghen in zich zelven heeft/ als *ick min, minde, minnen, mint* ende *ghemint*".

Als we 'inde eerste persoon' mogen begrijpen als 'ten aanzien van de eerste persoon' dan onderscheidt de *Twe-spraack 1584* vier veranderingen die overeenkomen met de indicatief, de infinitief, de imperatief en het participium. Dit laatste zou eventueel de participialis modus zijn, die *Jeep 1893:234* o.a. ten aanzien van Diomedes beschrijft. Maar deze modus heeft veelal betrekking op het gerundium en het supinum. Daarenboven vinden we hier vijf veranderingen tegenover slechts vier (mogelijke) modi. Wellicht bedoelen de auteurs van de *Twe-spraack 1584* dat 'min' en 'minde' beide tot eenzelfde modus, de indicatief, behoren; maar 'inde eerste persoon' is de vorm 'minnen' slechts denkbaar in afgeleide tijden als in 'ik heb kunnen minnen'. Het blijft onduidelijk of de *Twe-spraack 1584* in deze passage duidt op het accidens modus.

Van Heule 1625

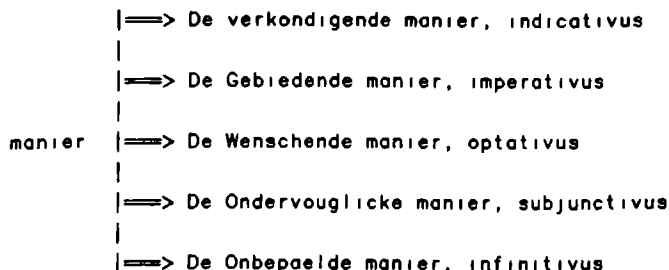
Van Heule 1625 behandelt de modi op blz. 43 en spreekt van de "maniere der Vervougingen". Van Heule onderkent vijf modi (zie figuur 14). In 1633 keert dit vijftal onder gewijzigde naamgeving terug als *wijze*: "de Tonende wijze, ... Indicativus, ... De Gebiedende wijze, ... Imperativus, ... De Wenschende wijze, ... Optativus, ... De Aenvougende wijze, ... Subjunctivus, ... De Onbepaelde wijze, ... Infinitivus." Caron wijst in zijn noten, maar ook in de Inleiding XXXI op de overeenkomst met Lithocomus (*Caron 1953a:38*).

Kók 1649

Kók 1649:23 spreekt evenals *Van Heule 1633* van 'wijs'. Kók begint het accidens modus met de definitie "een Toe-val ... welke de verscheide neighingen des Ghe-moedts an-wijst". *Dibbets 1981:43 noot 204* wijst in dit verband op de definitie van Priscianus. Elders vond Dibbets geen bronnen

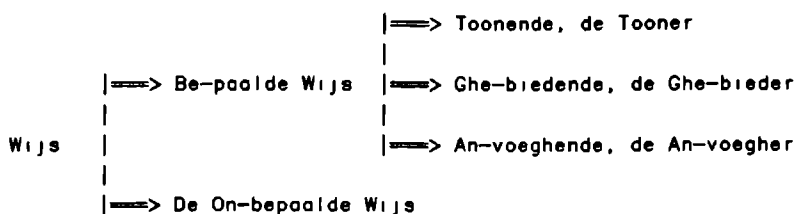
figuur 14

Van Heule 1625

figuur 15

Kok 1649

voor deze omschrijving. *Kók 1649* deelt de *wijzen* op in 'be-paaldt' en 'on-be-paaldt'. De indicatief, imperatief en conjunctief zijn onderverdelingen van de 'Be-paalde wijs'; *Kók* kent vier modi (zie figuur 15). *Dibbets* laat op blz. 35 in de voetnoten zien dat de *Latina Grammatica* van *Vossius*, samen met *Vossius 1635* voor deze indeling model heeft gestaan. Ook de definities van de afzonderlijke wijzen zijn gebaseerd op het grammaticale werk van *Vossius*.

Leupenius 1653

Leupenius spreekt op blz. 65 eveneens van *wysen* als de modi van werkwoorden worden behandeld. Ook hier vijf wijzen, die een voor een worden gedefinieerd. *Caron* kan in de door hem verzorgde heruitgave geen bron noemen voor deze definities, met uitzondering voor de infinitief, waar hij wijst op de overeenkomst met *Van Heule 1633*. Daarentegen verdwijnt de subjunctief van *Van Heule*, terwijl *Leupenius 1653*, zij het met enige terughoudendheid, de *deelneemde wyse* als vijfde toevoegt: de participia "om dattet is een veranderlyk woord/ dat eensdeels volgt de buiginge van de naamwoorden/ eensdeels de vervoeginge van de werkwoorden: doch wy hebben het liever by de werkwoorden willen stellen/ en een gedeelte van de selve maaken/ om dat de aard van de werkwoorden daar meest in gesien wordt" (blz. 56). *Caron 1958:41 noot 3* merkt hierbij op, dat *Leupenius 1653* te werk gaat in overeenstemming met het gangbare gebruik. We zullen hierop terug komen, bij de bespreking van het participium.

Moonen en het accidens modus

Het accidens modus behandelt Moonen op blz. 138 - 139 van de *Nederduitsche Spraekkunst*. Het is niet meer dan een compilatie van zijn Nederlandstalige bronnen met *Schottelius 1663 I* en *Kók 1649 - Vossius 1635*. Overeenkomstig *Kók 1649* en *Schottelius 1663 I* erkent Moonen slechts vier modi: de optativus uit *Van Heule 1625* en de 'deelneemende wyse' uit *Leupenius 1653* ontbreken, terwijl aan de vierdeling van *Schottelius 1663 I* de dichotomie 'Bepaelt - Onbepaelt' uit *Kók 1649* en *Vossius 1635* voorafgaat. De definitie van de *imperatief* is ontleend aan *Leupenius 1653.56* en *Kók 1649 23*, die van de *indicatief* is ontleend aan *Kók 1649*, terwijl de *conjunctief* gedefinieerd is volgens *Leupenius 1653*. Moonen voegt de opmerking toe dat een modus soms afhankelijk kan zijn van 'By- en Voegwoorden' (blz. 139). Iets soortgelijks treffen we ook aan in *Schottelius 1663 I* en de beide spraakkunsten van Van Heule. Zo zegt Schottelius op blz. 549 van zijn boek bv.: "Die Weise zuwünschen oder wunschweise *Modus optativus*, vermag keine Hauptweise alhie zu machen/ weil sie der weise zufügen gleich ist/ und durch die Worter wolt Gott/ ach dasz/ O/ etc. erkant wird". Opvallend is dat Moonen nuanceverschil aanbrengt tussen de 'Aenvoegende Wyze' en de 'Toelaetende Wyze': onder laatstgenoemde verstaat hij de concessivus (zie blz. **5v), die door Moonen wordt omschreven met behulp van het voegwoord *Dat* of met een vorm van het hulpwerkwoord *laeten*. Deze categorisatie van de subjunctief keert terug op blz. 291, waar Moonen spreekt van de "Aenvoegende" of "Wenschende of Toelaetende Wyze" en op blz. 341, waar hij spreekt van "Toelaetende en anders Aenvoegende Wyze".

We ontkomen niet aan de indruk dat de grammaticale traditie, met name via het werk van Vossius en *Schottelius 1663 I*, Moonen weliswaar doordrongen heeft van het feit dat er slechts vier modi zijn, maar dat hij ondanks de (morfologisch identieke) conjunctiefvormen op blz. 291 en 341 ruimte maakt voor een *semantische* benadering. Moonen erkent met deze 'wenschende' en 'toelaetende' wijs meerdere *semantische* functies van eenzelfde vorm van het vervoegde werkwoord. Kók benoemde de modi op blz. 23 van zijn spraakkunst eveneens semantisch met zijn omschrijving: "verscheide neighingen des Ghe-moedts".

De infinitief tenslotte definieert Moonen volgens *Schottelius 1663 I*, waarbij hij de definitie op grond van Van Heule aanvult met "noch Persoon noch Getal". We kunnen de opvattingen van Moonen weergeven als in schema 16.

figuur 16

Moonen 1706

		==> de Gebiedende Wyze
	==> Bepaelt	==> de Aentoonende Wyze
wyzen		
		==> de Aenvoegende Wyze
	==> Onbepaelt	==> de Eindigende Wyze

8.10. HET ACCIDENS TEMPUS

Inleiding

Robins 1951:35 noemt 'tense' de meest interessante categorie binnen het werkwoord in de theorie van de Stoïcijnen. Met het *accidens tempus* beschrijft men de overeenkomst tussen enerzijds vormveranderingen die bij het werkwoord kunnen optreden, en anderzijds de op dat moment optredende verwijzing met behulp van die vormverandering naar een zeker tijdselement. Ten grondslag aan dit *accidens* ligt dus een morfologisch-semanticus uitgangspunt (vgl. *Vorlat 1975:302*). De Stoïcijnen kwamen volgens *Robins 1951* tot een viertemporasysteem: "the Greek tense forms combined time-relation as aspect in their meaning". De vier tempora onderscheidden zich morfologisch door het wordeinde. De bewondering van Robins voor het stoïsche schema is groot, ondanks het feit dat hij moet signaleren, dat het niet ver genoeg strekte: in filosofisch opzicht onderscheidden de Stoïcijnen drie tijden: heden, verleden en toekomst. Robins vermoedt dat dit te wijten is aan het semantische concept van hun theorie en het gebrek aan inzicht op de 'future tense'. Het probleem taal en tijd is ondermeer aan de orde gesteld in *Janssen 1986*, maar de moderne onderscheidingen binnen het grammaticale begrip tijd getuigen van een inzicht dat rond 1700 binnen de traditionele taalkunde nog lang niet was bereikt.

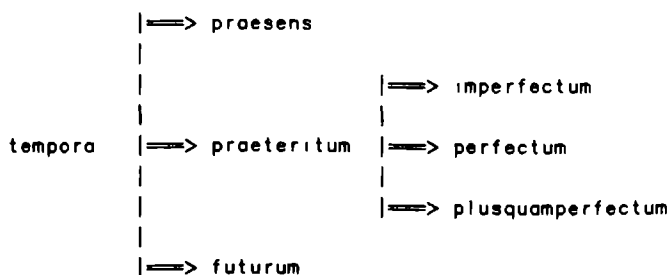
We zullen de termen tijd en tijden gebruiken voor wat door Robins het filosofische onderscheid genoemd wordt. Het meest gangbaar is de driedeling: verleden - heden - toekomst.

De termen *tempus* en *tempora* zullen we gebruiken voor de *vormvarianten* van het werkwoord met betrekking tot het filosofische begrip 'tijd'.

De niet-Nederlandse grammaticale traditie

Jeep 1893:240 zegt dat de conceptie van het begrip 'tijd' de basis geweest kan zijn voor een Latijns temporasysteem: *praesens*, *praeteritum* en *futurum*, waarbij veelal het *praeteritum* werd onderverdeeld in *imperfectum*, *perfectum* en *plusquamperfectum*, zodat we een systeem krijgen als in figuur 17. Dit komt overeen met *Vorlat 1975:302*, waar Vorlat Funcke's omschrijving citeert: 'die gegabelte Fünfzahl'. In tegenstelling tot *Jeep 1893:240-241* besteedt *Vorlat 1975:302-303* geen aandacht aan de problematiek die het *praesens* bij sommige klassieke grammatici (o.a. Diomedes en Priscianus) opriep: "*cuius pars praeterit, pars futura est*". *Jeep 1893* doelt op de "ewigen Fluss der Zeit" waardoor het filosofisch gezien onmogelijk is om over het *presens* te spreken. Maar van wezenlijk andere systemen dan deze getrapte vijfdeling is in *Jeep 1893* geen sprake.

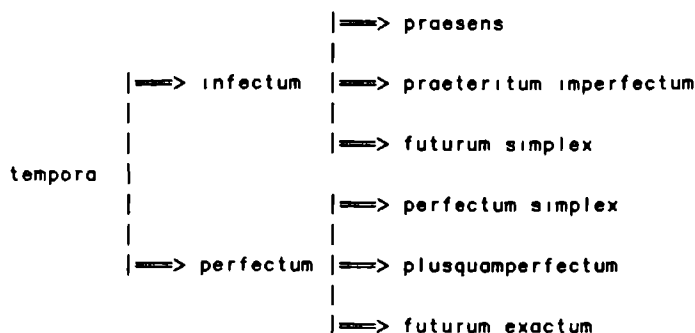
figuur 17

Vorlat 1975 daarentegen meldt als tegenhanger van dit vijftemporasysteem het systeem van Varro. *Vorlat* bespreekt deze theorie op blz. 304. Volgens haar combineerde bv. Varro de verwijzing naar het begrip tijd met de begrippen voltooid - onvoltooid (perfectum - infectum). Zo ontstond een zestemporasysteem, dat o.a. in *Vossius 1695* wordt gehanteerd. Het systeem

figuur 18

Vossius 1695

van *Vossius 1695.292-293* is weergegeven in figuur 18. In hoeverre de theorieën van Port-Royal ten opzichte van het temporasysteem afhankelijk zijn van het systeem dat zijn oorsprong heeft bij Varro, wordt uit *Vorlat 1975 306* niet duidelijk. We kunnen er in dit bestek niet nader op ingaan. Wel blijkt dat het onderscheid 'temps simples - temps composés' is ontstaan uit het feit dat de drie tijden met elkaar vergeleken kunnen worden: "whether there is a relation of anteriority, simultaneity or futurity between them". Overigens is dit een *semantisch* onderscheid: de 'temps composés' behoeven niet noodzakelijkerwijs te bestaan uit één morfologisch karakteristieke werkwoordsvorm.

De verdere bespreking van de problematiek rond het accidens tempus geschiedt in *Jellinek 1914* aan de hand van de futura, de dubbelomschreven tempora van de verleden tijd en zelfstandige temporasystemen. Daaruit moge blijken dat ook het Duitse temporasysteem doordrenkt is van de opvattingen uit de Latijnse grammatica: alle afwijkingen ten opzichte van de futura zijn steeds weer geperst binnen een traditioneel temporasysteem. In tegenstelling tot de Engelse traditie echter kent de Duitse ontwikkeling betrekkelijk weinig zelfstandige systemen: op blz. 340-342 noemt *Jellinek*

1914 er slechts drie met name. Aangezien moedertaalgrammatica binnen het temporasysteem gebruik konden maken van hulpwerkwoorden, konden zo *samengestelde* tijden ontwikkeld worden die voldeden aan het Latijnse model. Dit is de belangrijkste reden waarom de Latijnse methodiek zich kon handhaven. Het verschil in aantal afwijkende Engelse systemen heeft te maken met de Engelse 'progressive form', een werkwoordsvorm, die niet of nauwelijks in het traditionele model is onder te brengen. Het Duits kent geen vormvarianten die niet binnen het klassieke temporasysteem zijn te rangschikken. Derhalve was de behoefte om dat systeem te veranderen veel minder dringend.

Nederlandse traditie

De Twee-spraak 1584

In de *Twee-spraak 1584* komt het accidens tempus aan de orde op blz. 86-90. Op 86 wordt gezegd: "inde drie eerste tyden" en verderop blijkt dat hiermee bedoeld worden: presens, preteritum en participium: "*ick min, minde, ghemind*". Opvallend is, dat het futurum (bv. ik zal minnen) niet genoemd wordt bij de 'eerste tyden'. Tevens springt in het oog het morfologische principe dat aan deze indeling ten grondslag ligt: de *vormvarianten* van het werkwoord bepalen de tempora, niet semantische of filosofische bespiegelingen.

Van Heule 1625

Van Heule behandelt tempus als een zelfstandig accidens en uit noot 4 van *Caron 1953a*.³⁹ blijkt dat Van Heule zich baseert op *Lithocomus 1592*. Het hoofdstukje wordt afgesloten met een opmerking over "een onvolkomen Toekomende tijt ... want als men zegt/ *Ik zoude minnen*, dit en schijnt zo verre niet toekomende te zijn/ als *Ik zal minnen*". *Van Heule 1625* geeft de vijfdeling op blz. 44 (zie figuur 19). Het is uit de tekst van blz. 44 niet op te maken of Van Heule een semantische dan wel morfologische benadering voorstond. Hij noemt slechts de vijf tijden die meteen gevolgd worden door een voorbeeld zoals: "De Tegenwoordige tijt/ als *Ik werk*."

figuur 19

Van Heule 1625

Van Heule 1633

In 1633 keert Van Heule tot het vijftemporasysteem uit 1625 terug zonder enige opmerking over een 'onvolkomen Toekomende tijd'. Van Heule heeft alleen de benaming veranderd en evenals in 1625 is hij ook nu zeer kort van stof. De *Onvolkomen voorleden tijd* kan nu *On-verleden* of *Onvolkomen tijd* genoemd worden, terwijl de *meer als Voorleden tijd* van 1625 in 1633 heet *Voor-verleden tijd*. De toekomende tijd heet in 1633 *Komende tijd*.

Kók 1649

Kók 1649 behandelt het accidens tempus op blz. 24. *Kók* begint dit accidens met een semantische definitie: "Tijdt is een Ver-andering der Werk-woorden na eerder en laater". *Dibbets 1981* geeft geen bronvermelding voor deze definitie. *Kók 1649* onderscheidt vijf tempora en in voetnoot 212 verwijst *Dibbets* naar de *Latina Grammatica* van Vossius en de beide grammatica's van Van Heule. *Kók 1649* somt niet alleen de tempora op, maar definieert ze met uitzondering van de toekomende tijd semantisch aan de hand van *Vossius 1648* (zie: *Dibbets 1981:36*).

Leupenius 1653

Ook *Leupenius 1653:55* kent vijf tempora, maar *Leupenius* definieert ze niet. De tempora bij *Kók* en *Leupenius* zijn dezelfde als bij Van Heule.

Moonen en het accidens tempus

Moonen behandelt het accidens tempus op blz. 139-140 en volstaat met een opsomming van de vijf tijden: een definitie van het accidens zelf, zoals *Kók 1649* dat deed, ontbreekt. De vijf tempora zijn weergegeven in figuur

figuur 20

Moonen 1706

	==> De Tegenwoordige Tyt
	==> De Onvolmaekte Verleeden Tyt
Tyt	==> De Volmaekte Ganschverleeden Tyt
	==> De Meerdanvolmaekte Voorverleeden Tyt
	==> De Toekoomende Tyt

20. Met uitzondering van de 'Volmaekte Ganschverleeden Tyt' en de 'Toekoomende Tyt' definieert Moonen bijna letterlijk volgens *Kók 1649*. De twee andere definities zijn meer zelfstandig ten opzichte van *Kók 1649* gedefinieerd. We willen dit onderdeel over het accidens tempus afsluiten met deze opmerkingen:

Moonen plaatst na de definities van de tempora de opmerking dat deze tempora geldingskracht hebben voor alle modi, behalve voor de imperatief en de infinitief.

Ter afsluiting meldt Moonen dat de *Aenvoegende Wyze* der *Lydende Werkwoorden* twee *Volmaekte* en *Meerdanvolmaekte Tyden* kent, "wanneer het Helpwoort by het Hooftwoort verdubbeler wyze gebruikt wordt". Waarschijnlijk staat Moonen hier onder invloed van de grootse verzameling vervoegingen die *Kók 1649* wist te bedenken (vgl. *Dibbets 1981. LI*), maar zelfs Moonen gaat een werkwijze als die van *Kók 1649* wat te ver: "hoewel het beter en aengenaemer is, gelyk ook in de dagelyksche samenspraeken geschiedt, dat men zonder het verdubbelen zegge, *Ik Ben Gehoort, Ik Was Gehoort*". Volgens de paradigma's van *Kók* had dit ook nog kunnen zijn: "*Ik Ben Gehoort Geworden* of *geweest, Ik Was Gehoort Geworden* of *Geweest*". Deze verdeling in de 'Volmaekte' en 'Meerdanvolmaekte Tyden' zal Moonen daadwerkelijk enige keren in de paradigma's hanteren.

8.11. HET ACCIDENS CONJUGATIO

De Klassieke Oudheid

Met behulp van het accidens conjugatio verdeelt de grammaticus de werkwoorden in groepen op grond van vormvarianten. Deze groepen werkwoorden kennen intern overeenkomende vormkenmerken, maar contrasteren naar de vorm met andere groepen. De behandeling van dit accidens verschilt in wezen niet met die van het accidens declinatio van het naamwoord. De meeste Latijnse grammatici onderscheidde conjugaties op grond van de tweede persoon indicatief presens actief (vgl. *Jeep 1893:245 e.v.*).

Overigens was het uitgangspunt, de tweede persoon indicatief presens actief, niet altijd vanzelfsprekend: o.a. *Sacerdos* gaf de voorkeur aan de tweede persoon imperatief. Met de tweede persoon als uitgangspunt konden drie verschillende uitgangen onderscheiden worden. Zo onstonden er drie conjugaties, soms vier conjugaties, bv. in het werk van *Priscianus*.

Binnen de afzonderlijke conjugaties bestond er een grote verscheidenheid in de totstandkoming van de perfecte vormen, hetgeen tot talrijke observaties leidde. *Jeep 1893:247* onderscheidt twee stromingen in de presentatie van de perfectumvorming. De ordening van de perfecte vormen kon geschieden binnen de drie of vier conjugaties volgens de afzonderlijke uitgangen, maar het kwam ook voor dat men poogde een ordening aan te brengen met als uitgangspunt de uitgangen van het presens. *Charisius* werkte de eerste mogelijkheid uit. Hij kende vier conjugaties, waarvan de eerste conjugatie op grond van de perfectumuitgangen vier groepen kende, de tweede conjugatie vijf groepen, de derde conjugatie (de *correpta*) kende er negen, de vierde conjugatie, de *tertia producta*, werd onderverdeeld in vijf groepen. *Priscianus* heeft eveneens getracht ordening aan te brengen. Hij nam als uitgangspunt de presensuitgangen (vgl. *Jeep 1893:248*: "Die zweite Art ... hat Priscian, man kann nichts Anderes sagen, als versucht"). De conjugaties

in de Oudheid waren drie of vier in getal. Ze waren gebaseerd op het wordeinde van het vervoegde werkwoord.

De Engelse traditie

De ontoereikendheid van het Latijnse conjugatiesysteem om de Engelse werkwoorden in klassen te verdelen is zeker zo groot als die van de Latijnse grammatica om het Engels een adequaat *temporas*systeem te leveren. Vorlat meldt op blz. 291 van haar boek dat slechts zeven van de door haar bestudeerde grammatici Engelse conjugaties onderkennen in navolging van het Latijn.

Bullokar 1586 onderscheidt drie conjugaties: 1). de activa en de neutra 2). de substantiva en 3). de 'neuters-unperfect': hulpwerkwoorden. *Michael 1970* laat zijn bespreking van 'conjugation' voorafgaan door een bespreking van de onregelmatigheid der werkwoorden. Van de door Michael bestudeerde grammatici bespreken er 130 de onregelmatige werkwoorden; slechts 27 grammatici onderscheiden conjugaties, waarvan zeven in de zeventiende eeuw. Naast de drie conjugaties van *Bullokar* beschrijft Michael bondig de varianten op het conjugatiemodel (blz. 439-441). Omdat het in verhouding maar een zeer klein aantal grammatici is, die ook onderling sterk van mening verschillen, volstaan we met deze verwijzing naar *Michael 1970.439-441*.

De Duitse traditie

Het Latijnse conjugatiesysteem was volstrekt ontoereikend om de Engelse werkwoorden in conjugaties te verdelen. De Duitse traditie vertoont nauwelijks minder problemen wanneer grammatici de werkwoorden in conjugaties trachten te verdelen. Ook hier staan de grammatici aanvankelijk sterk onder invloed van de Latijnse traditie. *Albertus 1573* bv. erkent slechts één conjugatie met als uitgangspunt de overeenkomsten in de infinitiefuitgangen en in de gebogen werkwoordvormen van alle werkwoorden (zie *Jellinek 1914:342*). *Clajus* merkt weliswaar de samenhang op tussen het preteritum en het participium, maar hij ziet niet dat de uitgang van het preteritum steeds samengaat met een verandering van de vocaal uit het presens: veranderingen in consonanten en vocalen worden niet met elkaar in verband gebracht.

Het systeem van conjugaties baseert *Clajus* op het accidens genus/significatio: er zijn drie conjugaties: verba activa, verba passiva en verba neutra. Ook hier volgt een soort catalogussysteem dat de werkwoorden ordent op grond van de uitgang: "torichterweise im Anschluss an griechische und lateinische Grammatiken" zegt *Jellinek* op blz. 343.

Jellinek 1914 is er vooral in geïnteresseerd in hoeverre het hedendaagse conjugatiesysteem al aanwezig is bij de vroegere grammatici: "aber eine Uebersicht über die Ablautreihen ist bei dem Prinzip der Haupteinteilung natürlich ausgeschlossen", terwijl *Jellinek* zijn hoofdstuk over Flexion begint met een overzicht van de hedendaagse kennis over de sterke en zwakke werkwoordsvormen (blz. 342).

Hierdoor is het lastig om zicht te krijgen op de uitgangspunten die de afzonderlijke grammatici gebezigd hebben: Jellinek laat zich hier meer leiden door een vraagstelling als: in hoeverre was het huidige inzicht toentertijd al bekend? dan door de vraag: hoe is binnen de grammaticale traditie het *accidens conjugatio* gestructureerd?

Oelinger 1574 besteedt wel aandacht aan de 'Ablautsverhältnisse', maar stelt vier conjugaties op, die slechts leiden tot talrijke uitzonderingen. Indelingsprincipe is de stamvocaal van de infinitief, soms in samenhang met de daaropvolgende consonant. Overeenkomst of verschil in de stamvocaal over de drie hoofdtijden is het indelingsprincipe van *Kromayer 1618*. Ook *Kromayer* stelt vier conjugaties op. Maar nu wordt het van oorsprong Latijnse systeem, gebaseerd op de uitgangen, geheel losgelaten. De eerste conjugatie kent eenzelfde vocaal in alle drie de hoofdtijden, (schematisch weer te geven met a-a-a) de tweede verandert het preteritum (a-b-a), de derde conjugatie kent dezelfde preteritum- en participiumvocaal, die echter verschilt van vocaal van het presens (a-b-b). De vierde conjugatie kent drie verschillende vocalen: a-b-c. In de grammatica van Gueintz keert dit principe terug. Becherer is de eerste die het onderscheid tussen sterke en zwakke stamtijden tot het indelingsprincipe van de conjugaties maakt. Ritter is degene geweest, die ervoor heeft gezorgd dat de tweedeling sterk - zwak vaste grond kreeg in de Duitse traditie. Hij stelt twee conjugaties op: de regelmatige en de onregelmatige ("Regularis est cujus imperfectum desinit in syllabam *te*, et participium perfecti temporis in literam *t*.").

De onregelmatige werkwoorden worden in een alfabetische lijst gegeven met hun kenmerkende vormen. Deze indeling wordt al spoedig gemeengoed. Ook *Schottelius 1663 I* neemt ze over: "die gleichfliessende und ungleichfliessende" (blz. 549). *Jellinek 1914:348* spreekt van een stap terug bij *Schottelius* ten opzichte van Ritter, omdat het Jellinek te doen is om het vinden van de eerste sporen van de ablautwetten. Deze waren reeds in *Ritter 1616* aangestipt, maar *Schottelius 1663 I* neemt zowel de preterito-presentia als anomalische werkwoorden op in zijn alfabetische lijst. Volgens Jellinek heeft *Schottelius* bewust voor deze opzet gekozen: "Denn für Schottelius liegt der wesentliche Unterschied der zwei Konjugationen in der Beibehaltung oder Veränderung des Stammvocals bei der Tempusbildung".

Tot zover de Duitse traditie. We zien dat de eerste Duitse grammatici vruchteloos trachten conjugaties op te stellen naar Latijns voorbeeld: het uitgangspunt is de uitgang van het vervoegde werkwoord. Maar evenals bij de Engelse grammaticatraditie is ook bij de Duitse het Latijnse conjugatiesysteem niet taaluniverseel gebleken. Al heel vlug verschijnen er indelingen die dichter bij de werkelijkheid van de Duitse taal staan. Tot en met *Schottelius 1663 I* is er nog altijd sprake van een in oorsprong Latijns systeem: de regelmatige (zwakke) werkwoorden worden herkend aan hun uitgang; de andere werkwoorden zijn onregelmatig omdat ze geen (regelmatige) verandering van het wordeinde kennen in de stamtijden. Deze opvatting is volgens *Jellinek 1914:348* typerend voor de tweede helft van de zeventiende en heel de achttiende eeuw, inclusief de alfabetische lijst 'onregelmatige' werkwoorden, die reeds in *Ritter 1616* werd opgenomen.

De Nederlandse traditie

In een ongepubliceerd opstel "Van ordening naar regelmaat" beschrijft Dibbets de indeling in klassen van de Nederlandse werkwoorden vanaf de *Twe-spraak 1584* tot *Ten Kate 1723*. In onze bespreking van Moonens Nederlandstalige bronnen konden we gebruik maken van de daarin beschreven gegevens.

De *Twe-spraak 1584*

In zijn waardering voor de *Twe-spraak 1584* kan Dibbets instemmen met Peeter Heyns, die in 1605 schreef: "het Consten-rijc Eglentierken t'Amsterdam, dat in zijne Letter-konst, met vijf Vervoeghinghen verstandelijck ghedaen heeft". De *Twe-spraak 1584* komt tot vijf conjugaties, die *Vervoeghinghen* genoemd worden. Het voornaamste uitgangspunt is de mogelijkheid tot verandering van de stamvocaal. In tweede instantie wordt soms een beroep gedaan op de uitgang van de vervoegde vorm. Zo wordt bij de tweede vervoeghing opgemerkt: "*ende dat de darde tyd* (i.c. het voltooid deelwoord, fs) *weder tót deerste* (i.c. het presens, fs) *zich keert, dóch endende met/ en.*" (blz. 86). Als voorbeeld wordt gegeven: 'ghelezen' - 'ick lees'.

In bovenvermeld opstel wijst Dibbets op de aandacht die de *Twe-spraak 1584*:87 schenkt aan de uitgang bij de bespreking van het werkwoord *kaetsen*; "daar al ander wóorden dezer vervoeging op *de*, inde tweede tyd ende op *t*, inde darde tyd eynden". Op grond van deze beide uitgangspunten worden de volgende conjugaties onderscheiden, waarvan "*de middel klinckletter*" 1). "*niet en verandert*" 2). "*verandert inde tweede tyd ende dat de darde tyd weder tót deerste zich keert, dóch endende met/ en*" 3). "*verandert ... inde tweede tyd ende de darde tyd vólght de zelfde verandering*" en 4). is "*in alle de dry voors. tyden zonderling*". 5). Hiertoe behoren de werkwoorden, "*die inde tweede tyt tve wóorden hebbende dies met de darde ende vierde vervoeghing over een stemmen*".

Vervolgens geeft Gedeon een aantal "uitreghelighe inde 1. vervoeghingh" en dan een lijst werkwoorden per conjugatie, geordend volgens de klinkerverandering. De eerste conjugatie is de groep van wat in later tijd wordt genoemd de regelmatige werkwoorden: er is géén verandering van stamvocaal. Dibbets wijst in zijn opstel naar het overeenkomstige systeem van *Kromayer 1618*, maar vond geen bron voor de *Twe-spraak 1584* (vgl. *Dibbets 1985:476-477*). Het is niet onmogelijk dat de auteurs van de *Twe-spraak 1584* zich hier baseren op eigen waarnemingen.

De overige conjugaties zijn gebaseerd op de verandering van de stamvocaal in de hoofdtijden.

Van Heule 1625 en *Van Heule 1633*

Van Heule 1625 besteedt op blz. 44 e.v. aandacht aan het accidens conjugatio. Van Heule bezigt evenals de *Twe-spraak 1584* de term *Vervouginge*; uit zijn definitie blijkt dat deze term dubbelzinnig is. Enerzijds is er het *accidens* conjugatio waardoor groepen werkwoorden tegen elkaar afgezet worden, maar tevens verstaat Van Heule onder *Vervouginge* "de veranderingen der Werkwoorden/ welke door Manieren/ Tijden ende Persoonen/ geschieden" ofwel: de flexie van de werkwoorden, waarin alle vormvarianten uit de *accidentia* modus, tempus en persona getoond worden.

Het is dezelfde dubbelzinnigheid in terminologie als we aantreffen bij het naamwoord, waar de term buiging zowel gebruikt kon worden voor het accidens *declinatio* als ook voor het accidens *flexio*, waar in de paradigma's de vormvarianten worden vertoond. Evenals bij het nomen (zie hoofdstuk 6.7. Casus) gebruiken we de term flexie slechts wanneer de term vervoeging gebezigd wordt in de zin van paradigma's, terwijl conjugatio evenals *declinatio* voor het nomen steeds zal duiden op de verdeling in klassen.

In 1625 onderscheidt Van Heule vier 'vervougingen'; daarnaast kent hij een restgroep, de 'anomala' (blz. 53). Dibbets concludeert in zijn opstel dat de vier 'vervougingen' als regelmatig beschouwd kunnen worden. De eerste 'vervouging' wordt gekenmerkt door de *woorduitgang*: "De eerste Vervouginge is/ als men in de Onbepaelde manier op het eynde *EN* naer laet ende daer *DE* in de plaetse stelt". Volgens Caron 1953a:39 noot 10 is in Van Heule 1625 mogelijk wat uit de tekst verdwenen. In ieder geval heeft ook deze volgende opmerking van Van Heule betrekking op de *Woorduitgang*: "als men ook by *Bedel* stelt eene *T*, zo is het *Gebedelt*, dit woort drukt den Voorleden tijt uyt". De bespreking van de eerste conjugatie wordt afgesloten met een alfabetische lijst werkwoorden die tot deze groep behoren.

De tweede conjugatie wordt op blz. 49 gegeven. Ook hier bepaalt de *woorduitgang* of een werkwoord tot deze klasse behoort: "als men van de onbepaelde manier/ de laetste *EN* nalaet/ ende in die plaetse *Te* stelt" en "als men dan de *E* van *Braekte* ofneemt/ zo is het *Braekt*, hier voor dan *Ge* gestelt/ zo is het *Gebraekt*, dit is het werkwoord van den voorleden tijt". Naast de *woorduitgang* speelt nu ook het prefix *ge-* een rol. Daarentegen heeft Van Heule - evenals bij de eerste conjugatie - geen oog voor het feit dat de stamvocaal in de drie hoofdtijden gelijk blijft, hetgeen de *Twe-spraack* 1584 wel had signaleerd. Ook na deze conjugatie geeft Van Heule een alfabetische werkwoordenlijst.

De derde conjugatie wordt eveneens onderscheiden met behulp van *woorduitgangen*, terwijl ook hier het prefix *ge-* wordt genoemd bij de omschrijving van het voltooid deelwoord: "als men van het woort der Onbepaelde manier/ de achterste *N* ofneemt/ ofte in de plaetse den *N*, stelt *DE*, .. Als men voorts van de onbepaelde manier *EN* ofneemt/ ende de vermeerderende silbe *Ge* voorgesteld/ zo heeft men een woort van den Voorleden tijt". Deze definitie wordt gevolgd door een alfabetische lijst.

De vierde conjugatie beschrijft Van Heule zowel naar *woorduitgang* (met name het voltooid deelwoord) als naar *vocaalwisseling*. "als men van deze woorden de laatsten *EN* ofneemt/ ende in de plaetse van *ij* stelt *EE*, zo heeft men het woort van den onvolkomen tijt ... als men nu tot het werkwoord des onvolkomen tijts *En* achter ende *GE* voorstelt/ zo heeft men een woort des voorleden tijts". Het zijn, zoals Dibbets in zijn opstel zegt, de werkwoorden "die wij op taalhistorische gronden de eerste klasse van de sterke werkwoorden noemen". Ook hier volgt een alfabetische lijst.

Van Heule neemt de werkwijze niet over van de *Twe-spraack* 1584, waar was gepoogd 'gemeyne regelen' op te zetten voor werkwoorden waarvan de "middel klinckletter ... verandert" in de "twede" of "darde tyd". De laatste groep die in alfabetisch volgorde met stamtijden door Van Heule wordt gegeven bestaat uit werkwoorden "zonder Regel" (blz. 53 e.v.).

Van Heule 1633 bevat geen wezenlijke herziening van de conjugatieleer uit 1625. Alleen is de groep *anomala* van 1625 verheven tot 'vijfde

vervouginge': hiertoe behoren werkwoorden "welke den voorleden tijt in *EN* eyndigen", terwijl Van Heule even later opmerkt "Deze woorden veranderen ook in den Onvolmaekten tijt hare klinkletteren" (blz. 87). Hier opnieuw allereerst: de *uitgang*, en wel van het voltooid deelwoord. Er wordt geen aandacht besteed aan het prefix ge-. Van Heule meldt nu de wisseling van stamvocaal maar laat in 1633 zijn woordenlijsten weg: "Die lust heeft om meer Werk-woorden van elke Vervouginge te zien/ die wijzen wy tot onze eerste *Spraec-konst*" (blz. 87). We kunnen vaststellen dat Van Heule in zijn beide spraakkunsten conjugaties opstelde die allereerst gebaseerd zijn op de *woorduitgangen* en dat hij pas in tweede instantie de *klinkerwisseling* een rol liet spelen bij de verdeling.

Kók 1649

Ook in *Kók 1649* treffen we het begrip *Ver-voeghing* aan in zowel de betekenis van conjugatio als van flexie. *Kók 1649:24-25* geeft deze definitie van *ver-voeghing*: deze "is een ver-vól-ghende Buighing der Werk-woorden". Uit *Dibbets 1981:36 noot 217* blijkt dat *Kók* zich hier op het werk van Vossius baseert. Ook *Kók 1649* onderscheidt vijf conjugaties, maar we treffen hier een ander ordeningsprincipe aan als in *Van Heule 1625* en 1633 al is het *resultaat* dezelfde groep woorden. "Tót de *Eerste Ver-voeghing* behoören de Werk-woorden welke in de on-bepaalde Wijs de na-vólghende Letters voor *En* hebben, als, *B, D, Gh, Y, L, M, N, R, V, W, Z.* en de zelve hebben in de on-vol-maakte Tijdt *D*, in de vol-maakte Tijdt *T*". Hier een indelingsprincipe dat sterker nog dan bij Van Heule de aandacht vestigt op het wordeinde. Ook de tweede conjugatie wordt bepaald door het wordeinde: "Werk-woorden, welke in de on-be-paalde Wijs de na-vólghende Letters voor *En* hebben; als, *Ch, sch, F, K, P, S, T.* En de zelve hebben in de on-vol-maakte Tijdt *Te*, in de vol-maakte een enkele *T*". *Dibbets 1981: noot 220 en 222* wijst op de overeenkomst "onder wat andere formulering" met beide grammatica's van Van Heule. *Kók* rekent tot de derde conjugatie sterke werkwoorden die de stamvocaal "in den on-vol-maakten Tijdt ver-anderen, en in den vol-maakten ghe-meenlijk weder an-neemen". Bij deze conjugatie laat *Kók* zich leiden door het wisselen van de stamvocaal. Dit principe ligt eveneens ten grondslag aan *Kóks* vierde conjugatie, die overeenkomt met de vierde uit *Van Heule 1625*.

De vijfde conjugatie is gebaseerd op zowel de woorduitgang als op de wisseling van de stamvocaal. Tot deze conjugatie behoren nl. de werkwoorden "welke in de on-be-paalde Wijs *ng, nk, nn, nd*, voor de laatste *En* hebben. En de zelve ver-anderen, haar Ghrondt-klinker in de on-vol-maakte Tijdt twe-zins, en be-houden een van de zelve in de vol-maakte Tijdt". *Dibbets 1981: noot 227* wijst op de overeenkomst met Van Heule, maar acht het waarschijnlijker dat de *Twe-spraak 1584* hier model heeft gestaan.

Op blz. 26 merkt *Kók* op: "De Uit-reeghelighen zullen wy in een breeder Onder-wijs voor-stellen". *Kók* duidt mogelijk op werkwoorden die niet alle stamtijden kennen. *Dibbets* meent dat het heel wel mogelijk is dat *Kók 1649* de werkwoorden die onder te brengen zijn in één van vijf conjugaties, als regelmatig beschouwt.

Kók 1649 geeft een indeling in conjugaties, die voornamelijk gebaseerd is op de woorduitgang, maar waar ook plaats ingeruimd is voor de dan bekende regelmaat in vocaalwisseling. Toch is dit conjugatiesysteem niet identiek aan

dat van de *Twe-spraack* 1584 of *Van Heule* 1625 en *Van Heule* 1633 Binnen de Nederlandse grammaticale traditie treffen we hier een derde poging aan om greep te krijgen op de regelmaat binnen de werkwoorden.

Leupenius 1653

Leupenius laat ons een vierde poging zien om de Nederlandse werkwoorden naar conjugaties in te delen. Bij het accidens declinatio is reeds gewezen op het feit dat *Leupenius* 1653 in dezen ten aanzien van het naamwoord een heel eigen weg ging. De grammaticus stelde zich op een strikt *morfologisch* standpunt: de vormvarianten van een woord.

Rigoreus is Leupenius ook ten opzichte van de klassen die binnen het werkwoord zijn te signaleren. Hij onderscheidt maar één conjugatie of *vervoeuginge*, zoals hij voor de nomina slechts één declinatie of 'buiginge' aanvaardde. Deze conjugatie "geschiedt op een *gewoonlyke* of *ongewoonlyke* wyse" (blz. 55). De 'ongewoonlyke wyse' omvat slechts de werkwoorden van het 'geenderleije geslaghte', waarmee bedoeld worden de onpersoonlijke werkwoorden en de werkwoorden *zijn* en *zullen*. Alle overige werkwoorden behoren tot de 'gewoonlyke wyse van vervoeuginge'.

Om er zicht op te krijgen hoe de 'gewoonlyke wyse van vervoeuginge' werkt, "moet men weten waar de wortel van yder woord gestelt wordt/ en hoe verre dat men in het vervoegen daar van af gaat/ of by komt" (blz. 59), en tot blz. 65 volgt een beschrijving van aan Leupenius bekende terugkerende veranderingen binnen het werkwoord. Het zijn enerzijds opmerkingen over de verandering van stamvocaal, maar anderzijds ook beschrijvingen met betrekking tot de woorduitgang en het gebruik van prefixen. Deze bevindingen konden Leupenius er niet toe brengen binnen deze 'gewoonlyke wyse van vervoeuginge' klassen aan te wijzen. Toch zijn ook hem een aantal cruciale verschillen duidelijk geworden. Zo constateert *Leupenius* 1653.60 bv. dat, uitgaande van de stamvocaal, de meeste werkwoorden "een *d* aan(nemen) voor den laatsten klinker/ *ik leere, ik leerde*, en wanneer de voorgaande meedeklinker wat hard is/ wordt de *d* om de gevoeglykheid verandert in *t, ik maake, ik maakte, ik raape, ik raapte*". Daarna geeft Leupenius een alfabetisch geordende serie

figuur 21

a ==> ie	e ==> a	i ==> o	y ==> ee
a ==> o	e ==> ie	i ==> a	o ==> ie
a ==> oe	e ==> o	ie ==> o	ou ==> ie
		ui ==> oo	

klankerwisselingen (zie figuur 21).

Opmerkelijk is Leupenius' bevinding over werkwoorden die de *klanker* behouden, maar veranderen in de *medeklinker* "*ik segg, ik seide, ik koop, ik koft, ik soeuk, ik socht*" (blz. 61).

Tot slot signaleert Leupenius dat er verandering kan optreden "in den klinker en meedeklinker te gelyk". In tegenstelling tot de *Twe-spraack* 1584, die uitgaat van drie eerste 'Tyden' en vanuit het accidens tempus vervolgens kijkt naar klankerwisseling, bekijkt *Leupenius* 1653 deze wisseling veel meer vanuit de desbetreffende vocaal.

Dan volgen een aantal aanmerkingen over de voltooide tijden. Eerst wijst *Leupenius* 1653 op de syntactische verbindbaarheid met het werkwoord

hebben. Voor het passief vinden we een soortgelijke opmerking over de werkwoorden *syn* en *worden* (blz. 61-62 en 64). De tweede aanmerking betreft de vorming van het voltooid deelwoord. Het prefix *ge-* ontbreekt bij werkwoorden die beginnen met de voorvoegsels *on-*, *ge-*, *be-*, *ver-*. Al naar gelang het preteritum eindigt in *-de* of *-te*, wordt het participium gevormd door het toevoegen van het prefix *ge-* en verandering van *-de* in *-d* en *-te* in *-t*.

De laatste opmerkingen betreffen het voltooid deelwoord bij werkwoorden waar klinkerwisseling in de stamvocaal optreedt. Dibbets constateert in zijn opstel dat Leupenius niet uit de voeten kon met dit probleem en concludeert "dat Leupenius hier een zekere slordigheid ten toon spreidt".

We sluiten deze paragraaf af met de constatering dat *Leupenius 1653* slechts één conjugatie kent en daarbinnen onderscheid maakt naar 'gewoonlyke' en 'ongewoonlyke wyse'. Binnen de 'gewoonlyke wyse' geeft Leupenius een aantal regels dat in hoofdzaak betrekking heeft op de verandering van de stamvocaal. In tweede instantie vinden we ook aandacht voor de verandering van de woorduitgang.

Moonen en het accidens conjugatio

Alle Nederlandstalige grammatici wier werk Moonen in verband met het accidens conjugatio geraadpleegd heeft, geven een opvatting over dat accidens die afwijkt van de opvattingen van andere Nederlandse grammatici. Ook Moonen heeft zijn eigen ideeën.

Het accidens conjugatio wordt besproken op blz. 140-142 van de *Nederduitsche Spraekkunst* en begint met een definitie van het accidens. De tekst van Moonen vertoont grote overeenkomst met die van *Van Heule 1625:44* en *Kók 1649:29*: "De Tytvoegingen zijn veranderingen en buigingen der Werkwoorden naer de verscheidenheit van Wyzen, Tyden en Persoonen". Vervolgens deelt Moonen in navolging van *Schottelius 1663 I:549* deze 'tytvoegingen' in de *Gelykvloeiende* of *Geregelde* en de *Ongelykvloeiende* of *Ongeregelde*. Het betreft hier een andere tweedeling dan die van *Leupenius 1653*; voor Moonen is het criterium voor deze dichotomie de wisseling van de stamvocaal. Dit criterium hanteerde Schottelius eveneens; zeker zo opvallend is echter de overeenkomst met de eerste conjugatie van de *Twe-spraack 1584*.

In de globale opzet van Moonens betoog over de 'Ongelykvloeiende of Ongeregelde Tytvoeging' herkennen we de methode van *Schottelius 1663 I*, in de meer gedetailleerde uitwerking gegevens uit de *Twe-spraack 1584*.

In de eerste groep worden van 'ongeregelde werkwoorden' de "Stamklinkeren in den Verleedenen Onvolmaekten of Tweeden Tyt" veranderd, in de tweede groep de "Stamklinkeren in den Tweeden en Derden Tyt op eenerlei wyze," in de derde groep is de verandering "in de drie eerste Tyden verscheiden" en de vierde groep kent 'in den Tweeden Tyt ongeregelde uitgangen ... eene of meer, door verandering zoo der Medeklinkeren, als Klinkeren in het Wortelwoort" (blz. 141).

Binnen dit concept van *Schottelius 1663 I* plaatst Moonen een indeling van werkwoorden die zeer veel overeenkomst vertoont met het principe van de *Twe-spraack 1584*. In deze alinea's betreft het ordeningsprincipe van Moonen louter de verandering van de stamvocaal. Dit ordeningsprincipe, ontleend aan

de *Twe-spraack* 1584, resulteert in enige regelmaat doordat het accidens tempus benadrukt wordt: er zijn drie 'eerste Tyden'; welke veranderingsmogelijkheden zijn er dan? Moonen onderscheidt vijf wyzen. Of dit woord 'wyze' veel meer betekent dan 'verandering, manier', is niet aan te tonen. In ieder geval betekent het niet: conjugatie.

Leupenius 1653 had ten opzichte van de klinkerverandering het accent heel anders gelegd. Dit systeem van Leupenius keert in de spraakkunst van Moonen terug en wel op blz. 206 e.v. waar Moonen "eenige regels" stelt, "die de vorming van den *Onvolmaekten Verleedenen Tyt* in de *Werkwoorden der Ongelykvloeiende Tytvoeginge* raeken". *Schottelius* 1663 I had in dezen geen regels kunnen ontdekken: deze grammatica wijst op de verandering van de "Stammetteren", "keine geringe Ungleichheit/ sonderen eine oftmalige Veranderung bald in dem einen/ bald in dem anderen" (blz. 569). Moonen echter kan bijna vier bladzijden met regels vullen: een nadere uitwerking van het door *Leupenius* 1653 beschreven schema van klankwisseling. Het systeem van *Leupenius* 1653 is door Moonen weergegeven in regulae generales bij de paradigma's van de werkwoorden die klinkerwisseling kennen. Opmerkingen met betrekking tot woorduitgang c.q. gebruik van prefixen bij het voltooid deelwoord komen pas aan de orde tijdens de bespreking van de paradigma's, niet tijdens het theoretische gedeelte op blz. 140-142. Deze regels komen bij de bespreking van de flexie ter sprake. Bij het nomen zagen we een soortgelijke benadering. Zo werden onder meer afwijkende nominale meervoudsvormen niet bij het accidens numers maar bij de flexie ter sprake gebracht.

Ook de vorming van de verleden tijd door toevoeging van *-de* of *-te* achter de stam behandelt Moonen op blz. 188-189, als onderdeel van de regulae generales en speciales bij de flexie van het werkwoord. Pas op blz. 206 wijst hij op het verschil in de totstandkoming van het voltooid deelwoord binnen beide conjugaties: "eensdeels in de veranderinge der Wortelklinkletteren, en andersdeels in den uitgang".

De 'Deelwoorden' zijn echter voor Moonen een zelfstandige woordsoort en de totstandkoming van deze woordsoort zal onder een apart kapittel (blz. 239 e.v.) ter sprake komen. Binnen het accidens conjugatio met betrekking tot het werkwoord spelen de afwijkende uitgangen van de werkwoorden geen rol meer.

Reeds in de *Twe-spraack* 1584 en *Van Heule* 1625 treffen we een alfabetische lijst werkwoorden per conjugatie aan. Deze 'catalogi' kwamen ook voor in de Duitse traditie. *Schottelius* 1663 I geeft eveneens een alfabetische lijst. Moonen sluit zich bij deze traditie aan door de lijst van *Schottelius* 1663 I aan te vullen met werkwoorden uit de *Twe-spraack* 1584 en *Van Heule* 1625. Uit deze presentatie, waarin geen onderscheid in groepen verschijnt, concluderen we dat we bij Moonen geen conjugaties aantreffen binnen de werkwoorden die klinkerwisseling kennen, maar dat hij slechts aangeeft op welke manieren deze wisseling plaats kan vinden. Dit in tegenstelling met de werkwijze van de *Twe-spraack* 1584, die dit wel had gedaan.

Samenvatting

Met het *accidens conjugatio* onderscheidt de grammaticus klassen van werkwoorden en dit geschiedde in de klassieke Oudheid op grond van *woorduitgangen*. Het systeem van de Latijnse grammatica's voldeed in het geheel niet voor het Engels; voor het Duits en het Nederlands zijn er weliswaar meer aanknopingspunten te vinden, maar in de grond van de zaak blijft het een systeem dat niet geschikt is voor het Duits of Nederlands. Wordt het echter toegepast op deze talen, dan zien we dat men binnen dat Latijnse conjugatiesysteem al heel vroeg van principe verandert: niet de *woorduitgang* maar de (on)mogelijkheid tot *verandering van stamvocaal* wordt het middel om binnen (wat wij zouden noemen *sterke*) werkwoorden klassen te onderscheiden. Ondanks de al snel gesignaleerde ontoereikendheid blijft het Latijnse systeem nog lang invloed uitoefenen. Het *accidens conjugatio* toont de verschillen in opvatting over het aantal conjugaties en over het principe voor de indeling.

Kijken we naar de Nederlandstalige grammaticatraditie tot 1706, dan blijkt dat iedere grammaticus zijn eigen ideeën heeft over de Nederlandse werkwoordklassen. Moonen zag blijkbaar weinig heil in de systemen van *Van Heule* 1625 en *Kók* 1649. Hoewel hun opvattingen nauw bij de Latijnse grammaticatraditie aansluiten, blijken ze in de praktijk minder adequaat dan de pogingen van de *Twe-spraack* 1584 en *Leupenius* 1653, die zich in eerste instantie concentreren op de wisseling van de stamvocaal.

Moonen ent deze beide benaderingswijzen, die onderling weer andere accenten leggen, niet zonder kennis van zaken op het systeem van *Schottelius* 1663 I. Wat wij heden ten dage aanduiden met de term zwakke werkwoorden komt overeen met Moonens 'gelykvloeiende tytvoeginge'. Binnen de 'ongelykvloeiende tytvoeginge' vinden we de kiem voor de rangorde van de klassen sterke werkwoorden: het systeem van de *Twe-spraack* 1584 dat wijst op het aantal veranderingen en de drie 'eerste tyden'.

Daarnaast maakte Moonen binnen zijn betoog gebruik van het systeem van *Leupenius* 1653. Hij laat een nagenoeg complete lijst werkwoorden volgen, waarin zich klinkerwisseling voordoet: met de *Nederduitsche Spraekkunst* is een zorgvuldig overzicht verschenen van alle kennis omtrent ordening en regelmaat van werkwoorden. Gehinderd door zijn synchrone methodiek mocht het Moonen niet lukken verdere regelmaat te ontdekken. Noch heeft hij kennis mogen nemen van het werk dat Ten Kate in 1723 laat verschijnen en dat een ordening geeft die tot stand kon komen door comparatistisch, diachroon taalonderzoek.

8.12. DE 'HELPWOORDEN'

Inleiding

Het laatste *accidens* waar we nog aandacht aan besteden in verband met het werkwoord, is het *accidens flexio*. Aangezien de paradigma's echter niet verschijnen dan nadat Moonen in zijn drieëntwintigste kapittel

aandacht heeft geschonken aan de *Helpwoorden* zullen we dit aspect eerst aan de orde stellen.

Bi] de bespreking van het accidens qualitas hebben we gewezen op de oorsprong van de auxiliaria en hun verhouding tot de verba substantiva. De klassieke Oudheid heeft de theorie over de hulpwerkwoorden niet uitgewerkt. De oorsprong van de bespreking van hulpwerkwoorden ligt in de Franstalige grammaticatraditie (zie *Jellinek 1914:296*).

De Nederlandse traditie

De *Twe-spraack 1584* kent de "*Help-woorden, ick heb, ende ick ben*" op blz. 84 en op 85 "ick heb/ ick had/ ick zoude/ ick zal/ ick heb ghehad/". Meer informatie verschaffen de auteurs ons niet.

Van Heule 1625 meldt de verba auxiliaria voor het eerst op blz. 42 met in margine de Latijnse term. Van Heule schrijft: "Daer is oock een Zelfstandig werkwoort/ als *Wezen* ofte *Zijn*, ende *Worden*, ook worden deze Werkwoorden ende het werkwoort *Hebben*, helpende werkwoorden genaemt". *Wezen* en *Zijn* zijn klaarblijkelijk voor Van Heule twee homoniemen: ze kunnen functioneren als verba substantiva en als verba auxiliaria. Alleen van de werkwoorden 'hebben' en 'wezen' ofte 'zijn' geeft *Van Heule 1625* de flexie.

Van Heule 1633 noemt de verba auxiliaria op blz. 81: 'hebben, wezen, zijn' en 'worden'. 'Wezen' of 'zijn' en 'worden' waren in de alinea daarvoor reeds aangemerkt als 'zelfstandige werkwoorden'. Hier verschijnt de flexie van 'hebben', 'wezen' ofte 'zijn' en 'worden'.

Kók 1649:26 spreekt bondig over de 'Help-woorden *zijn, worden, hebben*' en geeft hun flexie in dezelfde volgorde zonder nadere toelichting.

Leupenius 1653 gebruikt niet expliciet een term voor het hulpwerkwoord; impliciet komt het begrip naar onze mening aan de orde op blz. 61-62, waar Leupenius spreekt van "vaste kennteekenen van den voorleedenen en voorvoorleedenen tyd/ alsoo dat het onderscheid van den tyd aangewezen wordt van het woord *hebben*," terwijl we op blz. 63 lezen: "De toekomstige tyd wordt uitgedrukt door het behulp van het woord *sullen*," en even later: "Door het behulp van *hebben* en *sullen*, worden ook onderscheiden de tyden van de wenschende wyse". Ten slotte zegt *Leupenius 1653:64*: "De lydende woorden worden in haare *persoonen*, getallen en wysen gemaakt van haare werkwoorden/ door het behulp van het woord *worden* en *syn*, ... In den toekomstigen tyd komt wederom het woord *worden*, met hulpe van het woord *sullen*".

Moonen en de hulpwerkwoorden

Moonen besteedt in het drieëntwintigste kapittel aandacht aan de *Helpwoorden*. Zijn werkwijze is een compilatie van *Schottelius 1663 I*, *Leupenius 1653* en, in mindere mate, *Van Heule 1633*. De opzet van dit kapittel is aan de Duitser ontleend, terwijl uit *Leupenius 1653* de beschrijving van de wijze waarop met behulp van de *helpwoorden* verschillende tijden gevormd worden, is overgenomen. De nadere beschrijvingen van deze helpwoorden zijn terug te vinden in *Van Heule*

1633 wat betreft de mededeling dat *worden* en *sijn* 'Wezentlyk' of 'Zelfstandigh' zijn. Tevens trof Moonen in *Van Heule* 1633 de omschrijving van het hulpwerkwoord *worden*. De overige hulpwerkwoorden zijn omschreven overeenkomstig de tekst van *Leupenius* 1653:63-65.

Dan volgt de *flexie* van alle vier de hulpwerkwoorden. We hoeven er niet aan te twijfelen dat hier *Schottelius* 1663 I model heeft gestaan, ook al gaven *Van Heule* 1625 en *Kók* 1649 eveneens de paradigma's van de 'hulpwoorden'. Moonen breidt de werkwijze van *Schottelius* 1663 I uit waar hij maar kan - niet alleen zijn de omschrijvingen van de hulpwerkwoorden ingelast, ook de 'gebreklyke vervouging' van het 'Helpwoort Zullen', ontleend aan *Leupenius* 1653, ontbreekt in *Schottelius* 1663 I - en op blz. 157 e.v. bespreekt Moonen nog "eenige andere (Helpwoorden)" die "in hunne Tytvoegingen gebreklyk" zijn en "veelszins by de Werkwoorden gebruikt worden". *Schottelius* 1663 I deed het zelfde voor het Duits op blz. 573 e.v.. Moonen wijkt slechts af in het opsommen van de werkwoorden 'Laeten' en 'Helpen'. In tegenstelling tot Moonen laat de Duitser voor deze twee werkwoorden de paradigma's achterwege.

Aangezien deze 'hulpwoorden' "veelszins by de Werkwoorden gebruikt worden", is Moonen van mening dat ook van deze 'Helpwoorden' de paradigma's gegeven moeten worden (blz. 158-163). Ten aanzien van de 'hulpwoorden' last Moonen op het model van *Schottelius* 1663 I aanvullingen uit *Van Heule* 1625 en *Leupenius* 1653 in, terwijl hij het aantal andere 'hulpwoorden' uit *Schottelius* 1663 I:573 uitbreidt en daar eveneens de paradigma's van geeft.

8.13. HET ACCIDENS FLEXIO

Inleiding

In het hoofdstuk over het accidens flexio van het nomen hebben we uiteengezet waarom het nodig is de begrippen flexio en declinatio van elkaar te onderscheiden. Deze noodzakelijkheid dient zich ook aan bij de woordsoort werkwoord. Onder flexie van het werkwoord verstaan we de paradigma's waarin de vormvarianten van het werkwoord getoond worden met behulp van de accidentia genus/ significatio, modus, tempus, persona en numerus.

Jeep 1893:252 vermeldt de grammatici die reeds in de Oudheid paradigma's van het werkwoord gaven. Het principe voor alle grammatici was hetzelfde: men ging in eerste instantie uit van het accidens *modus*, niet van het accidens *tempus*. Op blz. 253 geeft Jeep een volledig schema van een flexie. *Jellinek* 1914:320 e.v. verwijst kort naar de bevindingen van Jeep en meldt dat de humanistische grammaticatraditie zich bij het ordeningsprincipe van de Oudheid aansluit: de *modi* bepalen het systeem.

Met uitzondering van het werk van Olearius trof *Jellinek* 1914:321 dit op de Oudheid terug te voeren systeem aan in alle grammatica's die aan *Schottelius* 1663 I vooraf gaan. De enige verandering die *Schottelius* 1663 I aanbrengt, is de beslissing om de imperatief te plaatsen vóór de indicatief, omdat deze woordvorm wordt aangemerkt als *Stammwort*.

De Nederlandse traditie

De Twee-spraak 1584

De dubbele betekenis van het begrip 'vervoughing' blijkt uit de *Twee-spraak 1584*.85-86, waar het woord eerst gebezigd wordt in de betekenis van flexie. Een werkwoord kent "in zich zelve" slechts vijf vormveranderingen en wordt met "*help-wóorden ... inde vervoeghinghen onderscheiden*". Hier is met 'vervoeghinghen' bedoeld de uitwerking van de *accidentia* *modus*, *tempus*, *persona* en *numerus*: de flexie. Paradigma's ontbreken in de *Twee-spraak 1584* met betrekking tot het werkwoord. De term *vervoeghinghe* wordt gebezigd op blz. 86 e.v. voor *conjugatio*: klassen van werkwoorden.

Van Heule 1625

Van Heule gebruikt de term 'Vervouginge' op blz. 44 e.v. eveneens in de betekenis zowel van flexie ("de veranderingen der Werkwoorden/ welke door Manieren/ Tijden ende Persoonen/ geschieden") als van *conjugatio*. Evenals de *Twee-spraak 1584* acht Van Heule 1625 het klaarblijkelijk niet nodig de flexie van een werkwoord uit te schrijven. "Na begeeren" kan de lezer dat nu zelf, Van Heule volstaat "met eenige voorbeelden" (blz. 57). Opmerkelijk is de bevinding van Van Heule 1625:57: "Voorts woorden alle Werkwoorden op eenderley wijze vervoug": de lezer kan met behulp van de *conjugaties* van Van Heule en de paradigma's van de 'helpwoorden' zelf "de geheele gestaltenisse van de veranderingen", de flexie, achterhalen. De enige paradigma's die worden gegeven, zijn die van de 'helpwoorden' *hebben* en *wezen* of *zijn*.

Van Heule 1633

In 1633 geeft Van Heule ten opzichte van 1625 geen wezenlijke verandering van de flexie. Alvorens de paradigma's van de werkwoorden *hebben* en *zijn* of *wezen* worden gegeven, geeft Van Heule op blz. 87 deze opmerking: "Voorts worden de Werc-woorden op eenerleye wijze gebogen/ Aengaende nu de veranderingen in t'gemeyn/ die stellen wy/ met deze volgende voorbeelden (i.e. de paradigma's van de hulpwerkwoorden *hebben* en *zijn*, fs.) voorroogen/ achtende dat men de hele gestaltenisse der veranderingen/ daer uyt na begeeren zal kunnen afnemen". Ook hier bezigt Van Heule de omschrijving "hele gestaltenisse der veranderingen" voor wat wij verstaan onder *flexie*.

Kók 1649

Ook Kók gebruikt op blz. 26 de term 'ver-voeghingen' zowel in de betekenis van flexie als van *conjugatio*. In tegenstelling tot de *Twee-spraak 1584* en de beide spraakkunsten van Van Heule geeft Kók na de paradigma's van de hulpwerkwoorden *zijn*, *worden* en *hebben* ook de vervoeging van het werkwoord *minnen* (blz. 34 e.v.) en wel volledig (zie ook *Dibbets 1981: LI*): "Op dat men nu weete hoe men de andere Werk-woorden met deze Help-woorden buighen moet, zo zal ik ... hier nóch een Voor-beeldt by-voeghen". De paradigma's zijn eerst ingedeeld naar het *accidens* *genus/ significatio*, dan naar *modus*, vervolgens *tempus*. De paradigma's verschijnen zonder enig commentaar of enige toelichting. Voor ons is van belang de hoofddeling volgens het *accidens* *genus/ significatio*, en het feit dat de meeste tijden meer dan één vorm kennen.

Leupenius 1653

Onder 'gewoonlyke vervouginge' verstaat Leupenius op blz. 55 de "veranderinge (van een woord) ten aansien van verscheidene *personen*, *getallen*, *tyden*, en *wysen*": de *flexie*. Leupenius geeft de paradigma's van het werkwoord *leren*.

Daarvoor had Leupenius opgemerkt dat er slechts één "soorte van *vervoeuginge*" (conjugatio) was, als werkwoordelijke tegenhanger van de *declinatio* bij het naamwoord. Ook hier zien we dat het *accidens modus* het indelingsprincipe bepaalt, niet het *accidens tempus* of *genus/ significatio*. Aan het slot van dit hoofdstukje geeft *Leupenius 1653:65-66* de paradigma's van de werkwoorden 'sijn' en 'sullen'. Het betreft hier de 'ongewoonlyke vervoeginge' die weliswaar wat 'sijn' betreft de 'gewoonlyke vervoegingen' heeft van alle "*personen*, *getallen/ tyden/ en wysen*: maar lydt in het vervoegen ongemeene veranderingen", terwijl *sullen* "sik wel (vervoegt) naar alle personen en getallen: maar heeft niet alle tyden noch wysen" (blz. 66).

Moonen en het accidens flexio

Het *accidens flexio* in de betekenis van de paradigma's van werkwoorden, waarin alle vormvarianten worden getoond, kwam bij Moonen reeds aan de orde in zijn hoofdstuk over de hulpwerkwoorden, het drieëntwintigste kapittel. Dit kapittel was nodig om te laten zien dat alle gebruikte vormen van de *hulpwerkwoorden* in de paradigma's van de 'byzondere Werkwoorden' op hun beurt ook weer aan regels onderworpen zijn: de regels van de *accidentia modus, tempus, persona* en *numerus*.

De feitelijke flexie van de 'byzondere Werkwoorden' (i.e. alle werkwoorden, uitgezonderd de hulpwoorden en de zelfstandige: 'worden' 'zyn' en 'wezen') wordt gegeven in het vierentwintigste kapittel, blz. 163 e.v., en wel voor de 'byzondere' werkwoorden van de 'Gelykvloeiende Tytvoeging'. De paradigma's van een werkwoord van de 'Ongelykvloeiende Tytvoeging' worden gegeven in het zesentwintigste kapittel, blz. 197 e.v..

Op blz. 163 schenkt Moonen aandacht aan het *accidens genus/ significatio*. Evenals in *Kók 1649* blijkt dat de eerste indeling van de paradigma's geschiedt volgens dit *accidens*: 'bedryvend', 'lydend' en 'onzydig'.

Daarna bepalen de *modi* de volgorde, en wel volgens de methode van *Schottelius 1663 I*: uitgangspunt is de gebiedende wijs. Dan volgen per wijs de afzonderlijke tijden waarvan de schematische opzet is gegeven in figuur 22 voor het 'bedryvend' *genus*.

Voor dit hele schema heeft *Schottelius 1663 I:558 ev.* model gestaan. Moonen geeft zelfs hetzelfde werkwoord als voorbeeld. *Schottelius 1663 I* noemt aan het slot van het *genus activum* het *participium activum*, zonder echter dit *participium* van te voren als een *modus* omschreven te hebben. Ook Moonen neemt in de flexie de deelwoorden op, zonder dat deze de status van *modus* hebben. Het is niet onmogelijk dat beide grammatici gezwicht zijn voor het flexiemodel dat reeds in de Klassieke Oudheid als zodanig werd gebruikt. Toch is er sprake van tegenstrijdigheid, want de *modus participialis* (zie *Jeep 1893:234*) was niet aanvaard door Schottelius noch door Moonen: zij kennen het deelwoord de status van zelfstandige woordsoort toe.

figuur 22

Moonen 1706

	==> Gebiedende Wyze	==> Tegenwoordige Tyt
		==> Tegenwoordige Tyt
		==> Onvolmaekte Verleeden Tyt
	==> Aentoonende Wyze	==> Volmaekte Ganschverleeden Tyt
		==> Meerdanvolmaekte Voorverleeden Tyt
		==> Toekoomende Tyt
		==> Tegenwoordige Tyt
		==> 1 & 2 Onvolmaekte Verleeden Tyt
Bedryvend	==> Aenvoegende Wyze	==> Volmaekte Ganschverleeden Tyt
Werkwoord		==> 1 & 2 Meerdanvolmaekte Voorverleeden Tyt
		==> Toekoomende Tyt
		==> Tegenwoordige Tyt
	==> Eindigende Wyze	==> Volmaekte Ganschverleeden Tyt
		==> Toekoomende Tyt
		==> Het Tegenwoordige
	==> (Deelwoorden)	==> Het Verleedene
		==> Het Toekoomende

Op blz. 169 wijst Moonen op de overeenkomst tussen enerzijds de werkwoorden 'Konnen, Moogen, Willen' die hij als 'gebreklyke Helpwoorden' had gegeven op blz. 157 en anderzijds op de werkwoorden 'horen' en 'zien', die eveneens "by de Werkwoorden gebruikt worden".

De paradigma's van blz. 169-173 zijn Moonens eigen werk. Hij werkt hier het concept van *Schottelius 1663 I* zo ver mogelijk uit. Pagina's paradigma's roepen onwillekeurig Moonens woorden uit zijn Aenspraak nogmaals in herinnering, waar hij zijn eigen grammaticale werk had gepresenteerd: "zoo overvloedig en ryk, als, myns weetens, ooit een geschrift van deezen aert onder deeze of eenige andere benaeming in de Vereende Nederlanden is uitgegeeven" (blz. *3v).

Op blz. 173 keert Moonen dan weer terug naar *Schottelius 1663 I:560*, wanneer hij de volledige paradigma's voor het "Lydend Werkwoord *Gehoort Worden*" geeft.

Op blz. 178 moet Moonen de paradigma's opnieuw aanvullen, ditmaal omdat *Schottelius 1663 I* de werkwoorden niet naar drie maar naar twee genera had verdeeld: verba activa en verba passiva. Bij de bespreking van het accidens genus/ significatio zagen we dat Moonen een andere richting volgt en daaruit trekt hij nu de consequentie. Er volgt de flexie van het *verbum neutrum*. De wijze waarop hiervoor de paradigma's worden gegeven, wijkt niet af van de volgorde van verba activa en passiva: het is ook hier de volgorde van *Schottelius 1663 I*. Deze paradigma's verschijnen zonder enig commentaar en daarmee is het hoofdstuk afgesloten.

Het vijftiengste kapittel bespreekt hoe de vormen tot stand komen. Hier hebben we opnieuw te maken met eigen werk van Moonen. In dit kapittel vinden we een systematische beschrijving van de flexie met betrekking tot de werkwoorden van de "gelykvloeiende tytvoeging".

Zijn bevindingen geeft Moonen in *regulae generales* en *speciales*. Als *regulae generales* zijn aan te merken de beschrijvingen hoe iedere afzonderlijke vorm tot stand komt. Als voorbeeld moge gelden: "Het Meervouwige Getal der Gebiedende Wyze wordt in die beide van het Lenvouwige Getal of Wortelwoord gemaakt door het byvoegen eener *T* die by de Nederduitschen, zoo wel, als by de Grieken en Latynen, het merkteken des Meervouwigen Getals in de Gebiedende Wyze is" (blz. 183).

Tot de *regulae speciales* rekenen we de beschrijvingen van de 'verscheide wyzen' binnen een *regula generalis*. Deze *regulae speciales* hebben als het enigszins mogelijk is de formulering van een regel (bv. blz. 184: "Eindigt het Wortelwoord in *A*, het Meervouwige wordt gemaakt door het aanvoegen van *ET*, waer door de *A* in eene lettergreep verlengt wordt"); soms is het echter niet meer dan een opsomming van de uitzonderingen (bv. blz. 184: "Zet met *Vat, Kryt, Smyt, Zit, Eet* wordt in beide Getallen, tot eenen en tot veele gezegt").

Eerst laat Moonen op blz. 183 zien hoe het 'Wortelwoord' gevormd wordt. Dit is van belang voor de flexie, omdat "Van dit werkwoord ... alle *Tyden* in alle *Wyzen*, zoo der *Bedryvende* en *Onzydige*, als *Lydende Werkwoorden*, door byvoeging van een of meer letteren (worden) afgeleidt". Vervolgens geeft Moonen de algemene regel, dat de 'bedryvende' en 'onzydige' werkwoorden op dezelfde wijze in alle tijden van de 'byzondere' wijzen worden gevormd. Dan volgt de beschrijving van de imperatief meervoud als een *regula generalis*. We zien dat het orderingsprincipe naar *modus*, door *Schottelius 1663 I* bepaald, hier nog steeds van kracht is. Eerst de imperatief, dan de indicatief, vervolgens de conjunctief en tot slot de infinitief.

Moonen beschrijft op blz. 184 hoe de tegenwoordige tijd aantonende wijs voor bedrijvende en onzijdige werkwoorden tot stand komt. Eerst een *regula generalis* voor de eerste persoon enkelvoud: "*de Eerste Persoon* ... (wordt) afgeleidt door het aanhechten der gemelde *E*". In *regulae speciales* volgen dan vormen die hier van afwijken: retrograde geordend naar klinker, medeklinker, lange klinker, tweeklank, enkele medeklinker na een korte klinker, drieklanken, twee- en drieklanken op -u, en de CH.

Op blz. 186 geeft Moonen de *regulae generales* voor de vorming van de tweede en derde persoon enkelvoud en de tweede persoon meervoud; deze worden "afgeleidt door het byvoegen der *T*". Direct daarop volgt de algemene regel voor de vorming van de eerste en derde persoon meervoud: deze "voegen tot hunne vorming achter het Wortelwoord, in twee Medeklinkeren of in eenen Medeklinker achter eenen Langen Klinker of Tweeklank eindigende, de Merkleeters *EN*".

Hierop volgen nog zes andere regulae speciales.

Vanaf blz. 188 tot en met 196 beschrijft Moonen in regulae generales de vorming van de werkwoorden in alle tijden, verdeeld naar wijs en conjugatie. Soms worden deze regulae onderbroken door regulae speciales, bv. op blz. 189. Een retrograde gealfabetiseerde lijst uitgangen somt de uitzonderingen op.

De flexie van de Ongelykvloeiende Tytvoeginge

In het zesentwintigste kapittel hanteert Moonen dezelfde werkwijze voor de 'ongelykvloeiende Tytvoeginge' als bij de 'gelykvloeiende', met dien verstande dat hij de paradigma's van het 'lydende' werkwoord *Gebrooken Worden* achterwege laat, aangezien deze zich in niets onderscheiden van de gegeven paradigma's bij de 'gelykvloeiende tytvoeginge' (vgl. blz. 201).

Na de paradigma's van het "bedryvende werkwoord *Breeken*" (blz. 197 e.v.) verschijnen de paradigma's van het "Onzydige Werkwoord *Koomen*" (blz. 201). Voor dit gedeelte van de *Nederduitsche Spraekkunst* stond *Schottelius 1663 I* model. De paradigma's van Schottelius betroffen de werkwoorden 'Brechen' en 'Kommen', gevolgd door enkele pagina's regels en een alfabetische lijst werkwoorden die klinkerwisseling kennen. Zo werkt ook Moonen. Na de paradigma's verschijnen de regulae generales en speciales, die de 'ongelykvloeiende tytvoeginge' trachten te beschrijven. Ook bij Moonen ter afsluiting een lijst werkwoorden die klinkerwisseling kennen. Maar eerst wijst Moonen op blz. 205 op het feit dat de verschillen in paradigma's tussen de 'gelykvloeiende' en 'ongelykvloeiende tytvoeging' "gelegen is in het onderscheit der buiginge in de *Onvolmaekte Verleedene Tyden* zoo der *Aentoonende*, als *Aenvoegende Wyze*, en in den *Volmaekten Ganschverleedenen Tyt* der zelve *Aentoonende Wyze*". Als Moonen overgaat tot de regels die ten grondslag liggen aan de 'ongelykvloeiende tytvoeging', laat hij echter *Schottelius 1663 I:569* varen (waar gezegd werd: "Gleich wie in der Lateinischen Sprache ... keine gewisse Haubtregulen können gegeben ... werden") omdat hij in tegenstelling tot Schottelius wel regels kan geven. Daarvoor ging Moonen te rade bij *Leupenius 1653*, zoals we reeds zagen bij de bespreking van het accidens conjugatio.

Schottelius 1663 I laat zijn alfabetische woordenlijst (blz. 579-603) direct aansluiten op de regulae speciales ten aanzien van de "ungleichfliessende Zeitwörter", maar Moonen geeft deze lijst pas nadat hij de accidentia derivatio en compositio heeft besproken.

Evenals Schottelius geeft ook Moonen in zijn spraakkunst een verzameling werkwoorden waarbij hij bij het bijeenbrengen is uitgegaan van het kenmerk vocaalwisseling. De ordening is alfabetisch: er is geen verdere orde aangebracht. Ten opzichte van *Schottelius 1663 I* sprak *Jellinek 1914:348* van een "verschlechterten Gestalt", omdat eerdere aanzetten om te komen tot een klasse-indeling bij de werkwoorden door deze grammaticus genegeerd worden.

Moonen brengt binnen deze 'ongelykvloeiende' werkwoorden eveneens geen groepen aan, hoewel hij van de *Twe-spraack 1584* en *Leupenius 1653* wel signalen in die richting had kunnen ontvangen. Maar Moonen komt niet verder dan een beschrijving van een aantal regelmatig voorkomende klinkerwisselingen. De lijst 'ongelykvloeiende' werkwoorden (blz. 217-228)

is niets meer dan een compilatie van de lijsten zoals we die aan treffen in *Schottelius 1663 I*, de *Twe-spraack 1584* en de beide grammatica's van Van Heule, aangevuld met een enkele eigen vondst van Moonen: een veertiental werkwoorden van de 175 konden we niet in een van deze bronnen terug vinden.

Met de alfabetische lijst werkwoorden die vocaalwisseling kennen, is de bespreking van de werkwoorden met een *figura simplex* afgesloten. Er zijn dan nog twee kapittels, alvorens Moonen de woordsoort verbum afsluit.

Het negenentwintigste kapittel (blz. 228 e.v.) bevat een aantal regels met betrekking tot werkwoorden die van de bovengenoemde werkwoorden "door de Samenzetting met een voorgaend Scheidbaer Voorzetsel, afgeleidt worden". Dit kapittel is een vrije navolging van *Schottelius 1663 I:575-576*. In methodisch opzicht is het werk van Moonen ordelijker. We zagen met betrekking tot het naamwoord eenzelfde benaderingswijze: zoals de bespreking van de accidentia slechts de nomina met een *figura simplex* betroffen, zo hadden de tot nu toe behandelde verbale accidentia betrekking op het *verbum simplex*. Eerst nadat deze accidentia volledig besproken zijn, besteedt de grammaticus aandacht aan woorden met een *figura composita*.

Moonen schenkt op blz. 229 e.v. aandacht aan *samengestelde* werkwoorden. Deze zijn te splitsen in werkwoorden met een *scheidbaer* en een *onscheidbaer* voorzetsel, zoals bv. in *aenspreken* en *beginnen*.

De algemene regel houdt in: de werkwoorden met een scheidbaar voorzetsel of een onscheidbaar (dat wij thans met voorvoegsel zouden aanduiden) plaatsen dit voorzetsel aan het eind van de zin als het werkwoord vervoegd is in de "Tegenwoordigen en Verleeden Tyt ... der Aentoonende ... (en) Gebiedende Wyze". Een soortgelijke bevinding gaf Schottelius op blz. 575 van zijn boek.

Een tweede regula generalis is eveneens op *Schottelius 1663 I* terug te voeren. "In de Aenvoegende en Eindigende Wyzen volgen zy echter die Werkwoorden, die een der Onscheidbaere Voorzetselen ... voor zich hebben". Dit "volgen" geschiedt eveneens "in de Aentoonende Wyze ... wanneer deze Bywoorden, Zoo, Indien, Als, Wanneer, of ook de Betreklyke Voornaemwoorden Die en Dat den Werkwoorden in de rede voorgezet worden". Een uitzondering op de eerste algemene regel geeft Moonen op blz. 230, waar hij moet constateren dat werkwoorden als *onderdrukken* 'onverdeelt' blijven, "schoon deeze Voorzetsels Scheidbaer zyn".

De vier laatste alinea's van dit negenentwintigste kapittel zijn terug te voeren op *Schottelius 1663 I:564* en 576, waar aandacht besteed wordt aan het supinum en het gerundium.

8.14. HET 'ONPERSOONLYKE WERKWOORT'

Op blz. 138 van de *Nederduitsche Spraekkunst* had Moonen beloofd dat hij 'namaels' aandacht zou schenken aan het *Onpersoonlyk Werkwoort*. Deze belofte wordt bijna honderd pagina's verder ingelost in het laatste kapittel over de woordsoort werkwoord.

In de paragraaf van dit hoofdstuk over het accidens qualitas hebben we aandacht geschonken aan de *verba impersonalia* en de *personalia*. Daarom volstaan we hier met een bespreking van Moonens uiteenzetting. Op blz. 138 had Moonen een definitie gegeven van het 'Onpersoonlyke Werkwoort'

analoog aan *Schottelius 1663 I:547*. In die definitie wees hij naar het *accidens persona*: het 'onpersoonlyke' werkwoord kent slechts de derde persoon enkelvoud. Tevens noemt Moonen in dit verband de syntactische verbindbaarheid met de "woordekens *Men* en *Het* of *'t*". Op blz. 231 is de definitie in eerste instantie *semantisch*. Ook hier is Moonen schatplichtig aan *Schottelius 1663 I:604*. In de derde alinea betwijfelt Moonen of er wel sprake is van 'onpersoonlyke' werkwoorden: "dewyl de vervulling eener uitlaetinge, en de uitlegging der Voorledkens goet kan maeken, dat ieder van die Werkwoorden, die men *Onpersoonlyk* noemt, een Persoonlyk Werkwoord is". Moonen ziet in de onpersoonlijke werkwoorden een ellips, die, eenmaal opgelost, normaal vervoegbare werkwoorden laat zien.

J. Knol, in zijn bijdrage in *Bakker/Dibbets 1977:84*, vermoedt dat de "zucht naar regelmaat" bij Moonen beïnvloed is door het werk van Scioppius in het gebruik van de theorie van de ellips, als Moonen de genitief in *Tot berstens toe* behandelt (*Nederduitsche Spraekkunst* blz. 307). In ieder geval heeft Scioppius 1628 Moonen beïnvloed met zijn gedachten over de ellips binnen het 'onpersoonlyke' werkwoord. Scioppius besteedt hier met name aandacht aan op blz. 51, 116 en 199.

In zijn dertigste kapittel (blz. 231 e.v.) presenteert Moonen ons een methode die ontleend is aan *Schottelius 1663 I*. Binnen dit stramien plaatst hij een compilatie van gegevens uit *Schottelius 1663 I* en *Scioppius 1628* naast enkele voorbeelden uit *Van Heule 1633*, *Kók 1649* en *Leupenius 1653*.

Doordat alle "Persoonlyke Werkwoorden, de Onpersoonlyke Betekenis" kunnen aannemen, "wanneer zy *Men* voor zich ontfangen" (blz. 232), kunnen de paradigma's gegeven worden van de 'bedryvende' werkwoorden *hooren* ('gelykvloeiend') en *koomen* ('ongelykvloeiend') waarna, door vervanging van *Men* door *Het* of *Het wordt* de 'onzydige' en 'lydende' werkwoorden *jammeren*, *voegen* en *worden geloofd*, *geloochent worden*, in paradigma's verschijnen. Zo had ook Schottelius gedaan op blz. 604.

Vrij naar *Schottelius 1663 I* volgt dan een *regula specialis*, waar Moonen de lezer attendeert op het feit dat het 'onpersoonlyk werkwoord' zich leent voor 'komisch taalgebruik': een "spreekwoord van een ondeugend bedryf, *Het galgt beter, als het burgemeestert*".

In een drietal *regulae generales* (blz. 234-235) herhaalt Moonen dat de 'onpersoonlyke' Werkwoorden alleen vervoegd worden in de derde persoon enkelvoud, terwijl de infinitieven en deelwoorden identiek zijn met die van de 'persoonlyke' werkwoorden. Daarmee is zijn verhandeling over de woordsoort *verbum* ten einde.

8.15. SAMENVATTING

In de Klassieke Oudheid werd de definitie van het werkwoord zoals die is opgesteld door Dionysius Thrax het uitgangspunt voor vele andere grammatici. Er trad in de definitie een semantisch aspect naar voren, waar nl. ter sprake komt dat met het werkwoord verwezen werd naar een 'actie' in de ruime betekenis van het woord. Daarnaast was er een morfologisch aspect, nl. wanneer er gewezen werd op bv. de *accidentia tempus*, *numerus*, *persona*, en *modus*. Markant is dat grammatici het ontbreken van het *accidens casus* vermeldten.

De Duitse en Engels grammaticale traditie kenmerkt zich door het feit dat definities gebaseerd zijn op meer dan één criterium.

Er zijn zo ten minste drie richtingen aan te wijzen volgens welke een grammaticus het verbum kan definiëren: 1). een morfologische 2). een volgens de Latijnse schoolgrammatica (die op haar beurt weer gebruik maakt van morfologische en logische aspecten) en 3). een logische.

De Nederlandse grammaticatraditie geeft slechts definities volgens de traditie van de Latijnse schoolgrammatica: volgens de accidentialeer. De grammatici geven een semantische driedeling: actief, passief en neutrum. Alleen *Kók 1649*, *Leupenius 1653* en *Moonen 1706* plaatsen deze woordsoort in de hogere dichotomie van de 'veranderlyke - onveranderlyke' woorden. Moonen is de eerste Nederlandstalige grammaticus die - in navolging van *Schottelius 1663 I* - het accidens tempus in de definitie van het werkwoord betreft.

De Nederlandstalige grammaticale traditie tot 1706 bestaat uit besprekingen van het werkwoord volgens de accidentialeer. Deze woordsoort wordt ook door Moonen op diezelfde wijze besproken. Aan de volgende accidentia wordt aandacht besteed: qualitas, genus/ significatio, species, figura, numerus, modus, tempus, persona, conjugatio, derivatio en compositio.

Het onderscheid 'persoonlyk - onpersoonlyk' wordt soms met behulp van een accidens (nl. qualitas) aangeduid, soms als een wezenlijke eigenschap (essentia) beschreven (bv. in *Van Heule 1633*).

Het accidens *genus/ significatio* is in wezen een semantische verdeling van de werkwoorden. In de Oudheid kende men systemen van twee tot vijf genera. Het vijfgenerasysteem van Priscianus genoot de meeste voorkeur. De Engelse en Duitse traditie vertoont evenals de Nederlandse traditie een duidelijke voorkeur voor een driegenerasysteem: actief, passief en neutrum. Moonen sluit zich hierbij aan; hij definieert de genera strikt semantisch.

De accidentia species, figura, derivatio en compositio brengen niet alleen de 'oorsprongkelyke' vorm van een woord (nu het werkwoord) onder de aandacht, maar tonen ons opnieuw dat de toenmalige grammaticale opvattingen ten opzichte van woordvorming en afleiding deze zagen als verschijnselen die behoren bij accidentia van een 'oorsprongkelyk' woord: compositio en derivatio. Daarvoor zijn van belang het onderscheid tussen een 'oorsprongkelyk' en een 'afgeleidt' woord en het onderscheid tussen een figura simplex en een figura composita. De accidentia species en figura worden niet expliciet genoemd maar zijn wel impliciet aanwezig. Ook hier blijken ze noodzakelijk om de accidentia compositio en derivatio te kunnen beschrijven.

Moonen laat zien hoe de accidentialeer gebruikt kan worden op plaatsen waarin ze voorheen niet had voorzien. Het probleem 'de compositio van de werkwoorden' wordt opgelost door de compositio van nomina eveneens aan te wenden voor die van de verba. We constateren dat Moonen de nominale compositio - die hij ontleend had aan *Schottelius 1663 I* - methodisch correct weet toe te passen op de verba. Als 'oorsprongkelyk' woord treedt hier het 'wortelwerkwoord' op, overeenkomstig het *oorsprongkelykheit* principe uit de orthographia.

De accidentia numerus en persona zijn voor Moonen nauwelijks aanleiding tot theoretische beschouwingen: ze kwamen reeds bij andere woordsoorten afdoende ter sprake. Anders is dat met het accidens modus. Met dit accidens beschrijft hij de verschillende werkwoordsvormen die kunnen aangeven welke verhouding er is tussen een taaluiting en de werkelijkheid. Vormvarianten duiden op betekenisverschillen. De

wisselwerking tussen deze beide wordt met behulp van het accidens modus besproken. In de klassieke Oudheid was een vijfmodisysteem het meest populair: indicatief, imperatief, optatief, subjunctief en infinitief. In de Duitse traditie verdwijnt spoedig de optatief. Door het gezag van *Kromayer 1618* en vooral door *Schottelius 1663 I* blijft dit verdwijnen lang onbetwist. De Engelse traditie wist geen eensgezindheid in deze kwestie te bereiken, maar een vierdeling in indicatief, imperatief, infinitief en subjunctief is tamelijk populair. Ook de Nederlandse traditie is niet eensgezind. Moonen erkent in theorie mogelijk beïnvloed door *Kók 1649* en *Schottelius 1663 I* - vier modi, maar noemt in de praktijk een enkele keer ook de 'wenshende' en 'toelaetende' wijs, die hij op blz. 138-139 niet als modus had vermeld.

Het accidens tempus bevindt zich evenals het accidens modus op het spanningsveld van de semantiek en de morfologie. Enerzijds zijn er nl. verwijzingen naar een zeker tijds-element, anderzijds zijn er vormveranderingen van het werkwoord. Reeds in de Oudheid ontstond een vijfdeling: presens, imperfectum, perfectum, plusquamperfectum en futurum, waar imperfectum, perfectum en plusquamperfectum onderverdelingen zijn van het preteritum (vgl. figuur 17). *Vossius 1695* daarentegen baseert zich op Varro en geeft eerst een indeling in infectum en perfectum, deze beide tijden worden in drieën verdeeld (vgl. figuur 18). Op deze wijze ontstaat een zestemporasysteem. De moedertaalgrammatici konden met de hulpwerkwoorden samengestelde tijden beschrijven als (semantische) parallellen van de Latijnse (eenwoord)vormen, waardoor het Latijnse temporasysteem gehandhaafd kon blijven. De Nederlandstalige spraakkunsten *Van Heule 1625* en *1633*, *Kók 1649* en *Leupenius 1653* kennen evenals *Moonen 1706* een vijftemporasysteem. Moonen nam *Kók 1649* als leidraad, maar is ten aanzien van de *Volmaekte* en *Meerdanvolmaekte Tyden van de aenvoegende wyze der lydende werkwoorden* niet zo uitgebreid als *Kók*. Vormen als 'Ik ben gehoord geworden' zijn niet bijster 'aengenaem' en verschijnen niet in de paradigma's. Ook bij dit accidens zien we (nl. bij de 'Afgeleide Tyden', blz. 141) dat Moonen niet zo zeer geïnteresseerd was in morfologische verschijnselen, als wel in semantische.

Het accidens conjugatio is het verbale equivalent van het nominale accidens declinatio: de woordsoort wordt in klassen onderscheiden op basis van vormvarianten. In de klassieke Oudheid betrof het steeds *woorduitgangen*. Dit is voor moderne Westeuropese talen niet altijd een even bevredigend uitgangspunt. Binnen de Engelse, Duitse en Nederlandse grammaticatraditie zoekt men al snel naar andere onderscheidingsmogelijkheden en stelt men conjugaties op waarbij de verandering van de stamvocaal een rol speelt. Binnen de Nederlandse traditie heeft iedere grammaticus die door Moonen is geraadpleegd, zijn eigen opvattingen. Moonen compileert op bekwame wijze de gegevens van de *Iwe-Spraack 1584*, *Leupenius 1653* en *Schottelius 1663 I* en ordent op deze manier alle dan bekende relevante gegevens. Zijn inventarisatie heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen dat comparatistisch onderzoek van bv. Ten Kate het systeem van de werkwoordklassen kon blootleggen.

Alvorens Moonen de bespreking van de werkwoorden volgens de accidentialeer afsluit met paradigma's, bespreekt hij de 'Helpwoorden' die voor de flexie noodzakelijk zijn. Het gebruik van 'Helpwoorden' vindt zijn oorsprong in de Franstalige grammaticatraditie. Door alle Nederlandstalige spraakkunsten wordt er aan deze woorden aandacht besteed. Moonen geeft

in het drieëntwintigste kapittel een compilatie van *Schottelius 1663 I*, *Leupenius 1653* en - in mindere mate - *Van Heule 1633*. Het aantal 'Helpwoorden' is bij Moonen groter dan bij Schottelius. Met deze woorden is het mogelijk de flexie van de verba te geven. Meer nog dan bij het nomen getuigen de paradigma's van de belangstelling voor de welgevormdheid van de woorden. De talrijke regulae generales en speciales die de totstandkoming van de vormen beschrijven, onderstrepen die interesse nadrukkelijk.

INLEIDING

De traditionele grammaticatraditie heeft het voltooid deelwoord lange tijd beschouwd als een zelfstandige woordsoort. Het participium behoudt zijn plaats als zelfstandige woordsoort in de Nederlandse grammaticatraditie tot 1805. Pas dan zal het voltooid deelwoord op gezag van Weiland nagenoeg definitief beschouwd worden als een vorm van het werkwoord (vgl. *Dibbets 1974*). Over de plaats van de deelwoorden binnen de etymologia bestond vanaf Dionysios Thrax nagenoeg eenstemmigheid. Dibbets zegt dat deze woordsoort beschouwd werd als: "een aparte categorie die tussen werkwoord en naamwoord instaat, die "deel neemt" aan verbum en nomen, die ten dele zich als verbum, ten dele zich als nomen gedraagt". In het eenendertigste kapittel (blz. 234-245) bespreekt Moonen de laatste der 'Veranderlyke Woorden', het 'Deelwoord'. In tegenstelling tot de behandeling van de woordsoorten nomen en verbum wordt het participium (evenals het pronomen) niet in afzonderlijke hoofdstukken besproken. Moonen volstaat met het eenendertigste kapittel. Bij het pronomen en het verbum greep Moonen meer dan eens terug naar zijn bevindingen met betrekking tot de nomina. Wanneer hij komt te spreken over de participia is de situatie niet anders. Aangezien alle accidentia reeds in een vroeger stadium ter sprake zijn gebracht, kan de grammaticus nu volstaan met het beschrijven van de thans geldende inhoud van de relevante eigenschappen. Dit zijn: genus/significatio, species, figura, dervatio, compositio, tempus, persona en flexio.

*DE DEFINITIE VAN HET PARTICIPIUM**De Klassieke Oudheid*

Michael 1970:75 geeft aan dat de Stoïcijnen ten aanzien van het participium aanvankelijk meenden dat het deelwoord een 'reciprocal common noun' was dan wel een vorm van het werkwoord dat naamvalsvormen kende. Later behandelden zij het participium als een speciale vorm van het werkwoord, zonder dat het een zelfstandige woordsoort werd. *Dibbets 1974* geeft de Griekse tekst van Dionysios Thrax; het participium werd opgevat als een zelfstandige woordsoort die deelneemt aan de eigenschappen van werkwoorden en naamwoorden. Daarmee was een traditie in gang gezet die nauwelijks afwijkingen kende. De relatie met werkwoord en naamwoord was met name door Donatus uiteengezet: "pars orationis dicta, quod partem capiat nominis, partem verbi. recipit enim a nomine genera et casus, a verbo tempora et significationes, ab utroque numerum et figuram" (vgl. *Jeep 1893:261*, *Jellinek 1914:93* en *Vorlat 1975:350*).

Jeep 1893:259 wijst erop dat met name de definitie van Priscianus sterk ertoe heeft bijgedragen dat het deelwoord in verband gebracht werd met het werkwoord. Evenals *Vorlat 1975:350* geeft Jeep een verkorte versie van de definitie: "participium est igitur pars orationis, quae pro verbo accipitur, ex quo et derivatur naturaliter, genus et casum habens ad similitudinem

nominis et accidentia verbo abque discretione personarum et modorum" Na het nomen en het verbum kreeg het participium bij Priscianus de derde plaats in de volgorde van woordsoorten.

Michael 1970-76 citeert een aantal renaissancegrammatici om te laten zien dat zij overeenstemmen in hun definities van deze woordsoort. Het deelwoord moet gedefinieerd worden in morfologische termen, met name via de accidentia casus en tempus.

De Duitse traditie

In de Duitse traditie volgen de grammatici de Latijnse voorgangers, waarbij onder talrijke varianten steeds de tussenpositie ten opzichte van het nomen en verbum terugkeert. *Clajus 1578* definieert: "nomen verbale, significans non tam tempus quam actionem et passionem praesentem vel praeteritam" (vgl. *Jellinek 1914-94*). Deze definitie keert terug in de Latijnse tekst van *Schottelius 1663 I 606*, echter niet in de Duitse tekst: "Das Mittelwort (*Participium*) ist/ welches vom Zeitworte entspringet/ bedeutet zwar eine Zeit/ dennoch aber behalt es die Eigenschaft und Abwandlung des Nennwortes; und darum heisset es ein Mittelwort/ weil es etwas vom Zeitworte/ und etwas vom Nennworte in sich hat".

De Engelse traditie

Ten aanzien van de Engelse grammaticatraditie besteedt *Michael* nauwelijks of geen aandacht aan het participium, al blijkt uit Appendix II (blz. 533) dat van de door hem onderzochte grammatica's er 138 het participium als een zelfstandige woordsoort behandelen, terwijl hij 99 grammatica's noteerde waar het deelwoord onderdeel is van het werkwoord.

Vorlat 1975:353 ev laat zien dat er - in tegenstelling tot de Duitse traditie - binnen de groep grammatici die het participium als zelfstandige woordsoort opvatten, heel weinig overeenstemming is over de uitgangspunten waarop de definities van deze woordsoort gebaseerd moeten zijn: de door *Michael 1970* gesignaleerde overeenkomst bij de renaissancegrammatici heeft geen invloed op de Engelse grammatici. *Vorlat 1975:353* noemt *Aichim 1693* met de plaatsing van deze woordsoort in een hogere dichotomie: de 'veranderlijke' woorden. Vorlat geeft als eerste commentaar dat de Latijnse definities niet voldeden voor de Engelse deelwoorden. Als moeilijkheid noemt zij het feit dat de Latijnse participiumvormen niet noodzakelijkerwijs een Engels participiumequivalent hebben. De tweede moeilijkheid betreft het feit dat sommige Engelse participiumvormen op -ing eerder een gerundiumfunctie hebben dan een deelwoordfunctie, dan wel dat ze opgevat worden als adjectieven die aan comparatio onderworpen kunnen zijn. Sommige grammatici definiëren deze woordsoort tussen het naamwoord en het werkwoord in, anderen verklaren dat het participium afgeleid is van het werkwoord, terwijl er in allerlei varianten nog verwijzingen naar de accidentia kunnen plaats vinden en/of er een opsomming kan volgen van de afzonderlijke uitgangen.

In het tweede gedeelte van haar zevende hoofdstuk besteedt Vorlat aandacht aan het gebruik van het participium als substantief dan wel als adjectief. *Gill 1621* is volgens haar de eerste die aandacht besteedt aan het typische gerundiumgebruik van de Engelse -ing-vormen bij de werkwoorden. In deze spraakkunst wordt het participium als een adjectivum verbale beschouwd.

Maar hoewel Ramus in zijn definitie van het participium geen verbale kenmerken had opgenomen, hanteren zijn Engelse navolgers de *accidentia tempus* en *genus/ significatio*. *Butler 1634* onderscheidt drie functies van de Engelse *-ing*-vormen: 1). substantivisch, 2). adjectivisch en 3). als een gerundium. In deze opvatting sluit het participium nauw aan bij het nomen ("But functionally it lies closer to the noun", *Vorlat 1975.362*).

Samenvatting

Het participium werd in de Latijnse grammaticatraditie gedefinieerd in relatie met zowel het naamwoord als het werkwoord. Hierbij waren de morfologische kenmerken zo in het oog springend, dat de renaissancegrammatici "are quoted here to show their agreement. The treatment of the participle during the whole course of the tradition is more uniform than the treatment of any other part of speech" (*Michael 1970:76*).

Daarentegen blijkt eensgezindheid onder de Engelse grammatici ver te zoeken ten aanzien van het participium, met name door de Engelse *-ing*-vormen, die niet passen binnen het Latijnse model dat vaak werd beschouwd als taaluniverseel.

De Duitse traditie staat veel dichter bij de Latijnse grammaticatraditie dan de Engelse: nagenoeg alle grammatici definieren de zelfstandige woordsoort participium met verwijzingen naar het nomen en verbum en maken gebruik van *accidentia*-omschrijvingen, met name de *accidentia tempus*, *casus* en *genus/ significatio*.

DE DEFINITIE IN DE NEDERLANDSTALIGE GRAMMATICATRADITIE

De Twe-spraack 1584

Op blz. 64 wordt het participium, hier genaamd 'deelneming', als zelfstandige woordsoort genoemd en de *Twe-spraack 1584* geeft deze definitie op blz. 65-66: "*Deelneming* bevat de namen (i.e. naamwoorden, fs) die van de wôorden (i.e. werkwoorden, fs) afgeheleyd worden/ die hun vervoegingen met *vallen* ôfte *casus* hebben/ een zeker onderscheyd van tyd *betekenende*: (cursivering van mij, fs) als *schryvend*, *minnend*, *werckende*, etc."

Op blz. 69 meldt Gedeon nog dat de *Deelneming* samen met de *Namen* en de *Voornamen* "zich buighen laten". Deze *Deelnemingen* zijn "namen ... van wôorden komende".

Zo volstaat Gedeon binnen de etymologia met de behandeling van het participium. We zien de afhankelijkheid van het werkwoord en voorts de omschrijving met behulp van de *accidentia casus* en *tempus*.

Van Heule 1625

Op blz. 6 noemt Van Heule de *Deelnemingen*, de laatste der *Veranderlicke Woorden*, als zelfstandige woordsoort. Bij de bespreking van de adjectieven op blz. 13 komen de participia presentis even terug. Van Heule merkt hier op dat deze woorden "zonder veranderinghe by de drie geslachten gestelt" kunnen worden en verwijst de lezer naar zijn behandeling van de *Deelnemingen* verderop in zijn spraakkunst; de "Deelnemingen die in *En eyndigen*" zullen ter sprake komen bij de werkwoorden.

Van een aparte behandeling van de participia blijkt in de praktijk geen sprake te zijn. De participia van sterke werkwoorden had Van Heule ondergebracht in zijn bespreking van de afzonderlijke conjugaties, waar met name ook de vorming van de participia door middel van regels was gegeven (zie hoofdstuk 8. Verbum, de paragraaf over het accidens conjugatio).

Op blz. 64 geeft Van Heule in een *Merk* de regulae generales voor de vorming van het participium voor de eerste drie conjugaties. De bespreking van het participium wordt gepresenteerd als een logisch vervolg op het betoog over het werkwoord: een definitie van de woordsoort ontbreekt.

Van Heule 1633

In 1633 spreekt Van Heule van *deel-woorden*, de laatste der 'veranderlicke' woorden als zelfstandige woordsoort, maar ook hier nergens een definitie, laat staan een zelfstandige behandeling van de woordsoort. Twee keer komt het participium ter sprake bij de behandeling van het accidens genus ten aanzien van de bijvoeglijke naamwoorden, maar in feite wordt het deelwoord niet als zelfstandige woordsoort besproken.

Kók 1649

Kók is de eerste Nederlandstalige grammaticus die de 'Deel-woorden' niet alleen noemt als laatste zelfstandige woordsoort binnen de groep 'verandelijke' woorden, maar voor deze woordsoort ook een afzonderlijke bespreking in zijn etymologia reserveert. De definitie is als volgt (blz. 43): "*Deel-woordt* is een Woordt door Vallen buighzaam en een zaak met Tijd be-tekenende", waarna direct deze toevoeging volgt: "In de Deel-woorden zijn an te merken 't Ghe-slacht, de Ver-ghe-lijking, en de Tijd". In de derde alinea wordt gewezen op de overeenkomst met het adjectief: ook het participium kent de accidentia genus en comparatio. *Dibbets 1981:53 noot 269* wijst op de overeenkomst met zowel het werk van Vossius als met de *Twe-spraack 1584*. In noot 271 zegt Dibbets dat Kók nauwelijks overeenkomst met *Van Heule 1633* schijnt te hebben.

Leupenius 1653

Leupenius is op de hoogte van de traditionele opvatting dat het participium een zelfstandige woordsoort kan zijn, maar in zijn grammatica zoeken we het participium als zelfstandige woordsoort tevergeefs: "wy hebben het liever by de werkwoorden willen stellen/ en een gedeelte van de selve maaken/ om dat de aard van de werkwoorden daar meest in gesien wordt" (blz. 56). De presentatie van het participium treffen we aan bij het accidens modus van het werkwoord: "De *deelneemde wyse* noemen wy/ om dattet is een veranderlyk woord/ dat eensdeels volgt de buiging van de naamwoorden/ eensdeels de vervoeging van de werkwoorden". Ook hier, met verwijzing naar een hogere dichtomie, een definitie die verwijst naar zowel het naamwoord als het werkwoord, terwijl in tweede instantie het accidens flexio van zowel nomen als verbum genoemd wordt.

Samenvatting

We zien dat alleen *Kók 1649* het participium als zelfstandig onderdeel van de spraakkunst opneemt. *Leupenius 1653* contrasteert hiermee: Leupenius is de enige van de Nederlandse grammatici die door Moonen is geraadpleegd, die de participia de status van zelfstandige woordsoort ontzegt.

De *Iwe-spraack 1584* en de beide spraakkunsten van Van Heule noemen de participia weliswaar als zelfstandige woordsoort, maar de *Twe-spraack 1584* schenkt geen aandacht aan de deelwoorden, terwijl we de bespreking van de participia bij Van Heule verspreid zien over het adjectief en het verbum.

Moonen en de definitie van het participium

Het eenentwintigste kapittel van de *Nederduitsche Spraakkunst* begint op blz. 234 en behandelt de laatste van de 'Veranderlyke Woorden', de *Deelwoorden*. Zoals bij de voorafgaande *veranderlyke woorden* plaatst Moonen ook het deelwoord in de hogere dichotomie 'veranderlyke - onveranderlyke' woorden. Met deze toevoeging vinden we op blz. 234 een nagenoeg letterlijke vertaling van *Schottelius 1663 I:606*. Volgens Moonen ontstaan de deelwoorden uit de werkwoorden en kennen daardoor nog het accidens *Tyt*, maar zij volgen "de eigenschap en *Buiging* der Naemwoorden"; en de definitie besluit met verwijzing naar de relatie met zowel het nomen als het verbum.

In de toevoeging van de eerste alinea van blz. 235 licht Moonen het *Naemelement* en het *Tytelement* van deze woordsoort toe: opnieuw een vertaling van *Schottelius 1663 I:606*. Ook de tweedeling in *Werkende* en *Lydende* deelwoorden is ontleend aan de Duitse spraakkunst.

Dit laatste is inconsequent ten opzichte van het accidens *genus/ significatio* van het werkwoord: daar had Moonen de tweedeling van *Schottelius 1663 I* vervangen door de driedeling actief - passief - neutrum. Met deze vertaling van de (consequente) tekst van *Schottelius* ontkent Moonen in feite het bestaansrecht van het deelwoord voor werkwoorden van het 'onzydige geslacht', daarentegen gaf hij wel op blz. 182 de drie deelwoorden van het 'Onzydige Werkwoort *Woonen*': 'Woonende', 'Hebbende Gewoont' en 'Zullende Woonen'; zo ook voor het 'Onzydige Werkwoort *Koomen*' op blz. 205, dat op blz. 241 weer terugkeert. De tweede alinea van blz. 235 is een navolging van *Schottelius 1663 I*, waarbij Moonen de consequenties voor het accidens *genus/ significatio* van het verbum over het hoofd zag.

DE ACCIDENTIA VAN HET PARTICIPIUM

Inleiding

De vormrijkheid van deze woordsoort in het Latijn wordt uitvoerig besproken in *Jeep 1893:259 ev.*. Enige bladzijden eerder, op 234, had Jeep reeds aandacht besteed aan de mogelijkheid het participium te bespreken als onderdeel van het verbale accidens *modus*.

Maar veelal was het participium een volwaardige woordsoort en werd het dienovereenkomstig behandeld. Dat betekent dat ook hier de methode van de accidentialeer gehanteerd werd. Volgens *Jeep 1893:261* waren het meestal zes accidentia die besproken werden. Er waren twee accidentia die zowel tot het nomen als het verbum behoorden ('ghe-mene toevallen' in termen van

Kök 1649). nl numerus en figura, terwijl aan het naamwoord waren ontleend de accidentia genus en casus; aan het werkwoord de accidentia genus' significatio en tempus. Sporadisch kwamen voor de accidentia qualitas, accentus en comparatio.

Aangezien er over de Duitse noch de Engelse traditie een systematische studie bestaat over de behandeling van het participium in vroegere grammaticale werken, volstaan we met een overzicht per accidens uit de Oudheid, gevolgd door een schets van de Nederlandse situatie tot 1706.

Het accidens genus/ significatio

In hoofdstuk 8. Verbum bespraken we reeds de genera van werkwoorden volgens de werkwijze van Priscianus. *Jeep 1893:263* verwijst naar Priscianus' indeling als het accidens genus/ significatio van het participium wordt beproven: "und wir unterscheiden demgemass active, passive, commune, neutrale und deponentische Participien, woruber an sich nicht nothig ist, weiteres hier zu sagen".

In diezelfde paragraaf zagen we dat de Duitse traditie al heel snel overgaat tot een driegegenerasysteem van het werkwoord: actief, passief en neutrum. De Engelse en Nederlandse grammaticatraditie zijn dienovereenkomstig.

Van Heule 1625 en 1633

In *Van Heule 1625* wordt ten aanzien van het participium gesproken over het accidens genus/ significatio op blz. 13 en 65-66. Het blijkt dat we hier dan te maken hebben met het accidens genus, zoals we dat aantreffen bij het nomen: over de opvattingen in dezen in *Van Heule 1625* verwijzen we kortheidshalve naar hoofdstuk 6.5. Genus. De indeling van het accidens genus/ significatio van het werkwoord speelt bij de behandeling van Van Heule in 1625 geen rol.

In 1633 verschijnt op blz. 25 e.v. de bespreking van het participium als onderdeel van het accidens genus ten aanzien van de bijvoeglijke naamwoorden. Nu verschijnt in margine de aanduiding *De motione*, waarmee verwezen wordt naar een adjectief dat van genus kan wisselen (vgl. hoofdstuk 6.3. Motio).

Op blz. 27 is expliciet sprake van de "Geslachten der Deel-woorden". Hiermee is bedoeld het accidens genus van het naamwoord, niet het accidens genus/ significatio van het werkwoord. Anders is het gesteld met Van Heules betoog op blz. 91-92, waar hij naast enkele participia passiva alleen de participia activa erkent. Op blz. 97 zal hij eveneens het bestaan van participia futuri ontkennen. De participia activa en passiva herinneren aan het accidens genus/ significatio van het werkwoord; ten aanzien van de participia futuri merkt *Caron 1953b:68 noot 4* onder verwijzing naar *Jellinek 1914:339* op, dat hier waarschijnlijk het werk van Clajus als inspiratiebron heeft gefunctioneerd; in noot 5 vermeldt Caron daarop dat vele Duitse grammatici de participia futuri uit het Latijn ontkennen voor het Duits.

In 1633 heeft het nominale accidens genus een sterk *morfologisch* karakter: Van Heule gebruikt dit accidens om vormvarianten te beschrijven. Het verbale accidens genus/ significatio heeft voornamelijk een *semantisch*

karakter: de participia activa duiden op het *bedrijven* van een handeling, de passiva op het *ondergaan* van een handeling.

Caron 1953b:64 noot 6 merkt hierbij op: "de participia der tweede rij (ook neutra) zijn passief, als men ze vervoeget met *zijn*, maar het actieve gebruik (met *hebben*) is niet altijd uitgesloten". We stellen vast dat Van Heule in 1633 zowel het nominale accidens genus als het verbale accidens genus/significatio in verband met het participium ter sprake brengt.

Kók 1649

Kók zegt op blz. 43 van zijn grammatica ten opzichte van het accidens genus niets dan dat de participia ten aanzien van de accidentia 'Ghe-slacht' en 'Ver-ghe-lijking' de "by-voeghlijke Naam-woorden (vólghen)". *Dibbets 1981: noot 271* laat zien dat er nauwelijks overeenkomst is met de beide grammatica's van Van Heule. We hebben bij Kók te maken met het nominale accidens genus.

Leupenius 1653

Leupenius besteedt geen aandacht aan het accidens genus, noch aan genus/significatio van de participia. De opmerkingen van Leupenius ten aanzien van het genus van het adjectief blijken uit de voorbeelden op blz. 38-39 eveneens van toepassing op het participium. In de praktijk hanteerde Leupenius het nominale accidens genus.

Moonen en de accidentia genus en genus/ significatio

Op blz. 235 van de *Nederduitsche Spraekkunst* deelt Moonen mee: "De Deelwoorden worden van de Werkwoorden afgeleidt, en zyn tweërlei, *Werkende* en *Lydende*".

We beperken ons eerst tot het *tweede* gedeelte van deze opmerking, de verdeling 'werkende - lydende', omdat we hier de verwijzing aantreffen naar het verbale accidens genus/ significatio. Ongetwijfeld hebben we hier te maken met een vertaling van *Schottelius 1663 I:606*, ook al treffen we bij *Van Heule 1633* eveneens deze tweedeling aan. In de vorige paragraaf over de definitie van het participium wezen we op de inconsequentie die deze vertaling van *Schottelius 1663 I* met zich mee brengt. Moonen had zich immers van de tweedeling actief - passief bij de woordsoort verbum zoals in *Schottelius 1663 I* werd voorgestaan, gedistantieerd.

Daarentegen legt *Van Heule 1633:92* het accent heel sterk op de semantiek van het moment waarop het deelwoord gebruikt wordt; voor Moonen zijn de vormen 'wordende gehoord', 'gehoort' en 'Zullende Gehoord Worden' de drie deelwoorden van het 'Lydende' werkwoord. Dit is een andere verdeling dan Van Heule in 1633 voorstaat. Moonen let op de woordvormen, Van Heule op de betekenis. Ze komen dan ook tot andere conclusies. Immers Van Heule kent op blz. 92 slechts schoorvoetend enkele participia passiva: naast bv. *geschreven* (actief) *beschreven* (passief).

Caron wijst op blz. 64 van de heruitgave van *Van Heule 1633* op de ontoereikendheid van Van Heules opmerkingen en schijnt aan te willen geven dat ook Van Heule beseftte dat zijn regels weinig toereikend waren: "Men zie B 93 Merc: activa en passiva 'na gelegentheyt des noots'".

Moonen trekt in zijn kapittel consequent zijn passiefopvattingen ten opzichte van het werkwoord door naar het participium: alle omschrijvingen van verba neutra en activa met de helpwoorden 'zyn' of 'worden' worden 'lydend'. Tot dusver is er steeds sprake geweest van het verbale accidens genus significatio.

Op blz. 236 e.v. beschrijft Moonen die gevallen waarin de deelwoorden van uitgang kunnen veranderen: nl. wanneer zij "den aert van Byvoeglyke Naemwoorden aenneemen". Ook hier volgt Moonen *Schottelius 1663 I*. Hij geeft paradigma's waaraan het nominale accidens genus ten grondslag ligt.

De paradigma's betreffen het mannelijk vrouwelijk en onzijdig enkelvoud in combinatie met het bepaald en het onbepaald lidwoord: "In het Meervouwige Getal is het Deelwoort in alle Geslachten en alle Naemvallen *Hoorende*, dat onveranderlyk blyft" (blz. 238). Het deelwoord functioneert als adjectief. Nieuws voegt Moonen er niet aan toe. We volstaan in dit opzicht met een verwijzing naar het hoofdstuk de verbuiging van het adjectief.

De accidentia species, figura, derivatio en compositio

Thans besteden we aandacht aan het eerste gedeelte van Moonens definitie van blz. 235, waar wordt gezegd dat de Deelwoorden worden 'afgeleid' van de werkwoorden. Hiermee in verband staat Moonens opmerking van blz. 243-244, dat participia "tot dubbele gemaekt" kunnen worden: hier keren terug de accidentia *species, figura, derivatio* en *compositio*. Alle participia zijn *afgeleid*, dat betekent dat zij alle onder de species *derivata* vallen. De species *primitiva* is steeds het 'Wortelwerkwoord'.

Naar de *figura* kunnen participia zowel 'enkel' als 'dubbel' zijn. De *compositio* kan geschieden met behulp van *zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, bijwoorden* of *voorzetsels*. De opbouw van de bespreking van de compositio is evenals die van het nomen (en in mindere mate ook bij het verbum) volgens de woordvolgorde binnen de etymologia (zie hoofdstuk 6.11. Compositio). Het accidens *derivatio* wordt aangestipt in Moonens opmerking over de 'Lydende Deelwoorden' op blz. 244: deze kunnen nl. afgeleid zijn van 'Stamwoorden' of van 'Samengezette Werkwoorden', ofwel: *primitiva - composita*. Laatstgenoemde zijn in dit opzicht wat vorm betreft identiek aan de *derivativa*.

Over de mogelijkheid dat sommige participia (gebruikt als adjectiva) het accidens *comparatio* kennen, is Moonen kort van stof: "En zommige van deeze zyn ook, als voorhene gezien is, gelyk de Byvoeglyke Naemwoorden de Vergrootinge onderworpen". Moonen had het accidens *comparatio* besproken in het dertiende kapittel waar hij zei dat 'eenige *Deelwoorden*' de *vergrootinge* onderworpen konden zijn (blz. 55); op blz. 57 zijn de meeste "*Deelwoorden* van allerlei uitgang, zoo wel *Werkende*, als *Lydende* (onvergrootbaer) ... om dat zy de uitgangen *ER* en *ST* weigeren aen te neemen"; in het hoofdstuk *comparatio* wezen we op de overeenkomst tussen Moonens tekst en die van *Van Heule 1625*, *Van Heule 1633* en *Leupenius 1653*, en *Schottelius 1663 I.250 en 605*

Het accidens tempus

Over het accidens tempus in de Oudheid kunnen we kort zijn: gebruikelijk was een drietemporasysteem: presens, preteritum en futurum. Vaak werden deze tempora besproken bij de afzonderlijke 'Verbalgeschlechtern', i.e. bij het accidens genus/ significatio van het werkwoord (vgl. *Jeep* 1893:263). Ook binnen de Duitse, Engelse en Nederlandse grammaticatraditie wordt er weinig aandacht besteed aan dit accidens.

Van Heule 1625 en 1633

Van Heule besteedt niet expliciet aandacht aan het accidens tempus. Wel troffen we op blz. 13 (editie 1625) de *participia praesentis temporis* in margine, "de Deelneemingen des tegenwoordigen tijts" en in de paradigma's van het werkwoord op blz. 60 e.v. naast de 'tegenwoordige Deelnemingen' ook de 'Voorleden'. In de editie van 1633 treffen we het onderscheid naar tempus aan in de paradigma's van de werkwoorden (blz. 91): 'tegenwoordig' en 'verleden'. Verder, op blz. 25 (editie 1633), sprak Van Heule over 'Deel-woorden' zonder verdere onderverdeling. Op blz. 102 ontkent Van Heule het bestaan van participia futuri voor het Nederlands: dergelijke Latijnse vormen worden in het Nederlands "door den toekomenden tijt in de verkondigende manier" (i.e. indicatief, fs) of "in de ondervouglicke manier (i.e. subjunctief, fs) uytgesproken" (blz. 102).

Kök 1649

Kök bespreekt het accidens expliciet op blz. 43 en doet dit met als voorbeeld de *Latina Grammatica* van Vossius (zie *Dibbets* 1981:53 noot 272). *Kök 1649* onderscheidt drie tijden: "Teghen-woordigh, Vol-maakt" en "Toe-komstigh". Laatstgenoemde ontstaan uit de "Toe-komstighe Tijd der Toönende Wijs", bv.: "zullende slaan".

Leupenius 1653

Ook Leupenius noemt op blz. 58 het accidens tempus expliciet: "De deelneemde wyse heeft alleen twee tyden/ den *teegenwoordigen* en *voorleedenen* tyd". Hier is de verdeling onderdeel van de accidentia tempus en modus bij het werkwoord.

Moonen en het accidens tempus

Als Moonen het accidens tempus beschrijft, volgt hij *Kök 1649*: "In deeze is drieerlei Tyt aen te merken, de *Tegenwoordige*, *Verleeden*, en *Toekoomende*" (blz. 235). Dit is in overeenstemming met Moonens werkwijze binnen de paradigma's zoals we die aantreffen bij het accidens flexio van het werkwoord. Evenals *Kök 1649* erkent Moonen het participium futurum, bv. 'Zullende Koomen' (blz. 203).

Op diezelfde bladzijde 235 verwerpt Moonen vormen als "*Ik ben spreekende*". Dit soort uitdrukkingen is "geheel laf en walgelyk, en strydigh met de deftigheit en beknoptheit onzer taele". Het betreft hier nl.

uitdrukkingen die "niet meer, dan eene eenige of enkele daet te kennen geeven"

Het accidens persona

Bij de bespreking van de definitie van het participium zagen we dat Priscianus het deelwoord onder meer in samenhang met het accidens persona van het werkwoord aan de orde stelde. In de Nederlandstalige spraakkunsten die Moonen heeft geraadpleegd, noch in *Schottelius 1663 I* troffen we verwijzingen naar het accidens persona aan. Evenmin gebeurt dit in het werk van Vossius. Moonen bespreekt deze samenhang op blz. 235: "Deeze Deelwoorden worden onder andere woorden by de zes Persoonen der Werkwoorden gevoegt". Er volgen zes voorbeelden, voor iedere persona één, zowel enkelvoud als meervoud.

Het accidens flexio

Vormvarianten van de participia doen zich slechts voor als het participium onderdeel is van een nominale groep en fungeert als bijvoeglijk naamwoord. In de paragraaf over de accidentia genus en genus/ significatio zagen we dat Moonen alleen voor het enkelvoud over alle drie de genera van het nomen de paradigma's geeft: eerst met het onbepaalde, daarna met het bepaalde lidwoord.

De rest van het kapittel is grotendeels de commentaar op de vorming van de deelwoorden: het is in feite een vervolg op de *regulae generales* en *speciales* uit het vijfentwintigste kapittel, waar we de vorming en afleiding van het werkwoord systematisch door Moonen beschreven vinden voor de 'Gelykvloeiende Tytvoeginge' (zie hoofdstuk 8. Verbum, de paragraaf Moonen en het accidens flexio). De tekst van blz. 241 vormt de aanvulling op die van blz. 206, waar Moonen verzuimd had de systematische beschrijving van de deelwoorden van de 'ongelykvloeiende tytvoeginge' te geven.

In deze *regulae* is de eerste ordening die van het accidens *conjugatio* van het werkwoord: eerst de deelwoorden van de werkwoorden met de "Regelmattige of Gelykvloeiende Tytvoeging", dan de werkwoorden met een "Ongelykvloeiende Tytvoeginge". Soms blijkt Moonen het spoor bijster. Bij het participium preteritum van de verba passiva verwacht hij de beide conjugaties weer in de *regula generalis*. Dit is te verklaren uit het feit dat *Schottelius 1663 I:262-263* niet anders deed. Naast *Gehoort* ('gelykvloeiende tytvoeging') verschijnt dan *Gelezen* ('ongelykvloeiende tytvoeging'). Dan volgt bij Moonen de ordening volgens het accidens tempus: eerst de tegenwoordige deelwoorden, dan de deelwoorden van de 'Verleedenen Tyt'. Echter, de deelwoorden van de toekomstige tijd verschijnen helemaal aan het eind van dit kapittel, zonder onderscheid naar 'Tytvoeginge'.

In laatste instantie volgt de beschrijving op grond van het accidens genus/ significatio.

Het participium presens was voor de verba *activa* in paradigma's gegeven. Voor de verba *passiva* verschijnt op blz. 238 de *regula generalis* ten aanzien

van de *vorming*. Dit participium is 'onveranderlyk', hoewel het eveneens de *accidentia numerus* en/of *persona* kent (blz. 238). Op blz. 239, nadat Moonen ongemerkt tot de 'Ongelykvloeiende Tytvoeging' was overgegaan, verschijnen *regulae speciales*, met betrekking tot afwijkende vormen.

Deze regel is een goed voorbeeld van compilatie; op de algemene regel dat het voltooid deelwoord altijd begint met het voorvoegsel *ge-*, verschijnt de uitzonderingsomschrijving: dit gebeurt niet bij werkwoorden die zelf reeds een voorvoegsel kennen. Moonen noemt de 'onscheidbaere Voorzetselen' *be-*, *her-*, *ont-* en *ver-*. Soortgelijke opmerkingen ten aanzien van de vorming van het deelwoord treffen we ook aan in *Leupenius 1653:62*, terwijl in wat ander verband *Kók 1649* op blz. 47 eenzelfde rij "*On-scheidelijke Voorzetsels*" geeft, waarbij *Dibbets 1981: noot 294* wijst op overeenkomst met de *Twe-spraack 1584:66* en *Van Heule 1625:66*. Deze 'Voorzettinghen' herhaalt de *Twe-spraack 1584* nog eens op blz. 96, waar ook mis- in de lijst is opgenomen. De *regulae speciales* die aan het eind van blz. 239 van Moonens *Nederduitsche Spraekkunst* en op het begin van blz. 240 worden gegeven, betreffen werkwoorden samengesteld met dit 'Voorzetsel', dat soms 'Onscheidbaer', soms 'Scheidbaer' kan zijn.

Op blz. 241 wordt de flexie voortgezet die op blz. 206 ten aanzien van de 'Ongelykvloeiende Tytvoeginge' was afgebroken. Aan deze beschrijving ligt weer het systeem van klinkerwisseling ten grondslag, zoals dat door *Leupenius 1653* was opgesteld (zie hoofdstuk 8. *Verbum*, de paragraaf over het *accidens conjugatio*).

Voorbeelden van wat J. Knol in *Bakker/Dibbets 1977:84* noemt "zucht naar regelmaat" vinden we o.a. in de *regulae speciales* die de deelwoorden 'Gedaen, Gebooren, Geschaepen, Gebeeden, Geleegen, Gezeeten, Geslaegen, Gebraght, Gedacht, Gehadt, Gekocht, Gewrocht, Gezocht' (blz. 241-242) moeten verklaren.

Met deze *regulae* is de reglementering van de participiumvormen voltooid. De tekst op blz. 243 is een herhaling van de constatering dat vormvarianten zich slechts voordoen in nominale groepen (blz. 235). Geïnspireerd door *Schottelius 1663 I:610* verschijnt op blz. 244 de beschrijving van het participium *preteritum passivum*, dat voorafgegaan kan worden door "het ontkennende wordeken *On*". Op die wijze verandert het participium in een nieuw woord "van eene schoone en krachtige beduidenisse by de Nederduitschen". De lijst voorbeelden is eveneens aan *Schottelius 1663 I:610* ontleend. Dit sieraad van de taal kwam ook ter sprake in het twintigste kapittel over het *accidens compositio*.

Pas na deze opmerkingen beschrijft Moonen de vorming van de participia *futuri*. Van Heule had hun bestaansrecht verworpen, maar *Kók* heeft ze in ere hersteld in navolging van de *Latina Grammatica* van Vossius.

De totstandkoming van deze vormen is bij Moonen ingewikkelder: de participia *futuri* "worden afgeleidt van den Derden Persoone in het Meervouwige Getal des Toekoomenden Tyts in de Aentoonende Wyze door het byvoegen van *DE*". De verdeling in *verba activa* en *verba passiva* is eveneens ontleend aan *Kók 1649*.

Het eenendertigste kapittel wordt afgesloten met een vrije vertaling van *Schottelius 1663 I:612*, waar de Duitser erop wijst dat in uitdrukkingen als "Der Tohn des auszusprechenden Wortes ... ein leitendes Mittelwort der zukünftigen Zeit" terug te vinden is. Moonens formulering is formeler en tevens wat terughoudender ("schynt ... te hebben"). Het eerste syntagma luidt: "*De klank der uittesprekene lettergreepe*". Met een vijftal andere

syntagma's sluit Moonen deze laatste woordsoort uit de rij van
'Veranderlyke Woorden' af.

INLEIDING

Als Moonen op blz. 245 komt te spreken over het 'bywoort', is hij beland bij de eerste van de invariabilia, de 'onveranderlyke woorden'. Hier keert het tweede element van de dichotomie 'veranderlyk - onveranderlyk' terug die we hebben besproken in hoofdstuk 4. Etymologia naar aanleiding van *Van Heule 1625*

Het begrip 'indeclinabilis' werd reeds door Priscianus gehanteerd, hij had dit begrip op zijn beurt weer ontleend aan de Griekse grammaticatraditie (vgl. *Jeep 1893 268*). Aan het onderscheid 'veranderlyk - onveranderlyk' of overeenkomstige verdelingen wordt in de door ons geraadpleegde literatuur niet veel aandacht besteed. Jellinek brengt op blz. 356 onmiddellijk het werk van Melanchton ter sprake; Michael verwijst slechts naar zijn hoofdstuk 'Parts of speech' en ook Vorlat is bondig in haar formulering. Zij gebruikt op blz. 366 van haar boek de dichotomie veranderlyk - onveranderlyk wanneer gesproken wordt over "The Minor Parts of Speech": de adverbia, conjuncties, preposities en interjecties. Weliswaar waren de door Vorlat besproken grammatici uit de Klassieke Oudheid het onderling niet eens over het aantal woordsoorten dat tot deze groepering behoorde, maar het onverbuigbare dan wel onvervoegbare karakter van deze woordsoorten keerde in al hun grammatica's terug. Volgens Vorlat betrof het steeds woorden die of geen naamvalsbuiging kenden, of woorden die niet onderworpen waren aan het accidens numerus ("voces sine numero", blz. 366). Het door Vorlat gehanteerde onderscheid in maior - minor verdeelt de woordsoorten op eenzelfde wijze als Moonens divisio 'veranderlyk - onveranderlyk'. In hoofdstuk 4 Etymologia bleek dat Moonen deze tweedeling op een weinig gelukkige plaats beschrijft; hij heeft zich niet voldoende van *Schottelius 1663 I* kunnen distantieren en geeft een indeling die vanuit een dichotomisch standpunt gezien onjuist is.

Ook Moonen rekent tot de invariabilia de *Bywoorden*, *Voegwoorden*, *Voorzetsels* en *Tusschenwerpingen*. Ze worden respectievelijk in het tweendertigste tot en met vijfendertigste kapittel (blz. 245-255) beschreven. De woordsoorten worden in die afzonderlijke hoofdstukken eerst door Moonen gedefinieerd. Vervolgens geeft hij een nadere toelichting op de woordsoort door een of meer accidentia ter sprake te brengen. Niet alleen zijn we met de invariabilia beland bij het eind van de etymologia, ook het eind van Moonens belangstelling voor de woordsoortenleer lijkt in zicht. Het hoofdstuk over de *Tusschenwerpingen* bv. is in z'n geheel ontleend aan *Kok 1649*. We herinneren ons de woorden van Michael (blz. 102) die in verband met problemen rond de ordening van de adverbia had geschreven: "the breathless grammarian props himself against a good long list". In hoeverre Moonens werkwijze getuigt van ademtekort, laten we buiten beschouwing. Onze belangstelling gaat uit naar de systematiek van (met name) zijn lijsten.

In dit hoofdstuk behandelen we evenals Jellinek (hoofdstuk 15), Michael (eveneens hoofdstuk 15) en Vorlat (hoofdstuk 8) de 'onveranderlyke woorden'. Per woordsoort besteden we aandacht aan de conventies met betrekking tot de definitie en de wijze waarop iedere woordsoort in klassen

wordt opgedeeld. Ook bij deze woordsoorten staat de *Nederduitsche Spraekkunst* in het perspectief van de toenmalige spraakkunsttraditie.

De Nederlandse traditie

Tot de 'Onveranderlyke Woorden' rekt *Van Heule 1625:6* "*By-woort, Voorzettinge, Koppeling* ende *Tusschenstellinghe*". In zijn nader uitgewerkte uiteenzetting van blz. 66 e.v. beschrijft Van Heule eerst de 'Voorzettinge,' dan het 'Bywoort', de 'Koppeling' en de 'Tusschenstellinge'.

In 1633 onderscheidt Van Heule op blz. 14 vijf hoofdgroepen binnen de etymologia: de 'Help-woorden' zijn de enige die "meest onveranderlic" zijn. Hiertoe worden op blz. 100 e.v. gerekend: de 'adverbia', 'praepositiones', 'conjunctiones' en 'interjectiones der Latijnen'.

Kōk 1649:44 kent eveneens de dichotomie 'ver-anderlijk - on-veranderlijk' en deelt de onveranderlijke in: "By-woorden, Voor-zetsels, Kōppel-woorden, In-werpsels".

Leupenius 1653 gaat een heel eigen weg. Weliswaar begint Leupenius zijn hoofdstuk (blz. 30) met een uitwerking van de dichotomie 'veranderlyk - onveranderlyk', van zijn Nederlandstalige voorgangers wijkt hij echter af in de behandeling van de 'onveranderlyke woorden ofte Bywoorden' (blz. 66). Uit *Caron 1958:XXIII-XXIV* is af te leiden dat onder de 'onveranderlijke Woorden ofte Bywoorden' niet alleen adverbia thuis horen, maar ook enige (wat wij zouden noemen) voegwoorden, voorzetsels en tussenwerpsels, zelfs enige prefixen. Echter, dit verzamelen onder één noemer geschiedt anders dan in *Van Heule 1633*: deze (door ons als zelfstandige opgevatte) woordsoorten worden besproken binnen de uitwerking van de accidentia van de *bijwoorden*. In tegenstelling tot *Van Heule 1633* treffen we in *Leupenius 1653* niet slechts een aantal opmerkingen, maar een methodische eenheid aan.

Moonen rekt op blz. 245 tot de *Onveranderlyke Woorden* de *Bywoorden, Voegwoorden, Voorzetsels* en *Tusschenwerpingen*. Deze woordsoorten worden in deze volgorde behandeld. Moonens indeling is in dit opzicht het best te vergelijken met *Van Heule 1625*, waar de 'onveranderlyke woorden' ieder voor zich werden beschouwd als zelfstandige woordsoorten.

HET ADVERBIUM

De definitie van het adverbium

De klassieke Oudheid

Dibbets 1974:125 meldt kort dat de klassieke grammaticatraditie het adverbium niet eensluidend definieert: "soms meent men: bij werkwoorden en naamwoorden, soms daarentegen ... is men de mening toegedaan dat het adverbium slechts het verbum, het werkwoord kan bepalen".

Michael 1970:72 e.v. merkt iets soortgelijks op. De eerste vermeldingen van het bijwoord zijn moeilijk te doorgronden: het bijwoord "seems to have been classed sometimes with the noun, sometimes with the verb". *Dionysios Thrax* gaf een eerste aanzet tot definitie: *Michael* vertaalt het Grieks met: "an indeclinable part of speech used to amplify or qualify a verb".

Gebrek aan eensgezindheid bestond er ook onder de Latijnse grammatici. *Jeep 1893:268* geeft zonder directe bronvermelding als meest voorkomende definitie: "adverbium est pars orationis quae adiecta verbo significationem implet atque explanat". *Vorlat 1975:366* geeft niet precies dezelfde tekst, maar wel blijkt dat de definitie van *Donatus* grote overeenkomst vertoont met wat *Jeep* als meest gangbare omschrijving gaf.

We hebben in de inleiding van dit hoofdstuk reeds erop gewezen dat *Priscianus* aan de Latijnse definitie het begrip 'indeclinabilis' toevoegde. Interessant is de variant van *Charisius*, die 'adiecta' verving door 'praeposita'. Daarmee rees nl. de vraag: is er sprake van een *pieverbium* of een *adverbium*? Maar over de plaats van het bijwoord werd veelal niet in de definitie gediscussieerd, wel binnen het grammaticale onderdeel *de ordine*. Tot slot is nog van belang de definitie van *Diomedes*: "adverbium est modus rei dictionis ipsa pronuntiatione definitus" (vgl. *Jeep 1893:269*): deze definitie wijst op de verbindbaarheid met andere woordsoorten.

De Engelse en Duitse traditie

Vorlat 1975:371 noemt twee punten waarin de bestudeerde grammatici overeenstemmen: "1). the adverb is a non-inflected word in the sentence, designated either as undeclinable or as word without number; 2). it is a less essential word, i.e. an adjunct word or particle". De eerste benadering wijst op morfologische aspecten; de tweede benadering let vooral op de semantische functie die het bijwoord vervult. Deze samenvatting staat *Vorlat* met de afzonderlijke gegevens uit de grammatica's, die zij in vier hoofdgroepen kan onderbrengen (blz. 372-381).

Jellinek 1914 besteedt slechts drie paragrafen aan het adverbium, waar op blz. 356 direkt de *accidentia species*, *significatio*, *figura* en *comparatio* worden genoemd: *Jellinek* gaat niet in op het onderscheid 'flekterbar - unflekterbar', noch troffen we in zijn boek aandacht voor de onderlinge verhouding van de 'partes minores'. Ook ontbreekt een beschrijving van de Duitse adverbiumdefinities. *Schottelius 1663 I:656* geeft deze definitie: "Ein Zuwort (*Adverbium*) ist/ welches in einer Rede mitgeseszt/ bedeutet für sich weder ein Werk/ Tuhn/ Leiden/ Nahmen oder Person/ sondern es schicket

sich' die Zufalligen umstande der Dinge/ auszudrukken/ und darum heisst es ein Zuwort/ weil es zu der Rede wird geseszt/ zubedeuten einen sonderlichen Umstand deroselben".

We rangschikken Schottelius' definitie onder groep twee van de indeling van *Vorlat* 1975 371

De Nederlandse traditie

De *Twe-spraak* 1584

Deze spraakkunst definieert het 'Bywoord' op blz. 66: "*Bywóórd*, is een deel eender redene dat an óf by een wóórd ghezet zynde des zelfs betekenis verbreed/ vervult/ vermeerderd óf vermindert". *Dibbets* 1985:481 laat zien dat een "woordelijke vertaling (wordt gegeven) van de omschrijving die we aantreffen in Valerius 1562:85v-86r". We hebben te maken met een definitie die de nadruk legt op het niet-zelfstandige karakter van dit woord. Uit de *Twe-spraak* 1584 valt op te maken dat het begrip 'bywóórd' een ruimer bereik heeft dan het huidige begrip adverbium. Niet alleen verschijnen op blz. 67 onder de 'Bywóóorden' woorden die wij bv. tot de tussenwerpsels zouden rekenen, bij de bespreking van de woordsoorten *Inworp* en *Kóppeling* op blz. 67-68 verschijnt op haar beurt twee maal de verwijzing naar de 'Bywóóorden', "alzó die (i.e. *Inwurpen*, fs) by den Grieken daar onder (nl. onder de *Byóóorden*, fs) vervat zyn".

De 'Bywóóorden' zijn een ruime verzameling die niet erg precies door de auteurs wordt omschreven. Als Roemer op blz. 68 vraagt hoe de woorden van elkaar zijn te onderscheiden, antwoordt Gedeon o.a. "Welcke de reden binden dat zyn *Kóppelinghen*, ende die enighe schielyke verandering des ghemoeds betekenen zyn *Inwurpen*, het overschót zyn Bywóorden" (blz. 69).

Van Heule 1625 en 1633

Van Heule geeft in 1625 zijn definitie op blz. 67: "Bywoort is een woort dat by een Werkwoort gevougt wort/ om eenige omstandicheyt van het zelve Werkwoort te verklaeren". *Dibbets* 1974 verbaast zich erover dat in *Van Heule* 1625 de term *Bywoort* gehanteerd wordt, terwijl in deze grammatica de term 'werkwoort' wordt ingevoerd. Daar "zou het consequenter zijn geweest wanneer Van Heule gesproken had van *bywerkwoort*". *Caron* 1953a:XXXIV wijst erop dat de definitie een vertaling is van het werk van Lithocomus (zie ook noot 8 en 9 van Caron op blz. 56).

In 1633 wijzigt Van Heule terminologie en methode. Onder de 'Helpwoorden' vallen niet alleen adverbia, maar ook de voorzetsels, voegwoorden en tussenwerpsels. Op blz. 98 definieert Van Heule eerst met: "Help-woort is een woort/ dat by een Werc-woort gevougt wort/ om eenige omstandigheyt van het zelve Werc-woort te verklaren". Het tweede gedeelte van de definitie luidt: "Ook en worden de rechte Help-woorden niet gebogen ende en lijden mede geen onderscheydinge de(r) geslachten". Wat Van Heule hier met 'rechte' precies bedoelt, is niet gemakkelijk te duiden. Doelt hij op een verdeling binnen de 'Helpwoorden'? Dat leidt niet tot een erg werkzame verdeling. Sommige bijwoorden zijn 'onrecht' omdat ze bv. aan de trappen van vergelijking onderworpen kunnen worden. Daarentegen onderscheiden tussenwerpsels zich niet van adverbia die niet

met behulp van het *accidens comparatio* veranderd kunnen worden. Een andere mogelijkheid is dat Van Heule denkt aan het *accidens species*. Er zouden dan bv. 'oorsprongkelyke' en 'afgeleide Help-woorden' zijn. Maar ook zo kan o.i. geen werkzame verdeling tot stand komen. Een derde mogelijkheid is dat Van Heule bedoelt aan te geven dat 'rechte Help-woorden' adverbia zijn die uitsluitend als bijwoord kunnen optreden en niet als adjectief 'Recht' zou dan betekenen 'echt, zuiver'. We kiezen voor de laatste interpretatie. Caron wijst in zijn inleiding XXXIV met de nodige terughoudendheid naar het werk van Helwig, evenals op blz. XXV - XXVI, maar geeft in dezen geen interpretatie, niet in de inleiding noch in de voetnoten bij Van Heules tekst.

Kók 1649

Kók definieert het bijwoord als volgt: "*By-woordt* is een on-ver-anderlijk Woordt, welk by een Naam-woordt, Voor-naam, Werk-woordt oft Deel-woordt ghe-voeght wordt, om des zelfs om-standigheidt oft Hoedaanigheidt te be-tekenen" (blz. 44). In het voorafgaande is reeds gewezen op de plaats van het adverbium in de dichotomie veranderlijk - onveranderlijk. Opvallend is dat Kók evenals bv. de *Twe-spraak 1584* het bijwoord definieert met enige nadruk op de onzelfstandigheid van de woordsoort. *Dibbets 1981: noot 276* wijst op de afhankelijkheid ten opzichte van *Vossius 1635.351*.

Leupenius 1653

Deze spraakkunst verstaat op blz. 66 e.v. onder de *Bywoorden* alle *Onveranderlyke* woorden. De definitie is ook hier gericht op de afhankelijkheid van andere woordsoorten: "de *onveranderlyke*, die wy mogen noemen *Bywoorden*, om datse by een naam/ of werkwoord gebruikt worden/ om eenige omstandigheden van het selve te kennen te geven".

Op blz. 48 noot 1 verwijst Caron naar *Van Heule 1633* en voegt eraan toe: "Zowel de adverbia als de praepositiones, conjunctiones en interjectiones vallen er onder. Bij Leup. eveneens, maar hij rekent er ook toe de voorvoegsels *on-*, *be-*, *ge-*, *ver-*. Zie vbb. op p. 67. Dit verklaart, dat hij in zijn definitie zegt: 'bij een naam of werkwoord'". Deze verklaring is niet erg overtuigend: *Van Heule 1633:98* geeft een definitie voor het adverbium in de traditionele betekenis van dit begrip. Vandaar ook: "by een Werc-woort gevought". Van Heule geeft een beperkende definitie. Nadat op blz. 100 door Van Heule is gezegd dat hij ook de voorzetsels, (met inbegrip van de voorvoegsels) voegwoorden en tussenwerpsels tot de adverbia rekent, komen er nl. regels voor de adverbia in zo ruim mogelijke betekenis. Dit betekent voor Van Heule: inclusief voorzetsels, voegwoorden en tussenwerpsels.

Moonen 1706

Moonen definieert het adverbium op soortgelijke wijze als zijn Nederlandse voorgangers: hij legt een sterk accent op de afhankelijkheid van een andere woordsoort. "Een *Bywoort* is een Onveranderlyk Woort, dat, by Naem- of Werk- of Deelwoorden in eene rede gevoegt, voor zich zelf geen Werk, Bedryf, Lyden, Naem of Persoon betekent, maer zich eigentlyk en enkelyk

schikt om de toevallige omstandigheden en hoedaenigheden der dingen uit te drukken; en het draegt den naem van een *Bywoort*, omdat het by eene rede gevoegt wordt, om haere byzondere omstandigheid te betekenen, en haere betekenis te volmaeken en te ontvouwen" (blz. 245). Ten aanzien van Moonens definitie kunnen we kort zijn: het is een compilatie uit *Kók 1649* en *Schottelius 1663 I*

De accidentia van het adverbium

De Klassieke Oudheid

De Grieken onderscheidden het bijwoord niet van de interjecties. Dionysios Thrax stelde eenvoudigweg een lijst van woorden op. Aan de selectiecriteria was blijkbaar weinig aandacht geschonken: niet alleen werden morfologische en semantische criteria verward, ook werden adverbia en interjecties bijeengezet. *Michael 1970:101-102* merkt op: "Because questions of vocabulary had not yet been separated from questions which are grammatical in a narrower sense a formal classification, with which the lists usually begin, slides naturally into a display of meanings, in which there can be no certitude and no finality". *Vorlat 1975:381* besteedt nauwelijks aandacht aan het klassificeringssysteem in de klassieke grammatica ten behoeve van de adverbia. Vorlat geeft slechts een samenvatting: de behandeling van het bijwoord was niet meer dan een opsomming die semantische verdelingen kent waardoor het aantal categorieën tot veertig kon oplopen.

Jeep 1893:271 gaat uitvoeriger in op de ordening van het adverbium in de Latijnse grammatica. Deze woordsoort kon volgens Jeep op twee manieren worden verdeeld: de eerste mogelijkheid had als uitgangspunt de uitgang van het adverbium zelf, de tweede richtte zich op de uitgang van het nomen waar het bijwoord van afgeleid is. Geen van beide benaderingswijzen heeft veel duidelijkheid verschaft, al was de ordening naar de uitgang van het adverbium zelf volgens Jeep 'rationeller'.

Bij deze methode keerde een retrograad ordeningsprincipe terug: eerst de uitgangen op een vocaal, dan op een of meer consonanten. Als derde ordeningsprincipe noemt Jeep de alfabetische volgorde. Na deze morfologische verdeling van adverbia komt de bespreking met behulp van accidentia. *Jeep 1893:275* noemt in eerste instantie de accidentia significatio, comparatio en figura. In tweede instantie wordt het accidens ordo genoemd. Jeep laat zien dat de systematiek van de beschrijving volgens een minder strakke werkwijze heeft plaats gevonden dan die van de 'veranderlijke' woorden, maar ook deze woordsoort werd beschreven met behulp van de accidentialeer.

Het accidens significatio was het omvangrijkste; evenals bij het accidens genus/ significatio van het verbum hebben we hier te maken met een *semantische* indeling. Het accidens comparatio verschilde in wezen niet van het gelijknamige accidens van het adjectief; het accidens figura maakte evenals bij diverse 'veranderlijke' woorden het onderscheid in figura simplex en composita.

De Duitse traditie

Jellinek 1914:356 bespreekt dezelfde *accidentia* voor de Duitse traditie als Jeep voor de Latijnse. Jellinek begint zijn vijftiende kapittel met een citaat uit *Melanchton 1525*: "Adverbio accidunt: Species, Significatio, Figura et Comparatio". In de Duitse traditie zal - aangezien het Latijnse ordeningsprincipe naar uitgang nutteloos bleek - het *accidens significatio* de meeste aandacht krijgen. "Die drei altesten, Ritter und Schottelius zahlen 23 - 28 Klassen" en in een voetnoot lezen we: "Noch grosser wird die Zahl, wenn man wie die drei altesten Grammatiker die verschiedenen Gruppen der Interjektionen dazurechnet". Hoewel door heel de achttiende eeuw heen dit pad bewandeld wordt, neemt het aantal klassen af. Langzamerhand verschijnen er ook grammatica's die in het geheel geen indeling geven. Maar dat is na het verschijningsjaar van de *Nederduitsche Spraakkunst*, 1706.

De Engelse traditie

In aansluiting op de zesendertig verdelingen van Dionysios Thrax geeft *Michael 1970:103* kort aan, dat de middeleeuwse grammatici soortgelijke lijsten gaven. De renaissancegrammatici zijn minder uitgebreid. Op blz. 450 geeft Michael kort de klassificering van de Engelse grammatici: "The English grammarians added nothing (there could be nothing to add) to the detailed and unrestrained classifications of the adverb found throughout the tradition. Nor did they refine the process of classification".

Evenals in de Duitse traditie ook hier een wildgroei aan klassen: *The English Accidence 1733* bv. geeft een lijst van eenenveertig soorten bijwoorden.

Vorlat 1975:381 brengt wat meer systematiek aan in de behandeling van het bijwoord dan *Michael 1970*. De meeste Engelse grammatici zijn schatplichtig aan de Latijnse schoolgrammatica; daarnaast is er invloed van Ramus (zie *Vorlat 1975:385*). Afwijkende systemen, (bv. in *Cooper 1685*, *Brightland 1711* en *Maittaire 1712*) kennen nauwelijks of geen navolgers.

De Nederlandse traditie

De *Twe-spraak* 1584

Deze spraakkunst maakt op blz. 66-67 direkt een *semantische* verdeling: 1). 'des plaats' 2). 'des tyds' en 3). 'des ghetaals'.

Het wordt niet duidelijk of hier sprake is van een behandeling volgens de *accidentia*. Weliswaar komen deze drie groepen overeen met indelingen die in andere spraakkunsten gemaakt worden met behulp van het *accidens significatio*, maar binnen deze woordsoort geven de auteurs van de *Twe-spraak 1584* geen enkele aanwijzing of deze driedeling een *divisio* dan wel een *accidens* is.

Van Heule 1625

Van Heule besteedt aandacht aan de *accidentia significatio, figura, genus en comparatio*. Het *accidens significatio* is het meest omvangrijke en kent achttien klassen. Aan dit *accidens* ligt een semantisch principe ten grondslag. Het *accidens genus* komt ter sprake in de opmerking van Van

Heule op blz. 69: "Veel Byvouglicke woorden/ kunnen bywoorden worden/ ende eyndigen wel meest in *lic*, ende zijn van het Generley geslacht als *Reynelic*, *Zuyverlic*, *Goedichlic*". Het voegt niets toe aan wat we reeds over dit accidens hadden vermeld in eerdere hoofdstukken. Hetzelfde geldt voor de opmerking van Van Heule ten opzichte van het accidens *comparatio* op blz. 69-70: "Als men de grootste vergrootelicke woorden voor Bywoorden gebruykt/ zo neemt men altijt eene *E* van het eynde".

Van Heule 1633

In zijn heruitgave van 1633 verwerpt Van Heule het accidens genus. In de editie van 1625 werd de 'Bywoorden' nog een genus neutrum toegekend. De 'Helpwoorden' van 1633 "lijden mede geen onderscheydinge de(r) geslachten" (blz. 98). Ook hier is significatio (in 1633 genaamd: 'beteykeninge') het belangrijkste accidens. Het aantal klassen dat door het accidens significatio wordt onderscheiden, is aanzienlijk gereduceerd. Van de achttien uit 1625 zijn er zes overgebleven: 1). 'Der plaetse' 2). 'Des tijts' 3). 'Lochenende' 4). 'Hechtende' 5). 'Strijdige' en 6). 'Verachtende'.

Van het accidens *comparatio* vonden we in 1633 geen sporen terug met betrekking tot het adverbium.

Kók 1649

Kók laat duidelijk de schatplichtigheid aan de Latijnse grammatica zichtbaar worden in zijn werkwijze. Eerst had Kók het adverbium in de dichotomie 'veranderlijk - onveranderlijk' gezet, daarna de definitie van de woordsoort gegeven. Daarop volgt de klassificatie met behulp van de accidentia leer. Kók geeft vier accidentia in navolging van *Vossius 1635:351-356* (zie *Dibbets 1981: noot 277*): "Be-tekening, Ver-ghe-lijking, Ghe-daante en Ghe-stalte". Merkwaardig is dat Kók ons geen nadere beschrijving van de 'ghe-stalte' geeft. Wellicht introduceerde Kók dit begrip (volgens *Dibbets 1981: noot 277* naar aanleiding van *Vossius 1635:351-356*) omdat het van belang is voor de bespreking van het accidens *compositio*, dat hij op blz. 46 in de laatste alinea over de 'By-woorden' beschrijft. De tekst is echter te bondig geformuleerd om deze opvatting te staven. In de bespreking van deze accidentia keert terug wat we reeds eerder hadden besproken bij de accidentia *comparatio*, *species*, *figura* en *compositio* van het nomen.

Ook in deze spraakkunst is het accidens significatio (hier genaamd: 'Be-tekening') het meestomvattende onderdeel. De 'Bywoorden van plaats' zijn zelfs onderverdeeld in: 'In een plaats, Tót een plaats, Van een plaats' en 'Door een plaats'. *Dibbets 1981: LIX* zegt dat deze indeling "zelfs dezelfde volgorde van categorieën als bij *Vossius*" heeft. Het zijn er achttien in getal, de verdeling *naar plaats* niet meegerekend (zie figuur 1). Ten aanzien van het accidens *comparatio* volstaat *Kók 1649* met een enkele opmerking op blz. 46 bovenaan.

Het accidens *species* heet hier 'Ghe-daante' en onderscheidt als kleinste groep *Eerstelingen*. De meeste 'By-woorden' zijn echter afgeleid van andere woordsoorten. *Dibbets 1981: noot 286* laat zien dat de *Latina Grammatica* van *Vossius* hier gevolgd is. Tegenover de eerstelingen of *primigenia* staan de *derivata*.

Het is precies dezelfde werkwijze als bij het accidens *species* van het naamwoord (zie hoofdstuk 6.2. *Species*, *Figura* en *Qualitas*). Het accidens

figuur 1

	==> in een plaats
Kok 1649	
	==> tot een plaats
==> Plaats	
	==> van een plaats
	==> door een plaats
==> Tijd	
==> Ghe-tal	
==> Be-neening	
==> Be-vestiging	
==> An-wijzing	
==> An-porring	
==> Orde	
==> Ghe-lijknis	
==> Hoe-daanigheidt	
Be-tekening	==> Hoe-ghrootheidt
	==> Twijfeling
	==> Af-zondering
	==> Be-eedighing
	==> Ver-kiezing
	==> Ver-zaameling
	==> Ver-bieding
	==> Vraagging

derivatio (blz. 46) laat zien wat de oorsprong is van de 'bywoorden'. Kók noemt de 'Naam-woorden, Werk-woorden, Deel-woorden' en 'Voor-zetsels'. Wanneer een 'bijwoord' als bv. 'op-waarts' ter sprake komt, gebruikt Kók niet het werkwoord 'spruiten van' maar 't'-zaâm-ghe-zet'. De compositio bestaat uit het samenvoegen van een 'bywoord' met 1). een 'Naam-woord', 2). een 'By-woord' en 3). een 'Voor-zetsel'. Kók baseert zich in dezen op de *Latina Grammatica* van Vossius (zie *Dibbets 1981: noot 287*). In het hoofdstuk over het accidens compositio hebben we reeds gewezen op de werkwijze van Vossius.

Weliswaar kan *Kók 1649* de compositio niet plaatsen in een accidens declinatio zoals we dat zagen bij het naamwoord (zie hoofdstuk 6.10. Derivatio) omdat nl. het 'By-woord' 'on-ver-anderlyk' is, maar de methodiek van het accidens compositio van het 'bywoord' is identiek aan die van het nomen.

Leupenius 1653

Leupenius zegt dat het noodzakelijk is de "Onveranderlyke woorden ofte Bywoorden" volgens de accidentia te bestuderen, omdat men anders niet "bescheidelyk (i.e. duidelijk, fs) van de selve ... handelen" kan (blz. 66). Leupenius noemt vier accidentia: 'hoedaanigheid, gestalte, beteeknisse en kracht'. Het accidens qualitas, hier genaamd 'hoedaanigheid', onderscheidt de 'Onveranderlyke Woorden' in *onverscheidelyke* (volgens *Caron 1958:48 noot 3* "Wat wij voorvoegsels noemen") en *verscheidelyke*. De figura of 'gedaante der Bywoorden' is tweeerlei: 'enkel' of 'dobbelt'. Dit accidens figura heeft zowel betrekking op de 'onverscheidelyke' als 'verscheidelyke' Bywoorden.

De term 'gedaante' gebruikt Leupenius ook voor het onderscheid 'selfstammige' en 'afkomstige': "de eerste die haaren oorsprong hebben van sik selven ... De andere die van naamwoorden afdaalen". Onder eenzelfde term 'gedaante' geeft Leupenius dus twee verschillende onderscheidingen: zowel een verdeling die traditioneel onder het accidens figura, als een verdeling die onder het accidens species wordt gegeven.

Ook in *Leupenius 1653* is het accidens significatio, hier genaamd 'Beteeknisse', het grootste, te meer daar dit accidens ook 'Onveranderlyke Woorden' beschrijft, die wij niet tot de adverbia rekenen.

Het accidens *kracht* verdeelt de 'Onveranderlyke Woorden' in *rustende* en *beweegende*. Het blijkt een morfologisch accidens te zijn: Leupenius let er nl. op of de woorden door de 'byvoeuginge' veranderen. Zo behoren voorzetsels bv. tot de *beweegende* bywoorden, "om dat sy de naamen/ by de welke sy gevoegt worden/ beweegen of buigen" (blz. 72).

In de slotopmerking worden we herinnerd aan het accidens comparatio: "gelyk de afkomstige bywoorden/ ... de ... trappen van vergrootinge ontfangen ... Nochtans worden sy seer wel onder de onveranderlyke woorden gestelt/ om datse in geslachte/ in getall/ noch geval/ niet veranderen".

Samenvatting

Alleen in de Oudheid zijn er serieuze pogingen ondernomen de adverbia op uitgang te ordenen, alvorens de beschrijving met behulp van accidentia plaatsvond. *Jeep 1893:275* noemt als meest belangrijke accidentia significatio, comparatio en figura en (in tweede instantie) ordo. Het accidens significatio was veruit het belangrijkste: dit accidens deelde de adverbia in groepen in volgens semantische principes. Met name dit accidens kreeg veel aandacht in de Duitse en Engelse grammaticatraditie. We zagen dat het aantal klassen van het accidens significatio kan oplopen tot eenenveertig. Slechts weinig Engelse grammatici wijken af van het traditionele systeem van de Latijnse schoolgrammatica.

Van de Nederlandstalige grammaticale werken die Moonen tot bron dienden, bleek de *Twe-spraak 1584* zo summier, dat er methodisch weinig meer uit valt te concluderen, dan dat de drie soorten bijwoorden traditioneel gezien

onder het accidens significatio thuis zouden kunnen horen Van Heule reduceert de lijst klassen van het accidens significatio van achttien (in 1625) tot zes in 1633. *Kók 1649* brengt het getal weer op achttien in een overigens methodisch overzichtelijk geheel. *Leupenius 1653* gaat een heel eigen weg, zowel inhoudelijk als methodisch. Wat dat laatste betreft, volstaan we met de verwijzing naar de accidentia 'hoedaanigheid' en 'kracht', waarvan de herkomst nog niet is achterhaald.

Moonen en het adverbium

Moonen noemt op blz. 246 de accidentia waaraan de adverbia onderworpen zijn. Het zijn: "*Betekenis, Gedaente, en Gestalte*: in zommige ook de *Vergrooting*". We herkennen onmiddellijk de werkwijze van *Kók 1649*. Ook aan de uitwerking van de accidentia ligt de methode van *Kók 1649* ten grondslag. Veelal is het werk van Moonen niet meer dan een aanvulling en uitbreiding van *Kók*. Zo had *Kók 1649* de bijwoorden van plaats in vier groepen verdeeld. Moonen zal niet alleen de bijwoorden van plaats, maar ook van *Tyt* onderverdelen. Na de 'betekenis' komt Moonen tot negentien klassen, als we de uitsplitsingen naar 'Plaats' en 'Tyt' niet meerekenen. In deze lijst is Moonen veelal tot de voorbeelden toe schatplichtig aan *Kók 1649*.

De accidentia 'Gedaente' en 'Gestalte' zijn lastig van elkaar te onderscheiden. Duidelijk moge zijn dat op blz. 249 de verdeling van het accidens species bedoeld wordt, als Moonen (evenals *Kók 1649*) als kleinste groep ("hoewel de allerminste") *Zelfspruitelingen* noemt tegenover de 'afgeleide'. *Vossius 1635* bespreekt het accidens species, dat deze woordsoort onderscheidt in 'primigenia' en 'derivata'. Het is heel wel mogelijk dat *Kók 1649* met de term 'Gedaente' verwijst naar dit accidens.

Moonen beschrijft vervolgens de *afleiding* van adverbia van andere woordsoorten: bijvoeglijke en zelfstandige naamwoorden, deelwoorden, werkwoorden en voorzetsels. We hebben dan te maken met het accidens derivatio dat in nauwe relatie staat met het accidens species. Immers de derivatio betrof slechts de *afgeleide* woorden, een van twee verdelingen die het accidens species maakt (zie hoofdstuk 6.2. Species, Figura en Qualitas). We menen dat de term 'gedaente' in dit perspectief geïnterpreteerd moet worden.

Aan het begin van zijn kapittel noemde Moonen het accidens *Gestalte*. Echter, met zo veel woorden keert dit accidens niet in zijn tekst terug. Het is niet onmogelijk dat Moonen deze term noemt omdat *Kók* hem gebruikt ... en evenals Moonen nalaat dit accidens nader uit te werken.

Na een korte opmerking over het accidens derivatio geeft Moonen midden op blz. 250 enig inzicht in de compositio van de adverbia. Hij gebruikt dan de term *gedubbelt*. Mogelijk is het begrip 'gestalte' door Moonen in dit verband bedoeld en betekent het *figura*. In dat geval kent het accidens 'Gestalte' twee vormen: enkel en dubbel. Alleen in de derde alinea van blz. 250 vinden we de uitwerking van het begrip *gestalte* van blz. 246. 'Gestalte' als accidens in de betekenis van *figura* wordt evenals in *Kók 1649* slechts vermeld ten behoeve van het accidens compositio. Bij het nomen zagen we in hoofdstuk 6.10 Derivatio dat 'Afgeleide byvoeglyke Naemwoorden' gerangschikt werden volgens de etymologische volgorde. De

'afgeleide bywoorden' worden op blz. 249-250 op deze wijze behandeld. Dit geldt ook voor de volgorde in de alinea over compositio op blz. 250. 'Bywoorden' kunnen 'gedubbelt' worden door 'naemwoorden', 'Bywoorden' en 'Voorzetsels'.

figuur 2

Moonen 1706

	==> Hoegrootheit	
		==> In eene Plaetse
		==> Tot eene Plaets
==> Plaets		==> Van eene Plaetse
		==> Door eene Plaets
		==> Tegenwoordige Tyt
		==> Verleedene Tyt
==> Tyt		==> Toekomende Tyt
		==> Onbepaelde Tyt
==> Orde		
==> Getal		
Betekenis	==> Hoedaenigheit	
	==> Bevestiginge	
	==> Loocheninge	
	==> Aenwyzinge	
	==> Aenporringe	
	==> Verzamelinge	
	==> Afzonderinge	
	==> Gelykenisse	
	==> Twyfelinge	
	==> Verkiezinge	
	==> Vergrootinge	
	==> Ondervraeginge	
	==> Toegeevinge	
	==> Verminderinge	

We zien dat Moonen het adverbium eerst plaatst in de dichotomie 'veranderlyk - onveranderlyk'. Zijn definitie is een compilatie van de definities van *Kók 1649* en *Schottelius 1663 I*. De behandeling van deze woordsoort geschiedt met behulp van accidentia. Hier stond *Kók 1649* model voor de methode. Moonen vult slechts aan waar maar mogelijk is. Het aantal klassen van het accidens Betekenis/ significatio wordt uitgebreid tot negentien, de groepen naar plaats en tijd niet meegeteld. Nieuwe elementen voegt Moonen niet toe aan het systeem van *Kók* (zie figuur 2).

DE CONJUNCTIE

De definitie van de conjunctie

De klassieke traditie

Vorlat 1975:387-388 besteedt aandacht aan de definitie van het voegwoord bij de Griekse grammatici. Vorlat geeft deze vertaling van Dionysios Thrax: "The conjunction (connective) is a part of speech connecting the train of thought and filling in gaps in its interpretation". *Michael 1970:61* uit zich dienovereenkomstig. Vorlat wijst erop dat het voegwoord bestudeerd kon worden vanuit een logisch, maar ook vanuit een linguïstisch standpunt. Dionysios Thrax gaf een logische definitie en zo'n definitie van het voegwoord kreeg door de eeuwen heen de voorkeur, hoewel ook meer taalkundig geformuleerde definities in de antieke grammatica's verschenen. Omdat door deze logische definities *ideeen* in plaats van *woorden* door de conjuncties met elkaar werden verbonden, beoordeelt *Michael 1970:61* dit negatief: "The weakness of this, compared with the Stoic definition, is that it makes the conjunction join thoughts instead of words".

Jeep 1893:283 geeft als een der meest terugkerende definities in de Latijnse grammaticatraditie: "coniunctio est pars orationis nectens ordinansque sententiam". Diomedes definieerde de woordsoort als: "coniunctio est pars orationis indeclinabilis copulans sermonem et coniungens vim et ordinem partium orationis". Laatstgenoemde definitie toont grote overeenkomst met die van Priscianus. *Vorlat 1975:388* kenschetst de definitie van Priscianus: "Coniunctio est pars orationis indeclinabilis, coniunctiva aliarum partium orationis, quibus consignificat, vim vel ordinationem demonstrans: vim, quando simul esse res aliquas significat ...; ordinem, quando consequentiam aliquarum demonstrat rerum" als een logisch-linguïstische.

De Engelse en Duitse traditie

Michael 1970:451 concludeert ten aanzien van de Engelse traditie dat er drie verschillende soorten definities steeds weer terug keren: ten eerste kan een voegwoord slechts woorden aan elkaar voegen. Ten tweede wordt genoemd het samenvoegen van zinnen en ten derde kan het voegwoord als een woord omschreven worden dat zowel zinnen als afzonderlijke woorden aan elkaar hecht.

Op blz. 63 toont Michael bondig aan dat er ten aanzien van deze woordsoort geen sprake is van 'ontwikkeling': "The existence of the category (it can scarcely be said to have a development) after Priscian can best be described according to what the conjunction is said to join. Apart from those grammarians who repeat Donatus or Priscian verbatim the medieval and renaissance writers considered here suggest six answers". Deze zes zijn: voegwoorden verbinden 1). 'terms' 2). 'things which differ from each other' 3). 'parts of speech' 4). 'nouns and verbs' 5). 'words and sentences' en 6). 'sentences only'.

In de Duitse traditie is eveneens weinig ontwikkeling aan te wijzen ten opzichte van de definitie van deze woordsoort. In de paragrafen 506-509 besteedt *Jellinek 1914* er geen aandacht aan. Op blz. 370 schrijft Jellinek

dat er weinig interesse bij Duitse grammatici bestaat om "die Abgrenzung unseres Redeteils" scherp te stellen. In *Melanchton* 1525 bv. functioneren enige woorden soms als voegwoorden, soms als bijwoorden. Hoezeer de Latijnse definitie doorwerkt, moge blijken uit de definitie van *Schottelius* 1663 1:664: "Das Fugewort (*Conjunctio*,) ist ein unwandelbar Wort/ also und dahero genant/ dasz/ wann es in einer Rede gebraucht wird/ sich ein ander Wort oder ein Theil der Spruchrede (*Periodo*,) darnach fügen musse". Het is niets meer dan een variant op de definitie zoals *Diomedes* die reeds in de Oudheid had geformuleerd.

De Nederlandse traditie

De *Twe-spraack* 1584

De auteurs van deze spraakkunst gebruiken de term 'Kóppeling' op blz. 64 en definiëren deze woordsoort op blz. 68: "*Kóppeling*, dat een reden t'samen knóópt ofte voeght ende mochten óock onder bywóórden begrepen worden/ alzó veel kóppelinghen bywóórden ende veel bywóórden kóppelinghen verstrecken". Voor *Gedeon* is de klasse van 'bywóórden' groter dan die van adverbia voor de hedendaagse grammaticus.

De definitie van de *Twe-spraack* 1584 hoort thuis in de tweede groep van *Michael* 1970:451: voegwoorden die *zinnen* aan elkaar hechten ("dat een reden t'samen knóópt"). Dit is niet helemaal in overeenstemming met de *Twe-spraack* 1584:91: daar wordt nl. gezegd: "twe *byvoeghlyke* namen voeghen zich voor een *zelfstandighe* met ofte sonder kóppelwóórd". *Dibbets* 1985:483-484 wijst erop dat met de definitie van de *kóppeling* wordt teruggegrepen (via. o.a. *Glareanus* 1570) naar de traditie van *Donatus*.

Van Heule 1625 en 1633

Van Heule definieert de conjunctie in 1625 op blz. 70 met: "Koppelinghe is een woort/ welk de woorden Spreuken ofte Redenen te zamen Koppelt ofte vougt/ de beduydenisse dezer woorden is zeer verscheyden". *Caron* 1953a:59 noot 3 laat zien dat *Van Heule* deze definitie heeft ontleend aan *Lithocomus* 1592. Het is een definitie volgens de derde groep van *Michael* 1970:451. *Van Heule* bezigt dezelfde term als de *Twe-spraack* 1584 (zie: *Dibbets* 1974:131).

Wat opvalt is, dat de persoonsvorm *Koppelt* (evenals in de *Twe-spraack* 1584 'knóópt') gevolgt wordt door een synoniem: *vought* ('voeght' in 1584), hetgeen in *Lithocomus* 1592 ontbreekt. In *Merk.* op blz. 71 wijst *Van Heule* (evenals de *Twe-spraack* 1584) op de mogelijkheid "Bywoorden voor Koppelingen" te gebruiken.

In 1633 besteedt *Van Heule* geen aandacht aan het voegwoord als woordsoort. Hij volstaat met de mededeling op blz. 100 dat de conjuncties onder de adverbia vallen.

Kók 1649

Kók definieert de 'Kóppel-woorden' nadat de voorzetsels zijn behandeld op blz. 47. De tekst luidt: "Kóppel-woorden zijn on-buighzaame woorden, welke woorden en sprueken t'zaamen-voeghen". *Dibbets* 1981: noot 295 laat zien dat het een letterlijke vertaling is van de definitie uit de *Latina*

Grammatica van Vossius. Ook hier wordt de woordsoort door *kōk*, evenals het bijwoord en het voorzetsel, geplaatst in de hogere dichotomie veranderlijk - onveranderlijk.

Deze definitie valt evenals die van Van Heule 1625 onder de derde groep uit *Michael* 1970 451

Leupenius 1653

Op blz. 70 spreekt Leupenius van *hechtinge*. Er volgt een hele serie omschrijvingen. Eerst karakteriseert Leupenius enige 'bywoorden' als *hechtingen* die "van verscheidene reedenen aan elkanderen/ (voegen) 'twelk op verscheidene manieren kan geschieden/ en voor eerst koppelende den sinn van verscheidene reedenen aan elkanderen". "Verscheidene reedenen aan elkanderen" houdt in dat we te maken hebben met een definitie van groep twee volgens *Michael* 1970.451 "Den sinn van verscheidene reedenen" wijst niet zozeer op de linguïstische dan wel op de *logische* koppeling. Dit logische element keert ook terug in de eerstvolgende functieomschrijving die *Leupenius* 1653 aan de *hechtinge* toekent: "Somtyds geschiedt deese hechtinge van verscheidene reedenen door bywoorden van onderscheidinge/ die de woorden wel te saamen hechten/ maar den sinn onderscheiden". De andere omschrijvingen zijn semantisch van aard. We zullen hier nog op terugkomen.

Moonen 1706

Zoals gebruikelijk definieert Moonen de woordsoort aan het begin van een nieuw kapittel. De definitie is gegeven op blz. 251: "De *Voegwoorden* zyn Onbuigzaeme Woorden, die, gelyk zy daer van den naem draegen, de Woorden en Gedeelten eener rede door hun gebruik samenvoegen". Evenals *Kōk* 1649 plaatst Moonen deze woordsoort in de hogere dichotomie van de veranderlijke en onveranderlijke woorden; daarna volgt een definitie die onder te brengen is in groep drie van *Michael* 1970.451. Vergelijken we deze definitie met de bronnen dan moeten we constateren dat Moonens tekst niet meer is dan een vertaling van *Schottelius* 1663 I.664

De *accidentia* van de conjunctie

In dit hoofdstuk is onder meer aandacht besteed aan de adverbia in de klassieke grammatica; we signaleerden dat deze woordsoort voor de Grieken een ruimer bereik had dan voor de hedendaagse traditionele grammatici. Zo konden de Grieken ook interjecties tot deze woordsoort rekenen. De Stoïcijnen mengden conjunctieve woorden en partikels in een categorie. *Michael* 1970 104 zegt dat sommige Grieken en Romeinen discussieerden over de vraag of bepaalde voegwoorden adverbia zijn. Op blz. 103 noemt Michael Chrysippus die ten minste drie conjunctieve partikels onderscheidde: copulatieve, disjunctieve en hypothetische. De eerste complete klassificatie gaf Dionysios Thrax.

Jeep 1893.283 laat zien dat binnen de Latijnse grammaticatraditie ook de voegwoorden beschreven werden volgens de *accidentia*leer. Jeep noemt als de meest gebruikelijke *accidentia*: *figura*, *ordo* en *potestas*, waaraan hij in

tweede instantie nog *accentus* toevoegde. Het *accidens figura* maakte het onderscheid in *simplex* en *composita*, de 'ordo' is volgens Jeep driedelig: 1). 'prapositiv' 2). 'postpositiv' 3). 'prapositiv' en 'postpositiv'.

Het belangrijkste *accidens* is *potestas* dat volgens Jeep 1893:284 bij Priscianus *species* wordt genoemd. Eensgezindheid over de onderverdeling heeft er allerm minst geheerst in de klassieke periode, maar vele grammatici erkennen een *accidens potestas* dat de voegwoorden in vijf groepen uiteen liet vallen: 1). *copulativa* 2). *disiunctiva* 3). *expletiva* 4). *causalia* en 5). *rationalia*.

Priscianus week radicaal af van dit min of meer algemeen aanvaarde systeem. Hij werkte het Griekse model (vgl. Michael 1970:103) uit en kwam volgens Jeep 1893:287 tot een indeling van zeventien groepen.

De Engelse en Duitse traditie

De Latijnse grammaticatraditie liet zien dat de talrijke groepen binnen de woordsoort conjunctie veroorzaakt werden door het *accidens potestas*. Dit *accidens* was gebaseerd op een semantisch principe en bood de grammaticus de mogelijkheid een brede indeling voor de voegwoorden aan te brengen. Zowel Michael 1970:453 als Vorlat 1975:395 vergelijken de klassificatie binnen het voegwoord met die van het bijwoord: aangezien er ook binnen de Engelse grammaticale traditie meestal sprake is van semantische criteria kan het aantal klassen naar believen uitgebreid worden en manifesteert er zich eveneens een rijke verzameling groepen. Horne Tooke 1786 bv. kent volgens Michael 1970:453 maar liefst achtendertig 'soorten' voegwoorden. Uit de tekst van Michael onderkennen we de volgende hoofdstromingen in de Engelse traditie: 1). grammatici die in het geheel geen onderverdeling geven 2). grammatici die een tweedeling kennen: *copulatieve* en *disiunctieve* 3). grammatici die een driedeling geven: *conjunctieve*, *disiunctieve* en *adversatieve* 4). "The absurdity of still further classification".

Vorlat tracht drie hoofdgroepen te onderscheiden, maar bekend: "there remains a rather large number of grammarians who give variegated classifications, in which I have been unable to discern any main tendencies". In de daarop volgende tekst geeft zij Engelse varianten op het klassieke *accidens potestas*.

Aandacht voor de relatie met de klassieke grammaticatraditie vinden we voor de Duitse traditie in Jellinek 1914:366-367. "Als Akzidentien der Konjunktion nennen Albertus und Clajus im Anschluss an Melanchton, der die Lehre der römischen Grammatiker wiedergibt, *figura*, *potestas*, *ordo* ... Das Hauptinteresse der deutschen Grammatiker ist der *potestas* zugewendet; sehr viele sprechen von den andern Akzidentien überhaupt nicht".

In paragraaf 507 laat Jellinek zien dat in de Duitse traditie dit *accidens potestas* als een semantische klasse wordt beschouwd. Ook in de Duitse grammaticatraditie ontstaat spoedig een wildgroei aan klassen, zij het niet zo overdadig als in de Engelse. Melanchton voegt aan de vijf klassen van Donatus er twee toe die hij ontleent aan Priscianus. Als Clajus dit systeem overneemt, heeft zich een tamelijk krachtig systeem ontwikkeld dat zich tot diep in de zeventiende eeuw weet te handhaven. Zo zal Schottelius 1663 I dit systeem overnemen met uitzondering van de 'completiva'. Pas in de achttiende eeuw wordt het aantal klassen uitgebreid.

De Nederlandse traditie

De Twee-spraak 1584

Deze spraakkunst kent twee groepen 'koppelingen': 'bindende' en 'lozende'. *Dibbets 1985:483* spreekt in dit verband van "semantische subcategorieën ... die we, in bv. Despauterius 1573, dikwijls als eerste van een grotere reeks vermeld zien".

Van Heule 1625 en 1633

Van Heule bespreekt op blz. 70-71 (editie 1625) van de *Koppelingen* alleen het accidens potestas, hier genoemd de 'beduydenisse'. Van Heule komt tot vijf klassen: 1). 'Aenhechtende' 2). 'Scheydende' 3). 'Strijdige' 4). 'Oorzaekelicke' en 5). 'Bespreekelicke'.

Caron 1953a:59 noot 6 wijst erop dat Lithocomus zes soorten kent, waarvan de eerste vier overeenkomen met die van Van Heule. De laatste twee worden niet verklaard naar oorsprong. In 1633 is er geen aandacht voor de voegwoorden als woordsoort.

Kók 1649

Kók onderkent twee accidentia voor de 'Kóppel-woorden': 'be-tekening' en 'órde'. *Dibbets 1981:LIX en noot 296-308* laat zien dat we hier met een "nagenoeg woordelijke vertaling" van termen uit de *Latina Grammatica* van Vossius te maken hebben. *Vossius 1695:362* spreekt in dit verband van: "De potestate seu significatione" als accidens van de voegwoorden.

De 'be-tekeningen' van *Kók 1649* zijn: 1). 'Bindende' 2). 'Schiftende' 3). 'Toe-laatende' 4). 'Weêr-streevende' 5). 'Oôr-zaaklijke' 6). 'Redeneerende' 7). 'Voor-waardighe' 8). 'Ver-kiezende' en 9). 'Vol-herdende'.

De *Orde* verschilt niet met wat we in *Jeep 1893:283* zagen. Het is de driedeling: 1). Voor-stellighe 2). After-stellighe en 3). Ghe-meene.

Leupenius 1653

Bij de definitie van het voegwoord zagen we dat Leupenius een eigen benadering voor de 'onveranderlijke' woorden heeft. Zoeken we naar Leupenius' equivalent voor voegwoorden, dan blijkt zijn onderdeel over *hechtingen* blz. 70 e.v. daar het meest mee overeen te komen. Ook hier worden (naar huidige maatstaven) woordsoorten vermengd, zodat niet alle betekenisclassen van de 'hechtingen' betrekking hebben op alleen (wat wij noemen) voegwoorden. *Leupenius 1653* kent de groepen zoals weergegeven in figuur 3.

figuur 3

Leupenius 1653

	==> koppelende
	==> ontkenninge
	==> onderscheidinge
	==> toelaatinge
	==> verbeeteringe of teegenspreekinge
	==> ontkenninge
	==> verseekerende
hechtingen	==> voorwaarde
	==> veroorsaakinge
	==> besluitinge
	==> vergelykinge
	==> verkiesinge
	==> een reeden achtervolgende

Moonen en de conjunctie

Bekijken we het drieëndertigste kapittel (blz. 251 e.v.) en de hiervoor gegeven ontwikkelingsschets van de voegwoorden, dan blijkt Moonen een traditionele bespreking van deze woordsoort voor te staan. Bij de definitie zagen we dat Moonen een letterlijke vertaling van Schottelius' tekst geeft. Verder gaat de invloed van de Duitser niet. De systematiek van dit kapittel is ontleend aan *Kók 1649*. Direct na de definitie wordt dit duidelijk: de zinsnede "In deeze zyn hunne *Betekenis* en *Orde* gade te slaen" gaf ook Kók, evenals de opmerking "Ten aenzien der *Betekenisse* zyn de Voegwoorden zeer verscheiden".

Het accidens potestas kent in 1706 de klassen van figuur 4.

Kók 1649 kent negen klassen, Moonen geeft er eveneens negen, maar brengt als nieuwe klasse: de *Verhaelende: Dat, hoe*. Hier hebben we geen bron van kunnen vinden. Moonen maakt weliswaar melding van de *Redeschiftende*, maar deze groep wordt nergens uitgewerkt. Waarschijnlijk heeft de zetter deze groep eenvoudigweg over het hoofd gezien: in het handschrift heeft Moonen deze nl. wél beschreven. De *Toegeevende* is slechts een andere term voor Kóks *Toe-laatende*. De *Besluitende* voegwoorden van Moonen komen vrij nauwkeurig overeen met de *Oór-zaaklijke* van *Kók 1649*.

figuur 4

Moonen 1706

	==> Samenbindende
	==> Verhaelende
	==> Redeschiftende
	==> Toegeevende
Betekenis	==> Wederstreevende
	==> Besluitende
	==> Redeneerende
	==> Voorwaerdelyke
	==> Oirzaekelyke

De *Oirzaekelyke* van Moonen kennen geen overeenkomstige groep in *Kók* 1649. De definitie toont enige verwantschap met *Leupenius* 1653:71: "Somtyds door een veroorsaakinge/ die de oorsaake van de voorgaande reeden te kennen geeven", maar de genoemde voegwoorden komen niet met elkaar overeen. Daarentegen geeft *Schottelius* 1663 I:665 een andere definitie van de 'causales conjunctiones', waar echter wel verschijnen *dass/ auf dass*. *Van Heule* 1625 komt niet in aanmerking. In tegenstelling tot *Kók* 1649 nam Moonen niet op: de *Ver-kiezende* en de *Vol-herdende*. Wel is de volgorde van Moonen identiek met die van *Kók* 1649.

Met betrekking tot de *Ordo* kunnen we kort zijn: evenals *Kók* 1649 geeft Moonen de driedeling, die *Jeep* 1893:283 reeds voor de klassieke traditie had vastgesteld. Het is deze driedeling: 1). 'Voorgaende' 2). 'Navolgende' en 3). 'Onverschillige'.

DE PREPOSITIE

De Klassieke Oudheid

Dionysios Thrax was een der eersten die het voorzetsel onderscheidten als een zelfstandige woordsoort. *Robins 1951:40* geeft deze vertaling van Dionysios' definitie: "The preposition is a part of speech placed before other parts of speech in syntactical combinations and in word formation". *Jellinek 1914:359* licht de omschrijvingen van de eerste Griekse grammatici toe met: "Sie meinten damit, dass jedes der achtzehn von ihnen als Praepositionen anerkannten Wörter sowohl als erster kompositionsteil erscheinen könne wie auch in syntaktischer Verbindung mit einem deklinierbaren Redeteil".

Jeep 1893:288 geeft als regelmatig terugkerende definitie binnen de Latijnse grammaticale traditie die van Cominianus: "praepositio est pars orationis quae praeposita aliis parti orationis significationem eius inmutat aut simplicem servat". Priscianus daarentegen definieerde het voorzetsel als: "pars orationis indeclinabilis, quae praepositur aliis partibus vel appositione vel compositione". *Michael 1970:65* geeft eveneens deze definitie, die Michael vooraf laat gaan aan de tekst van Donatus: "pars orationis, quae praeposita aliis partibus orationis significationem earum aut mutat aut complet aut minuit".

Voorts bespreekt *Jeep 1893* de klassieke oplossingen voor de vraag: wat te doen met voorzetsels die in werkelijkheid achterzetsels zijn? Dit werd beschreven met behulp van het accidens *ordo*. Over een naamsverandering van deze woordsoort werd niet gesproken. *Michael 1970:65* wijst erop dat het formele aspect centraal stond bij de vroege Latijnse grammatici, i.e. het onderscheid tussen scheidbare en onscheidbare woordvormen, temeer daar de voorzetsels tot bijwoorden veranderden als ze niet gevolgd werden door vormen van andere woorden.

Donatus en Priscianus werden zowel door de middeleeuwse als door de renaissancegrammatici veelal letterlijk geciteerd. Vele grammatici zijn niet zozeer geïnteresseerd in de definitie van deze woordsoort als wel in de *klassificatie* ervan. Ook in dit opzicht zal men uitgaan van een semantisch criterium, waardoor tal van klassen ontstaan.

De accidentia van de prepositie in de Oudheid

Jeep 1893:289-290 noemt de *accidentia figura* en *ordo*, terwijl *Jeep* de *accidentia casus* en *accentus* in tweede instantie vermeldt. *Casus* is daarom opvallend, omdat het niet een eigenschap van de prepositie beschrijft, maar van het nomen dat door een prepositie geregeerd wordt.

Zoals de woordsoorten in hun algemeenheid door een *divisio* worden verdeeld in 'veranderlijk - onveranderlijk' zo worden preposities verdeeld in 'scheidbaar - onscheidbaar' ofwel 'separabilis - inseparabilis'.

Jeep geeft op blz. 290 de tekst van Dositheus, die voorzetsels onderscheidde in: 1). voorzetsels die een onscheidbaar geheel vormen met andere woordsoorten 2). voorzetsels die scheidbaar opgesteld worden van andere woordsoorten 3). voorzetsels die zowel scheidbaar als onscheidbaar kunnen functioneren.

Donatus en Diomedes hadden dit wat nadrukkelijker omschreven: de drie onderverdelingen duiden zij aan met "quae loquellis serviunt, quae casibus serviunt" en "quae et casibus et loquellis serviunt". Priscianus daarentegen maakte een verdeling in 'per appositionem' en 'per compositionem' en betrok deze tweedeling in de woordvorming, bij het accidens compositio. Volgens deze opvatting zijn de prefixen van de klassieke grammatica in feite zelfstandige woordsoorten, onscheidbaar gebruikt.

De Engelse en Duitse traditie

De Engelse traditie

Vorlat 1975:402 geeft ter inleiding van de paragraaf "The Definition of the Preposition in English grammars" de voornaamste kenmerken van de definities: 1). het voorzetsel is onverbuigbaar, 2). het functioneert als een prefix bij woordvorming en 3). het treedt meestal op in prepositie, 4). af en toe echter ook in postpositie.

Vorlat onderscheidt in de Engelse traditie twee richtingen: de richting die het voorzetsel beschouwt als een aparte woordsoort (alle grammatici die deze mening zijn toegedaan, rekent *Vorlat* tot de 'Latin School Tradition') en de richting die ontkent dat het voorzetsel een zelfstandige woordsoort is.

De Duitse traditie

Jellinek 1914 besteedt geen aandacht aan de definities van het voorzetsel. In de Duitse traditie speelt vooral de divisio separabilis - inseparabilis een rol, zij het niet bij alle grammatica's. Bij het onderscheid separabilis - inseparabilis is er volgens *Jeep 1893:290* sprake van "das Verhältniss der Präpositionen zu den sich mit ihnen verbindenden Wörtern". *Melanchton 1525* bv. verwerpt de inseparabiles en bespreekt alleen de voorzetsels die een verbogen naamwoord vereisen.

Deze divisio heeft gedurende de zestiende en zeventiende eeuw de bespreking van de voorzetsels in de Duitse grammatica's getypeerd (zie: *Jellinek 1914:360*). Ook hier keert terug de vraag naar de relatie tussen het voorzetsel en het bijwoord. Bij deze divisio wordt vooral gelet op de vraag of het voorzetsel een naamval regeert en op de mogelijkheid tot woordvorming met andere woordsoorten via het accidens compositio.

De Nederlandse traditie

De *Twe-spraak* 1584

Deze spraakkunst definieert op blz. 66: "*Voorzettinghen*, als die voor de ander delen ghezet worden der zelve betekenis vervullende/ veranderende ofte verminderende: dees staan lós ofte anghehecht".

De overige opmerkingen in de *Twe-spraak 1584* over het voorzetsel geven geen nadere informatie over de gedachte van de auteurs over deze woordsoort. *Dibbets 1985:479* wijst erop dat zij onder 'voorzettinghen' begrijpen "voorzetsels en voorvoegsels".

De definitie kent drie elementen: eerst wordt er gewezen op de syntactische verbindbaarheid met een ander woord. Het tweede element wijst op de semantische functie van het voorzetsel, die uit drie delen bestaat: vervullend, veranderend of verminderend. Het laatste element is morfologisch: het is nl. de divisio 'scheidbaar - onscheidbaar'. Dibbets wijst erop dat we hier een vertaling aantreffen van Donatus' definitie, (*Dibbets* 1974.132) mogelijk ontleend aan *Glareanus* 1570 (*Dibbets* 1985:479).

Van Heule 1625 en 1633

Van Heule definieert in 1625 op blz. 66: "Eene Voorzettinge is een woort/ welke voor andere woorden gestelt wort/ ende geschiet somtijts door nevenstellinge/ ende somtijts door tsamenvouginge". *Caron* 1953a 56 noot 2 verwijst naar de *Twe-spraak* 1584 en *Lithocomus* 1592. *Dibbets* 1981:57 noot 289 geeft eenzelfde verwijzing. *Van Heule* 1625 neemt echter het fragment "dictio invariabilis" uit de definitie van *Lithocomus* niet over.

Ook bij *Van Heule* vinden we allereerst aandacht voor de verbindbaarheid met een andere woordsoort. Deze verbindbaarheid is wederom tweeledig: 'los' of 'gekoppeld': "Daer zijn losse ofte Gekoppelde voorzettingen/ De losse ... begeeren na haer den Aenklager ... (andere) begeeren tot haer den Ofnemer/ ziet hier af vorder in de tsamenvouginge/ zommige van de genaemde Voorzettingen worden/ wel Gekoppelt gevonden/ maer deze naevolgende en vint men nimmermeer los ofte alleen/".

Het accidens casus komt in *Van Heule* 1625 weliswaar ter sprake, maar niet als accidens van het voorzetsel. Op welke wijze een voorzetsel een naamwoord regeert, zal *Van Heule* in de syntaxis beschrijven.

In 1633 rekent *Van Heule* de 'voor-zettingen' tot de Help-woorden "gelijk zulx ooc by de Grieken gebruykelic is" (blz. 101). Hier geen definitie, doch slechts aandacht voor het feit dat "eenige Help-woorden" de derde naamval regeren. Wat in 1625 in de syntaxis behandeld werd, omdat er sprake is van samenvoegen van woordsoorten tot woordgroepen, wordt nu in de etymologia behandeld. Het is niet zo dat *Van Heule* het voorzetsel het accidens casus toekent, maar ten opzichte van 1625 is deze passage toch een stap terug: deze bevinding hoort thuis in de syntaxis.

Kók 1649

Kók definieert het voorzetsel met een letterlijke vertaling uit Vossius' *Latina Grammatica*: "Voor-zetsels zijn on-buighzaame Woorden, waar door een Naam-woordt by een Werk-woordt ghe-voeght wordt, om een oórzaak, plaats, tijdt t'zaamen-voeghing oft be-roóving te be-tekenen" (blz. 46).

Eerst plaatst Kók ook deze woordsoort in de hogere dichotomie veranderlijk - onveranderlijk. Met de opmerking "waar door een Naam-woordt by een Werk-woordt ghe-voeght wordt" duidt Kók waarschijnlijk op het feit dat een nomen via een voorzetsel als een (wat wij zouden noemen) bijwoordelijke bepaling verbonden kan worden met een werkwoord, bv. (*hij*) *is in (het) huis*.

De nadere uitwerking van deze woordsoort is volgens de methode van Vossius: "De-zelve zijn oft Scheidelijk oft On-scheidelijk": de divisio separabilis - inseparabilis. Evenals in de *Twe-spraak* 1584 vinden we hier een tweedeling en niet zoals in *Van Heule* 1625 een driedeling, hoewel de voorbeelden overeenkomen (zie *Dibbets* 1981:57 noot 292).

Leupenius 1653

Leupenius heeft een heel andere werkwijze. Ook de voorzetsels behoren tot de "Onveranderlyke woorden ofte Bywoorden" en met behulp van het accidens 'hoedaanigheid' onderscheidt Leupenius 'onverscheidelyke' en 'verscheidelyke bywoorden'. Met de eerste groep onderscheidt hij zo dezelfde voorzetsels als zijn hiervoor beschreven Nederlandse voorgangers met de praepositiones inseparabiles. Leupenius noemt "on, be, ge ver". De andere voorzetsels zijn niet afzonderlijk besproken. Weliswaar behoren alle voorzetsels tot de '*selfstammige*', een van de takken van de dichotomie uit het accidens species, door Leupenius genaamd *gedaante*, maar overal treffen we mengcategorieën aan. De meeste voorzetsels geeft Leupenius onder de '*selfstammige bywoorden*' met een 'beteekenisse' naar '*plaatse*' en '*tyd*'. Daarmee worden morfologische en semantische criteria vermengd. Onder de 'Beweegende bywoorden' vinden we in grote lijnen terug wat Van Heule had beschreven onder de voorzetsels die een naamvalsform vereisen.

Moonen en de prepositie

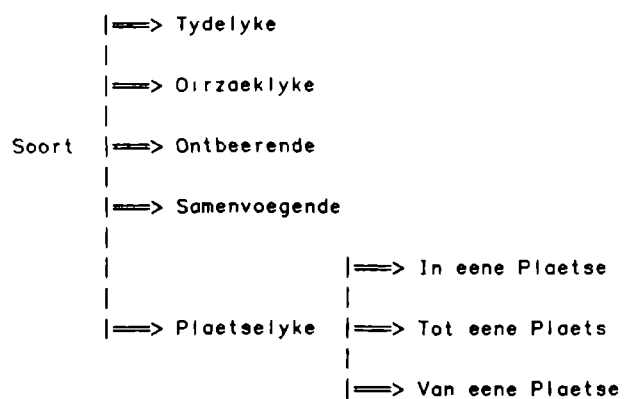
Moonen definieert het voorzetsel geïnspireerd door *Kôk 1649* aan het begin van het vierendertigste kapittel (blz. 253): "De Voorzetsels zyn Onbuigzaeme Woorden, die, voor of ook somtyts achter Naemwoorden gestelt, die in hunne Naemvallen beheerschen, en eene Oorzaek, Plaets, Tyt, Samenvoeging of Ontbeering betekenen".

De voorzetsels hebben volgens Moonen slechts betrekking op de *nomina*. In dit opzicht gaat Moonen een eigen weg. Hij plaatst de voorzetsels evenals *Kôk* en Leupenius in de hogere dichotomie 'veranderlyke - onveranderlyke' woorden. Deze voorzetsels kunnen de *nomina* "in hunne Naemvallen beheerschen", hetgeen duidt op vormvarianten die in voorzetselgroepen kunnen optreden. Moonen erkent vijf betekenis categorieën voor preposities. Deze worden even later bij het accidens *soort* uitgewerkt. De beschrijving van de voorzetsels gebeurt aan de hand van *accidentia* (i.e. *significatio* of *soort*, *figura*, *ordo*) en met behulp van *divisio* 'scheidbaar - onscheidbaar'. Het accidens *soort* is een semantische verdeling die valt weer te geven zoals in figuur 5. Deze vijf klassen bevatten alle *scheidbare* voorzetsels. Verder kunnen de voorzetsels beschreven worden naar de *figura*: er zijn 'Enkele' en 'Samengezette' voorzetsels. Een *enkel* voorzetsel kan ook optreden als *nazetsel*. Moonen noemt in dit opzicht: 'Toe', 'Af' en 'Aen'.

De *divisio* 'scheidbaar - onscheidbaar' was voor Moonen niet van uitzonderlijk belang, ook al hebben zijn Nederlandstalige voorgangers dit onderscheid als hoofdverdeling van deze woordsoort gebruikt. Van de *Onscheidbare* zegt Moonen op blz. 254: "dat zy eigentlyk geene Voorzetsels zyn, noch byzondere Woorden of Gedeelten der rede, maer eerste leden van Woorden". Daarmee geeft Moonen een aanzet in de Nederlandse grammaticatraditie om de voorzetsels scherper als woordsoort te omlijnen ten opzichte van de *voorvoegsels* (vgl. *Dibbets 1985:479*). De prefixen worden nog wel tezamen met de voorzetsels beschreven, maar feitelijk horen ze niet bij deze woordsoort thuis. Moonen geeft ze hier klaarblijkelijk onder druk van de conventie: "Deeze Voorzetsels worden gemeenlyk van de Letterkundigen (i.e. taalkundigen, fs) *Los* en *Scheidbaar* geheeten".

figuur 5

Moonen 1706

DE INTERJECTIE

De interjectie, door Moonen *Tusschenwerping* genaamd, komt als woordsoort niet voor in de Griekse grammaticale geschriften. *Michael 1970:77* omschrijft uitvoerig de verklaring die Priscianus voor dit ontbreken gaf: voor de Grieken was het tussenwerpsel een bijwoord, afhankelijk van het verbum.

De Latijnse grammaticatraditie onderkent het tussenwerpsel wel, hoewel zijn bestaansrecht niet door iedereen wordt erkend (zie *Jeep 1893:293*). Romanus bv. meende dat deze woordsoort slechts was verzonnen om het ontbreken van het lidwoord te compenseren ten opzichte van het Grieks. Andere grammatici spraken dit weer tegen en stemden in met Priscianus: de interjectie kende geen verbinding met het werkwoord, maar was een zelfstandige uiting van het gemoed (zie *Michael 1970:77*).

Ook andere woordsoorten zoals het bijwoord, konden de status van interjectie krijgen, als ze het karakter van een gemoedsuiting aannamen: "Und da so alles beim Begriffe der Interjection auf die 'significatio' ankommt, sagt Diomedes 419,2 nicht mit Unrecht 'interiectioni accidit significatio tantum'" (*Jeep 1893:293*). *Jellinek 1914:371* zegt in dit verband: "*Diomedes* betrachtet die *significatio* als Akzidenz der Interjektion". De *significatio* kent volgens Diomedes zestien onderverdelingen.

Vorlat 1975:410 wijst erop, dat deze woordsoort veelal verwijst naar emoties: "The classifications of the interjection are mere enumerations of feelings and emotions which can be vented by means of sounds". *Michael 1970:77* geeft drie criteria voor het opstellen van de interjectiedefinitie: 1). morfologisch: er is geen formele relatie met andere woorden, noch verandert het woord zelf; 2). psychologisch: de interjectie drukt een emotie uit; 3). syntactisch: de interjectie heeft geen constructierelatie met andere woorden: ze is "interiecta".

De verwijzing naar emoties door zowel *Michael 1970* als *Vorlat 1974* is een semantische kwestie. *Jeep* laat zien dat Diomedes in een vergelijkbare situatie spreekt van het *accidens significatio*.

De Engelse en Duitse traditie

De Engelse grammatici voegen nauwelijks iets nieuws toe aan de beschrijving van de woordsoort interjectie. Slechts enkelen ontkennen het bestaan van deze zelfstandige woordsoort. In vele definities keert het 'emotie'-element terug: "The standard practice among the English grammarians is to describe the interjection (in the standard phrase, derived immediately from Linacre but at least as old as the fourth century A.D.) as 'a passion of the mind'" (*Michael 1970:463*). Een aantal grammatici behandelt het tussenwerpsel niet als een afzonderlijke woordsoort, maar rekent het tot de bijwoorden of negeren het geheel (zie: *Vorlat 1975:413*).

Wat betreft de klassificering: zo er al groepen worden gegeven, zijn deze steeds gebaseerd op gemoedsuitingen: *Saxon 1737:77* zegt: "There are as many Interjections as there are Disorders in the Soul" (zie: *Michael 1970:464*). Vele grammatici geven echter in het geheel geen klassificatie. Alleen de dieldeling van *Wilkins 1668:308* had enige populariteit (zie *Michael 1970:465*). Zowel de verdeling van Wilkins als die van Saxon is gebaseerd

op een semantisch criterium. We duiden hiermee op deze driedeling: 1). 'solitary' 2). 'passive' en 3). 'social and active'.

Ten aanzien van de Duitse grammaticale traditie besteedt Jellinek geen aandacht aan de *definitie* van het tussenwerpsel. Op blz. 371 schrijft hij dat er zich geen echte traditie heeft ontwikkeld, hoewel enkele grammatici dezelfde groepen interjecties geven. Echter: "Auf die einzelnen Klassifikationsversuche kann hier nicht eingegangen werden". Voor ons is van belang dat een aanzienlijk aantal grammatici "eine Gruppe der Schallnachahmungen" kent, die tot de spraakkunst van Aichinger doorwerken. Voorts kennen ook meerdere Duitse grammatici andere woordsoorten of woordgroeperingen dan de in later tijd gebruikelijke de status van interjectie toe, zoals "ich armer tropff" of "pack dich (fort)" (zie Jellinek 1914:371-372).

De Nederlandse traditie

De *Twe-spraak* 1584

De auteurs van de *Twe-spraak* 1584 definiëren het tussenwerpsel op blz. 67 als volgt: "*Inwurp*, die als in een reden ghewurpen worden ende enige beweging des ghemoeds betekenen". In deze definitie wordt een syntactisch kenmerk gegeven met de woorden "in een reden ghewurpen", terwijl het tweede gedeelte verwijst naar een emotie: "beweging des ghemoeds". Deze 'beweging' is als volgt verdeeld: 1). 'des verwonderings' 2). 'des blydschaps' 3). 'des droefheyts' 4). 'des smaats' en 5). ('en dierghelycke' ...).

De indeling wordt gevolgd door de opmerking: "die al onder *bywóórd* wel moghen begrepen worden/ alzó die by den Grieken daar onder vervat zyn". Bij de definitie van het bijwoord in de *Twe-spraak* 1584 hebben we gewezen op het ruime betekenisveld dat het begrip bywóórd in de *Twe-spraak* 1584 kent.

Van Heule 1625 en 1633

Van Heule 1625:71 definieert: "Tusschenstellinge is een woort/ welk tusschen eene Reden gestelt wort/ om eene beweeginge des Gemoets ofte des Herten te kennen te geven". Caron 1953a:60 noot 1 geeft de Latijnse tekst van Lithocomus, die niet helemaal overeenkomt met de tekst van Van Heule. De definitie verschilt niet wezenlijk met die van de *Twe-spraak* 1584. Ook hier het syntactische kenmerk: "tusschen eene Reden gestelt" en de verwijzing naar de "beweeginge des Gemoets ofte des Herten". Opmerkelijk is de slotzin van Van Heule: "deze woorden vallen den Nederlanders vreemt in het Lezen/ ende als geheel verworpelic/ maer zy worden in andere Spraeken/ als rechte ende volkome wo(o)rden gebruykt". De 'beweeginge' maakt volgens Van Heule de verdeling in: 1). 'Verwonderinge' 2). 'Blyschap' 3). 'Droufheyt' en 4). ('voorts').

Ook hier dezelfde volgorde als die van de *Twe-spraak* 1584; onder 'voorts' geeft Van Heule eveneens 'fy' en 'foey'.

In 1633 besteedt Van Heule geen aandacht aan de tussenwerpsels. Hij volstaat met een enkele vermelding op blz. 100. Meer dan die vermelding is er echter niet.

Kok 1649

Kok definieert op blz. 48 het tussenwerpsel met een letterlijke vertaling van Vossius' *Latina Grammatica*: "*In-wurpsels* zijn on-ver anderlijke Woorden, welke door zich een zin maaken: en zy worden zo ghe-noemt, om-dat zy ghe-meenlijk in een Reden in-ghe-worpen worden om de harts-toghten te verklaren". Kok wijst op de plaats van deze woordsoort in een hogere dichotomie: die van de veranderlijke en onveranderlijke woorden.

Nieuw in deze definitie is de syntactische valentie, waar *Dibbets 1981. noot 312* op wijst: "welke door zich een zin maaken". Dan volgt evenals in de *Twe-spraack 1584* en *Van Heule 1625* het syntactische kenmerk dat deze woorden 'in een Reden in-ghe-worpen worden'. Ook de verwijzing naar emoties (hier genaamd: harts-toghten) ontbreekt niet. De betekening (*Vossius 1648* gebruikt de term *significatio*) is het enige accidens dat ter sprake komt. *Dibbets 1981* wijst erop, dat het een opsomming is van betekenis categorieën. De volgorde is nagenoeg dezelfde als die van Vossius. Het zijn er 15 in getal (zie figuur 6).

Leupenius 1653

Leupenius bespreekt de tussenwerpsels als 'bywoorden' en wel 'bywoorden' van de 'vierde soorte'. Leupenius volstaat met een verwijzing naar emoties, hier genaamd. "eenige beweeginge des gemoeds" (blz. 72; zie figuur 7).

Moonen en de interjectie

Moonen definieert deze woordsoort op blz. 255 met een nagenoeg letterlijk citaat uit *Kók 1649*: "*De Tusschenwerpingen* zyn Onbuigzaeme Woorden, die, eigentlyk de rede niet te hulpe koomende, eenen vollen zin door zich zelfs uitmaeken; en worden dus genoemd, om dat zy, tusschen en in eene rede geworpen, tot de uitdrukking der hartstoghten van den spreekenden dienen". Onze bevindingen ten aanzien van Koks definities gelden ook voor Moonens definities. De categorieën worden door Moonen: 'hoofden' genoemd. Het zijn er twaalf in getal. Ze zijn (soms tot de voorbeelden toe) alle terug te vinden in *Kók 1649*, zij het, dat *Smeeken* bij Kók 'Vleving' heet; *Blydschap* noemt Kók 'Ver-hueghing'. Iets nieuws voegt Moonen er niet aan toe. We hebben de opsomming van Moonen weergegeven in figuur 8.

	==> Uit-barsting
	==> Vleying
	==> Wensching
	==> Ver-wondering
	==> Dreighing
	==> Droefheidt
	==> Vreezing
Be-tekening	==> Be-spotting
	==> Ver-hueghing
	==> Roeping
	==> Ghe-bieding van stil-zwijghen
	==> Ont-waerdighing
	==> Ver-smaading
	==> Huiling
	==> Lacching

Leupenius 1653

	==> uitroepende
	==> roepende
	==> wenshende
	==> vleijende
	==> dreigende
soorte	==> verwonderende
	==> beklagende
	==> verachtende
	==> huilende
	==> lacchende
	==> stillswygen gebiedende

	==> Verwondering
	==> Smeeken
	==> Wenschen
	==> Dreigement
	==> Droefheit
hoofden	==> Blydschap
	==> Bespotten
	==> Lachen
	==> Versmaeden
	==> Roepen
	==> Gehuil
	==> Gebot van Stilzwygen

INLEIDING

Wie de eerste Nederlandstalige grammaticale geschriften onderzoekt op de inhoud van de onderdelen woordsoortenleer en syntaxis uit de traditionele grammatica, staat aanvankelijk verbaasd over enerzijds de overeenkomst tussen de vroegere etymologia en de hedendaagse woordsoortenleer, anderzijds over de grote inhoudelijke verschillen tussen wat heden ten dage en in vroeger tijd in de syntaxis aan de orde wordt gesteld. Ruw geschetst beperkt de hedendaagse traditionele descriptieve taalkunde zich nog steeds tot de drie nivo's waarop ook de eerste grammatici uit de Westeuropese grammaticale traditie zich reeds hadden begeven:

- de woordstudie met als perspectief het woord: onderzoek dat zich uitstrekt van 1). 'spellinghe' tot fonetiek en 2). de woordsoortenleer: de classificering van woorden, woordvariatie en woordvorming.
- De studie van syntactische relaties tussen woorden en woordgroep(ering)en binnen een zin: 3). onderzoek dat zich uitstrekt van woordgroepering tot zinsdelenleer: de syntaxis.

Dit hoofdstuk gaat over de aandacht die Moonen besteedt aan de relaties tussen woorden binnen een zin. Zijn Nederlandse term voor syntaxis is 'Woortvoeging'. De syntaxis van Moonen begint met het zesendertigste kapittel op blz. 256 en strekt zich uit over 88 pagina's. In tien kapittels wordt een systematische beschrijving gegeven volgens de toen geldende opvattingen over woordgroepering.

Om globaal aan te geven hoe deze 'woortvoeging' tot stand is gekomen, willen we niet alleen eerst wijzen op de hierboven gegeven traditionele driedeling van het woordonderzoek in de grammatica, maar ook aanstippen dat de vroegste Nederlandstalige grammaticale geschriften tot de *Nederduitsche Spraekkunst* van Moonen tot stand zijn gekomen in het perspectief van het trivium: de driedeling van de eerste groep 'vrije kunsten'. Deze driedeling omvat de grammatica, de retorica en de logica (vgl. *Klifman 1983:31 e.v.*). Deze drie vrije kunsten kennen zekere onderlinge verwantschap. De grammatica is de eerste opstap tot de wetenschap. Zoals de grammatica de student binnen het systeem van de artes liberales leert correct zinnen te formuleren, zo leert de retorica onder meer hoe men van zinnen een betoog maakt en welke soorten betoog er zijn. De logica onderwijst bv. op welke wijze een betoog of uitspraak opgebouwd c.q. geanalyseerd moet worden. Het ligt niet binnen de doelstellingen van dit onderzoek nader in te gaan op deze onderlinge verbondenheid van de eerste drie 'vrije kunsten'. We vermelden ze hier slechts om in herinnering te roepen dat het tot omstreeks 1700 binnen de Nederlandse grammaticale traditie gewoon was een spraakkunst impliciet te presenteren als onderdeel van het trivium en om te wijzen op de hiërarchische bouw van het trivium.

Op deze plaats willen we er voorts op wijzen dat geen van de door Moonen gemelde Nederlandstalige grammaticale geschriften aandacht besteedt aan de zinsontleding zoals die thans beschreven wordt door de hedendaagse traditioneel-taalkundigen. Binnen de toenmalige wetenschappelijke

opvattingen stegen de thans gebruikelijke begrippen als *onderwerp* of *lijdend voorwerp* uit boven het onderzoeksterrein van de grammatica: binnen de triviumtraditie komen we min of meer overeenkomstige begrippen pas tegen in de retorica en de logica. We zoeken ze tevergeefs in de syntaxis tot het eind van de achttiende eeuw (vgl. *Noordegraaf 1985:15 en 208*).

De syntaxis is tot het begin van de achttiende eeuw in de Nederlandse grammaticageschiedenis de *leer van de woordgroepering*, waarin aandacht besteed kan worden aan 'overeenkomst', 'beheersing' en 'plaats', die we in dit hoofdstuk nader zullen bestuderen.

Wanneer we binnen dit hoofdstuk over syntaxis spreken, bedoelen we steeds de studie van de woordgroepering, tenzij anders vermeld.

DE TRADITIE

De Klassieke Oudheid

Uit de Klassieke Oudheid zijn van Priscianus twee boeken overgebleven die betrekking hebben op de syntaxis: de boeken zeventien en achttien "de ordinatione sive constructione dictionum, quam Graeci SYNTAXIN vocant" (vgl. *Michael 1970:122*).

Zoals uit de letters uiteindelijk een woord gemaakt wordt, zo wordt uit woorden een *oratio perfecta* samengesteld. Zo'n *oratio perfecta* wordt door de grammaticus omschreven met behulp van de woordsoortenleer zoals die in de etymologia is behandeld. De gegevens uit dat gedeelte van de grammatica worden gerelateerd aan een aantal nieuw te introduceren begrippen (vgl. onze inleidende paragraaf van hoofdstuk 4. Etymologia). Ten aanzien van de syntaxis merkt *Chevalier 1968:30* op dat Priscianus een tweedeling maakt: "deux premières propositions (nécessité de l'ordre des mots; hiérarchisation des mots d'après le critère de dépendance et d'indépendance)".

Uit de overige geschriften uit de Klassieke Oudheid zijn geen opmerkingen bewaard gebleven met betrekking tot de syntaxis. *Jellinek 1914:375 e.v.* laat zijn historische benadering los wanneer de syntaxis in de Duitse grammaticatradiatie beschreven wordt. Jellinek gaat een geheel andere weg: hij begint in paragraaf 518 met een analyse van de opvattingen van *Adelung* maar is in tegenstelling tot zijn voorgaande hoofdstukken met betrekking tot de woordsoortenleer veel minder geïnteresseerd in het *beschrijvingssysteem* dan wel in de vraag in hoeverre de toenmalige grammatica overeenkomst vertoont met moderne kennis omtrent de zinsdelenleer.

De middeleeuwen

In de grammaticale werken uit de middeleeuwen is met betrekking tot de syntaxis veel van Priscianus terug te vinden. *Michael 1970:123* en *Chevalier 1968:42 e.v.* wijzen nadrukkelijk op deze relatie. De herontdekking van het

werk van Aristoteles leidde er binnen de grammaticastudie toe, dat er een meer logicagerichte benadering van de leer omtrent de woordgroepering ontstond. *Michael 1970:124* schrijft dat het werk van Thomas van Erfurt een methode propageerde die geen opgang heeft gemaakt. De modisten bleven gevangen in het Aristotelische logicasysteem en ook al brachten zij nieuwe begrippen binnen de syntaxis, ze slaagden er niet in een fundamentele wijziging van het analysemodel voor woordgroepen en woordgroepering aan te brengen. Aan de renaissancegrammatici was de taak wijziging aan te brengen in het studiemateriaal, de probleemstelling en de onderwijsvoorwaarde (zie *Chevalier 1968:58*).

De renaissance

De renaissancegrammatici van het Latijn en Grieks laten middeleeuwse syntaxisopvattingen van de modisten voor wat ze zijn en keerden terug naar met name Priscianus. Om de grondregels van de klassieke talen te achterhalen, meer dan om hele lijsten te kunnen vullen met uitzonderingen, is hun taalkundig werk bedoeld. Scaliger is een van deze grammatici die pogen aan te tonen dat de taal functioneert omdat ze een redelijk, verstandelijk systeem kent met doorzichtige structuren. De grammaticawetenschap werkt aan een echte theorie met betrekking tot syntaxis (vgl. *Chevalier 1968:209*). Scaliger en Ramus zijn voor Chevalier de twee grote namen uit de grammaticageschiedenis van de renaissance. Zij worden gevolgd door de grote grammatici van het Latijn: Sanctius, Sciooppius en Vossius (*Chevalier 1968:333*).

Wanneer *Padley 1976:131* de syntaxis van *Vossius 1695* beschrijft, zien we de door *Chevalier 1968* aangeduide humanistische traditie terugkeren: "By and large, he (i.e. Vossius, fs) is still in the Humanist tradition, much indebted to Scaliger and Sanctius, and to the former and Ramus for the Aristotelian approach to the ordering of the subject matter. ... He stands in a continental European line of development that runs from Scaliger and Sanctius to the Port-Royal Grammar and the rationalism of Descartes". *Breva-Claramonte 1975* betreft in zijn studie over Sanctius uitvoerig het werk van o.a. Scaliger en Ramus. Op blz. 304 geeft Breva-Claramonte de opbouw van de *constructio* met betrekking tot het nomen: "Sanctius had said that *constructio* comprised concord and rection. Concord is subdivided into: (1) adjective and substantive, (2) noun and verb, and (3) relative and antecedent. The substantive and adjective agree only in number and case, but not in gender". Op blz. 345 volgt ten aanzien van het werkwoord: "In the *constructio* of verbs two properties must be considered: concord and rection. Concord is the mutual combination of noun and verb, where the noun acquires the corresponding person of the verb or proper meaning ("domicilium"), this union showing that the verb is personal. Rection occurs when the verb shows its meaning ("vires") and its effects on something, so that as a result a verb appears as either active or passive".

Sanctius bekijkt eerst of zich binnen de woordgroeperingen het verschijnsel concordia voordoet. Deze concordia treedt op in samenhang met de accidentia numerus, casus en genus, maar geen van drieën is een noodzakelijke voorwaarde. Na te hebben aangegeven dat er toch sprake is van concordia, wanneer het nomen en verbum slechts overeenkomen in getal, bekijkt

Sanctius eerst binnen de woordsoort nomen de afzonderlijke naamvallen die vanuit een concordiaperspectief kunnen worden verklaard. Op grond van *Breva-Claramonte* 1975:245-425 is het mogelijk de methode van Sanctius als volgt samen te vatten: hij behandelt 1). eerst de algemene definities van de begrippen constructio, concordia en rectio; 2). dan de uitwerking per syntaxisonderdeel, waar de woordsoorten in de 'etymologische' volgorde worden besproken. Van belang zijn de vragen -) welke combinatie kan worden aangegaan met een andere woordsoort? -) zijn de wetten van concordia correct toegepast? (bv. met betrekking tot een nomen: nomen en verbum: is er overeenkomst in getal?) -) welke naamval wordt vereist door deze woordsoort?

Deze werkwijze is schematisch weer te geven als in figuur 1.

In het vierde boek besteedt Sanctius aandacht aan 'stijlfiguren' die volgens hem de grondmodellen van de Latijnse taal uitmaken (zie *Breva-Claramonte* 1975:425 e.v.).

Figuur 1 spreekt Chevalier niet tegen, wanneer deze stelt dat de humanistische grammatici van (met name) het Latijn de syntaxis in een theoretisch kader weten te plaatsen en zo van een echte theorie voorzien (blz. 209).

Vossius, door *Chevalier* 1968 bijgenaamd 'adaptateur' en 'imitateur' is volgens *Padley* 1976:131 "the last great grammarian to stand at one and the same time in the Humanist tradition": diens werk zal zo'n tweehonderd jaar het standaardwerk zijn voor Nederland en Duitsland. *Padley* 1976:119 wijst op de invloed enerzijds van Sanctius en Scioppius, anderzijds van Varro's werk op *Vossius* 1695. De voorkeur van Vossius om een object op Aristotelische wijze te behandelen komt meerdere keren bij *Padley* aan de orde (*Padley* 1976:118-131 *passim*), en als we Vossius' theorie over de syntaxis bestuderen, vinden we een aantal nieuwe dichotomieën, alvorens Vossius met name het systeem van Sanctius overneemt. Het is niet onmogelijk dat het hieronder gegeven onderscheid binnen de *concordia* in 'proprië' en 'improprië' voortvloeit uit de indeling die Ramus in de *Scholae* maakte: "syntaxis vocum numeri" en "syntaxis vocum sine numero" (vgl. *Padley* 1976:91). De aanvulling op Sanctius betreft in ieder geval het eerste gedeelte van figuur 1, de methode van de syntaxis.

De indeling van Vossius is weergegeven in figuur 2.

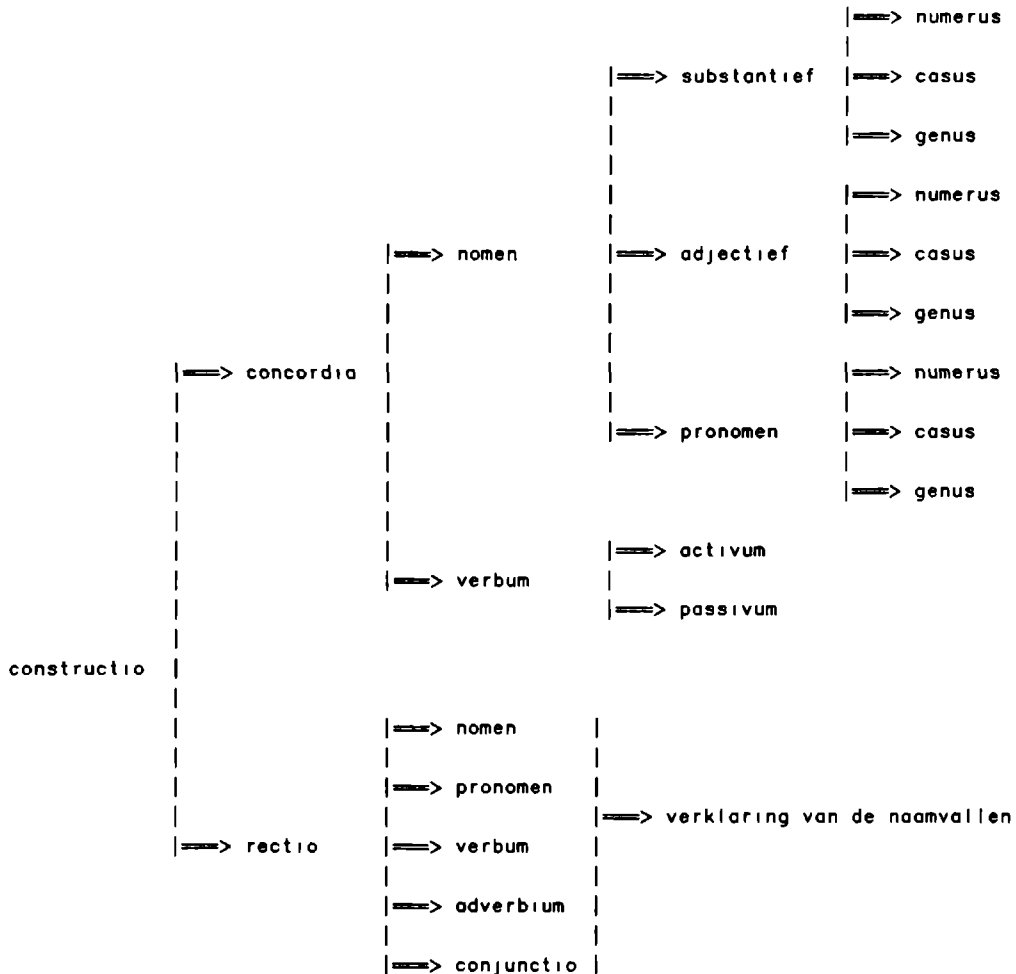
Bij de uitwerking van de *concordia proprië* keert het systeem terug zoals ook Sanctius dat hanteert: in de 'etymologische' volgorde worden de woordsoorten besproken in een woordgroepering. Ook de volgorde van de tweede woordsoort uit zo'n woordgroepering is door de etymologia bepaald.

Samenvatting

Over het begrip syntaxis als de leer van de woordgroepen en woordgroeperingen zijn ons uit de Klassieke Oudheid alleen teksten van Priscianus overgeleverd. In de middeleeuwen probeerde o.a. Thomas van Erfurt de logica te betrekken bij de grammaticastudie, maar doorgaans verzandden middeleeuwse syntaxissystemen in dorre verzamelingen glossen. Er komt geen fundamentele wijziging van het syntaxissysteem.

figuur 1

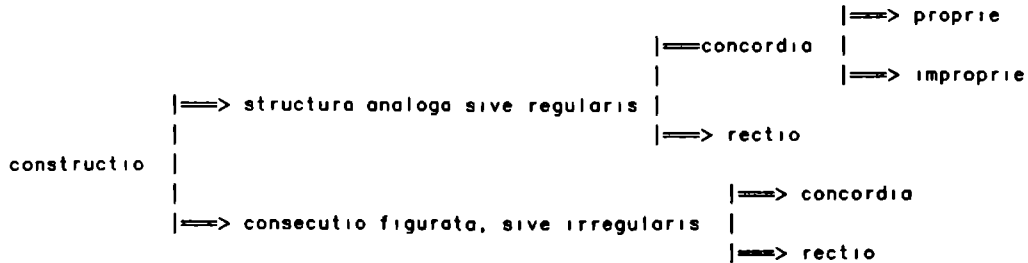
Sanctius 1562

De renaissancegrammatici met hun belangstelling voor de klassieke talen pogen aan te tonen dat de functionaliteit van de taal te verklaren is uit het feit dat de taal een redelijk, verstandelijk systeem is dat doorzichtige structuren kent. Scaliger legt de basis voor een echte syntaxis-theorie en in dezen wordt hij gevolgd door o.a. Ramus, Sanctius, Scioppius en Vossius. *Vossius 1695* sluit een periode af in de grammaticageschiedenis met een volwaardig syntaxis-systeem.

figuur 2

Vossius 1695

DE ENGELSE EN DUITSE TRADITIE

In deze paragraaf willen we in het kort aangeven op welke wijze de syntaxis van het Engels en Duits tot stand komt en zich ontwikkelt vanaf het begin tot ongeveer 1700. In het werk van Alexander van Villedieu, Thomas van Erfurt en Roger Bacon komen een aantal kernbegrippen als *transitio* en *dependentia* aan de orde als ook relaties tussen substantief en werkwoord (bij Bacon). Ook grammatici uit de renaissance kennen de begrippen *concordia* en *rectio*. De grammatica's uit de Engelse traditie die aandacht aan syntaxis besteden, doen dat aanvankelijk onder invloed van de Latijnse grammaticatraditie: kernbegrippen zijn de *concordia* en *rectio*. Tot 1800 kent ook de Engelse grammatica geen mogelijkheden om het schoolkind te leren een zin te ontleden in zinsdelen als onderwerp en gezegde. Weliswaar zijn er in de achttiende eeuw al pogingen ondernomen om te komen tot een adequate beschrijving van de zinsstructuur, maar, zoals Michael 1970:469 zegt: dit is "at the very end of the eighteenth century". De Engelse grammaticatraditie rond 1700 kent geen andere mogelijkheden dan een syntaxis te formuleren die uitgaat van de begrippen *concordia* en *rectio* ten opzichte van woordgroeperingen.

In de Duitse grammaticale traditie werd aansluiting gezocht bij de Latijnse, met name bij het werk van Melanchton. Ook in de Duitse ontwikkeling herkennen we een indeling naar woordsoort gerangschikt volgens de indeling van de etymologia gevolgd door een verdere uitweiding volgens de *concordia* en *rectio*. In de Duitse grammatica's blijkt de casusleer tot diep in de achttiende eeuw de leidraad te zijn volgens welke een syntaxis wordt geconstrueerd. Voor ons is interessant dat Schottelius 1663 I zich in hoge mate baseert op het werk van Clajus, die op zijn beurt weer grote invloed van Melanchton 1525 heeft ondergaan.

DE NEDERLANDSE TRADITIE

In de voorafgaande paragraaf is gewezen op het feit dat grammatici van het Engels en het Duits in de vroegste volkstaalgrammatica's met betrekking tot de syntaxis aansluiting zochten bij de Latijnse grammaticatraditie. Bestuderen we de vroegste Nederlandstalige grammaticale geschriften en het grammatica-onderdeel syntaxis, dan blijkt, dat de Nederlandse situatie veelal dienovereenkomstig is.

De *Twe-spraack* 1584

Voor de *Twe-spraack* 1584 heeft Dibbets 1985:487-494 dit in hoofdstuk 10 uitgewerkt. In paragraaf 10.1.2 wijst Dibbets erop dat de zestiende-eeuwse grammatici niet veel aandacht besteden aan de *locatio*, maar zich hoofdzakelijk bezighouden met de syntaxis en haar *tweedeling* concordia en *rectio*.

In zijn *Nabeschouwing* constateert Dibbets dat de *Twe-spraack* 1584 geen volledige beschrijving van de Nederlandse zin geeft in het onderdeel "t'samenvoeghing". Eerder bleek al dat het zevende hoofdstuk van de *Twe-spraack* 1584 meer aan de orde stelt dan alleen dat "t'samenvoeghen der woorden/ namen ende der ander delen": naast een elftal opmerkingen van syntactische aard verschijnen er o.a. de bespreking van samenstelling en afleiding (zie Dibbets 1985:488). Ten aanzien van de elf syntactische opmerkingen constateert Dibbets dat *Clajus* 1578 als bron moet hebben gefunctioneerd. Niet alleen volgt de *Twe-spraack* 1584 dit werk soms tot de voorbeelden toe, ook de volgorde van presentatie is conform het Duitse voorbeeld. In zijn *Nabeschouwing* wijst Dibbets er voorts op, dat de opbouw van de elf punten niet geheel willekeurig is: "er blijkt een ordening per woordsoort aan ten grondslag te liggen".

Van Heule 1625 en 1633

De syntaxis in deze beide grammatica's wordt in *Caron* 1953a:XXXVIII-XLVI beschreven. Caron neemt in zijn beschrijving steeds beide werken tegelijk, hoewel er op onderdelen nogal wat afwijkingen bestaan. Toch is Carons werkwijze te billijken: wat systeem betreft blijven beide grammatica's in wezen aan elkaar gelijk. In zijn inleiding wijst Caron op de bron: "In de omschrijvingen der gevallen herkennen we duidelijk het voorbeeld van *Caucius*". Bedoeld is: *Caucius* 1598, een syntaxis, bedoeld als aanvulling op het werk van *Lithocomus*.

Bij het werk van Van Heule blijkt als basis een Latijnse syntaxis te functioneren, waarin een humanistische syntaxisleer wordt uiteengezet. Allereerst besteedt Van Heule aandacht aan de concordia. In zijn tekst verschijnen tevens opmerkingen over de *locatio*. De *rectio* komt pas in derde instantie aan de orde.

De volgorde van behandeling is die van de woordvolgorde in de etymologia. Steeds wordt eerst de concordia besproken; indien nodig volgt de *locatio*, daarna de *rectio*. In een aantal gevallen volgen tot afsluiting enige 'Waernemingen', 'Aenteykeningen' of 'Aenmerckingen'. Evenals in de *Twe-spraack* 1584 vinden we meer dan alleen de behandeling van de woordgroepering. Met name in deze aanvullingen is Van Heule schatplichtig aan de *Twe-spraack* 1584, zoals uit de voetnoten van Caron blijkt.

Daarentegen is de werkwijze van Van Heule in vergelijking met die van de *Twe-spraack 1584* aanmerkelijk strakker.

De Hubert 1624 en Ampzing 1628

In het werk van De Hubert vond Zwaan 1939.20 slechts twee opmerkingen met betrekking tot de syntaxis, waarvan de tweede opmerking de *woordorde* betreft. In de tekst van Ampzing vindt men "slechts opmerkingen over woordverbindingen en woordorde" naast een zevental losse opmerkingen (Zwaan 1939.38-39). Van een zelfstandig syntactisch onderdeel is echter in deze werken geen sprake.

Kók 1649

De opmerkingen van Dibbets 1981:LIX over de syntaxis van Kók 1649 zijn kort en krachtig: Kók beperkt zich tot de leer omtrent de woordgroepen en congruentie. Zijn volgorde van behandeling is evenals bij de *Twe-spraack 1584* en de beide Van Heulegrammatica's die van de woordsoortenleer. "Kók volstond met het overnemen uit Vossius van een aantal voor het Latijn geldende regels, die ook voor het Nederlands opgingen; aan zelfstandige observatie van de moedertaal kwam hij verder niet toe, althans: hij geeft er geen blijk van". Uit de voetnoten blijkt dat Kók 1649 zich vooral heeft gebaseerd op de *Latina syntaxis* (1648) van Vossius.

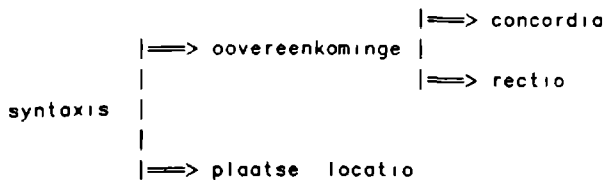
Leupenius 1653

Leupenius 1653 is te weinig op bronnen onderzocht. Een korte beschrijving de syntaxis in deze spraakkunst is te vinden in Caron 1958.XXIV-XXV. Leupenius stelt de syntaxis aan de orde op blz. 74-81: "HET VIERDE DEEL. Van de Reedenen". Ten aanzien van de bronnen volstaat Caron 1958.XIII met de opmerking dat Leupenius *Luthocomus 1592* rechtstreeks als voorbeeld heeft gebruikt op een aantal plaatsen en dat hij deze Latijnse grammatica zeker heeft geraadpleegd. Maar veel concrete aanwijzingen geeft Caron niet. Een 'geschikkte saamenstellinge' moet volgens Leupenius voldoen aan de regels van de 'Oovereenkominge' en de 'Plaatsen'. Deze 'oovereenkominge' betreft niet alleen het traditionele begrip concordia, maar omvat vanaf de tweede alinea van blz. 77 ook de rectio.

Nieuw in de Nederlandstalige traditie is de autonome positie die de paragraaf genaamd 'Plaatsen der Woorden' krijgt toegewezen (blz. 78): elders zagen we deze *locatio* slechts als afgeleide van de concordia of rectio beschreven, maar nooit als zelfstandig onderdeel van de syntaxis naast de onderdelen concordia en rectio. De herkomst van deze werkwijze kon Caron niet aanwijzen. Schematisch is deze indeling weergegeven in figuur 3.

figuur 3

Leupenius 1653

Samenvatting

De Nederlandse grammaticale traditie met betrekking tot de syntaxis vertoont grote overeenkomst met de Engelse en Duitse. Zo blijkt dat de gebezigde werkwijze afgeleid is van de klassieke Latijnse (school)grammatica en dat het begrip syntaxis beperkt blijft tot de woorgroepering. Binnen dit systeem is er aandacht voor de *concordia* en de *rectio*, soms ook voor de *locatio*. De gehanteerde volgorde wordt door de woordsoortenleer bepaald. Ten aanzien van de locatio springt *Leupenius 1653* in het oog: Leupenius is de eerste die de 'Plaetse der Woorden' als een zelfstandig onderdeel van de syntaxis opneemt. Tot slot constateren we dat de syntaxis soms door de grammatici wordt aangegrepen om een aantal taalkundige restcategorieën te behandelen die binnen de etymologia met behulp van de accidentialeer niet (voldoende) aan de orde waren gekomen. Zo plaatst bv. de *Twe-spraack 1584* in het zevende hoofdstuk ondermeer een aantal opmerkingen over samenstelling en afleiding.

MOONEN EN DE SYNTAXIS

"Zoo overvloedig en ryk, als, myns weetens, ooit ... in de Vereende Nederlanden is uitgegeeven" zegt Moonen in zijn Aenspraak (blz. *3V) van de *Nederduitsche Spraekkunst*. We herinneren ons deze woorden nogmaals wanneer we de Nederlandstalige voorgangers van deze grammatica vergelijken met de 'woortvoeging' van Moonen. De Nederlandstalige syntaxis heeft met deze 'woortvoeging' een enorme uitbreiding ondergaan. Moonen besteedt er 88 pagina's aan: het zesendertigste - vierenveertigste kapittel, blz. 256-344.

De opbouw van de syntaxis

Globaal kunnen we Moonens syntaxis als volgt verdelen:

1). een theoretische uiteenzetting over de syntaxis 2). de 'regelmatige woortvoeginge' waarin aan de orde komen: -) de 'Overeenkomste' en -) de 'Beheersching' 3). de 'Onregelmatige Woortvoeginge'.

In deze paragraaf willen we achterhalen welke de gebezigde methode van dit grammaticaonderdeel is. Over die methode worden we geïnformeerd aan het begin van de syntaxis, op blz. 256.

De definitie

Moonen definieert 'Woortvoeging' als: "het tweede deel der Spraekkunst, dat de Woorden leert geschiktelyk samenstellen, om eene rede te maeken" (blz. 256). De *Woortvoeging* wordt uitdrukkelijk genoemd als onderdeel van de spraakkunst. De tweedeling gaat terug op *Schottelius 1663 I*. Schottelius onderscheidt de grammatica evenals Moonen in twee hoofddelen (zie hoofdstuk 2. De indeling van de grammatica). Moonen plaatst de 'woortvoeging' in een dichotomie. Vervolgens geeft hij een syntactisch kenmerk in de definitie: hij wijst erop dat dit gedeelte van de spraakkunst de gebruiker leert om de woorden op de juiste manier bij elkaar te plaatsen in de opbouw van een zin. Na de definitie gaat Moonen over tot een nadere inhoudelijke omschrijving van het begrip 'Woortvoeging'.

De structuur van de 'Woortvoeging'

Belangrijk is het 'geschiktelyk samenstellen' van woorden. Dit kan op twee manieren plaats vinden. De 'woortvoeging' is nl. te onderscheiden in een 'regelmatige' en een 'onregelmatige'. Deze onderverdeling is niet expliciet genoemd in de theoretische uiteenzetting van blz. 256, maar blijkt uit blz. 327, kapittel vierenveertig: "Tot hier toe gehandelt hebbende van de geschikte Woortvoeginge en samenstellinge der rede ... moeten wy eindelyk ook van de Onregelmatige, en die door eenige Uitlaeting veroorzaekt wordt, spreken" (zie figuur 4).

figuur 4

Moonen 1706

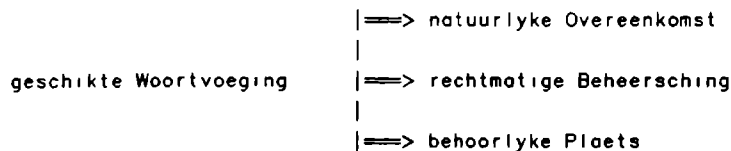
	==> geschikt
Woortvoeging	
	==> onregelmatig

Dit systeem heeft Moonen van het begin af voor ogen gestaan. Op blz. 256 volgt eerst een nadere uitwerking van de *geschikte Woortvoeging*. De 'geschikte rede' kent een groepering van woorden naar 'natuurlyke Overeenkomste', 'rechtmatige Beheerschinge' en 'behoorlyke Plaetse': concordia, rectio en locatio. Bij laatstgenoemde vermeldt Moonen direct dat *Plaetse* "in de beschouwinge der Overeenkomste en Beheerschinge staet aangewezen te worden". De *locatio* krijgt niet, zoals in *Leupenius 1653*, de status van een zelfstandig onderdeel van de syntaxis (zie figuur 5). De eigenlijke werkwijze is de tweedeling 'Overeenkomst - Beheersching' of, volgens Moonens lijst van Kunstwoorden (zie figuur 6) de convenientia, (hier synoniem van concordia) en de rectio.

Ondanks de nadruk die we in de beide werken van Van Heule en in *Leupenius 1653* vinden ten aanzien van *locatio*, komt Moonen er niet toe om *locatio* als zelfstandig onderdeel van de syntaxis te behandelen. Het is niet onmogelijk dat niet alleen de problematiek van de Nederlandse

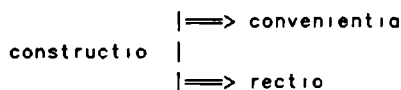
figuur 5

Moonen 1706

figuur 6

Moonen 1706

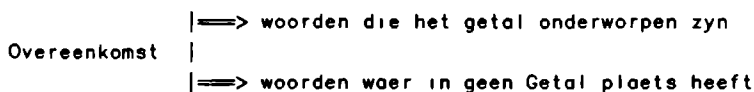
woordvolgorde voor Moonen te complex was, maar dat ook de conventie van de Latijnse grammaticatraditie een belangrijke rol speelde, omdat de woordvolgorde voor het Latijn van aanzienlijk minder belang is dan voor een taal als het Nederlands.

Binnen de 'natuurlyke Overeenkomst' hanteert Moonen het accidens numerus als selectiemiddel. Woorden die 'een Getal onderworpen zyn' vertonen overeenkomst in genus, getal en naamval met woorden waarmee zij gegroepeerd zijn tot een 'geschikte rede'. Woorden "waer in geen Getal plaets heeft" (blz. 271) worden 'in hunne Overeenkomste' op zekere plaats in de zin 'geplaetst' al naar gelang de woordsoort en de combinatie met een andere woordsoort.

De regels die Moonen binnen dat negenendertigste hoofdstuk geeft, zijn van wisselend belang. Naast convenientia is er ook veel aandacht voor locatio, maar in tegenstelling tot de behandeling van woorden die een getal kennen, is deze groep regels willekeurig opgesteld. Methodisch is er geen orde in te herkennen. Naar aanleiding van deze werkwijze kunnen we een schema opstellen met betrekking tot de convenientia (zie figuur 7).

figuur 7

Moonen 1706

De woorden die het Getal onderworpen zijn, worden beschreven in de 'etymologische' woordvolgorde. Moonen hanteert een strikte hiërarchie. Zo is de rest van het eerste hoofdstuk over de 'woortvoeginge', het zesendertigste

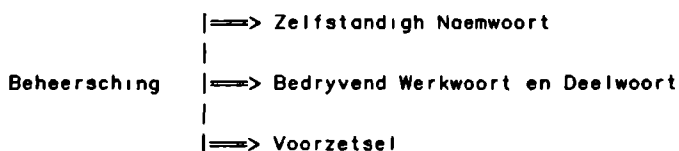
kapittel, nog slechts gewijd aan het 'geslachtwoort'. De volgende woordgroeperingen komen ter sprake: 1) lidwoord en substantief; (bv. *Een Man*) 2). lidwoord en substantief en substantief, (bv. *De Heer Burgemeester*) 3). lidwoord en substantief en substantief en substantief; (bv. *de trou, liefde, en gerechtigheit zyn geweeken*) 4) lidwoord en gesubstantiveerd werkwoord (bv *Ik sloeg aen 't quynen*) en 5). ambiguïteit ondanks correcte overeenkomst (bv. *sloeg het wyf het kint*).

De overige kapitels kennen een soortgelijke opbouw. Ook de uitwerking van de overeenkomst van woorden 'waer in geen Getal plaets heeft' (blz. 271 e.v.), is strikt volgens de 'etymologische' woordvolgorde.

Op blz. 283 volgt de uitwerking van het begrip Beheersching, synoniem van het begrip *rectio* uit de dichotomie van figuur 6. Aan dit onderdeel had Moonen in zijn inleidende alinea's van blz. 256 geen aandacht besteed. De definitie staat op blz. 283: de Beheersching laat zien "waer door het eene Woort het andere in eenen zekeren uitgang van veranderinge beheerscht". Er zijn drie woordsoorten, die aan de 'Beheersching' onderworpen zijn. Deze 'Beheersching' of *rectio* wordt uitgewerkt zoals is weergegeven in figuur 8.

figuur 8

Moonen 1706

Ook in dit onderdeel van de 'woortvoeginge' is de uitwerking geschied volgens 'etymologische' woordvolgorde. Dit gedeelte van de 'Beheersching' omvat het grootste gedeelte van Moonens syntaxis. Vanaf het vierenveertigste kapittel is er aandacht voor de uitwerking van de 'onregelmatige woortvoeging' (zie figuur 4).

De 'onregelmatige Woortvoeginge'

De beide hoofdstukken over de 'Onregelmatige Woortvoeginge' staan geheel in het teken van de 'Uitlaeting', waarvoor Moonen in zijn lijst van Kunstwoorden de term 'Ellipsis' geeft. Met deze term duidt Moonen niet zozeer op onvolledige zinnen dan wel op de samentrekking en weglating van (delen van) zinsdelen alsook de gevolgen van deze samentrekking c.q. weglating voor de woorduitgang(en) van de overgebleven woordgroepen. J. Knol schrijft op blz. 84 in *Bakker/Dibbets 1977* dat de theorie van de ellips de zucht naar regelmaat openbaart bij Moonen. "Waarschijnlijk heeft hij deze niet zozeer aan Schottelius ontleend als aan Scioppius, die we gevoeglijk tot de kampioenen van de "ellipsomanie" (een term van Van Ginneken) mogen rekenen". Deze bevinding is juist.

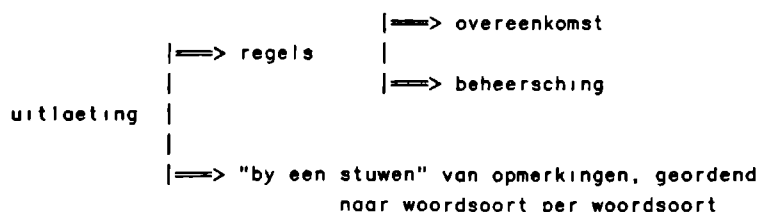
De 'uitlaeting' wordt als volgt gepresenteerd: het vierenveertigste kapittel geeft vanaf blz. 237 vier regels die alle betrekking hebben op de *samentrekking*. De eerste drie regels betrekken alle de *Overeenkomst* in hun beschouwingen. De volgorde van behandeling is opnieuw bepaald door de etymologia. De laatste regel besteedt aandacht aan de 'beheersching'.

Het laatste kapittel van de *syntaxis* (blz. 330) is een verzameling losse opmerkingen die zijn gerangschikt volgens de 'etymologische' woordvolgorde. In deze opmerkingen wordt "eene ontwyfelbaere Uitlaeting gespeurt". Omdat Moonen ze klaarblijkelijk niet kan onderbrengen in een systematisch geheel, zal hij ze aan het slot van de *syntaxis* 'by een stuwen'.

Na de behandeling van de 'Uitlaeting' (blz. 343) "op goede gronden en redenen" laat Moonen een aantal taalkundige problemen zoals de "losse Neemeren, *Ablativi absoluti*" over aan andere onderzoekers, "want het is ons onmogelyk van alles reden te geeven". Daarmee is ook dit onderdeel van de 'woortvoeginge' ten einde. We kunnen ten aanzien van de 'onregelmatige woortvoeginge' het schema opstellen van figuur 9.

figuur 9

Moonen 1706

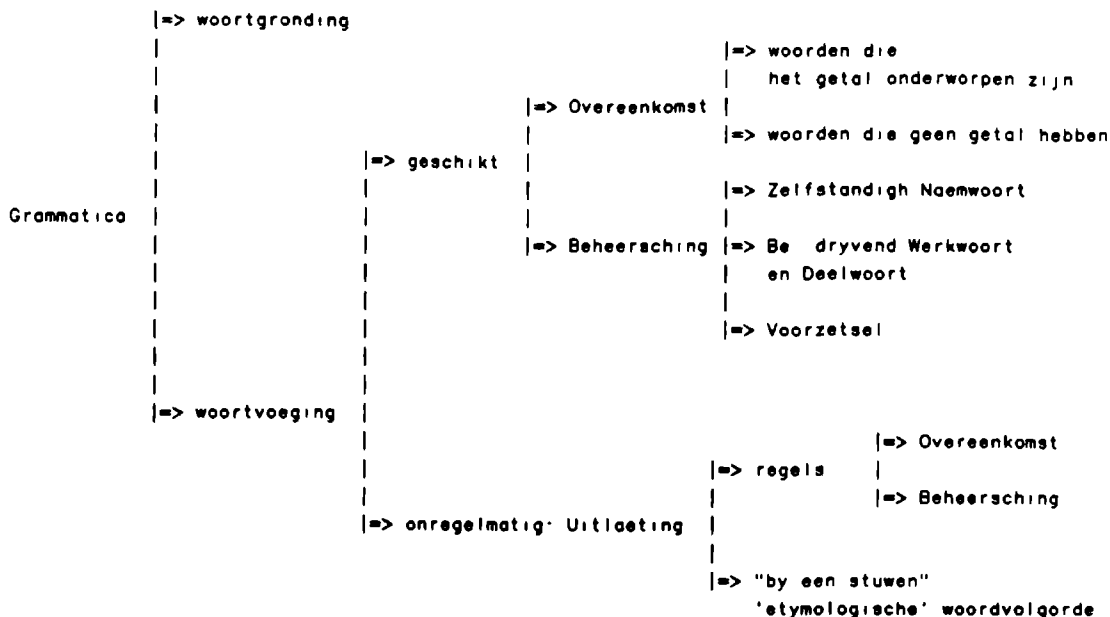
Samenvatting

We hebben getracht te achterhalen welke methodiek ten grondslag ligt aan de *syntaxis* van de *Nederduitsche Spraekkunst*. Moonen hanteert een strikt dichotomisch systeem: de grammatica wordt verdeeld in een 'woortgronding' en een 'woortvoeging', de 'woortvoeging' of *syntaxis* kent een 'geschikte' en een 'onregelmatige woortvoeging'. De 'geschikte' bespreekt zowel de 'overeenkomst' als de 'beheersching'; de 'onregelmatige woortvoeging' wordt verdeeld in regels en een 'stuwing'. Deze werkwijze is schematisch weergegeven in figuur 10.

Vergelijken we figuur 10 met figuur 2 (Vossius 1695) en figuur 7 uit hoofdstuk 2. De indeling van de grammatica (waar Moonen schatplichtig bleek aan Schottelius 1663 I), dan wordt visueel duidelijk dat Moonen het

figur 10

Moonen 1706

indelingssysteem van de spraakkunst in het algemeen uit het werk van Schottelius heeft gecompileerd met de werkwijze in de syntaxis uit Vossius 1695.

INHOUDELIJKE ASPECTEN VAN MOONENS SYNTAXIS

We hebben onderzocht op welke wijze de syntaxis in de *Nederduitse Spraekkunst* is opgenomen en volgens welke methode Moonen de 'woortgronding' heeft opgebouwd. Onderzoek naar mogelijke bronnen voor de syntaxis van Moonen leverde op, dat zijn methode herleid kan worden tot *Vossius 1695*. Daarmee houdt de relatie met deze Latijnse grammatica echter op.

Voor nader onderzoek naar de herkomst van de voorbeeldzinnen uit de *Nederduitse Spraakkunst* vergeleken we Moonens tekst met de syntaxisgedeelten van de door hem genoemde grammaticale werken. Die vergelijking leverde bijzonder weinig op. Slechts een enkel voorbeeldzinnetje uit de spraakkunsten van Van Heule, Kók of Leupenius keert terug in de syntaxis van Moonen. Veelal is mogelijke overeenkomst zó globaal dat nauwelijks uit te maken is of Moonen bij het zorgvuldig uitwerken van zijn syntaxisconcept *toevalligerwijs* op soortgelijke problemen stuitte als bv. Van Heule of dat hij hetzelfde probleem beschrijft *omdat* het

ook in de spraakkunsten van Van Heule aangetroffen werd. We zijn geneigd de voorkeur te geven aan de eerste opvatting. We laten ons leiden door de volgende gedachtengang. Moonen werkte zijn syntaxis uit aan de hand van het systeem van Vossius. Vergelijken we de compileer- en copieerwerkzaamheden van Moonen uit de etymologia met de slechts zeer vage relaties die we binnen de syntaxis kunnen aanwijzen tussen Moonens tekst en de door Moonen genoemde Nederlandstalige grammaticale geschriften, dan is het verschil zo groot, dat we kunnen vaststellen dat Moonen wat betreft de 'woortvoeging' zich niet door zijn Nederlandstalige grammaticale bronnen liet inspireren. Uitgaande van de methode van Vossius 1695 geeft Moonen ons een syntaxis die door hem zelf is uitgewerkt. Over de totstandkoming van dit bestand voorbeeldzinnen hebben we geschreven in hoofdstuk IV. De bronnen van de Nederduitsche Spraakkunst, naar aanleiding van Moonens verwijzingen naar Vondel. We menen hier te kunnen volstaan met een verwijzing naar de daar gemelde bevindingen, die tot de conclusie leiden dat Moonen zijn regels uit de syntaxis voornamelijk staaft met voorbeeldzinnen uit het (proza)werk van Vondel.

SAMENVATTING

De samenvatting van dit hoofdstuk kan kort zijn. Moonen heeft zijn syntaxis in theoretisch opzicht gebaseerd op Vossius 1695 en dit Latijnse systeem geïmplementeerd in de dichotomische verdeling van Schottelius 1663 I, die de spraakkunst nl. splitst in een 'Wortgründung' en een 'Wortfügung'. Van de Latijnse grammatica neemt Moonen alleen de *methode* over. De 'woortvoeging' van zijn spraakkunst heeft Moonen evenals Vossius strikt dichotomisch opgebouwd. Inhoudelijk gezien gaat Moonen zijn eigen gang. De concrete invulling van de syntaxis geschiedt met behulp van voorbeelden die voor het overgrote deel verzameld zijn uit het (proza)werk van Vondel. De regels van de syntaxis heeft Moonen gezocht in de *usus*, het achtbare gebruik van de grote auteurs. In dit verband merkt J. Knol in zijn bijdrage tot Bakker/Dibbets 1974-74 op: "Bij het ten voorbeeld stellen van Hooft en Vondel kon gewezen worden op de Latijnse traditie, waarin het taalgebruik van de grote, klassieke schrijvers normatief was".

De modern taalkundige stelt deze syntaxis wellicht teleur: vaak weten wij nu meer. Dat heeft in besprekingen van Moonens werk onmiskenbaar een rol gespeeld. Een beoordeling van Moonens werk naar de maatstaven van zijn eigen tijd, dus met oog voor de toen bekende linguïstische kennis is aanmerkelijk positiever: Moonen voorzag met zijn 'woortgründing' in een duidelijke behoefte en hij liet zich in methodisch opzicht door niets minder dan het concept van Vossius 1695 leiden. Heel dat systeem van Vossius licht Moonen toe met voorbeelden uit het 'achtbare gebruik' van (vooral) Vondel. Met deze syntaxis is een flink stuk reglementering van de moedertaal tot stand gekomen. Deze zal in de achttiende eeuw bij o.a. Elzevier 1761, De Haes 1764, V.d. Palm 1769, Zeydelaar 1781 en Winkelman 1784 weerklink vinden.

In dit hoofdstuk geven we een samenvatting van onze bevindingen en vergelijken we die met wat we hebben aangetroffen aan grammaticale opvattingen die rond 1706 bekend kunnen zijn geweest.

Met betrekking tot de spraakkunst in haar algemeenheid constateren we dat Moonen deze beschouwt als een zelfstandige eenheid, die niet meer in verband gebracht wordt met het Trivium. Binnen de Nederlandse spraakkunsttraditie is dit nog niet vertoond. De grammasticastudie wordt met deze *Nederduitsche Spraakkunst* voor het eerst gepresenteerd als een zelfstandige tak van wetenschap.

De *Nederduitsche Spraakkunst* is een grammatica die is opgezet volgens toen geldende wetenschappelijke conventies van de traditionele grammatica. Of, zoals Moonen zelf zegt: "op den voet der Grieken en Latynen beschreeven ... op vaste en onloochenbaere regels, en waer of wanneer die ontbraeken, op het gemeene gebruik, dat aen de regels den oorsprong geeft" (blz. *3v). Kennis omtrent grammaticale conventies uit de traditionele grammatica kan neergelegd worden in een spraakkunst, "eene kunst of wetenschap" (blz. 1). Die kennis - door ons aangeduid met *accidentialee* - heeft Moonen zich eigen gemaakt door studie en verwerking van met name de grammatica's van Vossius (i.c. *Vossius 1695*), Schottelius en de Nederlandstalige Triviumgrammatica's, onder andere de *Twe-spraak 1584*, de beide *Van Heulespraak*kunsten, *Kók 1649* en *Leupenius 1653*: "in- en uitheemschen (die) my ... gedient en geholpen hebben" (blz. *4r). Het zijn deze bronnen geweest waaruit Moonen een methodisch kader samenstelde, dat ten grondslag ligt aan de presentatie van zijn gegevens.

De *Nederduitsche Spraakkunst* valt uiteen in twee delen. In navolging van Schottelius onderscheidt Moonen een 'woortgronding' en een 'woortvoeging'. De 'woortgronding' kent twee hoofdbestanddelen: een orthographia (door Moonen 'spelling' genaamd) en een etymologia of woordsoortenleer. De 'woortvoeging' of syntaxis behelst de leer van de woordgroep(ering). Van deze drie elementen is de 'woortvoeging' - syntaxis het meest oorspronkelijke gedeelte, de orthographia het minst originele. De etymologia behelst in hoofdzaak een met veel kennis van zaken opgestelde compilatie uit de hierboven reeds gemelde bronnen. Door de zorgvuldige werkwijze van Moonen tijdens het compileren van deze bronnen is de woordsoortenleer als eindprodukt uitgestegen boven het nivo van 'samenraapsel'. Met recht mag Moonen "dit werk voor het myne in het licht brenge(n)" (blz. *4r).

Zoals reeds was aangestipt, bestaat de etymologia uit twee onderdelen: de 'spelling' en de woordsoortenleer. De 'spelling' betekent hier orthographia ofwel letterstudie, waarbij letter geïnterpreteerd wordt als vertaling van het Latijnse *littera*, waarbinnen drie aspecten worden onderscheiden: *nomen*, *figura* en *potestas*. Daarmee bevinden we ons in het spanningsveld van letterklank en letterteken. De *Nederduitsche Spraakkunst* heeft echter bij lange na niet de belangstelling voor de orthographia aan de dag gelegd als Pontus de Heuter en de schrijvers van de *Twe-spraak 1584*. Bij voorbeeld ten aanzien van twee- en drieklanken moeten we constateren dat Moonen niet verder dan 'lettertelling' komt, waardoor de hierboven gemelde drie aspecten van de letter soms verdwijnen. Ook ten aanzien van de beschrijving van de vorming van de letters toont Moonen zich niet zo

geïnteresseerd als bv. Pontus de Heuter Slechts een zeer beperkt aantal letters wordt daadwerkelijk gedefinieerd.

De structuur van het onderdeel orthographia is rommelig. We onderscheiden een vijftal rubrieken die niet altijd in een duidelijk organisatorisch verband met elkaar staan:

- 1). beschrijving van de lettertekens en de daarbij behorende klank
- 2). bespreking van de verlenging van klinkers
- 3). vorming van twee- en drieklanken
- 4). bespreking van enige consonanten
- 5). de leer der lettergrepen.

Zonder organisatorische reden wordt 2. onderbroken door opmerkingen over de *prosodia*, verschijnen er in 3. afkortingsregels en volgt na 4. het verschijnsel 'Talletters'. In zijn orthographia laat Moonen zich leiden door het *oorspronkelijkheid* principe, homonymievrees, het principe van Vondel en het fonetisch principe. In de praktijk getuigt Moonen meer van een pragmatische inslag dan dat een van de principes aangemerkt kan worden als hoofdprincipe. Wel kunnen we het negatief formuleren: Moonen was bepaald geen voorstander van het *gelijkvormigheid* principe. Daarmee legt hij een belangrijke basis voor de schrijftaditie in het Nederlands. Tot op de dag van vandaag is het gebruikelijk overeenkomstig de opvattingen van Moonen (en verschillende van zijn voorgangers) te schrijven *huis* - *huizen*, *graf* - *graven* en niet *huiz* - *huizen*, *grav* - *graven*.

Twee fonetische tegenstellingen springen in het oog: de tegenstelling kort - lang en de tegenstelling zacht - scherp, die weliswaar dezelfde verschijnselen beschrijven als de hedendaagse opposities gespannen - ongespannen en stemloos - stemhebbend, maar gebaseerd zijn op andere waarnemingen en derhalve niet gesubstitueerd kunnen worden.

Van belang is tot slot het gezag dat Vondel bij de grammaticus Moonen genoot. Niet alleen wist Moonen Vondels bezwaren tegen de o.a. door Leupenius voorgestane schrijfwijze van de verlengde vocaal in open syllabe met argumenten te staven, ook de door Vondel gepropageerde spelling AE voor AA wordt door Moonen met verve verdedigd, in theorie en praktijk.

Het tweede gedeelte van Moonens 'woortgronding' betreft de woordsoortenleer. Veel meer dan binnen de orthographia getuigt dit gedeelte van grote belangstelling voor zowel wat beschreven moet worden als voor de wijze waarop de gegevens neergeschreven moeten worden. De hoofdlijnen van Moonens woordsoortenleer zijn bepaald door *Schottelius 1663 I*, waaraan hij tevens de eigenaardigheid ontleent de verdeling van woorden in 'veranderlyk - onveranderlyk' te geven ná de opsomming van de negen woordsoorten. Deze hoofdlijn houdt Moonen gedurende de hele woordsoortenleer (blz. 44 - 256) vast. Binnen dit systeem plaatst hij methodisch verantwoord de compilatie van bevindingen uit andere grammaticale geschriften. Veel woordsoorten worden volgens het volgende patroon beschreven:

- 1). een definitie van de woordsoort
- 2). een opsomming van de accidentia
- 3). beschrijving van de afzonderlijke accidentia
- 4). eventuele regulae generales en speciales ter aanvulling van de accidentia
- 5). paradigma's waarin alle beschreven vormvarianten worden getoond.

Hieruit blijkt dat Moonen steeds voor ogen heeft wat *Luhrman 1984:22* noemt de "theorie omtrent de welgevormdheid van het woord".

De definitie van een woordsoort (soms worden ook *accidentia* gedefinieerd) geschiedt op vier verschillende wijzen:

- 1). een semantische definitie
- 2). een morfologische definitie
- 3). een syntactische definitie
- 4). een opsomming van subklassen.

In een aantal gevallen bestaat Moonens definitie uit meerdere elementen, die echter steeds tot dit viertal zijn te herleiden. Hier treedt de oplossing naar voren die de *accidentialeer* zelf heeft geconstrueerd: de "vaagheid van criteria, waardoor het mogelijk is de woorden op verschillende wijzen in te delen" (*Luhrman 1984:23*).

Eerst schenkt Moonen aandacht aan de 'veranderlyke' woorden: artikel, nomen (substantief en adjectief), pronomen, verbum en participium, dan aan de 'onveranderlyke' woorden: adverbium, conjunctie, prepositie en interjectie. De bespreking van de eerste woordsoort, het artikel, wordt gegeven in een methodische eenheid: na de definitie volgt een bespreking van *accidentia* die resulteert in paradigma's waarin alle vormvarianten getoond worden. Binnen de Nederlandse grammaticale traditie is Moonen de eerste die deze woordsoort een volledige omschrijving volgens de *accidentialeer* toebedeelt. Het tiende kapittel is in z'n geheel ontleend aan *Schottelius 1663 I*.

De behandeling van de tweede woordsoort, het nomen, is, gezien vanuit de *accidentialeer*, het hoogtepunt van de *Nederduitsche Spraekkunst*. Methodisch is de werkwijze niet altijd foutloos: soms bespreekt Moonen in de praktijk meer dan hij in theorie (met name op blz. 50, waar de *accidentia* worden opgesomd) doet verwachten. We denken hierbij aan onderscheidingen die niet expliciet door Moonen worden beschreven maar die in de grammaticale traditie aangebracht kunnen worden met behulp van de *accidentia species*, *figura* en *qualitas*. Het zijn echter betrekkelijk kleine onvolkomenheden in vergelijking met de methodisch wel correcte beschrijving van deze woordsoort door middel van de *accidentia motio*, *comparatio*, *genus*, *numerus*, *casus*, *declinatio*, *derivatio* en *compositio*.

Binnen de Nederlandstalige grammaticale traditie is *motio* als zelfstandig *accidens* uniek. Dit *accidens* stelde Moonen in staat het aantal genera voor het Nederlands terug te brengen tot drie: mannelijk, vrouwelijk en onzijdig. Daarmee bepaalt hij definitief het *aantal* genera voor het Nederlands.

Minder gelukkig achten wij Moonens pogingen om het aantal naamvallen voor het Nederlands (na de reducties van *Van Heule 1633* en *Leupenius 1653*) weer uit te breiden tot zes. In dezen liet Moonen zich nl. niet in hoofdzaak door morfologische, maar door semantische criteria leiden, waardoor ieder aantal naamvallen arbitrair is. Met het begrip *declinatio* beschrijft Moonen zowel de *declinatio* van de naamwoorden als de paradigma's die ter afsluiting van de bespreking van 'oorspronkelijke' woorden gegeven kunnen worden. Ook hier blijkt dat voor Moonen de *accidentialeer* tot doel had de welgevormdheid van een woord. Na de paradigma's volgen de *accidentia derivatio* en *compositio*, waar we de achttiende-eeuwse opvattingen over woordvorming en afleiding terugvinden als *kenmerken* van een woord, niet als zelfstandig grammaticaal onderdeel.

Bij de bespreking van de *accidentia compositio* en *derivatio* zien we dat de *accidentialeer* niet in staat is een consistente theorie over woordvorming en afleiding te formuleren. Hier blijkt dat de onderscheidingen met behulp van

het accidens species (nl 'oorspronkelijke' en 'afgeleide' woorden) in feite slechts de willekeur van de grammaticus verhullen.

In zijn algemeenheid toont ons deze woordsoort Moonen als een grammaticus die zijn vak verstond. De mogelijke oplossingen die de accidentaleer biedt heeft hij begrepen en in praktijk kunnen brengen. Dit moge onder meer blijken uit het feit dat Moonen de verbuiging van het adjectief - het adjectief wordt door hem overeenkomstig de traditie opgevat als een subcategorie van het nomen - als eerste Nederlandstalige grammaticus weet te integreren in de spraakkunst. Maar ook uit de behandeling van het schijnbaar probleemloze accidens numerus blijkt dat Moonen oog had voor de methodiek die hem in *Vossius 1695* werd aangereikt. Minder gelukkig achten we Moonens keuze voor *semantische* criteria, waar voorgangers hadden laten zien dat *morfologische* criteria tot een reductie van het aantal paradigma's kan leiden (bv. door het aantal naamvallen en declinaties te reduceren). Hieruit blijkt opnieuw dat het Moonen niet om een reductie van het aantal vormvarianten te doen is. De vele paradigma's, zowel bij het nomen, pronomen als verbum wijzen eerder op het tegenovergestelde.

De pronomina zijn de derde woordsoort. De behandeling hiervan bevestigt slechts ons oordeel over Moonens werk als grammaticus: ook hier een zorgvuldige compilatie van taalkundige gegevens én methoden. Uitgaande van het systeem van *Van Heule 1633* geeft Moonen zijn bevindingen die in hoofdzaak aan *Schottelius 1663 I* zijn ontleend. Ook hier zijn het *semantische criteria* die het aantal subklassen uitbreiden van vier (*Schottelius 1663 I*) naar vijf.

De woordsoort verbum beslaat 96 pagina's en is daarmee de omvangrijkste. Omdat veel theorie reeds aan de orde kwam bij de voorafgaande woordsoorten (bv. het accidens *persona* was in verband met het pronomen besproken) wordt er voor deze woordsoort aanmerkelijk minder aandacht aan de theoretische achtergronden van de accidentaleer besteed. Het overgrote gedeelte van de bespreking van het werkwoord bestaat uit paradigma's. Moonen plaatst evenals al zijn Nederlandstalige voorgangers het verbum in het licht van de accidentaleer. Nieuw is de aandacht binnen de definitie van deze woordsoort voor het accidens tempus. Als accidentia komen ter sprake: *qualitas*, *genus/significatio*, *species*, *figura*, *numerus*, *modus*, *tempus*, *persona*, *conjugatio*, *derivatio* en *compositio*. Bij de *derivatio* en *compositio* worden we niet alleen weer gewezen op de toenmalige werkwijze in verband met woordvorming en afleiding, maar zien we tevens dat Moonen in staat is de methode zoals de accidentaleer die voor de nominale *compositio* had ontwikkeld te vertalen naar het verbum. Hoe zeer Moonen zich liet beïnvloeden door semantische aspecten meer dan door morfologische, blijkt nog eens uit het aantal modi dat hij erkent. In de praktijk noemt hij er zes, omdat hij meer modaliteiten erkent dan de vier die corresponderen met de morfologisch te onderscheiden vormvarianten van het werkwoord. De interesse voor semantische aspecten treffen we ook aan in de beschrijving van de tempora, waardoor Moonen termen geeft als 'Afgeleide Tyden' die niet met morfologische verschijnselen overeenkomen. Aanmerkelijk positiever zijn we ten aanzien van Moonens pogingen om conjugaties voor de werkwoorden op te stellen. Met kennis van zaken inventariseert hij alle toen bekende relevante gegevens omtrent de klassificering van werkwoorden. Het resultaat is een ordelijk overzicht,

waarbij we helaas moeten constateren dat het Moonen niet heeft mogen gelukken de juiste sleutel te vinden om dit probleem op te lossen. Als voorbereidend werk voor die oplossing van de werkwoordklassificering moeten we zijn overzicht echter niet onderschatten

Het participium wordt als aparte woordsoort voor het eerst binnen de Nederlandstalige grammaticatraditie gepresenteerd in *Kók 1649*. Deze zelfstandige functie wordt door Moonen bekrachtigd en daarmee functioneert het deelwoord als een van de negen woordsoorten tot *Weiland 1805*. Moonen laat zich voor de behandeling van deze woordsoort voornamelijk door *Kók 1649* en *Schottelius 1663 I* leiden. Daardoor neemt hij ongemerkt van de Duitser een tweegenerasysteem over, dat niet overeenkomt met het driegenerasysteem dat Moonen voor de werkwoorden had vastgesteld. Ook deze laatste van de 'veranderlyke' woorden is geheel vanuit de accidentialeer beschreven. Aan de *methode* wordt niets nieuws meer toegevoegd.

De 'onveranderlyke' woorden tonen ons steeds een compilatie uit *Kók 1649* en *Schottelius 1663 I* of (bv. bij de interjectie) plagiaat, doordat Moonen eenvoudigweg een heel hoofdstuk uit *Kók 1649* copieert. Deze woordsoorten zijn steeds geordend volgens de accidentialeer. Van nieuwe bijdragen tot de Nederlandse grammaticale traditie is geen sprake meer. Ten aanzien van de preposities is opmerkelijk dat Moonen deze woorden slechts beschouwt in relatie met de nomina, niet met bv. de verba.

De 'woortvoeging' of syntaxis is het meest oorspronkelijke gedeelte van de *Nederduitsche Spraekkunst*. Ook hier toont Moonen dat hij in staat is zelfstandig te opereren binnen de toen geldende grammaticale conventies. Hij integreert het syntaxisstelsel uit *Vossius 1695* met het indelingsmodel voor de spraakkunst in haar algemeenheid uit *Schottelius 1663 I* en zet de regels van zijn syntaxis kracht bij met voorbeelden uit met name het (proza)werk van Vondel. Deze syntaxis voorzag klaarblijkelijk in een duidelijk gevoelde leemte: tot het eind van de achttiende eeuw (bv. nog in de heruitgave van *Zeydelaar 1781* in 1791) keert die syntaxis van Moonen in hoofdlijnen terug. Pas met de komst van *Weiland 1805* is de *Nederduitsche Spraekkunst* definitief van haar vooraanstaande plaats verdrongen. Gedurende 99 jaar behoorde ze tot de meest toonaangevende spraakkunsten van het Nederlands. Alleen daarom verdiende zij reeds onze aandacht; ons respect wordt afgedwongen door de zorgvuldige werkwijze van de grammaticus Arnold Moonen.

In diesem Kapitel geben wir eine Zusammenfassung der Resultate unserer Analyse und vergleichen die Systematik von Moonen mit den grammatikalischen Auffassungen, die ihm um 1706 herum bekannt gewesen sein konnten.

Bezüglich der Sprachlehre ("Spraekkunst") in ihrer Allgemeinheit stellen wir fest, daß Moonen diese als selbständige Einheit betrachtet, die nicht mehr mit dem Trivium verbunden ist. Innerhalb der Tradition der niederländischen Sprachlehre ist dies noch nie so deutlich gemacht worden. Das Grammatikstudium wird mit dieser Niederländische Spraekkunst zum ersten Mal als ein selbständiger Zweig der Wissenschaft präsentiert.

Die *Niederländische Spraekkunst* ist eine Grammatik, die gemäß damals geltenden wissenschaftlichen Konventionen der traditionellen Grammatik abgefaßt worden ist. Oder, wie Moonen selbst sagt: "op den voet der Grieken en Latynen beschreeven ... op vaste en onloochenbaere regels, en waer of wanneer die ontbraeken, op het gemeene gebruik, dat aen de regels den oorsprong geeft" (blz. *3v): auf der Basis der Griechen und Lateiner beschrieben .... auf der Basis fester und unleugbarer Regeln, und wo und wann diese nicht bestehen auf der Basis des allgemeinen Gebrauchs, der der Ursprung der Regeln ist. Die Kenntnis bezüglich grammatikalischer Konventionen aus der traditionellen Grammatik kann dargelegt werden in einer Sprachlehre, d.h. "eine Kunst oder Wissenschaft" (p. 1). Die Kenntnis, - von uns mit Akzidentiallehre bezeichnet - hat sich Moonen durch das Studium und die Bearbeitung vornehmlich der Grammatiken von Vossius, (i.e. *Vossius* 1695), Schottelius und den niederländischen Triviumgrammatiken, u.a. *Twe-spraack* 1584, *Van Heule* 1625, *Van Heule* 1633, *Kók* 1649 und *Leupenius* 1653 zu eigen gemacht. Es sind diese Quellen gewesen, aus denen Moonen einen methodischen Rahmen erstellt hat, der der Präsentation seiner Daten zugrunde liegt.

Die *Niederländische Spraekkunst* besteht aus zwei Teilen. Schottelius folgend unterscheidet Moonen eine "woortgronding" (Wortforschung) und eine "woortvoeging" (Wortfugung). Die "woortgronding" hat zwei Hauptteile: eine Orthographie (von Moonen "spelling" genannt) und eine Etymologie oder Wortartenlehre. Die "woortvoeging" oder Syntax beinhaltet die Lehre von der Wortkombination. Von diesen drei Elementen ist die "woortvoeging" - Syntax der eigenständigste Teil, die Orthographie der am wenigsten originelle. Die Etymologie beinhaltet hauptsächlich ein mit viel Sachkenntnis erstellte Auflistung aus den bereits oben angegebenen Quellen. Durch die sorgfältige Arbeitsweise von Moonen bei der Auflistung dieser Quellen ist die Wortartenlehre als Endprodukt über das Niveau bloßen Zusammenraffens hinausgewachsen. Mit Recht kann Moonen "dit werk voor het myne in het licht brenge(n)" (p. *4r): 'dieses Werk als das meine veröffentlichen'.

Wie bereits angedeutet, besteht die Etymologie aus zwei Teilen: der "spelling" und der Wortartenlehre. "Spelling" bedeutet hier Orthographie oder aber Buchstabenkunde, wobei Buchstabe als Uebersetzung des lateinischen *littera* interpretiert wird, das drei Aspekte umfaßt: nomen, figura und potestas. Damit befinden wir uns im Spannungsfeld zwischen

Buchstabenlaut und Buchstabenzeichen. Die *Nederduitsche Spraekkunst* läßt jedoch bei weitem nicht ein solches Interesse für die Orthographie erkennen wie Pontus de Heuter und die Autoren der *Twe-spraack 1584*. Zum Beispiel müssen wir hinsichtlich der Di- und Triphthonge feststellen, daß Moonen nicht über bloßes "Buchstabenzahlen" hinauskommt, wodurch die oben erwähnten drei Aspekte des Buchstabens gelegentlich in Vergessenheit geraten. Auch hinsichtlich der Beschreibung der Formen der Buchstaben zeigt Moonen sich nicht so interessiert wie z.B. Pontus de Heuter. Nur eine sehr beschränkte Anzahl von Buchstaben wird tatsächlich definiert.

Die Struktur des Teils Orthographie ist ziemlich chaotisch. Wir unterscheiden 5 Rubriken, die nicht immer in einem erkennbaren Zusammenhang miteinander stehen:

- 1.) Beschreibung der Buchstabenzeichen und der dazu gehörigen Laute
- 2.) Besprechung der Vokallänge
- 3.) Bildung der Di- und Triphthonge
- 4.) Besprechung einzelner Konsonanten
- 5.) die Silbenlehre

Ohne organisatorische Gründe wird 2 von Bemerkungen über die prosodia unterbrochen, in 3 erscheinen Abkürzungsregeln, und nach 4 folgt die Erscheinung "Zahlenbuchstaben". In seiner Orthographie läßt sich Moonen von dem "*oorsprongkelykheitsprincipe*", der Homonymiefurcht, dem Prinzip von Vondel und dem phonetischen Prinzip leiten. Praktisch folgt Moonen mehr einer pragmatischen Einstellung, so daß keines dieser Prinzipien als Hauptprinzip gelten konnte. Wir können es indessen negativ formulieren: Moonen war sicher kein Befürworter des "*gelijkvormigheitsprincipe*". Damit legt er die Basis für die Schreibtradition im Niederländischen. Bis auf den heutigen Tag ist es in Übereinstimmung mit den Auffassungen Moonens üblich, *huis* - *huizen*, *graf* - *graven* und nicht *huiz* - *huizen*, *grav* - *graven* zu schreiben.

Zwei phonetische Gegensätze fallen auf: der Gegensatz kurz - lang und der Gegensatz weich - scharf, die zwar dieselben Erscheinungen wie die heutigen Oppositionen gespannt - ungespannt und stimmlos - stimmhaft beschreiben, jedoch auf anderen Beobachtungen beruhen und deshalb nicht durch die heutigen Begriffe ersetzt werden können.

Schließlich ist das Ansehen von Belang, das Vondel bei dem Grammatiker Moonen genoß. Nicht allein, daß Moonen Vondels Bedenken gegen die u.a. von Leupenius befürwortete Schreibweise des langen Vokals in offener Silbe zu bekräftigen wußte, - auch die von Vondel propagierte Schreibung AE für AA wird von Moonen in Theorie und Praxis mit verve verteidigt.

Der zweite Teil von Moonens "*woortgronding*" bezieht sich auf die Wortartenlehre. Wesentlich mehr als der Teil Orthographie zeugt dieser Teil von großem Interesse sowohl für das, was beschrieben werden muß, als auch für den methodischen Rahmen, in dem die Daten dargelegt werden müssen. Die Grundzüge von Moonens Wortartenlehre sind durch *Schottelius 1663 I* bestimmt, aus dem er auch gleichzeitig die Besonderheit der Einteilung von Wörtern in "veränderlich - unveränderlich" nach Aufzählung der neun Wortarten übernimmt. An diesem Grundsatz hält Moonen durch die gesamte Wortartenlehre hindurch fest (p. 44 - 256). In dieses System fügt er in methodisch korrekter Weise die Ansammlung von Befunden aus anderen grammatischen Schriften ein. Viele Wortarten werden nach folgendem Muster beschrieben:

- 1.) eine Definition der Wortart

- 2.) eine Auflistung der Akzidentien
  - 3.) Beschreibung der einzelnen Akzidentien
  - 4.) mögliche *regulae generales* und *speciales* für die Ergänzung der Akzidentia
  - 5.) Paradigmen, in denen alle beschriebenen Formvarianten dargelegt werden. Hieraus geht hervor, daß Moonen stets das vor Augen hatte, was *Luhrman 1984:22* "theorie omtrent de welgevormdheid van het woord": 'die Theorie von der Wohlgeformtheit des Wortes' nennt.
- Die Definition einer Wortart (manchmal werden auch Akzidentien definiert) geschieht auf der Basis von vier möglichen Aspekten:

- 1.) eine semantische Definition
- 2.) eine morphologische Definition
- 3.) eine syntaktische Definition
- 4.) eine Aufzählung von Unterklassen

In einer gewissen Anzahl von Fällen bestehen Moonens Definitionen aus mehr Elementen, die jedoch stets auf diese vier Punkte zu reduzieren sind. Hier zeigt sich die Lösung, die die Akzidentiallehre selbst konstruiert hat: "vaagheid van criteria, waardoor het mogelijk is de woorden op verschillende wijzen in te delen" (*Luhrman 1984:23*): die 'Vagheit der Kriterien, wodurch es möglich ist, die Wörter auf verschiedene Weisen einzuteilen'.

Zunächst schenkt Moonen den "veranderlichen" Wörtern seine Aufmerksamkeit: Artikel, Nomen, (Substantiv und Adjectiv), Pronomen, Verb und Partizip, dann den "unveranderlichen" Wörtern Adverb, Konjunktion, Proposition und Interjektion. Die Diskussion der ersten Wortart, des Artikels, wird in einer methodisch konsistenten Struktur gegeben: nach der Definition folgt eine Besprechung der Akzidentien, die in Paradigmen resultiert, in denen alle Formvarianten gezeigt werden. Innerhalb der niederländischen grammatischen Tradition ist Moonen der erste, der dieser Wortart eine vollständige Beschreibung gemäß der Akzidentiallehre zuerkennt. Das zehnte Kapitel ist insgesamt *Schottelius 1663 I* entlehnt.

Die Behandlung der zweiten Wortart, des Nomens, ist, von der Akzidentiallehre aus gesehen, der Höhepunkt der *Nederduitsche Spraekkunst*. Methodisch ist es dennoch nicht absolut einwandfrei: manchmal bespricht Moonen in der Praxis mehr als sich von der Theorie her (s. vor allem p. 50, wo die Akzidentien aufgeführt werden) erwarten läßt. Wir denken hierbei an Unterscheidungen, die von Moonen nicht explizit beschrieben werden, die jedoch in die grammatikalische Tradition eingefügt werden konnten mittels der Akzidentien *species*, *figura* und *qualitas*. Das sind jedoch ziemlich geringfügige Unvollkommenheiten verglichen mit der methodisch sehr wohl korrekten Beschreibung dieser Wortart mittels der Akzidentien *motio*, *comparatio*, *genus*, *numerus*, *casus*, *declinatio*, *derivatio* und *compositio*.

Innerhalb der niederländischsprachigen grammatikalischen Tradition ist *motio* als selbständiges Akzidens einzigartig. Dieses Akzidens ermöglichte es Moonen, die Anzahl der genera für das Niederländische wieder auf drei zu bringen: männlich, weiblich und sachlich. Damit legt er definitiv die Anzahl der genera für das Niederländische fest.

Als weniger geglückt betrachten wir Moonens Bemühungen, die Anzahl der Kasus für das Niederländische (nach den Reduktionen von *Van Heule 1633*

und *Leupenius* 1653) wieder auf sechs anzuheben. Hierbei ließ sich Moonen nämlich nicht hauptsächlich von morphologischen, sondern von semantischen Kriterien leiten, wodurch jede Anzahl von Fällen arbitrar würde. Mit dem Begriff *declinatio* beschreibt Moonen sowohl die Deklination der Substantiva als auch die Paradigmen, die zum Abschluß der Besprechung von "oorsprongkelyke" Wörtern gegeben werden. Auch hier stellt sich heraus, daß für Moonen die Akzidentiallehre die Wohlgeformtheit eines Wortes zum Ziel hatte. Nach den Paradigmen folgen die Akzidentien *derivatio* und *compositio*, wo wir die Auffassungen des 18. Jahrhunderts über Wortbildung und Wortableitung als *Merkmal* eines Wortes, d.h. nicht als selbständige grammatische Subklasse, wiederfinden.

Bei der Besprechung der Akzidentien *compositio* und *derivatio* sehen wir, daß die Akzidentiallehre nicht in der Lage ist, eine konsistente Theorie der Wortbildung und der Wortableitung zu formulieren. Hier stellt sich heraus, daß die Unterscheidungen mittels des Akzidenz *species* ('oorspronglyke' und 'afgeleide' Wörtern) in Wirklichkeit nur die Willkür des Grammatikers verbergen.

Im allgemeinen läßt uns die Diskussion der Wortart *Nomen* Moonen als Grammatiker erscheinen, der sein Fach verstand. Die möglichen Lösungen, die die Akzidentiallehre bietet, hat er erfaßt und in die Praxis umsetzen können. Dies kann unter anderem daraus hervorgehen, daß Moonen die Deklination des Adjektivs - dieses wird von ihm in Übereinstimmung mit der Tradition als eine Subkategorie des Nomens aufgefaßt - als erster niederlandischsprachiger Grammatiker in die Sprachkunst zu integrieren wußte. Aber auch die Behandlung des scheinbar problemlosen Akzidenz *numerus* zeigt, daß Moonen die Methodik, die ihm von *Vossius* 1695 nahegelegt wurde, vor Augen hatte. Als weniger glücklich erachten wir Moonens Wahl der *semantischen* Kriterien, wo seine Vorgänger gezeigt hatten, daß *morphologische* Kriterien zu einer Reduktion der Anzahl von Paradigmen führen kann (z.B. durch die Reduktion der Anzahl der Kasus und Deklinationen). Hieraus geht erneut hervor, daß es Moonen nicht um eine Reduktion der Anzahl von Formvarianten geht. Die vielen Paradigmen beim *Nomen*, *Pronomen* als auch beim *Verb* weisen eher in die entgegengesetzte Richtung.

Die dritte Wortart sind die *Pronomina*. Deren Behandlung bestätigt unser Urteil über Moonens Werk als Grammatiker: auch hier eine sorgfältige Zusammenstellung sprachwissenschaftlicher Daten und Methoden. Ausgehend vom System von *Van Heule* 1633 präsentiert Moonen seine Befunde, die er in der Hauptsache *Schottelius* 1663 I entlehnt hat. Auch hier sind es *semantische Kriterien*, die die Anzahl von Subklassen von vier auf fünf anwachsen lassen.

Die Wortart *verbum* nimmt 96 Seiten ein und stellt damit das umfangreichste Kapitel dar. Da bereits viel Theorie bei den vorausgehenden Wortarten (z.B. wurde das Akzidenz *persona* in Zusammenhang mit dem *Pronomen* besprochen) präsentiert wurde, wird den theoretischen Hintergründen der Akzidentiallehre bei dieser Kategorie beträchtlich weniger Aufmerksamkeit gewidmet. Der bei weitem größte Teil der Besprechung des Verbs besteht aus Paradigmen. Ebenso wie seine niederlandischsprachigen Vorgänger beleuchtet er das Verb von der Akzidentiallehre her. Bei der Definition dieser Wortart ist allerdings neu die Aufmerksamkeit, die dem

Akzidens tempus gewidmet wird. Als Akzidentien kommen zur Sprache: qualitas, genus/significatio, species, figura, numerus, modus, tempus, persona, conjugatio, derivatio und compositio. Bei der derivatio und compositio werden wir nicht nur auf die damalige Behandlung der Wortbildung und Wortableitung verwiesen, sondern sehen gleichzeitig, daß es Moonen gelang, die Methode, mit der er die Akzidentialehre für die nominale compositio entwickelt hat, auch auf das Verb auszudehnen. Wie sehr sich Moonen von mehr semantischen Aspekten als von morphologischen beeinflussen ließ, wird noch einmal aus der Anzahl der von ihm anerkannten modi deutlich. In der Praxis arbeitet er mit sechs modi, da er mehr Modalitäten anerkennt als die vier, die mit den morphologisch zu unterscheidenden Formvarianten des Verbs korrespondieren. Bei der Behandlung der tempora finden wir wieder Moonens Interesse an semantischen Aspekten, was ihn Termini einführen läßt wie "Afgeleide Tyden" (abgeleitete Zeiten), die keine morphologische Entsprechung haben. Betrachtlich positiver sind wir hinsichtlich Moonens Bemühungen, Konjugationen für das Verb aufzustellen. Mit großer Sachkenntnis inventarisiert er alle damals bekannten relevanten Daten hinsichtlich der Klassifizierung der Verben. Das Resultat ist eine saubere Uebersicht, wobei wir jedoch leider konstatieren müssen, daß es Moonen nicht vergönnt war, den passenden Schlüssel für die Lösung dieses Problems zu finden. Als wegberaubende Arbeit für die Lösung der Verbklassifizierung dürfen wir jedoch seine Uebersicht nicht unterschätzen.

Innerhalb der niederländischen Grammatiktradition wird das Partizip zum erstenmal in *Kók* 1649 als gesonderte Wortart präsentiert. Diese selbständige Funktion wird von Moonen bekräftigt, und somit fungiert das "deelwoord" (Teilwort) als eine der neun Wortarten bis *Weiland* 1805. Moonen läßt sich bei dieser Wortart vornehmlich von *Kók* 1649 und *Schottelius* 1663 I leiten. Dabei übernimmt er von dem Deutschen, ohne sich dessen bewußt zu sein, ein Zwei-Genera-System, das nicht übereinstimmt mit dem Drei-Genera-System, das Moonen für die Verben festgelegt hat. Auch diese letzte Kategorie der "veranderlichen" Wörter ist vollständig aus der Sicht der Akzidentialehre beschrieben. Der *Methode* wird nichts Neues mehr hinzugefügt.

Die "unveranderlichen" Wörter sind durchgangig nichts anderes als eine Zusammenfassung von *Schottelius* 1663 I oder (z.B. bei den Interjektionen) sogar ein Plagiat, mit dem Moonen geradenwegs ein ganzes Kapitel von *Kók* 1649 kopiert. Diese Wortarten sind stets gemäß der Akzidentialehre geordnet. Von neuen Beiträgen für die niederländische Grammatiktradition kann keine Rede mehr sein. Hinsichtlich der Propositionen fällt auf, daß Moonen diese Wörter lediglich in Zusammenhang mit den Nomina und nicht mit den Verben betrachtet.

Die Wortfügung oder Syntax ist der originellste und eigenständigste Teil der *Nederduitsche Spraekunst*. Auch hier zeigt Moonen, daß er imstande ist, im Rahmen der damals gültigen grammatikalischen Konventionen selbständig zu operieren. Er integriert das Syntaxsystem von *Vossius* 1695 in das allgemeine Einteilungssystem für die Sprachkunst aus *Schottelius* 1663 I und untermauert seine syntaktischen Regeln mit Beispielen namentlich aus dem Prosawerk von Vondel. Diese Syntax sah offenbar eine deutlich gefühlte Lücke voraus: bis Ende des 18. Jahrhunderts (z.B. noch in der Herausgabe

Zusammenfassung

von *Zeydelaar* 1781 in 1791) wird die Syntax von Moonen in ihren Grundzügen immer wieder gebraucht. Erst mit *Weiland* 1805 ist die *Nederduitsche Spraekkunst* definitiv von ihrem vorrangigen Platz verdrängt worden. 99 Jahre lang gehörte sie zu den tonangebenden Sprachlehren des Niederländischen. Allein schon deshalb verdient sie unsere Aufmerksamkeit; unseren Respekt erzwingt die sorgfältige Arbeitsweise des Grammatikers Arnold Moonen.

Üebersetzung: dr C. Heeschen

Negentiende-eeuws portret, litho van J. Plügger, aanwezig in het *Provinciaals Overijssels Museum* te Zwolle.

14. LIJST VAN GECITEERDE WERKEN

In deze lijst is opgenomen de literatuur waarnaar in dit boek met behulp van de combinatie auteur (in voorkomende gevallen: titel) plus jaartal geciteerd wordt.

LIJST VAN GECITEERDE WERKEN ALFABETISCH GERANGSCHIKT OP AUTEUR(S)

Aa, A.J. Van der, Harderwijk, K.J.R. van, Schotel, G.D.J. e.a. 1852 - 1878 *Biografisch Woordenboek der Nederlanden.* (I - XXI.) Haarlem, 1852 - 1878.

Abkoude, J., 1741 *Naam register of verzaameling van Nederduytsche Boeken, Die zedert de Jaaren 1640. tot 1741. zijn uitgekomen.* Leiden, 1741.

Abkoude, I. en Arrenberg, R., 1788 *Naamregister van de bekenste en meest in gebruik zijnde Nederduitsche Boeken.* Rotterdam, 1788.

Albertus, L., 1573 *Teutsch Grammatick oder Sprach-kunst.* Certissima ratio discendae, augendae, ornandae, propagandae, conservandaeque linguae Alemanorum sive Germanorum, grammaticis regulis et exemplis comprehensa & conscripta. Augsburg, 1573.

Ampzing, S., 1628A *Beschrijvinge ende Lof der Stad Haerlem.* Haarlem, 1628 (3).

Ampzing, S., 1628B *Nederlandsch Tael-bericht.* In: *Ampzing 1628A* (Geciteerd naar Zwaan 1939).

Bakel, J. van, 1969(22) *Nederlandse spraakkunst.* Groningen, 1969(22).

Bakker, D.M., 1968 *Samentrekking in Nederlandse syntactische groepen.* Leiden, 1968.

Bakker D.M., en Dibbets, G.R.W., 1977 *Geschiedenis van de Nederlandse Taalkunde.* Den Bosch, 1977.

Barbaric, S., 1981 *Zur grammatischen Terminologie von Justus Georg Schottelius und Kaspar Stieler.* (I - II.) Bern-Frankfurt a.M.-Las Vegas, 1981.

Goropius Becanus, J., 1580 *Opera, hactenus in lucem non edita nempe, Hermathena, Hieroglyphica, Vertumnus, Gallica, Francica, Hispanica.* Antwerpen, 1580.

- Berg, B. van den, 1957** *Naar aanleiding van de o's van P.C. Hooft*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 75 (1957): 181-198.
- Bidloo, L., 1720** *Panpoëticon Batavum*. Amsterdam, 1720.
- Bolhuis, L. van, 1793** *Beknopte Nederduitsche spraakkunst ... in het jaar 1792 met den gouden eerprijs bekroond, en uitgegeven, door de Nederlandsche Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen*. Leiden-Deventer-Groningen, 1793.
- Bosscha, P., 1863** *Handschriften van Moonen, waaronder het begin eener geschiedenis van Overijssel*. In: *Vergaderingen V. t.b. O.R.G.* nr. 11: 10-19.
- Bouman, J., 1982** *Nederlandse Gelegenheidsgedichten voor 1700*. Nieuwkoop, 1982.
- Braekman, W.L., 1978** *Twee nieuwe traktaten uit de vroege zestiende eeuw over de Nederlandse spelling*. In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde* 1978:294-387.
- Brandt, G., 1682** *Het leven van Joost van den Vondel*. In: J. v. Vondel *Poezy* Franeker, 1682.
- Brandt, J., 1705** *J. Brandts Verantwoording Van de Historie der Reformatie Van wijlen zijn Vader G. Brandt*. Amsterdam, 1705.
- Breva-Claramonte, M., 1975** *Sanctius' theory of language: a contribution to the history of renaissance linguistics*. Colorado, 1975.
- Broekema, J. 1892** *Catalogus van de Pamfletten, Tractaten, enz. aanwezig in de provinciale bibliotheek van Zeeland*. Middelburg, 1892.
- Bullokar, W., 1586** *Pamphlet for grammar*. Londen, 1586.
- Burgersdijk en Niermans, 1924** *Nederland in Woord en Beeld. Catalogus van boekwerken, prenten en kaarten betreffende de provincies en gemeenten van Nederland*. Leiden, 1924.
- Butler, C., 1634** *An English Grammar, or the institution of letters, syllables, and words in the English tung; wher'unto is annexed an index of words lik' and unlik'*. By Charles Butler, Magd. Master of Arts. Oxford, 1634.
- Calcar, W. van, 1971** *Over comparatief- en vergelijkingszinnen*. Assen, 1971.
- Campanella, T., 1638** *Philosophiae rationalis partes quinque. Videlicet: grammatica, dialectica, rhetorica, poetica, historiographia. Pars prima: grammatica*. Parijs, 1638.
- Caron, W.J.H., 1947** *Klank en teken bij Erasmus en onze oudste grammatici*. Groningen-Batavia, 1947 (heruitg. in: Caron 1972, 1-128).

- Caron, W.J.H., 1953A** Christiaan van Heule, *De Nederduytsche grammatica ofte spraec-konst*, uitgegeven, ingeleid en toegelicht door W.J.H. Caron. Groningen-Djakarta, 1953 (Groningen, 1971).
- Caron, W.J.H., 1953B** Christiaan van Heule, *De Nederduytsche spraec-konst ofte taal-beschrijvinghe*, uitgegeven, ingeleid en toegelicht door W.J.H. Caron. Groningen-Djakarta, 1953 (Groningen, 1971).
- Caron, W.J.H., 1958** Petrus Leupenius, *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale en Naaberecht*, uitgegeven, ingeleid en toegelicht door W.J.H. Caron. Groningen, 1958.
- Caron, W.J.H., 1962** Hendrik Laurenz. Spiegel, *Twe-spraack - Ruygh-bewerp - Kort begrip - Rederijck-kunst*, uitgegeven door W.J.H. Caron. Groningen, 1962.
- Caron, W.J.H., 1964** Petrus Montanus, *De Spreeckonst*, uitgegeven en ingeleid door W.J.H. Caron. Groningen, 1964.
- Caron, W.J.H., 1971** *Vondels uitspraak*. Amsterdam, 1971.
- Chevalier, J., 1968** *Histoire de la syntaxe*. Genève, 1968.
- Claes, F., 1972** *Nederlandse benamingen van woordenlijsten en woordenboeken tot 1600*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal - en Letterkunde* 88 (1972): 32-41.
- Clajus, J., 1578** *Grammatica Germanicae linguae ... ex Bibliis Lutheri Germanicis et aliis eius libris collecta*. Leipzig, 1578.
- Cohen A., e.a., 1959** *Fonologie van het Nederlands en het Fries: inleiding tot de moderne klankleer* 's-Gravenhage, 1959 (1978(2)).
- Collyer J., 1735** *The General Principles of Grammar; Especially Adapted to the English Tongue. With a Method of Parsing and Examination. For the Use of Schools*. Nottingham, 1735.
- Cooper Chr., 1685** *Grammatica Linguae Anglicanae*. Londen, 1685.
- Coornhert, D.V., 1585** Boëthius: *Van de vertróosting der wysheyd*. Leiden, 1585 (Heruitgave Amsterdam, 1945).
- Dearing, V.A., 1970** *Computer aids to editing the text of Dryden*. In: *Art and Error* (1970): 254-278.
- Dearing, V.A., 1974** *Principles and practice of textual analysis*. Berkeley-Los Angeles-London, 1974.
- Dearing, V.A., 1979** *Computer-aided textual criticism: the greek text of the gospels before the tenth century*. In: *Association for literary and linguistic computing bulletin* 7(3) (1979): 276-282.

- Decker, J. de, 1660 *Rampsalige Gelucksaligheden of geschiedenis van sekere Cathaensche vrouwe, groote Land- Rechtersche van Napels. Mitsgaders: Aenmerkingen van Staet en van Historie over 't leven van den Heere van Villeroy. In de Fransche tale gestelt door P. Matthieu, overgesteld in de Nederduytsche door J. de Decker.* Amsterdam, 1660.
- Dees, A., 1976 *Considerations theoriques sur les traditions manuscrites du lai de l'Ombre.* In: *Neophilologus* 60 (1976): 481-504.
- Dees, A., 1977 *Over stambomen van handschriften.* In: *Forum der Letteren* 18 (1977): 63-78.
- Dibbets, G.R.W., 1968 *Nederduitse orthographie van Pontus de Heuter (1581); een inleiding.* Assen, 1968.
- Dibbets, G.R.W., 1972 *Pontus de Heuter, Nederduitse orthographie.* Groningen, 1972.
- Dibbets, G.R.W., 1974 *De benamingen van de woordsoorten in de oude Nederlandse grammatica's tot 1805.* In: *Leuvense Bijdragen* 63 (1974): 113-136.
- Dibbets, G.R.W., 1977 Zie: Bakker, D.M. en -, 1977 Den Bosch, 1977.
- Dibbets, G.R.W., 1981 A.L. Kôk, *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst.* Assen, 1981.
- Dibbets, G.R.W., 1982 *Woord, afleiding en samenstelling in de Nederlandse triviumgrammatica.* In: *Leuvense Bijdragen* 71 (1982):59-104.
- Dibbets, G.R.W., 1985 *Twe-spraack van de Nederduitse letterkunst (1584).* Assen-Maastricht, 1985.
- Doorninck, J. I. van, 1881 *Manuscripten van A. Moonen.* In: *Vergaderingen V. t.b. O.R.G.* nr. 48: 3-7.
- Dumbar, G., 1732-1788 *Het kerkelyk en wereltlyk Deventer.* (I - II.) Deventer, 1732-1788.
- Dünhaupt, G., 1981 *Bibliographisches Handbuch der Barockliteratur.* (I - III.) Stuttgart, 1980-1981.
- Elzevier, K., 1761 *Drie dichtproeven .... benevens een proef van een nieuwe Nederduitse spraekkonst.* Haarlem, 1761.
- Ende, C. vanden, 1669 *Le Gazophilace de la Langue Françoise et Flamande.* Rotterdam, 1669.
- Francius, P., 1669 *Gregorius Nazianzenus. Van de mededeelzaamheid, uit het Grieks in het Neêrlands overgebracht door Petrus Francius ....* Amsterdam, 1699.
- Froger, J., 1968 *La critique des textes et son automatisaton.* Parijs, 1968.

- Geerts, G., 1966 *Genus en geslacht in de Gouden Eeuw*. Tongeren, 1966.
- Gill, A., 1621 *Logonomia Anglica*. Quâ gentis sermo faciliùs addiscitur. Conscripta ab Alexandro Gil, Paulinae Scholae Magistro Primario. London, 1621.
- Gledhill, J.M., 1973 *Aspects of the development of Dutch consonantal spelling*. Londen, 1973.
- Glareanus, H., 1570 *Donati methodus grammatices una com interpretatione Germanica, iam recens de integro conversa, ad verbum recognita, & ab Henrico Glareano poeta laureato à mendis repurgata*. Straatsburg, 1570.
- Gottsched, J. Chr., 1749(2) *Grundlegung einer deutschen Sprachkunst, nach den Mustern der besten Schriftstellern des vorigen und izigen Jahrhunderts* Leipzig, 1748 (1749(2)).
- Greidanus, J., 1926 *Beginnselen en ontwikkeling van de interpunctie, in 't bijzonder in de Nederlanden*. Zeist, 1926.
- Haes, F. de, 1764 *Nederduitsche spraekkunst*. In: *De nagelaten gedichten, en Nederduitsche spraekkunst, van wylen den Heer Frans de Haes*. Amsterdam, 1764.
- Haes, Joan de, 1740 *Het leven van Geeraart Brant*. 's-Gravenhage, 1740.
- Halen, A. van, 1773 *Arnoud van Halen's Pan Poëticon Batavum verheerlijkt door Lofdichten en Bijschriften*. Leiden, 1773.
- Halma, F., 1710 *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche Taalen*. Amsterdam, 1710.
- Hardewijk, I., 1829 *Iets over Arnold Moonen, bijzonder als Latijnsch dichter*. In: *Vaderlandsche Letteroefeningen* II (1829):546-548.
- Harderwijk, K.J.R., 1859 *A. Moonen*. In: *De Navorscher* IX (1859): 90.
- Heins, M., 1647 *Bloemhof der Doorluchtige Voorbeelden*. Amsterdam, 1647.
- Hellinga, W. Gs., 1938 *De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands*. Amsterdam, 1938 (Arnhem, 1968).
- Helwig, Chr., 1619 *Sprachkunste: I. Algemaine, welche das jenige, so allen Sprachen gemein ist, in sich gebreiffet, II. Lateinsiche, III. Hebraische, Teutsch beschrieben Durch Weyland den Ehrwürdigen vnd Hochgelahrten Herren CHRISTOPHORUM HELVICUM ... Vnd nunmehr der lieben Jugend zu gutem in Truck gegeben*. Giessen, 1619.
- Hermkens, H.M., 1973 *Inleiding tot het zeventiende-eeuws*. 's-Hertogenbosch, 1973.

- Heuiter, P. de, 1581** *Nederduitse Orthographie*. Antwerpen, 1581 (Geciteerd naar *Dibbets 1972*).
- Heule, Ch. van, 1625** *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst*. Leiden, 1625 (Geciteerd naar *Caron 1953a*).
- Heule, Ch. van, 1633** *De Nederduytschen Spraec-konst Ofte Tael-beschrijvinghe*. Leiden, 1633 (Geciteerd naar *Caron 1953b*).
- Heyns, P., 1605** *Cort onderwys van de acht deelen der Françoischer talen*. Zwolle, 1605.
- Hofman Peerlkamp, P., 1838** *Littera de vita, doctrina et facultate Neerlandorum qui carmina latina composuerunt*. Haarlem, 1838.
- Hooft, P.C., (plm. 1635)** *Waernemingen op de Hollandsche tael*. (plm. 1635) (Geciteerd naar *Zwaan 1939*).
- Hoogstraten, D. van, 1700** *Aenmerkingen over de Geslachten der Zelfstandige Naemwoorden*. Amsterdam, 1700 (Rotterdam, 1710-1711; Amsterdam, 1723, 1733, 1759, 1783; sedert 1723 als *Lyst der gebruijkelykste zelfstandige naemwoorden, betekent door hunne geslachten*).
- Houck, M.E. en Dixon, Ch., 1898** *Deventer onder de Stadhouders uit het Huis van Oranje*. Deventer, 1898.
- Hubert, A. de, 1624** *Noodige waarschouwinge aan alle liefhebbers der Nederduitze tale*. In: *De psalmen des propheeten Davids*. Leiden, 1624 (Geciteerd naar *Zwaan 1939*).
- Hulshof, H., 1985** *C.H. Den Hartog als grammaticus*. Muiderberg, 1985.
- Husken, Wim N.M. en Schaars, Frans A.M., 1985** *Sandryn en Lanslot*. Nijmegen-Grave, 1985.
- Janssen, Th., 1986** *Tijd in Taal*. In: *Gramma 10* (1986): 309-325.
- Jeep, L., 1893** *Zur Geschichte der Lehre von den Redetheilen bei den lateinischen Grammatikern*. Leipzig, 1893.
- Jellinek, M.H., 1913-1914** *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung*. (I - II.) Heidelberg, 1913-1914 (Heidelberg, 1968).
- Jonson, B., 1640** *The English Grammar*. 1640.
- Kate Hermansz., L. ten, 1723** *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitse Sprache*. Waer in hare zekerste grondslag, edelste kragt, nutteliykste onderscheiding, en geregeldste afleiding overwogen en naegespoort, en tegen het allervoornaemste der verouderde en nog-levende taelverwanten, als 't oude Moese-Gotthisch, Frank-Duitsch, en Angel-Saxisch, beneffens het hedendaegsche Hoog-Duitsch en Yslandsch, vergeleken word. (I - II.) Amsterdam, 1723.

Kate, L. ten, 1732 *Aenmerkingen van L. ten Kate Hermanszoon op de Nederduitsche spraekkonst van Arnold Moonen.* In: *Godgeleerde, Historische, Philosophische, Natuur- Genees- en Aerdryks-kundige, Poetische en Regtsgeleerde Vermakelykheden.* Amsterdam, 1732(2).

Kieft, A.P., 1938 *Homonymie en haar invloed op de taalontwikkeling.* Groningen, 1938.

King, P.K., 1973 *Complete word-indexes to J. van den Vondel's Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst and Lucifer with ranking lists of frequencies reverse indexes and rhymy indexes.* Cambridge, 1973.

King, P.K., 1982 *Concordances of the work of J. van den Vondel.* Vol I. Maria Stuart of Gemartelde Majesteit (Treurspel). Vol II. Leeuwendalers (Lantspel). Goppingen, 1982.

Klifman, H., 1983 *Studies op het gebied van de vroegnieuw nederlandse triviumtraditie (ca. 1550 - ca. 1650).* Dordrecht, 1983.

Knol, J., 1977 *De Nederlandse taalkunde in de achttiende eeuw.* In: Bakker-Dibbets 1977: 65-112.

Knol, J. en Maas, M., 1977 *Bibliografie van de geschriften op het gebied van de Nederlandse taalkunde uit de periode 1691 - 1804.* Amsterdam - Nijmegen, 1977.

Knuttel, W.P.C., 1890-1920 *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek. (I - IX.)* 's-Gravenhage, 1890-1920 (Fotomechanische herdruk Utrecht 1978).

Kochendörfer, G., 1971 *Teilautomatisierung der Textkritik bei mittelalterlichen handschriftlichen Ueberlieferungen.* In: *Zeitschrift für Deutsche Philologie* 90 (1971): 356-376.

Kochendörfer, G., 1973 *Das Stemma des Nibelungenliedes und die textkritische Methode.* Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg im Breisgau. Freiburg, 1973.

Kochendörfer, G. en Schirock, B., 1976 *Maschinelle Textrekonstruktion.* Theoretische Grundlegung, praktische Erprobung an einem Ausschnitt des Parzival' Wolframs von Eschenbach und Diskussion der literaturgeschichtlichen Ergebnisse. Goppinger Arbeiten zur Germanistik 185. Goppingen, 1976.

Kók, A.L., 1649 *Ont-werp der Neder-duitsche letter-konst.* Amsterdam, 1649 (Geciteerd naar Dibbets 1981).

Kooiman, K., 1913 *Twe-spraack van de Nederduitsche letterkunst.* Groningen, 1913.

- Kramm, Chr., 1857-1864 *De Levens en werk der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders* (I - IV.) Amsterdam, 1857-1864.
- Kromayer, J., 1618 *Deutsche Grammatica Zum neuen methodo der Jugend zum besten zugerichtet*. Weymar, 1618.
- Lambrecht, J., 1550 *Néderlandsche spellinghe*. Gent, 1550 (1882).
- Lankhorst, O.S., 1983 *Reinier Leers (1654-1714) Uitgever & Boekverkoper te Rotterdam*. Amsterdam en Maarsen, 1983.
- Leendertz, P., 1931 *Bibliographie der werken van P.C. Hooft*. 's-Gravenhage, 1931.
- Leendertz, P., 1910 *Het Leven van Vondel*. Amsterdam, 1910.
- Leidekker, J., 1705 *Eere van de Nationale Synode van Dordregt -- tegens de beschuldigingen van G. Brandt*. 1705.
- Lennep, J. van, 1855 - 1869 *De werken van Vondel in verband gebracht met zijn leven, en voorzien van verklaring en aantekeningen door Mr. J. van Lennep*. (I - XII.) Amsterdam, 1855 - 1869.
- Leupenius, P., 1653 *Aanmerkingen op de Neederduitsche taale*. Amsterdam, 1653 (Geciteerd naar Caron 1958).
- Leupenius, P., 1654 *Naaberecht*. Amsterdam, 1654 (Geciteerd naar Caron 1958).
- Lily, W., 1567A *A shorte introduction of grammar generally to be used: compiled and set forth, for the bringing up of all those that intende to attaine the knowledge of the Latine tongue*. 1567.
- Lily, W., 1567B *Brevissima Institutio seu Ratio Grammatices cognoscende, ad omnium puerorum utilitatem praescripta, quam solam Regia Maiestas in omnibus Scholis profitendam praecipit*. 1567.
- Lindeboom, J., 1958 *Arnold Moonen, 1644-1711*. In: *Mededelingen der koninklijke Nederlandse akademie van wetenschappen, afd. letterkunde Nieuwe Reeks, deel 21, no. 3* Amsterdam, 1958.
- Lithocomus, L., 1592 *Grammatica Latina*. Leiden, 1592.
- Loeff, G.M.C., 1864 *De Nederlandsche Kerkgeschiedschrijver Geeraardt Brandt*. Utrecht, 1864.
- Luhrman, G.J., 1984 *C.L. Pasius T. Linacer J.C. Scaliger en hun beschouwing van het werkwoord*. Groningen, 1984.
- Maljaars, A., 1979 *Bijdrage tot de kennis van genus en geslacht in de achttiende eeuw*. Utrecht, 1979.

- Marin, P., 1717** *Compleet Nederduitsch en Fransch Woordenboek*. Amsterdam, 1717.
- Melanchton, P., 1525** *Grammatica Philippi Melanchtonis Latina*. Lvtetiae, 1525.
- Michael, I., 1970** *English grammatical categories and the tradition to 1800*. Cambridge, 1970.
- Miège, G., 1688** *The English grammar, or, the grounds and genius of the English tongue*. London, 1688.
- Moes, E.W., 1897-1905** *Iconographia Batava* (I-II.) Amsterdam, 1897-1905.
- Molhuysen, P.C., 1854** *Arnold Moonen*. In: *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* XIX (1854): 102-107.
- Molhuysen, P.C., Blok, P.J., e.a., 1911 - 1937** *Nieuw Nederlandsch Woordenboek*. (I - X.) Leiden, 1930.
- Moonen, A.,** Zie de *Bibliografische controlelijst* in dit boek, blz. 17-34.
- Montanus, P., 1635** *De Spreekonst*. Delft, 1635 (Geciteerd naar Caron 1964).
- Muller, F., 1852** *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten, van Nederlanders*. Amsterdam, 1852.
- Noordegraaf, J., 1985** *Norm, geest en geschiedenis Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*. Dordrecht - Cinnaminson (U.S.A), 1985.
- (Nyløe, J.), 1703** *Aanleiding tot de Nederduitsche taal*. Om goet en zuiver Nederduitsch te spreken of te schrijven. Amsterdam, 1703 (Leeuwarden, 1707, 1711; Amsterdam, 1723, 1746, 1751). Vanaf de uitg. 1707 met naam van de schrijver.
- Oelinger, A., 1574** *Vnderricht der Hoch Teutschen Spraach: GRAMMATICA Sev Institutio Verae Germanicae linguae, in qua etymologia, syntaxis & reliqua partes omnes suo ordine breviter tractantur*. Strassburg, 1574.
- Okkema, J.C., 1972** *Inventaris van de archieven van de Remonstrants - Gereformeerde gemeente te Rotterdam, 1619 - 1960*. Rotterdam, 1972.
- Padley, G.A., 1976** *Grammatical theory in western Europe 1500-1700; the Latin tradition*. Cambridge, 1976.
- Pars, A., 1701** *Index Batavus*. Leiden, 1701.
- Petit, L.D., 1882** *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten*. (I - II.) 's-Gravenhage, 1882-1884.

- Petit, L.D. en Ruijs, H.J.A., 1925 *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten*. III. 's-Gravenhage, 1925.
- Plemp, C.G., 1632 *Speldwerk, of waerschouwinge*. Haerlem, 1632.
- Plemp, C.G., 1637 *Orthographia Belgica*. Amsterdam, 1637.
- Poole, J., 1646 *The English accidence, or, a short, plaine, and easie way, for the more speedy attaining to the Latine tongue, by the help of the English*. London, 1646.
- Rademaker, C.S.M., 1967 *Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*. Zwolle, 1967.
- Ritter, S., 1616 *Grammatica Germanica Nova, Usui omnium Aliarum Nationum*. Marburg, 1616.
- Robins, R.H., 1951 *Ancient and mediaeval grammatical theory in Europe*. London, 1951.
- Robins, R.H., 1966 *The development of the word class system of the European grammatical tradition*. In: *Foundations of Language. International Journal of Language and Philosophy* 2 (1966), 3-19.
- Robins, R.H., 1969 *Algemene linguïstiek*. Utrecht - Antwerpen, 1969. (Vertaling van *General Linguistics* 1967).
- Roscam Abbing, M., 1985 *Inhoud map David van Hoogstraten (1658-1724)*. Fam. archief van Hoogstraten (Getypte inventaris aanwezig op UB Amsterdam) Amsterdam, 1985.
- Rouxel, C. en Halma, F., 1708 *Le Grand dictionnaire François et Flamend*. Amsterdam, 1708 (Amsterdam 1717(3)).
- Rutgers, A.F., 1985 *Frans de Haes' Nederduitsche Spraekkunst (1764), ingeleid en toegelicht door —*, doctoraalscriptie historische taalwetenschap; geschiedenis van de Nederlandse taalkunde. Instituut Nederlands K.U. Nijmegen, 1985.
- Ruijs, H.J.A., 1934 *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten*. IV. 's-Gravenhage, 1934.
- Ruysendaal, E., 1981 *Het terminograferen van grammaticale werken*. In: *Gramma* 5,3 (1981): 228-229.
- Ruysendaal, E., 1982 *Achtergronden van het kenmerkensysteem in de taalbeschrijving van de triviumgrammatica*. In: *Leuvense Bijdragen* 71,1 (1982): 31-59.
- Salemans, Ben J.P. en Schaars, Frans A.M., 1987A *Alfabetische concordanties van Vroegnieuw nederlandse grammaticale geschriften Deel I: Nederduitsche Spraekkunst (1706) van Arnold Moonen (1644-1711)* Wijhe, 1987.

- Salemans, Ben J.P. en Schaars, Frans A.M., 1987B** *Alfabetische concordanties van Vroegnieuw nederlandse grammaticale geschriften Deel IV: Twe-spraack van de Nederduitsche Letterkunst* (1584) Wijhe, 1987.
- Saxon, S., 1737** *The English Scholar's Assistant: Or, The Rudiments of the English Tongue. In Four Parts.* 1737(2)
- Schaars, Frans A.M., 1981** *Manuscripten van Arnold Moonen.* In: *Documentaal* 10 (1981):74.
- Schaars, Frans A.M., 1983** *Concordantie op Vondels prozavertaling van Bucolica van P. Virgilius Maro.* Nijmegen, 1983.
- Schaars, Frans A.M., 1984** *Concordantie met woordindexes op Vondels prozavertaling van Georgica van P. Virgilius Maro.* Nijmegen, 1984.
- Schaars, Frans A.M., 1985A** Zie: Hüsken, Wim N.M. en -, Nijmegen-Grave, 1985.
- Schaars, Frans A.M., 1985B** *Concordantie met woordindices op Vondels prozavertalingen van Oden, Epoden en De Arte Poetica van Q. Horatius Flaccus.* Nijmegen, 1985.
- Schaars, Frans A.M., 1985C** (Boekbespreking van *Klifman* 1983.) In: *Gramma* 9 (1985): 164-165.
- Schaars, Frans A.M., 1987A** Zie: Salemans, Ben J.P. en -, 1987a Wijhe, 1987.
- Schaars, Frans A.M., 1987B** Zie: Salemans, Ben J.P. en -, 1987b Wijhe, 1987.
- Scioppius, G., 1659** *Grammatica Philosophica.* Amsterdam, 1659.
- Schönfeld, M., 1964(7)** *Schönfelds Historische grammatica van het Nederlands.* bewerkt door A. van Loey. Zutphen, 1964(7).
- Schottelius, J.G., 1663** *Ausführliche Arbeit von der Teutschen Hauptsprache.* (I - II.) Braunsweig, 1663.
- Schuere, J. van der, 1612** *Nederduydsche Spellinge.* Haarlem, 1612.
- Selm, B. van, 1984** *Goet Nederduytsch van den here J. V. Vondel. Over een nieuw ms.* In: *Documentaal* 13 (1984): 104-105.
- Selm, B. van, 1985** *Hoofdtiana.* In: *Spektator* 14 (1984-1985): 115-124.
- Séwel, W., 1691** *Nieuw woordenboek der Nederduytsche en Engelsche taale .... A new dictionary Dutch and English ....* Amsterdam, z.j. (1691; als *Groot woordenboek* .... 1708, 1727 (=1735), 1749, 1754; als *Volkomen woordenboek* .... 1766).
- Séwel, W., 1708** *Nederduytsche spraakkonst* Amsterdam, 1708.

- Sexagius, A., 1576** *De orthographia linguae Belgicae*. Leuven, 1576.
- Simone, R., 1975** *Théorie et histoire de la linguistique*. In: *Historiographia Linguistica* 2 (1975): 353-378.
- Simonides, S., 1724** *De ziel Onder een wolcke, of Onderwijsinge voor Geestelijke Verlatene*. Amsterdam, 1724.
- Sloet tot Oldhuis, B.W.A.E., 1854** *Zacharias Conrad von Uffenbach in Overijssel. 1710*. In: *Overijsselsche Almanak voor Oudheden en Letterkunde* XIX (1854): 257-272.
- Someren, J.F. van, 1888-1891** *Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders*. (I - III.) Amsterdam, 1888-1891.
- Stevin, S.** *The principal works of Simon Stevin*. Amsterdam, 1964.
- Stirling, J., 1735** *A Short View of English Grammar*. London, 1735.
- Strubbe, Eg.I., en Voet, L., 1960** *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*. Antwerpen-Amsterdam, 1960.
- Thiel, P.J.J. van, Bruyn Kops, C.J. de, Cleveringa, J., Kloek, W. en Vels Heijn, A., 1976** *All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam*. Amsterdam/Maarssen, 1976.
- Tiele, P.A., 1858** *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten*. (I - III.) Amsterdam, 1858-1860.
- Unger, J.H.W., 1880** *Bibliographie van Vondels werken* Amsterdam, 1880.
- Van Varenbraken zie: Braekman 1978:306-339 en 353-378.**
- Verschuur, A., 1924** *Een Nederlandsche uitspraakleer der 17e eeuw*. Amsterdam, 1924.
- Verwijs, E., 1855** *Viertal brieven van Arnold Moonen*. In: *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* XX (1855): 244-253.
- Vollenhove, J., 1686** *Poezy*. Amsterdam, 1686.
- Vondel, J. van, 1927-1940** *De werken van Vondel*. (I - X.) Amsterdam, 1927-1940.
- Vooy, C.G.N. de, 1952(5)** *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1952(5). Fotomechanische herdrukken in 1970 en 1975.
- Vorlat, E., 1975** *The development of English grammatical theory 1586-1737*. Leuven, 1975.
- Vossius, G.J., 1635** *Latina Grammatica*. Amsterdam, 1635.

- Vossius, G.J., 1695 *Aristarchus, sive De arte grammatica libri septum*. Amsterdam, 1695.
- Vries, M. de, Winkel, L.A. te (e.a.) 1882 - *Woordenboek der Nederlandsche taal* Deel I - ... 's-Gravenhage, 1882 - ...
- Vries, W. De, 1972(2) *Iets over woordvorming*. Zutphen 1972.
- Wagenaar, P.G.J.M., 1973 *De rijksarchieven in Nederland*. 's-Gravenhage, 1973.
- Wallis, J., 1740(7) *De Loquela, sive sonorum formatione, tractatus grammatico - physicus*. Leiden, 1740(7).
- Wilkins, J., 1668 *An Essay Towards a Real Character and a Philosophical Language*. London, 1668.
- Winschoten, W. à, 1681 *Seeman*. Leiden, 1681.
- Witsen Geysbeek, P.G. van, 1821 - 1827 *Anthologisch en critisch Woordenboek der Nederduytsche Dichters*. Amsterdam, 1821 - 1827.
- Wulp, J.K. van der, 1866-1868 *Catalogus van de tractaten, pamfletten. enz.* (I - III.) Amsterdam, 1866 - 1868.
- Zarri, G.P., 1971 *L'automazione delle procedure di critica testuale, problemi e prospettive*. In: *Lingua e Stile* 6 (1971): 397-415.
- Zarri, G.P., 1973 *Algorithms, "stemmata codicum" and the theories of Dom H. Quentin*. In: *Computer* (1973): 225-238.
- Zarri, G.P., 1974 *Premiers essais de solution algorithmique des problèmes de contamination dans la "Chanson de Roland"*. In: *Société Rencevals pour l'étude des épopées romanes*. VI-ième Congrès International. Actes. Aix-en-Provence, (1974): 109-146.
- Zarri, G.P., 1976 *A computer model for textual criticism*. In: *Computer* (1976): 133-155.
- Zarri, G.P., 1977 *Some experiments on automated textual criticism*. In: *Association for Literary and Linguistic Computing Bulletin* 5(3) (1977): 266-290.
- Zeydelaar, 1781 *Néderduitsche spraakkonst, ten dienst der Néderlandsche taalbeminnaars*. Uit de werken der best schrijveren en der beroemdste dichteren saamengesteld. Utrecht, 1781 (Amsterdam, 1791).
- Zwaan, F.L., 1939 *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst; grammatische stukken van De Hubert, Ampzing, Statenvertalers en Reviseurs, en Hooft, uitgegeven, samengevat en toegelicht*. Groningen-Batavia, 1939 (Groningen 1974).

CHRONOLOGISCHE LIJST VAN ANONIEM VERSCHENEN WERKEN

N.N., 1584 *Twe-Spraack van de Nederduitsche Letterkunst*. Leiden, 1584.
(Geciteerd naar Dibbets 1985)

N.N., 1688 *Nieuwe Nederduitsche Spraekkunst*. Amsterdam, 1688.

N.N., 1706 *The English Scholar Compleat*. London, 1706.

N.N., 1832 *Alphabetische Naamlijst van Boeken*. 's-Gravenhage, 1832.

N.N., (W.A.E.) 1858 A. Moonen. In: *De Navorscher* VIII (1858): 358.

N.N., (V.A.H.) 1859 A. Moonen. In: *De Navorscher* IX (1859): 182.

N.N., 1860 (Brief van Arnold Moonen) In: *De Navorscher* X (1860): 285.

N.N., 1887 *Catalogus Codicum Manu Scriptorum Bibliothecae Universitatis Rheno-Trajectinae*. (I - II.) Hagae Comitum, 1887 - 1909.

N.N., 1892 *Catalogus der handschriften berustende op de Atheneumbibliotheek te Deventer*. Deventer, 1892.

N.N., 1893 *Catalogus van de bibliotheek der Remonstrantsch-Gereformeerde gemeente te Rotterdam*. Rotterdam, 1893.

N.N., 1968 - 1981 *The National Union Catalog. Pre-1956 Imprints*. Mansell, 1968 - 1981.

N.N., 1978 *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*. (I - II.) Kampen, 1978.

N.N., 1983 *Gesamtverzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums 1700-1910*. Saur, München, New York, London, Paris, 1983.

ZAKENREGISTER

- Aa in gesyncopeerde vormen ... 120
 Aanleiding tot de Nederduitsche taal 1703 ... 89
 aantal casus ... 191-192, 195, 198
 aantal naamvallen ... 190-192, 194, 198, 200, 206, 232, 244, 367-368
 ablatief ... 190-192, 195-196, 199, 206-207, 209
 Ablativus absolutus ... 362
 absolute tegenstellingen ... 102
 abstracta ... 209
 accent ... 70, 89, 291, 312, 322
 accenten ... 75, 266, 293
 accentenkwesties ... 123
 accentus ... 73, 231, 311, 334, 339
 acceptatie ... 199
 accidens ... 68, 71, 130, 137, 140-141, 144, 146-149, 151, 153-158, 160, 169, 173, 177, 179, 181, 183-185, 187-189, 193-194, 196, 198, 200-203, 205, 213, 216, 219-220, 222-228, 232-233, 235-239, 241-242, 245, 247-248, 250, 253, 255-257, 259, 261, 264-267, 269-280, 283-285, 287, 291-293, 295, 297, 300-301, 303-304, 309-311, 313-316, 321, 323-328, 330, 334-337, 339-342, 344, 346, 367-368
 accidens casus ... 138, 189-190, 192-193, 195, 197-200, 236, 242, 248, 257, 302, 341
 accidens declinatio ... 147, 153, 199, 201-205, 210-211, 213-215, 217, 225, 233, 284, 290, 304, 326
 accidens figura ... 140, 144-146, 223-225, 234, 239, 242, 244, 271, 273, 323, 327, 334
 accidens genus ... 44, 136, 141, 160, 163-165, 169, 171, 173-174, 176-177, 179, 181-186, 188, 196, 202, 204-205, 209-210, 222, 232, 236-237, 239, 242, 244, 247, 252, 254-255, 257-259, 261-263, 265-270, 285, 296-298, 309-315, 323-325
 accidens numerus ... 137, 183, 185-189, 210, 238, 273-274, 318, 360, 368
 accidens qualitas ... 137, 144, 147-149, 151, 213, 231-232, 241, 255-256, 259-265, 270, 293, 301, 327
 accidens species ... 71, 85, 144-146, 148-149, 151, 153, 179, 213, 216, 219-220, 224-225, 232, 235, 239, 241-242, 244, 247, 261, 265, 270-272, 321, 325, 327-328, 342, 367
 accidens tempus ... 134, 252, 280-283, 290-291, 297, 303-304, 313-315, 368
 accidentia ... 11, 68-71, 136-138, 140, 142-146, 148-150, 153, 160, 183, 185, 189, 192-194, 197, 202, 213-214, 216-217, 220, 223-226, 229-233, 236-241, 243-259, 261-262, 265-267, 270-273, 287, 295-297, 300-303, 306-315, 318-320, 323-325, 327-328, 330, 334, 336, 339, 342, 352, 366-368
 accidentialeer ... 70-71, 138, 140-142, 144-145, 148-149, 160, 185, 211, 217, 229, 231, 233-236, 238, 241, 244-248, 253-255, 257, 259, 272, 302-304, 310, 323, 325, 334, 358, 365, 367-369
 accusatief ... 190-192, 195, 210
 achtbare gebruik ... 364
 achtervoegsels ... 85, 141, 153, 219, 226-227
 achttiende eeuw ... 49, 66, 72, 77, 88, 112, 115, 123, 156, 207, 234, 286, 324, 335, 351, 355, 364, 369
 achttiende-eeuwse ... 11, 80, 102, 131, 367
 achttiende-eeuwse grammaticawetenschap ... 66
 achttiende-eeuwse spraakkunsten ... 71
 adfectus ... 265-266

- adjectief ... 142, 147, 151, 155-156,
 160-162, 205, 212-215, 220, 227,
 253, 307, 309-313, 322-323, 354,
 367-368
 adjectiva ... 147, 156, 202, 220,
 224, 233-235, 247, 264, 313
 Adjectivis ... 147, 224, 271
 adnominale genera ... 166
 adverbia ... 156, 318-319, 321-323,
 327-328, 333-334
 adverbium ... 69, 130, 155-156,
 319-323, 325, 328-329, 354, 367
 advies ... 80
 ae-spelling ... 117-118
 aeneenlasching ... 85
 Aenklaeger ... 139, 196, 206-207
 Aenklager ... 196, 199-200, 341
 Aenleidinge tot de Nederduitsche
 tael ... 89
 Aenmerkingen over de Geslachten
 der Zelfstandige Naemwoorden ... 7,
 55-56
 Aenspraek ... 7, 45, 52-59, 69, 180,
 193, 298, 358
 afbakening ... 173, 175, 261
 afbakeningen ... 202
 afbrekingsteken ... 126
 afgeleide vormen ... 93-94, 155-156,
 195
 afgeleide werkwoordsvormen ... 87
 afgeleide woorden ... 85, 87, 145,
 220, 265
 Afkapping ... 128
 afkeer van onjuiste uitspraak ... 87
 afkomste ... 53, 93
 afkomstig ... 1, 4, 11, 146
 afkortingsregels ... 82, 366
 afleiding ... 73, 141, 145, 149, 153,
 216-217, 220, 224-226, 272, 303,
 315, 328, 356, 358, 367-368
 afleiding/ derivatio ... 153
 Afleidinge ... 143
 Afleidingen ... 76, 86, 91, 130,
 165, 209, 217, 220, 227-228, 272
 Afwenning ... 127-128
 afwijkende bijzonderheden ... 76
 afwijkende vormen ... 188, 193,
 202, 205, 209, 211, 316
 afwijking ... 38, 45, 116, 194, 209
 agnomen ... 144
 aigu ... 75
 akoestisch aspect ... 117
 akoestische ... 104
 akoestische methode ... 105
 akoestische omschrijving ... 104,
 118
 Albertus 1573 ... 147, 202-203,
 251, 285
 Album Amicorum ... 3-4, 17, 21
 alfabet ... 124
 alfabetisch ... 17, 164-165, 288,
 290, 300
 alfabetische lijst ... 179, 187, 210,
 286, 288, 292, 300
 alfabetische opsomming ... 79
 algemeen beschaafd ... 168
 Algemeen Beschaafd
 Nederlands ... 97, 123
 Algemeene Regels ... 178, 180
 algemeene Stellingen ... 206, 208
 algemene norm ... 119
 All the paintings of the
 Rijksmuseum in Amsterdam ... 5
 alphabetische benaming ... 80
 Ampzing 1628 ... 118-119, 136,
 170, 173, 193, 356
 An-klaagher ... 197
 anachronistische interpretatie ... 66
 analogia ... 185-186, 188
 analogie ... 91-93, 117, 119
 analogische ... 185, 188
 analyse van de structuur ... 66
 Anklagher ... 196
 anomala ... 204, 288
 anomalía ... 185-188
 antoniem ... 103
 appellativum ... 147
 Aphaeresis ... 120
 apicale spirant ... 103
 Apocope ... 120
 appellativa ... 144, 147-148, 172
 appellativum ... 140, 144, 147-148,
 216
 appendices ... 190
 Aristotelische logicasysteem ... 352
 Aristotelische wijze ... 353
 ars bene loquendi atque
 scribendi ... 80
 artes liberales ... 350
 articulatieplaats ... 106, 116
 articulatoire eigenschap ... 102
 articulus ... 130, 135-136
 artikel ... 1, 6, 69, 136-137, 145,
 253, 367, 372

- aspecten .. 62, 66, 68, 71, 79, 84, 101, 117, 148, 155, 161, 169-170, 177, 183, 188-192, 197, 199-200, 211, 223-224, 273, 302, 320, 365, 368
- assumptie ... 69-70
- Ausführliche Arbeit ... 58, 123
- auslaut ... 91, 93-94, 103, 112, 164-165, 210, 214
- auteur ... 136, 168
- auteurs ... 70, 73, 79, 81, 84, 89, 97, 131, 145, 147, 173, 273-274, 277, 287, 294, 321, 324, 333, 340, 345, 364
- auteursterm ... 68
- autografen ... 11, 49
- auxiliaria ... 263-265, 293-294
- aversus semicirculus ... 125

- Baarer ... 197-198, 200
- Baerer ... 196
- Barbaric 1981 ... 145, 154, 177, 219
- Barer ... 195
- basisgedachte ... 84, 86
- basisgedachten ... 93
- basisprincipes ... 93
- basisvorm ... 190, 195
- Be-drijvende, Lijdende, en Gheenerleye ... 68
- Beheersching ... 358, 360-362
- beklemtoning ... 89, 122
- benaeming ... 83, 298
- bepaelende ... 137, 139
- Bepaelende of Eigentlyke Geslachtwoorden ... 137
- beschaafd geachte uitspraak ... 73
- Beschrijvende catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders ... 5
- Beschrijvende catalogus van 7000 portretten ... 5
- beschrijving ... 11, 12, 18, 50, 52, 66, 68, 71-72, 80-83, 95, 104-105, 130, 140, 160, 185-186, 188, 190, 193, 197, 204-205, 208, 229, 238, 246, 249, 251, 254, 257, 272, 290, 294, 299-300, 315-316, 320, 323, 325, 327, 342, 344, 350, 356-357, 365-368
- Beschrijving van de structuur ... 68
- beschrijving van de zinsstructuur ... 355
- beschrijvingen ... 71, 80, 105, 157, 183, 205, 227, 249, 251, 290, 294, 299
- beschrijvingen van woordsoorten ... 71
- Beschrijvingsmethoden ... 104
- beschrijvingsmodel ... 67, 140, 183-184, 187-188, 205
- beschrijvingsmodellen ... 205, 245-246
- beschrijvingssysteem ... 187-188, 226, 351
- beschrijvingstechnieken ... 163
- beschrijvingswijzen ... 163
- Bevattelen ... 75-76
- bibliografisch ... 1, 17
- bibliografische beschrijving ... 68
- bibliografische controlelijst ... 4, 16
- bijvoeglijk naamwoord ... 169-170, 177-179, 213, 243, 315
- bijvoeglijke naamwoorden ... 91, 111, 121, 157, 170, 205, 309, 311
- bijwoordelijke bepalingen ... 156
- bijwoorden ... 132, 157-158, 175, 271, 277, 313, 319, 321, 324, 327-328, 333, 339, 344
- biografie ... 1, 4, 14
- biografisch onderzoek ... 1
- biografische ... 1
- biografische gegevens ... 1-2
- Biografische schets ... v-1, 9, 17, 20, 53
- biologisch geslacht ... 177
- Breva-Claramonte 1975 ... 352-353
- Buiging ... 137-139, 153, 183, 187-188, 193, 196, 198-199, 201, 205, 213, 215, 287, 310
- Buiging ... 143, 194, 210, 247, 253, 278, 290, 300, 309
- buigingsgroepen ... 203
- buigingsvormen ... 208, 213, 236
- buygen der woorden ... 75
- Bytekens ... 125
- byvoeglyk Naemwoort ... 142, 227
- byvoeglyke woord des getalls ... 137
- Bywoorden ... 135, 221, 301, 318-319, 322, 324-325, 327-328, 333-334, 342, 346

- Campanella 1638 ... 264
 canon ... 186, 202-203
 Capittel ... 147, 198, 213
 Caron 1947 ... 69, 79-80, 97-99, 116-117
 Caron 1953a ... 74, 81-82, 120, 147, 156, 169, 174, 195-196, 204, 237-239, 255, 269, 277, 282, 288, 321, 333, 336, 341, 345, 356
 Caron 1958 ... 76, 88, 101, 155, 175, 195, 199, 243-245, 278, 319, 327, 357
 Caron 1971b ... 115
 Carons proefschrift ... 79
 cases ... 192, 203
 casus ... 131, 151, 185, 188-197, 199-202, 204-207, 214, 231-232, 236-237, 239, 244, 249, 254, 287, 306-308, 311, 339, 352, 354, 367, 372
 casus dandi ... 191
 casus obliqui ... 190, 195
 casus obliquus ... 195, 198-199
 casus recti ... 190-191, 195
 casus rectus ... 195-200
 casus sextus ... 191
 catalogus ... 17, 19, 21, 47-48, 54, 164-165, 171, 179, 182, 202, 210, 223-225
 Catalogus der handschriften ... 1
 categorisatie ... 209, 279
 Caucius 1598 ... 356
 causativus ... 191
 Chevalier 1968 ... 351-353
 circumflex ... 75
 Clajus 1578 ... 147, 156, 163-165, 171, 179-180, 202-204, 207-209, 218, 220, 224, 233, 247, 307, 356
 classificatie ... 70, 262, 268
 classificeerbaar ... 70
 classificeren ... 140
 classificering van woorden ... 350
 cognomen ... 144
 Cohen e.a. 1978(2) ... 81, 95-98, 102, 106, 109, 116, 120
 Cohen 1978(2) ... 106
 colon ... 126
 coma ... 125
 combinaties van consonanten ... 120
 commune ... 140, 144, 162, 172, 262, 266-267, 311
 communis ... 183-184
 comparatief ... 155-156
 comparatief en/of
 superlatief ... 158
 comparatief- en
 superlatiefomschrijvingen ... 159
 comparatio ... 151, 154-158, 194, 216, 307, 309, 311, 313, 320-321, 323-325, 327, 367, 372
 comparatiosystemen ... 156
 Comparativus ... 158, 191
 compilatie ... 44, 124, 153, 187-188, 210, 222-223, 248, 253, 279, 294, 300, 302, 304, 316, 323, 330, 365-366, 368-369
 compilatiewerk ... 157, 178
 compileren ... 178, 208, 221
 compileren ... 120, 199, 211, 365
 Compleet Nederduitsch en Fransch
 Woordenboek ... 8
 complex gehanteerde
 begrippen ... 69
 composita ... 85, 144, 165, 178, 218, 223-227, 271-273, 301, 303, 313, 323, 334
 compositie ... 127
 compositio ... 145-146, 194, 216-217, 219, 222-228, 262, 270-273, 300, 303, 306, 313, 316, 325-326, 328, 340, 367-368, 372-373
 compositum ... 85, 140, 162-163, 217, 223-225, 227, 271
 concordia ... 352-359
 concordia propriè ... 355
 concordiaperspectief ... 352
 congruentie ... 170, 357
 coniunctio ... 130, 332
 conjugaties ... 153, 258, 284-287, 289, 292-293, 296, 304, 309, 315, 368
 conjugatio ... 151, 153, 249, 254, 257, 259, 284-285, 287, 289, 291-293, 296-297, 300, 303-304, 309, 315-316, 368, 373
 conjunctie ... 70, 332-336, 367
 conjuncties ... 133, 318, 332-333
 consensus ... 194, 197, 201-202
 consonant ... 82, 93, 96, 103, 114, 120, 164, 204, 209, 286
 consonanten ... 81, 83, 91, 94, 102, 109, 178, 285, 323, 366
 constatering ... 48, 98, 116, 146, 158, 225, 291, 316
 constructie ... 41, 148

- constructio ... 352-355, 360
 contrast ... 11, 70, 88, 98, 102-103, 111, 115, 224, 240
 contrast stemhebbend -
 stemloos ... 92
 contrasten ... 96, 102
 contrastpaar ... 95-96, 102, 106, 115
 controverse ... 8, 12, 192
 Convenientia ... 169-171, 359-360
 convenientiaregel ... 170-171, 177-178
 convenientiaregels ... 161-162, 169-170
 conventie ... 115, 151, 155, 217, 249, 266, 342, 359
 conventies ... 66, 71-72, 151, 221, 318, 365, 369
 Cooper 1685 ... 268, 324
 corporalia ... 144
 corpus van grammaticale opvattingen ... 66, 69
 corpusbegrenzing ... 68
 correcte schrijfwijze ... 80, 84
 correcte vorm ... 92
 correcte wijze ... 119

 datief ... 190-192, 195, 204, 207, 209-210
 datief -e ... 205
 De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden ... 2
 De Decker 1660 ... 79
 De Haes 1764 ... 77
 De Heuiter 1581 ... 79-82, 84, 90, 103, 106, 109-110, 113-115, 117
 De Hubert 1624 ... 90, 136, 170, 193, 356
 De Levens en Werk der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders ... 5
 De Nederlandsche Kerkgeschiedschrijver Geeraardt Brandt ... 9
 De Vooys 1924 I ... 166
 De Vries 1972 ... 127
 De Vries 1975 ... 149
 declinabel - indeclinabel ... 130, 134
 declinabiles ... 130
 declinabilia ... 70
 declinatie ... 151, 177, 196, 198, 201-203, 205, 207-209, 211, 214, 248, 290
 declinatie van de adjectiva ... 151
 Declinatien ... 197
 declinaties ... 153, 189, 193-194, 201-205, 208, 210-211, 214, 232-233, 243, 247, 367-368
 declinatiesystemen ... 203
 declinatio ... 151, 153, 183, 187-189, 192-194, 196-198, 200-205, 211, 214, 225, 232, 249, 287, 295, 297, 367, 372
 declinatio nominis ... 190
 decomposita ... 144, 223-224, 271
 Deelneemingen ... 314
 deelwoorden ... 132, 135, 157, 221, 292, 297-298, 302, 306-307, 310, 312-313, 315-316, 322, 328
 defectief ... 87
 definiëren van woorden ... 70
 definitie ... 71, 80, 83, 101, 104-106, 123-124, 136-137, 139, 141-142, 157, 160-161, 169, 171, 174, 177-178, 183, 190-191, 193-194, 196-200, 204-205, 211, 213, 229-230, 233, 235-239, 241, 243-244, 246-247, 249-253, 255, 257, 259, 268-269, 274, 277, 279, 283, 287-289, 291, 301-303, 306-310, 312-313, 315, 318, 320-323, 325, 329, 332-334, 336-341, 344-346, 358-359, 361, 366-368
 definitiefragmenten ... 199
 definities ... 70-71, 105-106, 109, 141, 156, 160, 164, 169, 178, 189, 191, 195-200, 204, 211, 213, 226, 230, 232, 238, 242-243, 250-253, 267, 269-270, 274-275, 278, 283, 302, 307, 330-332, 340, 344, 347, 353
 definities van de
 consonanten ... 106
 delen van een grammatica ... 72
 Delfse Book ... 116
 Delfse wijs ... 116
 delta ... 105
 deminutiva ... 144
 dentales ... 81
 dependentia ... 355
 deponens ... 262, 266-267
 deponentia ... 266-267

- derde-naamvalsform ... 210
 derivata ... 156, 218, 223, 225, 227, 271, 313, 325, 328
 derivatie ... 127, 225
 derivatio ... 145, 153-154, 194, 215-217, 219-220, 223-226, 262, 270-272, 300, 303, 313, 325-326, 328, 367-368, 372-373
 diasynthetica ... 72
 Dibbets 1968 ... 81, 90, 106, 113, 117
 Dibbets 1972 ... 115
 Dibbets 1981 ... 68, 71, 81, 125, 127, 136, 152, 156-157, 162, 169, 171-172, 175, 193-195, 197, 204, 219, 241, 243, 246, 253, 277, 283-284, 289, 296, 309, 312, 314, 316, 322, 325-326, 333, 336, 341, 346, 357
 Dibbets 1982 ... 144-145, 149, 223, 226-227, 257, 269
 Dibbets 1985 ... 73, 80, 87, 97, 103, 123, 131, 171, 194, 203, 235-236, 239, 252, 254, 264, 269, 287, 321, 333, 336, 340-342, 356
 dichotomisch ... 130, 135, 318, 362, 364
 dichotomisch model ... 135, 241
 dichotomische ... 69, 198, 243, 364
 dichotomische functie ... 133, 135
 differentiatie ... 207-208, 210, 214
 diftong ... 82, 98, 116, 118
 dignitas ... 264-265, 270
 digramma ... 99, 111, 113, 117-118
 digrammata ... 101
 diphtong ... 99
 diphtongische uitspraak ... 116
 directe methode ... 105
 direkte rede ... 126
 Discourse ... 72
 distinctieve functie ... 120
 distributie ... 113, 120
 distributie der fonemen ... 109
 divisio ... 68, 70-71, 135, 140-142, 147-148, 150-151, 155-157, 185, 213, 239-241, 244-245, 257, 259, 318, 324, 339-342
 divisio veranderlijk - onveranderlijk ... 135
 divisiones ... 68, 185, 241
 Doctrinale ... 72
 Documentaal ... 11, 18-20
 Donatusindeling ... 173
 dorsaal ... 106-107, 109-110
 drie Geslachten ... 138, 172, 308
 drie trappen ... 155-158
 drieerlei klank ... 99
 driedeclinatiessysteem ... 203
 driedeling ... 72, 130, 146, 162, 205, 223, 231, 250, 252-253, 257, 259, 266-269, 271, 280, 303, 310, 324, 335-336, 338, 341, 344, 350
 driegenerasysteem ... 170, 181, 247, 266-267, 303, 311, 369
 drieklank ... 101, 104, 112, 114, 214
 drieklanken ... 100-101, 114, 299
 drieledige hiërarchie ... 185
 drieledigheid ... 166
 Driemannen ... 8
 Driemanschap ... 8
 dualis ... 183-184
 Dubbele en samengevoegde klinkers ... 99
 dubbele klinker ... 89, 99
 dubbele klinkers ... 99
 dubbele notatie ... 117
 dubbele of lange klinkers ... 99
 dubbele punt ... 125-126
 dubbelpunt ... 125-126
 dubbelzinnigheid ... 113
 dubium ... 162, 172, 179, 213
 Duitsch en Fransch woordboek ... 7
 Duitse ... 31, 66, 73, 81, 130, 134, 137, 153, 156-157, 160, 165, 173, 184, 191-192, 198, 202, 206, 208-211, 213, 218, 224, 228, 233-236, 241, 248, 250-251, 253-254, 259, 261-262, 264-265, 267-268, 273, 276, 281, 285-286, 292, 302-304, 307-308, 310-311, 314, 320, 323-324, 327, 332, 335, 340, 344, 351, 354-356, 358
 Duitse grammatica's ... 130, 176, 192, 276, 340, 355
 Duitse grammaticale traditie ... 130, 156, 203, 205, 211, 217, 270, 344, 355
 Duitse grammatici ... 81, 130, 156, 165, 175, 180, 190, 192, 224, 233, 251, 254, 267, 286, 311, 332, 345
 Duitse schoolgrammatica's ... 131, 230, 233
 Duitse spraakkunsttraditie ... 130
 Duitstalige ... 71, 156

- duplex ... 185
- duur ... 11, 96
- editie van 1706 ... 43-44, 46-47, 92, 125
- Eere van de Nationale Synode van Dordrecht ... 11
- eerste geval ... 196-197
- eerste klank ... 98, 119
- eigen - gemeen ... 144, 147, 149
- eigen namen ... 137
- eigene ... 134, 140, 181
- eigennamen ... 60, 98, 121, 181, 206, 208
- eigenschappen ... 69-70, 76, 83, 140-141, 143, 211, 227, 230, 249, 252, 306
- Ellipsis ... 361
- ellipsomanie ... 361
- Elzevier 1761 ... 215, 364
- Engelse ... 71, 92, 103, 160, 184, 192, 197, 199, 202, 211, 216, 233-234, 241, 250-251, 253-254, 259, 261-262, 264, 268, 273, 276-277, 281-282, 284-286, 303-304, 307-308, 311, 314, 320, 324, 327, 332, 335, 340, 344, 354-355, 358
- Engelse grammaticale traditie ... 66, 72, 202-203, 216, 277, 335
- Engelstalige spraakkunsten ... 144
- Enkel - Dubbel ... 146
- enkele ... 1, 3, 9, 37, 45, 59, 69, 72, 76, 81, 87, 92, 95, 98, 105, 108-109, 112, 117, 122, 125, 130, 140, 146-147, 155, 179, 185, 187, 189, 191, 196-197, 202-203, 209, 213-214, 219, 223, 234, 242, 244, 247, 257, 263, 274, 289, 299-300, 302, 304, 311-312, 314, 324-325, 342, 345
- enkele klinker ... 96
- enkelvoud ... 183-184, 202-205, 209, 211, 232, 274-275, 299, 301-302, 313, 315
- enkelvoud en meervoud ... 183, 185, 204, 238, 273, 275
- enkelvoudige of meervoudige vorm ... 188
- enkelvoudige vocaaltekens ... 82
- epistemische ... 67
- Epistolae ad familiares ... 8
- Epistolae Ciceronis Familiares ... 8
- essentiele eigenschap ... 71, 142
- essentiele en toevallige eigenschappen ... 140
- essentia ... 140-141, 149, 256, 259, 264, 303
- essentiae ... 71, 185
- essentialis ... 149, 251
- essentie ... 70, 96
- essentiele eigenschap ... 141
- eta ... 117-119
- eta der Grieken ... 118
- etymologia ... 72-78, 127, 130-136, 185, 197, 213, 215-216, 220-221, 227-228, 235-236, 241, 243-244, 253, 274-275, 306, 308-309, 313, 318-319, 341, 350-351, 353, 355-356, 358, 361, 363, 365
- Etymologiam ... 130
- etymologisch verschil ... 97
- ex auctoritate ... 161-162, 164-165, 182-183
- ex corrupto et integro ... 223, 273
- ex integro et corrupto ... 223-224, 273
- ex natura ... 161-163, 182-183, 186
- ex usu ... 183
- explicitet ... 63, 90, 115, 142-143, 145-149, 157, 162, 173-175, 179, 183, 190, 206-207, 220, 236-238, 254-255, 259, 262-263, 270-272, 274, 294, 303, 311, 314, 359, 367
- eyghen namen ... 136
- feminiene ... 166
- figura ... 79, 140, 143-146, 150, 179, 185, 213, 216-217, 220, 223-224, 226, 231, 238, 242, 244-245, 247-248, 254, 256, 262, 270-273, 301, 303, 306, 310, 313, 320, 323-325, 327-328, 334-335, 339, 342, 365, 367-368, 370, 372-373
- figuyr ... 146, 237, 239, 242, 255
- fijnheid ... 119
- filologisch en taalkundig onderzoek ... 7
- filoloog ... 34-36
- filosofen ... 183
- filosofie ... 69
- Finck-Helwig ... 267
- finita - infinita ... 241, 243, 262
- firmae ... 82
- flaeuwen ... 95, 119

- flexie ... 138, 166, 202, 205-206,
209-210, 212, 238, 240, 243,
245-247, 249, 264, 287, 289, 292,
294-300, 304, 316
flexie-uitgangen ... 202
flexio ... 153, 192-194, 196-197,
201, 205, 236, 239, 265, 272, 287,
293, 295, 297, 306, 309, 314-315
foneemstelsel ... 120
fonetiek ... 350
fonetisch ... 86, 88, 90-91, 93-95,
102, 114-116, 118, 123, 366
fonetisch aspect ... 117
fonetische beginsel ... 90
fonetische eigenschappen ... 120
fonetische principe ... 90, 113, 116
fonologie ... 80
fonologisch ... 96, 98, 105, 113,
115, 120
fonologische ... 80, 84, 95, 113
fonologische inzichten ... 80
fonologische juistheid ... 119
fonologische kennis ... 96
fonologische verschijnsel ... 95, 120
fonoloog ... 95-96
Forma ... 251, 261, 265, 267
formeel structuur ... 120
fortis ... 102
Franse spelling ... 113
functionaliteit van de taal ... 353
fysiologie ... 105
fysiologische waarneming ... 95
- G. Brants Gedagtenis en
Arbeid ... 12
Gebiedende Wyze ... 87, 92-93, 279,
298-299, 301
gebuurletter ... 109, 113
gebuurletters ... 106
Gedaente ... 79, 81, 146-147,
239-240, 242, 328
gedekt ... 96
Geerts 1966 ... 166, 168, 170, 177,
179-180
Geever ... 138-139, 194, 199-200,
207
gehemelte ... 103, 105-107, 110
Gekoppelt ... 146, 341
geleidelijke expansie ... 72, 130
gelijkvormigheid ... 88, 90-94, 192
gelijkvormigheidprincipe ... 88,
91-94, 366, 371
- gelijkvormigheidprincipes ... 90
geluidsleer ... 105
gemeene naemwoorden ... 140
gemene zelfstandige
naamwoorden ... 137
gemengde klank ... 117
gemeyne regelen ... 174, 288
geminaat ... 87, 103
gemminatie ... 187
genera ex auctoritate ... 165
genera ex natura ... 161, 165
generaconcept ... 172
genetische definitie ... 106
genetische omschrijving ... 106, 110
genetische omschrijvingen ... 106
genitief ... 190, 192, 194-195,
202-209, 211, 302
genitief-s ... 204, 208
genitiefmorfeem ... 192
genitiefuitgang ... 201
genitiefvorm ... 203-204
genitivus ... 190
genus ... 44, 68, 146, 151, 153,
159-166, 169-179, 181, 183-184,
186, 189-190, 193-194, 198,
201-202, 204-205, 208, 213-214,
231-232, 236-237, 242, 244-245,
247-249, 254, 262, 265-267, 269,
297, 306, 309-312, 315, 324-325,
352, 354, 360, 367-368, 372-373
genus fixum ... 162
genus promiscuum ... 161-162, 172,
179, 213
genus/ significatio ... 68, 269, 295,
297, 303, 306, 308, 311-312, 315
genusaanduiding ... 171
genuscatalogus ... 209
genusgebonden vormen ... 169
genusindeling ... 171
genusregel ... 170
genusregels ... 163-164, 168, 175
genustoekennen ... 179
genustoekenning ... 164, 178
genuswisseling ... 179
geregelde schikking der
woorden ... 71
geschiedenis ... 11, 2, 34-35, 43, 47,
53-54, 56-57, 67-68, 71, 168, 229
geschiedenis der Dordtse
synode ... 11
geschiedenis van de
linguïstiek ... 67

- Geschiedenis van de Nederlandse taal ... 52, 156
 geschiedenis van de taalkunde ... 66-67
 geschiedenis van een wetenschappelijke discipline ... 67
 geschikte rede ... 359-360
 Geslacht ... 137, 139, 151, 153, 162-163, 166, 170, 172-173, 177, 182, 237, 240, 255, 310, 324
 geslacht en genus ... 163, 174
 geslacht van het referentie-object ... 160-161, 163
 Geslachte ... 143, 177, 181, 327
 Geslachtwoorden ... 135, 142
 Geslachtwoord ... 136-137, 139, 360
 gesloten lettergreep ... 86
 gesloten syllabe ... 89, 98
 gesneden ... 96
 gespannen - ongespannen ... 95-96, 366
 gespannen vocaal ... 116
 gesubstantiveerde adjectief ... 214
 gesubstantiveerde adjectieven ... 214
 gesubstantiveerde adjectiva ... 179
 gesubstantiveerde werkwoorden ... 175
 gesyncopeerde vormen ... 120
 Getal ... 38, 124, 137, 139, 143, 169, 175, 187-188, 191, 198, 206, 231, 237, 240, 244, 279, 284, 299, 325, 327, 329, 346-347, 352-353, 360-361
 Getallen ... 38, 124, 183, 185, 187, 194, 206, 247, 258, 274, 294, 296-297, 299
 geval ... 195, 197, 327
 Gever ... 196
 gewelddadige woordvorming ... 127
 ghe-daante ... 68, 70, 219, 241-242, 257, 269, 325
 Ghe-meene Toeval ... 68, 257
 Ghe-meene Toevallen ... 71, 146, 149, 257, 259
 Ghe-tal ... 194, 326
 Gheever ... 197
 Ghenerley ... 170-171
 Ghever ... 195
 Gledhill 1973 ... 52, 88, 91-92, 94, 111-112, 114
 graad ... 70
 grafeem ... 117
 grafemen ... 99
 grafisch ... 88-89, 91
 grafsteen ... 15
 grammatica ... 11, 8-9, 44, 53, 55, 58-59, 62-63, 66, 68-73, 75, 78-82, 84, 118, 121, 123-125, 129, 131, 134, 136, 145, 151, 153, 156-158, 160-161, 163, 165, 168, 171, 176-177, 179, 189, 193-194, 199, 201, 203-204, 206, 210, 215-217, 224-226, 228, 230, 232-235, 241, 243, 248, 250-251, 257, 259, 262-264, 267-268, 273, 276-277, 281, 283, 285-286, 289, 292, 295, 300, 307, 309, 312, 318, 320-321, 323-325, 332, 334, 340, 350-351, 355-359, 362-365
 grammatica van het Nederlands ... 68
 grammatica-onderdeel ... 73, 246, 356
 grammatica-schrijven ... 168
 grammaticaal ... 54, 71, 153, 161-162, 367
 grammaticageschiedenis ... 351-352, 354
 grammaticale activiteiten ... 70
 grammaticale begrippen ... 66, 68
 grammaticale bevindingen ... 71, 217
 grammaticale categorieën ... 165, 229
 grammaticale geschriften ... 61, 69, 79, 84, 109, 123, 157, 166, 168, 230, 271, 344, 366
 grammaticale geslacht van de naamwoorden ... 160
 grammaticale numerus ... 183
 grammaticale onderdeel ... 130, 249, 320
 grammaticale opvattingen ... 66, 71, 183, 201, 232, 249, 275, 303, 365
 grammaticale systeem ... 68
 grammaticale traditie ... 66, 69, 144, 146, 155, 158, 160, 163, 169, 174, 183, 189, 192-193, 197, 201, 214, 217, 219, 246, 276, 279-280, 285, 302-303, 339, 350, 367
 grammaticale werken ... 62-63, 70, 163, 215, 311, 327, 351, 363
 grammaticaonderdeel ... 173, 358
 grammaticatraditie ... 69, 71, 130, 134, 140, 143-145, 149, 156, 165,

- 173, 176, 178, 189, 200, 202-203,
218-219, 228-229, 233, 236, 246,
249, 251-254, 264-265, 276, 286,
293, 295, 302, 304, 306-308, 311,
314, 318, 320, 327, 332, 334-335,
342, 344, 351, 355-356, 359, 369
grammaticawetenschap ... 352
grammaticawetenschappen ... 153
grammatici ... 70, 78, 80, 84, 88,
90, 92, 106, 117, 130, 147, 153,
156, 161, 163-164, 168, 172, 174,
178, 189-190, 192, 197, 201, 205,
207-208, 215-217, 224, 226, 229,
233, 246-247, 250, 253-254, 262,
265-267, 276, 280, 284-285, 291,
295, 297, 302-303, 307-309, 318,
320, 324, 327, 332, 334-335,
339-340, 344-345, 350, 352-353,
355, 358
grammaticus ... 53, 68-69, 71, 78,
80, 84, 105, 123, 140, 144, 151,
155-156, 160-164, 169, 173, 175,
182-183, 189, 197, 201-203, 211,
227, 234-235, 261, 265-266, 284,
290, 292-293, 300-304, 306, 309,
333, 335, 351, 366-369
Greidanus 1926 ... 125-126
Grieken en Latynen ... 69, 299,
365, 370
Grieks systeem ... 124
Grieks-Latijnse ... 81
Grieksche uitspraak ... 98
Griekse ... 63, 79, 81, 98, 105,
117, 124, 160, 183, 185, 191-192,
204, 216, 219, 229-230, 249-250,
306, 318, 332, 335, 339, 344
Griekse chi ... 110
Griekse denken ... 69
Griekse en Romeinse
grammaticatraditie ... 131
Griekse leenwoorden ... 110
grondslag ... 84, 92, 124-125, 134,
164, 181, 204, 231, 247, 280, 282,
289, 300, 313, 316, 324, 328, 356,
362, 365
grondthema ... 121
Groningers ... 119
Groninge studentenalbum ... 3
Gronnaemwoort ... 86, 93
grontwoort ... 85-86, 88, 90, 93-94,
114-115, 123, 145, 151
Gueintz 1641 ... 131
gutturaal ... 116
gutturalen ... 116
gutturales ... 81
Haarlemmer ... 118
habitativa - habita ... 267
handschrift ... 11-111, 18-20, 34-35,
43-50, 52-54, 59, 92, 125, 180,
337
handschriften ... 11, 17-19, 34, 44,
57
harder ... 93
Hebreeuwse ... 81, 108, 219, 225
Hebreeuwse grammatica ... 81, 219,
225
Hebreeuwse systeem ... 81
hedendaagse inzicht ... 80
hedendaagse
traditioneel-taalkundigen ... 350
hedendaagse waarneming ... 102
hegemonie ... 118
helder geluit ... 96, 105
Hellinga 1938 ... 98, 112, 116,
118-119
Help-woorden ... 133, 264, 294,
296, 319, 321-322, 341
Helwig 1619 ... 151
herkomst ... 47, 49-50, 61, 69, 90,
114, 124, 328, 357, 363
herkomst van een woord ... 86,
225
Hermathena ... 106
Hermkens 1973 ... 136, 207, 214
Herrn Zacharias Conrad von
Uffenbachs Reisen ... 13
Het leven van Joost van den
Vondel ... 3
Het Leven van Paulus ... 10
heteroegen ... 1, 140
hic/ haec/ hoc ... 161
historie der Dordsche Synode ... 11
Historie der Reformatie ... 10-11
historiograaf ... 67
historisch onderzoek ... 7, 168, 217
historisch-grammaticale
conventies ... 66
historische benadering ... 351
historische curiosa ... 67
historische interpretatie ... 67
historische tekstinterpretatie ... 66
Hochedaeus 1602 ... 87
Hoedanigheid ... 137, 139, 247, 264
homoniem ... 92, 244

- homoniemen ... 88, 90-92, 94, 112, 294
- homoniemenpaar ... 90
- homonymen ... 87, 90
- homonymie ... 87, 90, 121
- homonymievrees ... 87-88, 90-91, 93-94, 103, 111-113, 121, 366
- hoofdbestanddelen ... 73
- hoofdbestanddeel ... 71, 229
- hoofdcategorie ... 147
- Hoofddeel ... 76
- hoofdingdeling ... 72-73, 75, 81, 239, 241, 268, 296
- hoofdletter ... 125
- hoofdletters ... 124
- hoofdlijnen ... 70-71, 81, 132, 158, 160, 172, 229, 366, 369
- Hoofdoorzaak ... 8
- hoofdstukken ... 46, 53, 66, 69, 71, 142, 145, 186, 216, 232, 249, 306, 318, 325, 351, 361
- hoofdwerk ... 9
- Hoogduitsch ... 31, 97
- Hubert 1624 ... 173
- huidige maatstaven ... 96, 221, 336
- hulpwerkwoorden ... 262-263, 281, 285, 293-294, 296-297, 304
- hulpwoord ... 142
- Hulshof 1985 ... 67
- humanisme ... 69
- humanistische ... 73, 232, 251, 263-264, 295, 353, 356
- humanistische traditie ... 251, 352

- Iconographia Batava ... 5
- identieke vormvarianten ... 153
- identificatie der fonemen ... 120
- impersonale ... 261-262, 266-267
- impliciet ... 92, 114, 144, 146, 156, 198, 207, 272, 294, 303, 350
- inconsequente spelling ... 89
- inconsequentie ... 77, 86, 175, 225, 227, 312
- inconsequenties ... 68, 180, 222
- incorporalia ... 144
- indeclinabiles ... 130-131
- indeclinabilia ... 70
- indelen van woorden ... 70
- indeling van de
accidentialeer ... 142
- indeling van de grammatica ... 71, 73, 130, 359, 362
- indeling van de spraakkunst ... 77, 255
- indelingssysteem ... 234-235, 362
- indefinitiefvorm ... 93
- inflectionele morfologie ... 69
- ingangsterm ... 68-69
- ingangstermen ... 68
- Inhoudelijke aspecten ... 138, 145, 362
- inhoudelijke structuur ... 67
- intellectus ... 184, 188
- intensiteit ... 102
- interiectio ... 130
- interjectie ... 70, 131, 344-345, 347, 367, 369
- interjecties ... 133, 318, 323, 334, 345
- interne consistentie ... 168
- interne onvolkomenheden ... 68
- interpretatie ... 69, 79, 87, 97, 116, 163, 322
- interpretatiemoeilijkheden ... 68
- interpretaties ... 71, 142
- interpreteren ... 66, 69-70, 142, 144, 236
- inventarisatie ... 120, 304
- Inzetting ... 128

- J. Brandts Verantwoording ... 10
- Jeep 1893 ... 201-202, 216, 223-224, 229, 231-233, 236, 238, 250, 254, 261, 266-267, 271, 274-277, 280, 284, 295, 297, 306, 310-311, 314, 318, 320, 323, 327, 332, 334-336, 338-340, 344
- Jellinek 1913 ... 153-154, 179
- Jellinek 1914 ... 81, 130, 134, 144-145, 147, 151, 155-156, 160-165, 171, 175, 178, 180, 183-185, 187, 190-191, 201-202, 207-208, 210, 216-217, 219-220, 223-226, 229-230, 233-235, 239, 250-251, 254, 262-263, 265-268, 276, 281, 285-286, 293, 295, 300, 306-307, 311, 320, 324, 332, 335, 339-340, 344-345, 351
- Joannes Brandt ... 9
- Jonson 1640 ... 263
- juliaanse kalenderhervorming ... 2

- kok 1649 ... 68-71, 75, 79, 81, 84,
 97, 125-126, 132, 134, 136, 146,
 148-149, 151, 153, 157-158, 163,
 169-170, 172-173, 175, 177, 180,
 185, 193-195, 197, 199, 201,
 204-205, 207, 211, 219-220, 223,
 226-228, 241-245, 247, 253, 257,
 259, 264, 269, 274-275, 277, 279,
 283-284, 289, 291, 293-294,
 296-297, 302-304, 309-310, 312,
 314, 316, 318-319, 322-323,
 325-328, 330, 333-334, 336-338,
 341-342, 345, 347, 357, 365, 369,
 374
 karakterisering ... 68, 96, 249
 karakterisering ... 169
 karakteristieke klank ... 105
 kenmerken ... 35, 69-70, 163, 169,
 173, 181, 183, 187-188, 237, 244,
 252, 307-308, 340, 367
 kenmerkenbeschrijving ... 69
 kern ... 122, 142, 195, 225, 275
 kernbegrippen ... 355
 Kieft 1938 ... 87
 kleincker ... 82
 klanc-maet ... 74
 Klank ... 74, 79-80, 83-84, 88-91,
 93, 95, 97-106, 108, 110, 113-119,
 122-123, 316, 365-366
 klank der Silben ... 75
 klank en teken ... 82
 klank van het vers ... 73
 klankbeschrijving ... 115
 klanken ... 73, 80, 82, 97-98,
 100-101, 104, 106, 113, 118
 Klankmaet ... 73-75, 84, 125
 klankmatige ... 101
 klankomschrijvingen ... 105
 Klankverschil ... 98, 103, 113
 klankverschillen ... 96
 klankwaarneming ... 80
 klassieke ... 77, 155-156, 160, 163,
 173, 175, 178, 189-192, 194-195,
 201-204, 211, 216-217, 224-225,
 228-230, 232, 234-236, 238,
 249-250, 267-268, 273, 275, 280,
 282, 284, 292-293, 297, 302-304,
 306, 318, 320, 323, 332, 334-335,
 338-340, 351-353, 358, 364
 kleine s ... 124
 klemtoon ... 73-74, 83, 89, 123
 klemtoonregeling ... 83, 123
 klemtoonverdeling ... 123
 Klifman 1983 ... 67-68, 79, 123,
 350
 Klinker ... 83, 96-101, 105, 112,
 114-115, 118, 214, 272, 290, 299
 klinker - medeklinker ... 81
 Klinkeren ... 76, 91, 100, 291
 klinkers ... 82-84, 95-96, 99-101,
 115, 118, 366
 klinkerwisseling ... 187, 289-293,
 300, 316
 Klinkletter ... 113
 Kok 1649 ... 75, 126, 149, 173,
 242, 278, 346
 kommateken ... 127
 Kooiman 1913 ... 98-99, 170-171
 Koppeling ... 132, 146, 223, 334
 Koppelingen ... 143, 319, 333
 Koppelingen ... 133, 333, 336
 kort ... 4, 12, 58, 66, 72, 81-84,
 91, 95-96, 101, 109, 111, 115, 117,
 124, 134, 140, 144, 155, 185, 189,
 208, 216, 253, 274, 283, 295, 313,
 320, 323-324, 338, 355, 357, 364
 kort - lang ... 95-96, 102, 115, 366
 Kort begryp ... 6, 19
 korte klinker ... 96, 98, 214, 299
 Korte Klinkeren ... 100
 korte klinkers ... 95
 korte vocaal ... 95
 Kraht ... 79
 Krimpinge ... 120
 labiaal ... 109-110, 116
 labialen ... 116
 labiales ... 81
 lacune ... 215
 lang ... 8, 44, 82-84, 87, 95-98,
 101, 115, 122, 202, 215, 268, 280,
 293, 303, 371, 374
 lange klinker ... 98, 100, 112, 299
 Lange Klinkers ... 95-96, 99-100,
 105
 lange of dubbele klinkers ... 99
 lange s ... 124
 Lankhorst 1983 ... 9
 Latijns systeem ... 124, 286
 Latijnse ... 50, 68-69, 73, 79, 81,
 83, 109, 124, 136, 140, 144, 158,
 160-161, 174, 183, 189-192,
 194-195, 197, 200-203, 206, 211,
 216, 219, 229-230, 232-233, 236,
 250-254, 257-259, 268-269,

- 276-277, 281-282, 284-286,
292-294, 302, 304, 307-308, 314,
320, 323-325, 327, 332-335, 339,
344-345, 353, 355-359, 363-365
Latijnse leenwoorden ... 110
Latijnse School ... 3-4
Latijnse schoolgrammatica's ... 130,
234
Latijnse spraakkunsten ... 130
Latijnse termen ... 68, 79, 195
Latina Grammatica ... 8, 68, 148,
253, 278, 283, 314, 316, 325-326,
333, 336, 341, 345
Le Grand dictionaire ... 8
Ledekens ... 133, 136
Leden ... 136, 342
Leeden ... 134, 136, 149
Leendertz 1910 ... 18, 88
leer der lettergrepen ... 76, 124,
366
leestekens ... 40, 46, 73-78, 82, 127
legger ... 18, 92, 125
legitimiteit ... 168
Leidse universiteit ... 3
lengteaanduiding ... 118
lenis ... 102
letter ... 12, 35, 72, 79-84, 87,
90-91, 96, 98-103, 105-107,
109-115, 117, 124, 164-165, 181,
219, 365
lettercombinaties ... 100, 141
Letteren ... 1, 3, 14, 20, 34, 45,
75-77, 81, 91, 118, 299
lettergreep ... 95, 103, 117,
120-121, 123-124, 214, 299
Lettergreepen ... 76-77, 84, 93, 121,
123
lettergreepverdeling ... 73, 83, 123
lettergrepen ... 75-76, 83, 86-87,
95, 121-123, 130, 214, 219, 272
Letterkunst ... 58-59, 73-74
Letterkunstige vergadering ... 207
letters ... 36, 72, 81, 83-84, 87, 90,
92, 94, 102, 104-106, 110, 115,
123-124, 289, 351, 365
Letterstippen ... 76
letterstudie ... 73, 79, 365
letterteken ... 80, 99, 101, 103,
105, 115, 121, 130
lettertekens ... 73, 80, 82, 99, 101,
115, 120-121, 366
lettertelling ... 102, 365
lettertypes ... 81
Leupenius 1653 ... 75-76, 82-84,
106, 115, 118, 123-124, 133-134,
136-137, 142, 148-149, 153, 155,
157, 161, 172, 175, 180, 187-188,
194-195, 197, 199-200, 205-207,
210-211, 226, 243-246, 253,
257-259, 264-265, 269, 274-275,
278-279, 283, 289-297, 300, 302,
304, 309, 312-314, 316, 319, 322,
327, 334, 336-337, 341, 346-347,
357-359, 365, 367, 370, 372
levende taal ... 168
lexicografisch
ordeningsprincipe ... 174
Liber de vita ... 6
lichtgepalataliseerde a ... 118-119
lid ... 13, 132, 137
lidwoord ... 136-137, 142, 162,
169-171, 177-178, 197, 199-200,
206, 213, 230, 243, 246, 248, 313,
315, 344, 360
lidwoorden ... 132, 136, 160-161,
169-170, 199-200, 206, 243
lijsten ... 40, 71, 209, 272, 300,
318, 324, 352
Lindeboom 1958 ... 1-4, 6, 8-13,
17, 19-20, 23-28, 31-32, 52
linguistische feiten ... 163
linguistische gegevens ... 168
linguistische kennis ... 364
linguistische theorieën ... 160
linguales ... 81
linksgeopende c ... 124
lippen ... 102, 105, 107-110
liquidae ... 81-82
Litera Characteristica Pluralis
Numeri ... 199
Lithocomus 1592 ... 132, 137,
147-148, 155, 169, 227, 237-238,
243, 255, 282, 333, 341, 357
littera ... 79-80, 365, 370
litterae ... 81
litterae terminales ... 201, 203
locatio ... 356-360
Loeff 1864 ... 9-10
logicagerichte ... 351
Luhrman 1984 ... 69-71, 366-367,
372
Maat-klank ... 68, 75
Maatklanck en uytspraack ... 73
maatklank ... 73
maatstaven ... 80, 168, 364

- Maaxel ... 81
 Maekzel ... 81
 magistraat ... 13-14
 Maljaars 1979 ... 166
 Manlyck ... 170-171
 mannelijk, vrouwelijk en onzijdig
 genus ... 136, 162
 manuscript ... 1, 45, 180
 Manutius
 stelsel' ... 125
 maskuliene ... 166
 maxel ... 81
 Medeklinker ... 83, 112, 114-115,
 214, 290, 299
 medeklinkers ... 83-84, 91, 93, 98
 meervoud ... 84, 86, 91, 112,
 114-115, 183-184, 187-188, 196,
 202, 206-207, 209-211, 214, 240,
 274, 299, 315
 meervoudsvorm ... 93, 187
 meervoudsvormen ... 85, 187,
 209-210, 292
 meervoudsvorming ... 183, 203,
 208, 210-211, 214
 meervoudsvorming met
 differentiatie ... 207
 meervoudsvorming van
 substantieven ... 86
 meervoudsvorm ... 114
 Meervouwige Getal ... 138, 187,
 210, 299, 313, 316
 Meervouwich Getal ... 137
 Melanchton 1525 ... 164, 180,
 216-218, 224, 233, 267, 324, 333,
 340, 355
 Merc ... 133, 312
 merken ... 92, 126, 128, 149, 165,
 179-180, 190, 214, 257, 299, 309,
 314
 methode ... 34, 62, 65, 68, 105,
 115, 134, 140, 145, 165-166, 168,
 174, 178, 181, 201, 208, 215, 223,
 225, 228-229, 235, 239, 243,
 245-246, 249, 255, 272, 291, 297,
 302, 310, 321, 323, 328, 330, 341,
 352-353, 358, 363-364, 368-369,
 373-374
 methodenleer ... 68
 methodiek ... 95, 245, 254, 282,
 293, 326, 362, 368
 methodisch opzicht ... 187, 301,
 364
 methodische inconsequenties ... 163,
 174
 methodische keuze ... 160
 methodische verdeling ... 68
 methodologisch ... 67
 Mieke 1688 ... 192, 268
 Michael 1970 ... 72, 140, 144, 151,
 155, 160, 162, 164, 183-185,
 190-191, 201-202, 216, 229-230,
 238, 250-251, 254, 262, 273,
 276-277, 285, 306-308, 320,
 323-324, 332-335, 339, 344,
 351-352, 355
 Middeleeuwen ... 69, 147, 250, 351,
 353
 middeleeuwse ... 161, 251, 264,
 324, 339, 352-353
 middellettergrepen ... 121
 Middelnederlands ... 111
 Middelnederlandse ... 111
 Middeltrap ... 158
 Minellius-edities ... 9
 minimale groep ... 98
 minimale paar ... 95
 mnemotechnisch element ... 200
 mnemotechnisch middel ... 191-192
 mnemotechnische aspect ... 199
 mnemotechnische elementen ... 200
 mnemotechnische middelen ... 191
 mobile ... 162
 modaliteiten ... 368
 modern Hollands taalgebruik ... 166
 modern Nederlands ... 117
 modern taalkundige ... 364
 moderne taalkundige ... 67
 moderne term ... 68
 moderne vraagstelling ... 120
 modificatie ... 120
 modisten ... 352
 moedertaal ... 79, 170, 192, 251,
 357
 moedertaalbeschaving ... 80
 Molhuysen 1854 ... 2-3, 6, 10-11,
 25
 monoftong ... 98-99
 monophthong ... 98-99
 Montanus 1635 ... 52, 116
 montsluizinge ... 90, 123
 Moonen 1706 ... 111, 71, 77,
 125-126, 128, 134-135, 139, 143,
 150, 157, 179-180, 182, 188, 270,
 279, 283, 298, 303-304, 322, 329,
 334, 338, 343, 349, 359-362

- morfologisch ... 161, 182, 189-190, 199, 205-206, 220, 226, 232, 243-244, 247, 250, 252, 257, 279-281, 290, 302, 311, 327, 341, 344, 368
 morfologisch criterium ... 141, 164, 181
 morfologische ... 161, 164-165, 178, 183-184, 187-190, 192, 197, 199-200, 205, 211, 213, 224, 226-227, 230, 232-233, 247, 250, 252, 267, 272-273, 275, 282, 302, 304, 307-308, 320, 323, 342, 367-368
 morfologische aangelegenheid ... 200
 morfologische beschrijving ... 200
 morfologische concepten ... 184
 morfologische definitie ... 197-198, 367
 morfologische regels ... 163, 175, 181, 225
 morfologische studies ... 145
 morfologische werkwijze ... 164
 motio ... 147, 150-151, 153-154, 179, 181, 194, 213, 247, 311, 367, 372
 mutae ... 81-82

 Naaberecht ... 57, 88-89
 Naamval ... 137-139, 169, 189-193, 196-199, 204, 209, 340-341, 353, 360
 naamvallen ... 170, 189-202, 206-208, 232, 242-244, 352, 354
 naamvaluitgangen ... 202
 Naamwoorden ... 53, 132-134, 137, 144, 160, 170-171, 177, 189, 194, 196, 204, 209, 216, 230, 243, 253, 265, 271-272, 278, 306, 308-309, 313, 320, 327, 367
 Naberecht ... 11
 naem ... 53, 57, 83, 237-238, 310, 322, 334
 Naemvallen ... 143, 198, 313, 342
 Naemwoorden ... 49, 53, 55-56, 86, 135, 140, 142, 146, 148, 157, 169, 177-179, 181, 187, 196, 198, 208, 210, 213, 220-221, 223, 227, 272, 310, 313, 328, 342
 naemwoord ... 85, 140-143, 146, 148, 150, 153, 177, 181, 196, 223, 249, 361
 Name ... 79, 195, 308

 namen ... 17, 88, 105, 117, 133, 136, 142, 161, 165, 170, 176, 187, 190, 192, 204, 276, 308, 333, 352
 nasale dorsaal ... 103
 natuurlijk - grammaticaal ... 163, 173
 natuurlijk geslacht ... 161-163, 181, 265
 natuurlijke eigenschap ... 181
 natuurlyke Overeenkomste ... 359
 navoegsels ... 145
 Navorscher ... 8, 14
 Nazetting ... 128
 Nederduits ... 62, 189, 223
 Nederduitsche Spraakkunst ... 11, 1, 6-7, 9, 13, 16, 19, 22, 29, 31, 33-36, 41, 43-44, 46-49, 51-59, 61-64, 66, 70-71, 73, 76-77, 80, 82, 84, 89, 92, 97, 116, 118, 120, 124-127, 130, 134-135, 140, 146, 151, 158, 160, 163, 179-181, 183, 187, 189, 200, 203, 213-214, 222, 224, 246-247, 249, 253, 268, 272, 279, 291, 293, 300-302, 310, 312, 316, 318, 324, 350, 358, 362-365, 367, 369-370, 372, 374
 Nederduitschen ... 58, 97, 126, 299, 316
 Nederduyts ... 204
 Nederlanden ... 1-2, 66, 298, 358
 Nederlands ... 30-31, 54, 79-80, 89, 94, 97, 103, 106, 110, 131, 145, 168, 194, 199, 204-205, 257, 292, 314, 357, 359, 366-367, 369
 Nederlandsch Tael-bericht ... 53, 114
 Nederlandse equivalenten ... 195
 Nederlandse grammatica's ... 68, 127
 Nederlandse grammaticale traditie ... 69, 77, 145, 181, 194-195, 273, 289, 350, 358, 367, 369
 Nederlandse grammaticale voorgangers ... 136
 Nederlandse spellingtraditie ... 94
 Nederlandse taalbouwers ... 163
 Nederlandse taalkunde ... 11, 47, 54, 67
 Nederlandse taalkundigen ... 163
 Nederlandse traditie ... 72-73, 165, 174, 184, 191, 193, 203, 205, 211,

- 219, 226, 235, 245-246, 252, 254, 263, 268, 277, 282, 286, 293, 295, 303-304, 319, 321, 324, 333, 335, 340, 345, 355
- Nederlandse
- triviumgrammatica's ... 145, 161
- Nederlandse wijze ... 204
- Nederlandstalig werk ... 9
- Nederlandstalige bronnen ... 73, 77, 124, 130, 157, 165, 169, 187, 226, 259, 274, 279, 286
- Nederlandstalige grammatica's ... 71, 158-159, 169, 213, 245, 253
- Nederlandstalige grammaticale geschriften ... 134, 156, 160, 173, 187, 211, 215, 350, 356, 363
- Nederlandstalige orthografieën ... 83, 168
- Nederlandstalige orthografische traditie ... 123
- Nederlandstalige spraakkunsttraditie ... 130
- Nederlandstalige traditie ... 66, 246, 357
- Neemer ... 138-139, 198-200, 207
- neutrum ... 165-166, 170-171, 176, 250, 262-263, 266-269, 298, 303, 310-311, 325
- niet-afgeleide ... 73, 130
- niet-deskundige ... 163
- niet-epistemische ... 67
- niet-grammaticale
- onderwerpen ... 66
- niet-grammaticale vragen ... 66
- niet-Latijnse ingangstermen ... 68
- niet-linguïstische wetenschappelijke benaderingen ... 67
- nietbepaelde ... 137
- Nietbepaelende Geslachtwoort ... 137
- Nietbepaelende of Oneigentlyke Geslachtwoort ... 137
- nieugesmeedde spelling ... 90, 93
- Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek ... 1
- Nieuw-hollands ... 166
- Nieuwe Nederduitsche Spraakkunst 1688 ... 90, 134, 156-157, 178, 181, 210
- Noemer ... 139, 195-197, 199-200, 206-207, 216, 230, 251, 319
- nomen ... 69, 79, 130, 136-137, 139-141, 144, 147-148, 151, 154, 156, 179, 183-184, 213, 216-218, 220, 223-225, 227, 229-232, 236-237, 239-244, 246-247, 249, 252, 256-257, 265, 270-273, 287, 292, 295, 304, 306-311, 313, 315, 323, 325, 327-328, 339, 341, 352-354, 365, 367-368, 370, 372-373
- nomen adjectivum ... 213
- nomina metallorum ... 186
- nomina propria ... 144, 186
- nominale uitgang ... 191-192
- nominatief ... 183, 190-192, 195, 203
- nominatiefuitgang ... 201, 203
- Noodigh Berecht ... 88-89, 121-122
- Noordegraaf ... 67
- Noordegraaf 1985 ... 67, 351
- norm ... 119
- normatief ... 178, 364
- normatieve kracht van Nederlandse grammatici ... 119
- nuances ... 99
- numeralia ... 179
- numeri ... 186-188, 250-251, 353
- numeri defecti plurales ... 186
- numeri defecti singularis ... 186
- numerieke elementen ... 200
- numerus ... 146, 182-189, 193-194, 198, 201-202, 210, 214, 231-232, 236, 239, 248-249, 254-255, 259, 273-274, 295-297, 302-303, 310, 315, 352, 354, 367-368, 372-373
- numerus communis ... 183
- numerus defectus ... 186
- numerus dualis ... 184-185
- numerus ex natura ... 183
- numerus singularis ... 184
- object ... 29, 120, 140, 142, 185-186, 353
- obliqui Casus ... 198
- observatievermogen ... 84
- Observationes ... 206
- Oelinger 1574 ... 202, 217-218, 285
- oergermaanse u ... 97
- Ofneemer ... 198, 200
- Ofnemer ... 196, 341
- Oirsprongen ... 76
- oorsprongkelyk - afgeleid ... 85, 89, 144, 148, 220, 247
- oorsprongkelyk woort ... 85-86
- Omzetting ... 128

- onafgeleid woord ... 85
- onbepaalde lidwoord ... 137
- onbeschaafd ... 113
- onderdeel van het trivium ... 123, 350
- onderdelen ... 5, 71-72, 81-84, 127, 186, 200, 216, 225-226, 250, 254, 264, 271, 350, 356-357, 365
- onderling overeenkomende vormvarianten ... 193, 205, 211
- onderscheid ... 35-36, 67-68, 70-71, 79-81, 83, 85, 87-89, 94-97, 100-101, 105, 111, 115, 119, 132-135, 137, 140, 142, 144, 146-149, 155, 157, 162-163, 166, 170, 173, 175, 177, 179, 183, 185, 190, 194-200, 202, 205, 207, 213, 216, 219-220, 224, 232, 234-235, 238, 241, 244, 255, 257, 259, 261-266, 270-271, 275, 280-281, 286, 291-292, 294, 303, 314-315, 318, 320, 323, 327, 334, 339-340, 342, 353
- onderscheidingen ... 68, 140-141, 144, 148-149, 240, 261, 273, 280, 327, 367
- onderverdeling ... 76, 83, 207, 216, 219-220, 231, 235-236, 259, 314, 334-335, 359
- onderwerpen ... 66-67
- onderwijs ... 3, 58, 66, 252
- onderwijsgeevenden ... 79
- onderwijsvoorwaarde ... 352
- onderzoek ... 11, 1, 7, 17-18, 29, 34, 36, 44, 54, 60, 67, 71, 92, 112, 120, 217, 226, 229, 256, 304, 350, 363
- onderzoekopdracht ... 11
- onderzoeksobject ... 9, 66-67
- onderzoeksvoorstel ... 67
- ongedekt ... 96
- onrecht ... 168, 199, 321
- onregelmatige ... 210, 285-286, 359, 361-362
- onregelmatige meervoudsvorming ... 207
- Onregelmatige Woortvoeginge ... 358, 361-362
- Onscheidbaere Voorzetselen ... 179, 301, 316
- ontleningen ... 93, 157
- ontwikkeling van de wetenschap ... 67
- ontwikkelingsgeschiedenis ... 184, 229
- Onveranderlyk ... 135, 140-141, 313, 315, 322
- onveranderlyke woorden ... 318-319, 327, 342
- onverbogen vorm van het woord ... 73
- onverbuigbaarheid ... 206
- onvergrootbaere Naemwoorden ... 157
- onzijdige ... 170, 202, 204, 207, 299
- onzijdige genus ... 137, 171
- onzijdige lidwoord ... 137, 171
- oorsproncklyckheid ... 73-74, 131
- Oorspronkelickheyt ... 73, 84
- oorspronkelijke declinatie ... 204
- oorspronkelijkheid ... 90
- Oorspronkelijkheyt ... 74-75
- open syllabe ... 121-122, 366
- open syllaben ... 88-89
- openinge ... 90, 123
- oppositie ... 95, 102-103
- oppositie zacht - scherp ... 102
- oppositiepaar ... 95, 103
- opsommen van woorden ... 105
- opsomming van woorden ... 105, 165, 209
- opstellen van regels ... 70
- ORATIO ... 23, 25, 72
- oratio perfecta ... 351
- ordeningsprincipes ... 203, 211
- orthoepeia ... 73-80, 123
- orthoepische aspecten ... 75
- orthoepische elementen ... 73-74, 76
- orthograaf ... 105
- orthografen ... 91, 109, 115
- orthografie ... 81-82, 84, 90, 93, 95, 105, 116
- orthografische ... 73, 76, 81, 84-85, 90, 93-94, 111, 122
- orthografische opmerkingen ... 76, 79
- orthografische weergave ... 113
- Orthographia ... 57, 72-84, 86-87, 90, 115, 123-125, 130-131, 134, 144, 220, 273, 303, 365-366
- Oudheid ... 1, 3, 14, 20, 66, 69, 105, 115, 147, 155, 160, 189,

- 191-192, 195, 201-204, 211,
216-217, 230, 232, 236, 238, 247,
249-250, 260, 266-268, 273,
275-276, 284, 292-293, 295, 297,
302-304, 306, 311, 313, 318, 320,
323, 327, 333, 339, 351, 353
overeenkomst ... 45, 62, 73, 92, 97,
103, 106, 122, 147, 161-162, 169,
180, 183, 187, 190-192, 195, 198,
204, 206, 208, 223, 226, 230,
237-239, 243, 247, 251, 253, 271,
273, 277-278, 280, 286, 289, 291,
297, 307, 309, 312-313, 316, 320,
332, 350-351, 353, 358, 360 363
Overeenkomst - Beheersching ... 359
Overeenkomste ... 358-360
overeenkomstige
vormvarianten ... 194, 196
overgang tot een andere
woordsoort ... 127
Overijsselsche Almanak ... 1, 3,
7-8, 14
- Padley (1976) ... 162, 173
Padley 1976 ... 233, 239, 264,
352-353
palatinae ... 81
paradigma ... 71, 92, 136-137, 139,
153, 157, 162, 183, 189, 193-194,
200, 202, 204-211, 214, 229, 233,
236-237, 239, 243-244, 246,
248-249, 252, 257, 274, 276, 284,
287, 292-300, 302, 304, 313-315,
366-368
parafrase ... 116
parallelle ... 80, 106, 304
partes declinabiles ... 131
partes orationes ... 130
partes variables ... 185
participium ... 69, 130-131, 184,
277-278, 282, 285-286, 290, 297,
305-316, 367, 369
paternus ... 190
pauze ... 125
Persona ... 185, 189, 231-233, 236,
238-239, 242, 247, 249-250, 252,
254, 257, 259, 269, 273-275, 287,
295-297, 301-303, 306, 315, 368,
373
persoonlyk - on-persoonlyk ... 269
persoonsnamen ... 166
perspectief ... 52, 72, 140, 145,
163, 318, 328, 350
Pillot 1550 ... 264
plaats van het accent ... 89
pluralia tantum ... 184, 187-188
pluralis ... 183-186, 273
pluralisvorm ... 186
poetica / retorica ... 123
Poemata Latina ... 6, 17
polyinterpretabel ... 69
positief ... 67, 119, 123, 158, 264
positio ... 184, 188
positivus ... 155
Positivus gradus ... 158
possessiva ... 190, 216, 218, 220,
231, 233-234, 238-239
possessivus ... 190
potestas ... 79, 334-337, 365, 370
praenomen ... 144
praepositio ... 130, 339
prefixen ... 175-176, 223, 225, 273,
290, 292, 319, 340, 342
prepositie ... 69, 339-340, 342, 367
preposities ... 133, 318, 339, 342,
369
primaire bronnen ... 66, 68
principe ... 48, 72, 86-94, 102,
114-115, 118, 122-123, 144, 149,
165, 203, 211, 218, 220, 233, 235,
243-244, 247, 273, 282, 286, 289,
291, 293, 295, 303, 324, 335, 366,
371
principes ... 84, 90, 92, 161, 201,
327, 366
prioriteit ... 90
Priscianussysteem ... 156
promiscuum ... 213
pronomen ... 69, 130, 147, 184,
228-244, 246-249, 253-254, 257,
269, 275, 306, 354, 367-368,
372-373
pronomina ... 68, 166, 227,
229-230, 232-237, 239, 241-244,
246-247, 368, 373
propria ... 148, 172
proprium ... 140, 144, 147-148, 216
proprium - appellativum ... 147,
149
prosodia ... 72-78, 82-83, 90,
121-123, 134, 366, 371
prosodia-uitweiding ... 123
prosodialeer ... 73
prosodie ... 120

- PTOSIS ... 190
 punt ... 63, 66-67, 71, 123, 125, 127, 129, 204
 puntcomma ... 125
- Qualitas ... 141, 143-144, 146, 148-150, 179, 213, 216, 220, 223-224, 231, 237, 239, 244, 247, 254-257, 259, 261, 264-266, 303, 311, 325, 328, 367-368, 372-373
- radix ... 89, 219, 225, 273
 receptie-esthetica ... 67
 rechte Spelling ... 83
 rectio ... 353-361
 reducering ... 181
 reductie ... 211, 368
 Reedenen ... 75-76, 334, 357
 referentie-object ... 141-142, 162, 265
 regelmatig of onregelmatig ... 156
 regelmatige ... 286-287, 315, 359
 regelmatige wijze ... 209
 regelmatige woortvoeginge ... 358
 regels ... 7, 12, 44-46, 60-62, 79-80, 83-85, 87-89, 92-93, 109, 111-112, 120-124, 137, 160-161, 163-165, 170, 173-176, 178-181, 183, 186-188, 202-203, 205-206, 208, 210-211, 214, 224-225, 227-228, 249, 269, 291-292, 297, 300-301, 309, 312, 322, 357, 360-362, 364-365, 369-370
 Register ... 49, 60, 176
 reglementeren ... 160, 183
 reglementering ... 89, 122, 124, 316
 reglementering van de moedertaal ... 364
 regula specialis ... 204, 209-210, 214, 302
 regulae generales ... 71, 160, 165, 174-178, 180-181, 183, 185-188, 193, 202-206, 208-209, 211, 214-215, 222, 292, 299-300, 302, 304, 309, 315, 366, 371
 regulae speciales ... 44, 71, 160, 163-165, 169-171, 174-176, 178-181, 185-187, 202-205, 208-211, 299-300, 316
 Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland ... 7
 relatieve oppositie ... 103
- relevante grammaticale begrippen ... 69
 relevante grammaticale systeem ... 69
 relevante informatie ... 72
 relevantie ... 67, 120
 Remonstrantse -
 Contraremonstrantse
 controverse ... 11
 Renaissance ... 69, 332, 352, 355
 Renaissancegrammatica ... 72, 145, 149, 161, 231, 262, 276, 307-308, 324, 352-353
 retorica ... 350-351
 retrograad systeem ... 178, 210, 214
 retrograde ... 60, 165, 179, 181, 208, 210, 272, 299
 retrograde geordend ... 180, 299
 retrograde opsomming ... 208
 retrograde systeem ... 204
 retrograde-alfabetisch ... 174
 Rhetorica ... 183
 Rijn ... 74-75
 Rijnverlof ... 120
 rijmvormen ... 74-75
 Ritter 1616 ... 147, 151, 202, 264-265, 269, 276, 286
 Robins 1966 ... 249
 Roeper ... 196-197, 199-200, 206-207
 Romeinen ... 110, 113, 155, 190, 192, 334
- Séwel 1708 ... 77, 94, 116
 samengestelde ... 140, 181, 217, 234, 281, 301, 304
 samengevoegde ... 100-101
 samenhangende ... 69, 124
 samenstelling ... 73, 85, 141, 145, 149, 217, 223-226, 356, 358
 samenstelling/ compositio ... 153
 samenstellingen ... 85, 130, 156, 165, 178-180, 224, 226-227, 273
 Samentrekking ... 127-128, 361
 samenvoegen ... 73, 100, 326, 332, 334, 341
 Samenvoeginge ... 75
 Schonfeld (1964) ... 96, 116
 scheiding der lettergrepen ... 113
 scherp ... 13, 96, 102-104, 106, 110, 126, 166, 332

- scherper ... 69, 93, 102-103,
 106-108, 342
 schikking ... 86, 93
 Schottelius 1663 I ... 57, 61, 77,
 83, 90, 109, 113, 123, 131-132,
 134, 137, 142-143, 147-149, 151,
 153-154, 156-158, 163, 165,
 177-179, 187-188, 197-198, 200,
 205-211, 213, 215, 219-220,
 223-228, 233-234, 246-248, 251,
 253, 259, 264-265, 267, 271-274,
 276, 279, 286, 291-295, 297-304,
 307, 310, 312-313, 315-316, 318,
 320, 323, 330, 333-335, 338, 355,
 359, 362, 364, 366-369, 371-372,
 374
 Schottelius 1663 II ... 89, 122, 126
 Schrift ... 12, 87, 97
 Schriftscheiding ... 77, 82, 124-125,
 128
 Schriftscheidinge ... 126
 schrifttekenbespreking ... 125
 Schrifttekens ... 46, 125-128
 schrijf- of spreektaal ... 156
 schrijfpriktijk ... 89, 119
 schrijfprobleem ... 123
 schrijfregel ... 111
 schrijftaal ... 168
 schrijfwijze ... 52, 87-90, 93, 96,
 99, 105, 110, 112-115, 117, 366
 schrijver ... 1, 11, 14, 110, 168,
 171, 275
 Schrijvers ... 57, 80, 98, 114, 117,
 200, 236, 273, 364
 scientia ... 72
 Scioppius 1659 ... 110
 selectie-middel ... 170
 Selfstandige ... 134, 197, 244-245
 semantiek ... 163, 213, 304, 312
 Semantisch criterium ... 141, 161,
 172, 211, 339, 344
 semantisch oogpunt ... 174
 semantische ... 70, 142, 160-165,
 169, 173-178, 180-181, 183-184,
 188, 190, 192, 195-200, 211, 217,
 220, 224-227, 229, 232, 236, 241,
 247, 250-253, 255, 257, 259, 261,
 263, 265, 267-269, 279-280,
 282-283, 303-304, 320, 323-324,
 327, 335-336, 341-342, 344,
 367-368, 372
 semicolon ... 126
 semipunctus ... 125
 semivocales ... 81-82
 Sexagius 1576 ... 80
 sexe ... 160, 275
 sexus ... 177
 sigma ... 105
 significatio ... 68, 231, 233,
 235-236, 238-239, 241, 245,
 247-248, 252, 254-255, 257-259,
 261-263, 265-270, 296-298,
 310-315, 320, 323-325, 327, 330,
 342, 344, 346, 368, 373
 Silben ... 75, 120, 123
 Simone 1975 ... 67
 simplex ... 140, 144, 162-163, 179,
 202, 223, 225, 271-272, 281, 301,
 303, 323, 334
 singularia tantum ... 183
 singularis ... 183-186, 273
 singularis naturalis ... 184
 singularis usualis ... 184
 singularisvorm ... 186
 sintasis ... 72
 sjwa ... 96
 slotconsonant ... 208-209, 214
 slotmedeklinker ... 91
 soort ... 68, 146, 151, 237, 239,
 242, 285, 314, 342-343
 spanning ... 84, 95-96
 spanningsveld ... 79, 160, 304, 365
 species ... 68, 141, 143-146,
 148-150, 153, 155-156, 179, 185,
 193, 213, 216-218, 220, 223-227,
 231-233, 237, 244-245, 247,
 255-256, 261-262, 265-266,
 270-272, 303, 306, 313, 320,
 324-325, 328, 334, 367-368,
 372-373
 specifieke verbindbaarheid ... 142
 speculatieve ... 251, 264
 spelling ... 52-53, 62, 73-77, 79-80,
 84-92, 101, 111, 113-114, 116-119,
 123, 365-366, 370
 spellinge ... 12, 52, 74-75, 84, 91,
 117
 Spellinghe ... 73, 350
 spellingkwestie ... 92-93, 114, 120
 spellingprincipe ... 122
 spellingprobleem ... 166
 spellingverandering ... 114
 spellingvoorschriften ... 113
 spraakkunst ... 11, 7, 19, 47, 52-53,
 56-57, 61, 66, 68-69, 72-74, 76-79,

- 82-84, 111, 123, 125-126, 130-131, 134, 137, 148, 151, 157, 165, 168-169, 171, 173, 176-177, 180-181, 187, 193-194, 196-198, 204-205, 213, 216, 224, 226, 229, 237-239, 243, 247-248, 253, 257, 259, 274-275, 279, 300, 307-310, 321-322, 324-325, 333, 336, 340, 345, 350, 357, 359, 362, 364-365, 368-369
- spraakkunst van Moonen ... 66, 76, 97, 126, 130, 148, 210, 292
- spraakkunsten van Van Heule ... 73, 148, 151, 155, 158, 172, 210, 219, 247, 256, 279, 296, 309, 363
- spraakorganisme ... 103
- Spraec-konst ... 55, 74-75, 289
- spreekorganisme ... 81
- spreektaal ... 166, 168
- stam ... 85, 92-93, 111, 273, 292
- Stamme ... 177
- Stamnaemwoorden ... 179, 209
- stamwoord ... 85, 92, 164
- Stamwoort ... 85-86
- Staten ... 13
- Statenbijbelvertalers ... 207
- stembanden ... 102, 105
- stemhebbend ... 94, 102, 109-110, 366
- stemhebbend - stemloos ... 102
- stemhebbende ... 102-103
- stemhebbender ... 103
- stemloos ... 94, 102, 109-110, 366
- stemloze auslaut ... 93
- stemloze klanken ... 102
- sterke declinatie van het
- adjectief ... 151
- stijlfiguren ... 353
- stilstiek ... 79
- Stip ... 128
- Stipsneede ... 128
- stoffelijk bijvoeglijk
- naamwoord ... 214
- stoffelijke bijvoeglijke
- naamwoorden ... 153, 214-215
- Streek ... 128
- streep ... 126, 128
- structuur ... 66, 69, 71, 359, 366
- studie ... 1, 3, 6, 9, 44, 73, 76, 120, 311, 350-352, 365
- studieobject ... 72, 130
- substantia ... 69
- substantief ... 86, 93, 142, 147, 151, 155, 157, 161, 169, 206, 213-215, 220, 223, 234, 246, 253, 307, 354-355, 360, 367
- substantieven ... 93, 111, 121, 151, 153, 166, 169, 176, 181-182, 202, 207, 209, 220, 223, 225
- substantivum - adjectivum ... 147, 264
- substantivum - auxiliarium ... 264
- substitueren ... 96, 102, 106
- substitutie van termen ... 96
- suffix ... 153, 164, 219
- suffixen ... 153, 161, 164-165, 217, 219, 224, 228
- suggestie ... 14, 18, 114, 158
- suggesties ... 70
- superlatief ... 155-156
- Superlativus gradus ... 158
- Syllaba ... 75
- syllabe ... 72, 122-124, 130
- syllabe met open vocaal ... 86
- syllaben ... 72, 223
- Synaeresis ... 120
- synchrone karakter ... 168
- Syncope ... 120
- synoniem ... 83, 86, 99, 333, 359, 361
- Syntactisch criterium ... 141, 164
- syntactisch element ... 171
- syntactische ... 70, 142, 161, 163-165, 169-170, 173-174, 176-178, 181, 187-189, 191, 197, 199, 251, 272, 345-346, 356, 367
- syntactische aard ... 251, 356
- syntactische relaties ... 189, 350
- syntactische
- verbindbaarheid ... 141-142, 161, 213, 234, 246, 273, 290, 301, 340
- syntactische verschijnselen ... 70
- syntagma ... 59-63, 162, 316
- syntaxis ... 131, 351
- syntaxis ... 44, 46, 61-62, 70, 73-79, 83, 130-131, 136, 161, 169, 193, 236, 341, 350-353, 355-359, 361-365, 369
- syntaxisgedeelte ... 59, 61, 125
- syntaxisopvattingen ... 352
- syntaxisstelsel ... 67, 353-354, 369
- syntaxisystemen ... 353
- systeem ... 62, 81, 92, 97, 111, 124, 126, 145, 156-158, 169, 179,

- 188-190, 192, 200-203, 213, 224,
227, 230-231, 233-234, 257, 259,
276, 280-282, 285-287, 292-293,
295, 304, 316, 327, 330, 335, 350,
352-354, 356, 358-359, 362-364,
366, 368
- taal ... 11, 18, 40, 50, 53, 57, 80,
87, 120, 166, 168, 175, 192, 194,
199, 223, 280, 286. 316, 352-354,
359
- taalgebruik ... 118, 165, 184, 302,
364
- taalgevoel ... 170
- taalkunde van de
achttiende-eeuw ... 71
- taalkundig gegeven ... 71
- taalkundig geslacht ... 160
- taalkundig werk ... 66, 352
- taalkundige ... 52, 63, 67, 79, 161,
171, 177, 235, 358, 361, 368
- taalkundige geschriften ... 79, 168,
217, 223
- taalkundige opmerkingen ... 119
- taalkundige werkzaamheden ... 7
- taalkwesties ... 81
- taalstudie ... 69
- taalwerkelijkheid ... 163, 168, 170,
179, 203
- Talletters ... 83, 124, 366
- Talschrift ... 124
- talschriften ... 124
- tanden ... 102, 105, 107, 110
- Teeler ... 139, 198-200, 207
- tegenspraak ... 85, 97, 100
- tegenstanders ... 117-119
- tegenstelling ... 46, 48, 72-73, 76,
95-98, 102-103, 134-135, 161-162,
175, 177, 181, 188, 211, 216, 223,
225-226, 237-238, 241, 247, 249,
259, 280-281, 290, 292, 295-296,
300, 306-307, 319, 338, 351, 360,
366
- tegenstelling onbeklemtoond -
beklemtoond ... 95
- tegenstellingen ... 84, 95, 102-104,
366
- tekens ... 80, 101, 124-126
- telwoord ... 137
- temporeel aspect ... 117
- terminatio ... 141
- Terminationes ... 161, 219-220,
224-225
- terminografie ... 68-69
- terminografische methode ... 69
- terminografische onderzoek ... 68
- terminografische
werkzaamheden ... 68
- Terminologie ... 58, 73, 85, 102,
170, 190, 195, 232, 239, 247, 253,
274, 287, 321
- terugverwijzing ... 106
- Thema ... 85
- theoretisch-systematische ... 69
- theoretische linguïstische
conceptie ... 67
- theorie ... 34, 67, 70, 114, 130,
145, 153, 156, 170, 179, 181, 190,
216-219, 223, 225-226, 245, 251,
272, 280-281, 293, 304, 352-353,
366-368, 371-373
- theorie van de ellips ... 302, 361
- tijdsaanduidingen ... 209
- tijdsaspect ... 96
- timbreverschil ... 95
- toenmalige grammaticale
conventies ... 71
- toenmalige grammaticale
traditie ... 144, 173, 217
- toenmalige wetenschappelijke
opvattingen ... 350
- toetsing ... 66, 80
- Toevallen ... 70-71, 142-143, 146,
185, 310
- Toevallige ... 87, 140, 160, 322
- toevallige eigenschap ... 140-141,
249
- toevallige eigenschappen ... 71, 140,
142, 229
- toevallige, accidentale
eigenschap ... 149
- toevoeging ... 5, 46-47, 50, 57, 92,
105, 117, 124, 127, 130, 145, 153,
204-205, 209, 292, 309-310
- tong ... 105, 107, 110
- toon ... 4, 126, 193, 257, 291
- Toonverandering ... 128
- Toscanini ... 111
- traditionele descriptieve
taalkunde ... 350
- traditionele grammatica ... 69, 72,
144, 216, 229, 350, 365
- traktement ... 14
- transitio ... 355

- trappen van vergelijking ... 158, 321
 triftong ... 82
 trilling van de stembanden ... 102
 triviumtraditie ... 351
 Tuschenwerpingen ... 135
 Tusschenstelling ... 128
 Tusschenstellinghen ... 133
 tussenwerpsels ... 132, 319, 321-322, 345-346
 Twe-spraak 1584 ... 61-62, 73-74, 79-81, 87, 97-98, 103, 105-106, 111, 113, 115, 118, 122-124, 131-132, 134-136, 142, 170-171, 173-174, 180, 193-197, 199-200, 203, 205, 207, 211, 235-238, 243, 245, 252-254, 264, 268, 273-274, 277, 282, 286-293, 295-296, 300, 304, 308-310, 316, 321-322, 324, 327, 333, 335, 340-341, 345-346, 356-358, 365, 370
 Twe-spraakbenamingen ... 198
 Twe-spraakwoorden ... 180
 twee- en drieklanken ... 82-83, 99-101, 114, 299, 365-366
 tweedeling ... 72, 77, 83, 135, 146, 220, 223, 231, 250-251, 267-268, 271, 273-274, 286, 291, 310, 312, 318, 335, 340-341, 351, 359
 tweedelingen ... 72
 tweederley geslachte ... 172
 tweegenerasysteem ... 369
 tweeklank ... 99-101, 115, 214, 299
 tweeklanken ... 99-102, 112, 114
 tweelinkers ... 100
 tweeledige interpunctie ... 125
 Tweelingstip ... 128
 twijfelachtig ... 162, 172
 twintigste-eeuwse
 maatstaven ... 168
 twintigste-eeuwse termen ... 102
 U.B. van Amsterdam ... 4
 UB Amsterdam ... 3, 18, 24-28, 30-31, 47-48, 50
 UB Leiden ... 3, 8, 17, 24-32, 49, 54
 Uitbyting ... 128
 uitgang ... 141, 161, 164, 175, 178, 181, 194, 198, 207, 272, 285-288, 292, 313, 323-324, 327, 361
 uitgang van de genitief
 enkelvoud ... 203
 uitgang van de nominatief
 enkelvoud ... 203
 uitgangen ... 141, 164, 178, 187, 198, 207, 209, 219-220, 284, 286, 291-292, 299, 307, 313, 323
 Uitgangspunt ... 1, 50, 61, 70, 80, 87, 95, 100, 111, 156, 168, 195, 203-204, 217, 223, 227, 273, 280, 284-287, 297, 304, 323
 Uitlaeting ... 359, 361-362
 uitroepeten ... 125
 uitspraak ... 13, 36, 73, 79-80, 84, 87, 90-91, 95, 99, 103, 109, 111, 116-117, 119, 123, 350
 Uitspraak ... 76-77, 83, 87, 90, 98, 116, 123, 126
 Uitspraeke ... 76, 83, 87-88, 90-91, 94-95, 109, 111, 119, 121
 uitzonderingen ... 70-71, 122, 160, 164, 170, 173-174, 183, 185-188, 202-204, 208, 210, 238, 286, 299, 352
 Unger 1880 ... 3-4, 18
 unicus punctus ... 125
 universele introductie ... 66
 usus ... 364
 uytpraak ... 73
 uytspreekke der tweeklanken ... 74
 V.d. Palm 1769 ... 364
 vaagheid ... 70, 367, 372
 Vaderlandsche Letteroefeningen ... 6
 vakgroep taalkunde ... ii
 Val ... 193, 242, 254
 vallen ... 79, 120, 164, 166, 177, 194-195, 220, 236, 267, 308-309, 313, 321-322, 333, 335, 345
 valsche klank ... 113-114
 valse uitspraak ... 90
 Van Calcar 1971 ... 144, 146, 155-158, 169
 Van den Berg 1957 ... 97
 Van der Schuere 1612 ... 57, 81, 87, 106, 111, 113, 122
 Van der Wulp III ... 13
 Van Heule 1625 ... 68, 74, 79, 115, 120, 123, 125, 132-134, 136-137, 145-148, 153, 157-158, 169-170, 172, 174, 176, 178, 180, 187-188, 196, 198, 204-205, 210-211, 220, 226-227, 236-238,

- 241, 243-245, 252-256, 259, 261, 264, 269, 271, 274, 277-279, 282, 287-289, 291-296, 304, 308, 311, 313-314, 316, 318-319, 321, 324, 333, 336, 338, 341, 345-346, 356
 Van Heule 1633 ... 67, 69, 74-76, 81-82, 88, 113, 115, 123-124, 133-135, 142, 145-147, 155, 157-158, 170, 172, 175, 178, 187, 193-197, 199, 204-205, 208, 210-211, 213, 219-220, 227-228, 238-241, 244-248, 252, 255-257, 259, 264, 271, 277-278, 282, 287-289, 294, 296, 302-304, 309, 312, 319, 322, 325, 367-368, 370, 372
 Van Hoogstraten 1700 ... 8, 47, 49, 53, 171, 179-180
 Van Varenbraken I ... 80
 variabelen ... 67
 variant ... iii, 35-37, 40, 46-47, 49, 116, 246, 320, 333
 varianten ... ii, 17, 35-37, 47, 49-50, 72, 81, 97, 197, 210, 212, 285, 307, 335
 variantenapparaat ... 29, 36, 44, 46, 49
 variatie ... 34-40, 47, 70, 163, 176
 velaar ... 106
 ver-andering ... 193, 195, 283
 Ver-anderlyke woorden ... 68
 Veranderlic ... 133
 veranderlic -
 onveranderlic ... 133-134
 veranderlijk -
 onveranderlijk ... 132, 134, 318, 322, 325, 333, 339, 341
 Veranderlik ... 133
 Veranderlyk ... 135, 140-141, 253, 278, 309
 veranderlyk -
 onveranderlyk ... 134-135, 142, 318-319, 329, 366
 Veranderlyke Woorden ... 142, 229, 253, 306, 310, 316
 verba activa ... 266, 285, 298-299, 316
 verba passiva ... 266, 298, 315-316
 verbale generasysteem ... 268
 verbaalia ... 164, 216, 218
 verbindbaarheid met andere woorden ... 142
 verbindingsstreepje ... 126
 verbogen vormen ... 92, 189
 verbogen vormen van adnomina ... 177
 verbogen vormen van het lidwoord ... 171, 199
 verbuiging ... 73, 151, 205, 212-213, 215, 313, 368
 verbum ... 69, 85, 130, 184, 218, 227, 248-253, 255, 257, 263-267, 269, 271-275, 298, 301-302, 306-313, 315-316, 320, 323, 344, 352-354, 367-368, 373
 Verbum Radicale ... 85
 verdelen van woorden in lettergrepen ... 123
 verdeling der klinkers ... 115
 verdubbelde ... 98, 100
 verdubbelde klinker ... 100
 verdubbelde teken ... 116
 verdubbelde vocalen ... 90
 verdubbeling der vocalen ... 88
 verdubbeling van de i ... 116-117
 Verdubbelingen ... 76
 verdubbelt ... 96, 99, 112, 115
 vereenvoudigde ... 175, 246
 vereenvoudiging van grammaticale opvattingen ... 203
 verfijnde hulpmiddelen ... 80
 vergelijkend aspect ... 117
 Vergrooting ... 157, 328
 Vergrooitinge ... 143, 313, 327, 329
 verkleuring ... 95, 102, 116
 verkorting ... 76, 120
 verlangering ... 76
 verlengd ... 95, 98, 115
 verlengde ... 89, 99-100, 102, 105, 117, 119
 verlengde i ... 98-100, 105, 117
 verlengde karakter ... 86
 verlengde klinker ... 87, 89, 96, 98, 214
 verlengde Klinkers ... 96, 99-100, 102, 115
 verlengde O ... 99
 verlengde vocaal ... 86, 89, 95, 99, 121, 366
 verlengde vocalen ... 89, 112
 verlengen der vocalen ... 115
 verlengen van de vocalen ... 115
 verlenging ... 87, 95, 100, 105, 115, 117, 121-122, 366

- verlenging der klinkers ... 82, 99, 121
- verlenging van de klinkers ... 115
- verlenging van de korte vocaal ... 115
- verlenging van de vocalen ... 115
- verlenging van vocalen ... 123
- verplaatsing van woorddelen ... 127
- Verschuur 1924 ... 116
- vervoeging ... 73, 87, 92, 254, 287, 296
- vervorming ... 95
- verwijzing ... 13-14, 17, 34, 56-57, 59, 62, 68-69, 83, 104, 106, 109-110, 119, 123, 136, 141, 145, 161, 187, 199, 230, 232, 237, 250, 280, 285, 309-313, 321, 328, 341, 344-346, 364
- verwijzingen ... 56, 62, 68, 105-108, 158, 200, 205, 250, 252, 304, 307-308, 315, 364
- verwisseling ... 83, 213
- Verzamelde Opstellen ... 156
- verzamelterm ... 133-134, 181
- VGa ... 68
- vierde declinatie ... 202, 205, 211, 213
- vierde genus ... 181, 247
- vierdeclinatiessysteem ... 203
- verdeling ... 73, 130, 234, 267, 277, 279, 303
- vierledig stelsel ... 125
- vierledige sisteem ... 125
- vijfdeclinatiessysteem ... 202-203, 211
- virgula ... 125
- vocaal ... 82, 86, 89, 95, 98-99, 103, 112, 115-117, 121-122, 164, 204, 214, 285-286, 290, 323
- vocalen ... 89, 114-115, 122, 178, 285-286
- vocales ... 81
- vocalische klankgroep ... 101
- vocatief ... 191, 195, 199, 232, 243
- vocativus ... 191
- Voces Primitivae ... 86
- voegwoorden ... 132, 135, 276-277, 279, 318-319, 321-322, 332-338
- Voet ... 2, 69, 85, 91, 365, 370
- voetmaaten ... 76
- Vondelmuseum ... 17-18, 180
- Voor-neeme Buighing ... 194, 204
- Voorafkorting ... 128
- voorkomen van homonymie ... 111
- Voornaamen ... 134, 149, 243
- voornaamste gheslachten ... 171
- voornaamwoorden ... 132, 161, 229-230, 232, 234, 236, 238-239, 241-248, 251
- Voornaemen ... 237
- Voornaemwoorden ... 135, 248, 272, 275, 301
- voorneem ... 163
- voorpositie ... 111
- voorvoegsels ... 141, 219, 226, 290, 322, 327
- VOORWAARDE ... 112, 337, 352
- voorzetsels ... 132, 135, 179, 226, 271, 273, 301, 313, 316, 318-319, 321-322, 327-328, 333, 339-342
- Voorzetting ... 128, 132
- Voorzettinge ... 196, 319, 341
- Voorzettingen ... 133, 341
- Vorlat 1975 ... 144, 147, 151, 155, 160-162, 164, 183-184, 189-192, 195, 197, 199, 201, 203, 206, 216, 229-230, 232, 234-235, 249-251, 254, 262-264, 268, 273, 276, 280-281, 306-308, 320-321, 323-324, 332, 335, 340, 344
- vorm van het woord ... 197
- vormen van de lidwoorden ... 175, 205
- vorming van het diminutivum ... 155
- vormovereenkomst ... 198-199, 206
- vormovereenkomsten ... 138, 193, 201, 240, 243-244
- vormvarianten ... 93, 137-138, 151, 170, 183, 189, 192-195, 199, 202, 204-206, 209-211, 213-214, 229, 239-240, 243-244, 246-248, 257, 272, 275, 280, 282, 284, 287, 290, 295, 297, 303-304, 311, 315-316, 342, 366-368
- vormvariatie ... 190, 240
- vormverschillen ... 151, 257
- Vossius 1626 ... 227
- Vossius 1635 ... 146, 148-149, 157, 162-163, 172-173, 177, 219, 232, 241, 243, 259, 276, 278-279, 322, 325, 328
- Vossius 1648 ... 169, 241, 346
- Vossius 1695 ... 62, 81, 105, 110-111, 115, 125, 149, 157, 178, 180-181, 183, 185-188, 190-191,

- 219, 223, 225-226, 228, 232,
251-252, 267, 271-272, 276, 278,
281, 283, 304, 336, 352-355,
362-365, 368-370, 374
Vox .. 85-86, 140, 224-225,
250-251
Vox Radicalis ... 85
vraagstelling ... 166, 168, 216, 232,
285
Vraegteken ... 128
vrees voor homoniemen ... 90-91
vriendschap ... 9-11
vrije kunsten ... 350
vroeg-achttiende-eeuwse
cultuur ... 66
vroeg Nieuwhollands ... 166
vroegere grammatici ... 70, 141,
149, 285
Vroegnieuw nederlandse ... 61, 84

waarnemingen ... 80, 84, 95, 99,
106, 287, 366
Waarneming ... 93, 172
Waarnemingen ... 55-56, 93, 215,
356
Wallis 1653 ... 192
wanden van de mondholtte ... 95-96
Weiland 1805 ... 215, 369, 374
welgevormdheid van het
woord ... 70, 366, 372
welluidendheid ... 93
Welspreekendheid ... 3
werken van Ovidius ... 9
Werklyke Naemwoorden ... 179,
181
werkwoord ... 85, 92-93, 111-112,
125, 134, 191-192, 199-200,
249-255, 257, 259, 261-262, 264,
266, 268-269, 271-276, 279-280,
282, 284, 286-288, 290, 292-293,
295-297, 300-304, 306-312,
314-315, 320, 322, 325, 341, 344,
352, 355, 360, 368
werkwoorden ... 44, 68, 85-86, 89,
92-93, 111, 131, 133-135, 153,
165, 181, 232, 239, 249, 253-255,
257, 259, 261-266, 268-272, 274,
278, 283-304, 306-316, 320, 328,
368-369
Westfaalsche u ... 97
wetenschappelijk onderzoek ... 1
wetenschappelijk verantwoorde
regeling ... 181
wetmatigheden ... 120
wetten ... 175, 353
wezenlijke kern ... 69
willekeur van de
grammaticus ... 367
Winkelman 1784 ... 364
Winschooten 1683 ... 98-99, 117
Wisseling ... 128, 213, 288-293
wisselwerking ... 69, 145, 225, 303
WNT ... 85
woord zonder affixen ... 86
woordafbreking ... 124
woordeind ... 89, 111, 120-121, 181
woordeinde/ terminatio ... 175
woorden ... 10, 19, 36, 44, 48, 50,
60, 62, 70, 72-77, 80, 84-87,
89-91, 93-97, 99, 102-103, 107,
109-114, 116-123, 127, 130,
133-136, 140-142, 144-146, 151,
153, 160-165, 169-172, 174-175,
178-181, 183-189, 193-196,
201-202, 204-211, 214, 217,
219-220, 223-224, 226-230, 232,
236-241, 243, 251, 253-254,
258-259, 269, 271-274, 288-289,
294, 296, 298, 301, 303-304,
307-310, 315, 318-319, 321-325,
327-328, 332-334, 336, 339,
341-342, 344-347, 350-351,
356-360, 366-367, 369, 372
woordenboek ... 1, 3, 5, 8, 53-54,
165
Woordenboek der Nederduitsche en
Fransche Taalen ... 7
woordencatalogus ... 209
woordenlijst ... 44, 60-61, 171,
179-181, 210, 300
woordenlijsten ... 60-61, 63,
179-180, 252, 288
woordgenus ... 151, 160-161,
163-164, 181-183, 204-206, 211,
213, 233, 247
woordgroep ... 60, 62, 73, 123,
169, 350, 365
woordgroepering ... 73, 76, 130,
350-353, 356
woordklasse ... 203, 205
woordonderzoek ... 350
woordscheppingen ... 127

- woordsoort ... 68-71, 112, 131,
136-138, 140, 143-144, 147, 151,
169, 185, 213, 215, 223, 229-232,
235-238, 240-241, 244, 246,
248-249, 253, 255, 257, 259, 262,
265, 269-272, 274-275, 292, 295,
297, 301-304, 306-310, 312, 316,
318, 322-325, 328, 330-337,
339-342, 344, 346-347, 353,
355-356, 360, 362, 366-369
woordsoort articulus ... 136-137
woordsoort lidwoord ... 136, 206
woordsoort nomen ... 136, 145,
157, 213, 227, 236-237, 265, 273,
352
woordsoorten ... 68-71, 73, 86, 124,
130-131, 133-136, 138, 140-141,
144, 146, 149, 157, 175, 185, 206,
217, 220, 227-228, 252, 254, 257,
271, 303, 306-307, 318-322, 325,
328, 336, 339-341, 344-345, 353,
361, 366, 368-369
Woordsoorten-Accidentia-Model ... 69
woordsoortenleer ... 69, 71, 77, 79,
130-131, 134, 144, 148, 215, 226,
272, 350-351, 357-358, 365-366
woordstudie ... 350
woorduitgang ... 141, 161, 164,
178, 190, 218, 225, 288-293, 361
woorduitgangen ... 161, 174-175,
192, 226, 232, 288-289, 292, 304
woordvariatie ... 73, 151, 212, 350
woordverandering ... 156
woordveranderingen ... 156
woordvolgorde ... 192, 313, 356,
359-361
woordvorming ... 127, 145, 151,
153-154, 164-165, 179, 216-218,
223-225, 303, 340, 350, 367-368
Woortgronding ... 72, 76-78, 123,
136, 362-366, 370-371
woortvoeging ... 59, 72, 76-77, 350,
358-362, 364-365, 369-370
Wortelletteren ... 87
Wortelletters ... 114
wortelwerkwoorden ... 121, 265,
270
Wortelwerkwoord ... 86, 89, 273,
303, 313
Wortelwoord ... 85-87, 89, 92-93,
112, 114, 291, 299
Wortforschung ... 130, 370
Wyflyck ... 171
XVII. eeuw ... 5
XVIIIe eeuw ... 119
zacht - scherp ... 102, 111, 366
Zain ... 103, 108
Zamenstellingen ... 179, 181
Zeitwort ... 131-132, 134
zelfstandig accidens ... 151, 153,
155-156, 201, 203, 282, 367
zelfstandig element ... 78
zelfstandig functionerende
woorden ... 93
zelfstandig naamwoord ... 85, 136,
243
zelfstandige naamwoorden ... 85,
153, 227, 313, 328
zes naamvallen ... 138, 190, 192,
195, 206, 247
zesnaamvallensysteem ... 189, 191,
194-195, 198, 200, 206, 248
zestiende eeuw ... 70, 84, 161-162,
230, 233
zestiende en zeventiende
eeuw ... 84, 340
zestiende- ... 79, 226
zestiende-eeuwse grammatici ... 356
zestiende-eeuwse opvatting ... 80
zeta ... 105
zeven vrije kunsten ... 123
zeventiende eeuw ... 5, 111, 127,
233-234, 251, 285, 335
zeventiende-eeuwse ... 111
Zeydelaar 1781 ... 77, 369, 374
zinsdelenleer ... 350-351
Zinslot ... 128
Zinsneede ... 128
zinsontleding ... 350
Zoet-vloeyentheit der Silben ... 75
zoetheit ... 103
zuivere klank ... 116
Zwaan 1939 ... 91, 105, 113,
118-119, 170, 172, 175, 207,
214-215, 357
zwak ... 88, 96, 114, 286
zwakheid ... 113
17de-eeuwse grammatici ... 207
17e eeuw ... 125
18e eeuw ... 126

NAMENREGISTER

- Adelung ... 254, 267, 351
 Aken ... 2
 Albertus ... 147, 175, 224, 233, 335
 Aldus Manutius ... 125
 Aleida Osicius ... 6
 Alexander van Villedieu ... 72, 355
 Ampzing ... 53, 91-92, 99, 113-115, 118-119, 170, 207, 215, 357
 Amsterdam ... 1-3, 5, 7-10, 12, 17-18, 20, 23-25, 27-30, 48, 50, 53-60, 180, 287
 Anneken (Annelien) Arends ... 2
 Antonides van der Goes ... 4
 Antwerpen ... 2, 55
 Arendt Albers ... 2
 Aristoteles ... 81, 160, 183, 189, 249, 351
 Arnold Moonen ... ii, iv-1, 5-9, 14, 19, 25-28, 30-32, 49, 61, 369, 374
 Arnoldus Monenius ... 8
 Arnoldus Moonen ... 3
 Arnout Leers jr. ... 8
- Barbaric ... 58, 148
 Becanus ... 115
 Bidloo ... 5
 Blok ... 1
 Bohemen ... 4
 Boon ... 114
 Boonen ... iv, 5
 Bouwer ... 7-8
 Brandlecht ... 4
 Brandt ... 3-4, 7, 9-13, 20-21, 29, 52-53, 114
 Brandten ... 9, 11
 Brandts ... 10-11, 52-54
 Brant ... 2
 Breva-Claramonte ... 352
 brieven van Cicero ... 9
 brieven van Moonen ... 4, 21
 brieven van Vollenhove aan G. Brandt ... 10
 Brugmans ... 1
 Bullokar ... 191, 285
 Burman ... 3, 6
- C.G.N. De Vooy ... 11, 52
 Campanella ... 264
 Caron ... 52, 55, 57-58, 79-80, 84, 88, 98-99, 102, 168, 174, 253, 277-278, 311-312, 321-322, 356-357
 Catharina Adelheid ... 4, 6
 Caucius ... 356
 Charisius ... 158, 229, 250, 261, 266-267, 274, 284, 320
 Chevalier ... 352, 354
 Cicero ... 8-9
 Cicero's brieven ... 9
 Clajus ... 147, 164-165, 175, 178, 202, 220, 233-234, 247, 285, 311, 335, 355
 Cleveringa ... 5
 Consentius ... 266
 Cuper ... 6
- De Bruin Kops ... 5
 De Heuiter ... 80-82, 106, 113, 115, 117, 129
 de Hubert ... 56, 91, 118, 172, 207, 214-215, 357
 De Vooy ... 156, 163, 168
 Den Haag ... 3-5, 17, 21, 23, 26, 28
 Descartes ... 352
 Despauterius ... 125, 336
 Deventer ... 1-2, 4-7, 12-15, 17, 19, 23-32, 47, 49, 80, 100, 206
 Dibbets ... 47, 55-56, 58, 68, 73, 80, 84, 97, 103, 125, 145, 194, 223, 226, 236, 241, 252, 277-278, 283, 286-289, 291, 302, 306, 309, 316, 320-321, 333, 341, 356, 361, 364
 Diomedes ... 216, 223-224, 229, 231, 266, 271, 273-274, 277, 280, 320, 332-333, 339, 344
 Dionysius ... 162, 249
 Dionysius Thrax ... 140, 155, 229, 249-250, 276, 302
 Donatus ... 144, 147, 155-156, 158, 161-162, 164, 171-173, 176, 183-184, 190, 216, 223, 229-231, 236, 241, 243, 250, 261, 266, 306, 320, 332-333, 335, 339, 341
 Duitsland ... 80, 353
 Dumbard jr. ... 1, 3, 9

- E. Verwijs ... 3
 Elger ... 114
 Elisabeth van Diemen ... 2
 Elzevier ... 77, 207
 Erasmus ... 115
- Fagel ... 4
 Falstaff ... 11-111
 familie F.A. van Rappard ... 4
 familie Moonen ... 2
 Franciskus Burmannus ... 3
 Francken ... 6
 Franeker ... 3
 Frankrijk ... 73, 80
 Frederik Van Leenhof ... 12
- G. Brandt ... 2-3, 7, 10-12, 20, 52-54
 G. Verdi ... 11
 Gedeon ... 97, 174, 236, 252, 254, 287, 308, 321, 333
 Geerts ... 166, 168, 170, 178
 Gill ... 203, 263, 307
 Gledhill ... 88, 92, 94, 111-112, 114
 Goropius Becanus ... 106
 Gottsched 1749(2) ... 87
 graaf van Bentheim Steinfurt ... 6
 Gramsbergen ... 4
 Gravin Isabella Justina van Bentheim ... 6
 Greidanus ... 125-126
 Grieken ... 83, 89, 98, 108, 155, 190, 230, 321, 323, 334, 341, 344-345
 Griekenland ... 69
 Grondtrap ... 158
 Groningen ... 3, 29, 31, 52-53, 55-58
 Gueintz ... 130, 134, 165, 233, 286
- Haarlem ... 1, 6, 17, 26-27, 30, 32
 Haes ... 10, 54, 364
 Halma ... 7-8, 20, 27, 29-30, 46, 53
 Hardenberg ... 4, 6, 23
 Hardewijk ... 14
 Hebreewen ... 83, 103
 Helias ... 72
 Hellinga ... 80, 84, 116, 168
 Helwig ... 151, 195, 322
 Hofman Peerlkamp ... 6, 31
 Holland ... 3, 6, 13, 118
- Hollanders ... 7, 119, 170
 Hollands ... 166
 Hooft ... 55-56, 88, 90-91, 93, 97, 110, 114, 121, 171, 207, 209, 215, 247, 364
 Hoofds ... 56, 124, 172, 215
 Hoogduitschen ... 97
 Hoogstraten ... 7-8, 27, 31, 44, 49-50, 55-56, 171, 179-180
 Huydecoper ... 114
 Huygens ... 116
- Iconografisch Bureau ... 5
 Iconografische Bureau ... 65
 Isak van Hardewijk ... 6
- J. de Decker ... 54, 85
 J. Plugger ... 5, 376
 J. Vollenhove ... 3, 18, 57
 Jacob van der Schuere ... 81
 Jakob van Wassenaer ... 3
 Jeep ... 201-202, 216, 223, 231-232, 259, 261, 274, 295, 306, 310, 320, 323-324, 334, 339, 344
 Jellinek ... 81, 148, 151, 155-156, 161, 163, 185, 187, 190, 216-218, 224-225, 229, 233, 251, 254, 262-264, 276, 285-286, 318, 320, 324, 332, 335, 344, 351
 Jellineks ... 163, 192, 216
 Joan de Haes ... 2, 10
 Joannes Brandt ... 10-12
 Joannes Georgius Graevius ... 3
 Joannes Graevius ... 3
 Johannes Kok ... 3
 Judith ter Haer ... 2
- Keller ... iv, 5
 Klifman ... 67
 kloek ... 2, 5
 Kok ... 3, 56, 78, 129, 146, 157-158, 326
 Koorman ... 58, 98, 171-172
 Koornhert ... 56, 89
 Kramm ... 5
- Lambrecht ... 80, 115, 129
 Lankhorst ... 9, 20
 Leers ... 8-9, 23
 Leidekker ... 11-12, 29
 Leiden ... 1, 3, 5, 20-21, 25, 50, 52, 55-56, 58-59, 62, 88, 92-93,

- 103, 123, 156, 180, 199, 203, 207,
211, 238, 246-248, 251, 267, 285,
289, 319-320, 363-364, 366-369
Leupenius ... 56-57, 78, 83, 88-89,
101, 106, 118-119, 122, 129,
133-134, 136-137, 153, 157, 172,
175-176, 194-195, 197, 205-206,
215, 243-244, 246, 253, 257, 259,
269, 275, 278, 283, 289-292, 294,
296, 303-304, 309, 312, 314, 319,
327, 334, 336, 341-342, 346,
357-358, 363, 366, 371
Lily ... 203
Linacre ... 203, 262, 344
Lindeboom ... 1, 4, 6-7, 11, 13-14,
20, 30
Lindebooms ... 1, 4, 7
Lissabon ... 4
Lithocomus ... 147, 156, 174, 237,
243-244, 253, 277, 321, 336, 341,
345, 356
Loeff ... 9
Lubbiken Genies ... 2
Lucifer ... 59-61, 88
Luhrman ... 69-70

Maittaire ... 264, 324
Manutius ... 125
Manutius de jongere ... 125
Marin ... 8
Marnix van St. Aldegondes ... 6
Matthaeus ... 7, 21
Melanchton ... 147, 165, 175, 178,
216, 233-234, 318, 335, 355
MICHAEL ... 23, 72, 140, 145,
183, 190-191, 229, 262, 285, 307,
318, 320, 324, 332, 334-335, 339
Minellius ... 9
Moes ... 5
Molhuysen ... 1, 4, 6-7, 9, 14
Montanus ... 52, 80, 116
Moonen ... ii, 1-14, 17-21, 23-24,
29-30, 32, 41, 44-50, 52-53, 56-63,
66, 69-72, 76-80, 82-106, 109-130,
134, 136-138, 141-149, 151, 153,
156-160, 163, 165, 168-169, 171,
173, 176-181, 183, 186-189, 193,
197-200, 205-211, 213-215, 217,
220-223, 226-229, 245-249, 253,
255, 257, 259, 265, 269-275,
278-279, 283-284, 291-295,
297-304, 306, 309-310, 312-316,
318-319, 322, 327-330, 334,
336-338, 342, 344, 347, 350,
358-374
Moonens ... iii, 2-7, 9-10, 12-13,
17-18, 23, 26-27, 29, 44, 47, 49,
52-53, 59, 61-62, 66, 69-72, 80,
83-85, 87-88, 90-91, 93-101, 104,
106, 109, 111, 113, 116-117,
119-120, 123, 125-126, 142, 144,
146, 150, 153, 158, 160, 168,
176-177, 179-182, 189, 197,
199-200, 206, 211, 214-215, 227,
229, 246-247, 259, 275, 286, 291,
293, 297-298, 301, 313-314, 316,
318, 323, 334, 347, 358-359,
361-364, 366-368, 371-374
Moonens benadering ... 119
Moonens bronnen ... 134, 142, 173,
271
Moonens gebruik ... 71
Moonens indeling ... 77, 83, 270,
319
Moonens keuze ... 119, 368
Moonens opvattingen ... 86, 114,
145, 182, 249
Moonens regel ... 86, 114
Moonens spraakkunst ... ii-iii, 59,
66, 69, 71-72, 76, 80, 135, 155,
160, 169, 173-174, 178-179, 187,
247
Moonens taalgebruik ... 92
Muller ... 5
Musscher ... 10

Najer ... 114
Nijmegen ... iii, 17, 27, 30-32, 54,
60

Oelinger ... 156, 175, 217
Offerhaus ... 7
Oscius ... 4
Overijsselse ... 13

Padley ... 162, 353
Peters ... 61
Pillot ... 264
Plantijn ... 125
Pontus de Heuter ... 55, 80-81,
365, 370-371
Priscianus ... 105, 144, 147,
155-156, 161, 172-173, 184, 186,
190-191, 201-204, 216-217,

223-224, 229-233, 247, 250,
261-262, 266-267, 271, 275, 277,
280, 284, 303, 306, 311, 315, 318,
320, 332, 334-335, 339-340, 344,
351-353
Probus ... 158, 266
Protagoras ... 160-161, 173
Provinciaal Overijssels Museum ... 5
Provinciaals Overijssels
Museum ... 376

Quinkhard ... 5
Quintilianus ... 191

Rademaker ... 8, 59
Ramus ... 203, 250, 263, 307, 324,
352-354
Reinier Leers ... 8-9, 20
Remonstranten ... 11
remonstrants ... 10, 12
retrograde-alfabetische
ordering ... 164
Rijksmuseum ... 5, 24
Rijswijk ... 2
Ritter ... 165, 195, 202, 233, 276,
286, 324
Ritters ... 151, 165
Robins ... 69, 249, 280, 339
Roemer ... 170, 174, 252, 321
Roger Bacon ... 355
Rome ... 69
Ronsard ... 57, 113
Rotterdam ... 8-9, 20, 30, 49, 54-56
Rouse ... 4
Rouxel ... 8
Rouxel - Halma ... 8
Ruysendaal ... 68-69

Salemans ... 60-61
Sanctius ... 352-354
Scaliger ... 233, 241, 251, 352, 354
Schaars ... iii, 19-20, 34, 61, 67
Schenk ... 10
Schottelius ... 44, 52, 58, 63,
123-124, 126-127, 130-131,
134-135, 137, 142, 147-149, 151,
153-154, 156-158, 165, 177-178,
181, 191, 202, 208-209, 213,
217-220, 224-225, 227, 233, 247,
251, 267, 273, 279, 286, 291, 297,
300-302, 304, 310, 321, 324, 337,
359, 361-362, 365, 370
grammatica' ... 148

Schottels ... 153
Scioppius ... 58, 302, 352-354, 361
Servius ... 161-162, 184, 191
Sewel ... 207
Sexagius ... 115
Simone ... 67
Sloet tot Oldhuis ... 7
Somerén ... 5
Spiegel ... 58, 81, 89, 97, 157, 172
Steinfurt ... 4
Strubbe ... 2

Ten Kate ... 98, 286, 293, 304
Thomas van Erfurt ... 264,
352-353
Thrax ... 69, 254, 306, 320,
323-324, 332, 334, 339
Tilmans ... 2

Utrecht ... 3-4, 9, 21, 23-24, 27,
29-30
Utrechtse ... 3

Van Bakel ... 80, 141
Van Calcar ... 155-156, 158
Van den Ende ... 52, 54
Van der Aa ... 1, 3, 5, 13, 31
Van der Schuere ... 103
Van Ginneken ... 361
van Halen ... 5
Van Heule ... 44, 55, 73-75, 81,
83-84, 99, 115, 118, 120, 132-133,
136-137, 140, 146, 153, 156-157,
169-170, 172, 175-176, 193,
195-197, 204, 206-207, 210-211,
215, 219, 226-227, 237-244, 247,
252-253, 255, 257, 264, 269,
277-279, 282-283, 287-289, 294,
296, 300, 308-312, 314, 316, 319,
321-322, 324-325, 327, 333, 336,
341-342, 345, 356, 359, 363, 365
Van Heules ... 74, 169-170, 172,
227, 237-239, 245, 247, 252, 255,
311-312, 322
Van Hoogstratens ... 44-45, 179
Van Leenhof ... 12-13
Van Rusting ... 114
van Thiel ... 5
Varro ... 151, 161, 173, 190-191,
229, 241, 280-281, 304, 353
Vels Heijn ... 5
Verdi ... ii-iii
Vermeulen ... 5

Namenregister

- Verschuur ... 116
 Visser ... 12
 Vlaamse ... 170
 Vollenhove ... 4, 10, 18, 21, 23, 58-59
 Voltelen ... 4
 Von Uffenbach ... 13
 Vondel ... 3-4, 17-18, 55, 59-62, 86, 88-90, 93, 95, 114, 118-119, 121-122, 171, 180, 207, 364, 366, 369, 371, 374
 Vondels ... 18, 59-61, 89, 119, 122, 366, 371
 Vondels oordeel ... 4
 Vondels principe ... 89
 Vorlat ... 144, 147, 164, 189, 191-192, 203, 234-235, 250, 262, 264, 268, 273, 277, 280, 285, 307, 318, 320, 323, 332, 335, 340, 344
 Vossius ... 8, 59, 63, 70-71, 88, 129, 148, 151-152, 156, 163, 177-178, 181, 185-188, 190-191, 210, 220, 225-226, 241, 243, 251, 253, 256-257, 259, 263, 267, 271, 278-279, 283, 289, 309, 314-316, 325-326, 333, 336, 341, 345-346, 352-354, 357, 363-365, 370
 Wagnenaar ... 114
 Wenceslaus Osicius ... 4
 Westerbaan ... 116
 Wilkins ... 206, 250, 263, 344
 Winschooten ... 59, 98-99
 Witsen Geysbeek ... 1
 Wolfsen ... 4
 Zacharias Uffenbach ... 7
 Zwaan ... 53, 55-57, 90-91, 106, 118, 172, 207, 215
 Zwolse ... 4, 13

Franciscus Antonius Maria Schaars werd geboren op 13 juni 1953 te Didam. Hij volgde het lager onderwijs op de Ludgerusschool te Didam, het middelbaar onderwijs op het St. Ludgercollege te Doetinchem. In mei 1972 slaagde hij voor het H.B.S.-A diploma.

In september van datzelfde jaar begon hij de studie Nederlandse taal- en letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. In mei 1975 slaagde hij voor het kandidaatsexamen, in november 1977 voor het doctoraal examen (met genoegen). Zijn hoofdvak was: geschiedenis van de Nederlandse taalkunde; de bijvakken waren: taalfilosofie en muziekwetenschappen.

Van september 1975 tot december 1977 was hij student-assistent bij de afdeling historische taalkunde. In die hoedanigheid verzorgde hij ondermeer werkgroepen grammaticale analyse van zeventiende-eeuwse teksten.

Van november 1977 tot augustus 1978 was hij part-time leraar Nederlands aan het St. Ludgercollege te Doetinchem; van mei 1978 tot maart 1980: wetenschappelijk medewerker aan de R.U. Leiden bij de vakgroep Nederlandse taal- en letterkunde (0,5 dagtaak).

In de periode van januari 1979 tot januari 1981 was hij - eveneens part-time - werkzaam als secretaris van de toenmalige sectie Nederlands Academische Raad en het Interuniversitaire Beleidsorgaan voor de Neerlandistiek. Uit hoofde van laatstgenoemde functie was hij tevens secretaris van de Stichting Literatuurwetenschap ZWO i.o..

In 1980 verleende hij zijn medewerking aan de totstandkoming van de Hedendaagse Van Dale (0,3 dagtaak). Van september 1980 tot januari 1981 was hij nogmaals leraar Nederlands aan het St. Ludgercollege te Doetinchem.

Per 1 januari 1981 werd hij benoemd tot wetenschappelijk medewerker (junior) aan de K.U. Nijmegen voor het project: de Nederduitse Spraakkunst van Arnold Moonen. Deze aanstelling - soms full-time, soms part-time - werd op 31 december 1986 beëindigd.

Van september 1984 tot februari 1986 was hij dagelijks begeleider van het onderwijsstimuleringsproject t.b.v. computergestuurde hedendaagse zinsontleding. Dit project resulteerde in het computerprogramma ZICOM.

Gedurende de periode van augustus 1983 tot augustus 1985 was hij part-time docent Nederlands MO-B. aan de Katholieke Leergangen Tilburg en Sittard voor de vakgebieden Middelnederlands en Vroegnieuw-nederlands. Sinds augustus 1984 is hij voor een uur in de week verbonden aan de Katholieke Leergangen Tilburg als docent Nederlands MO-A.

In 1985 was hij mede-oprichter van de Stichting LOC (Linguïstisch en letterkundig geOrienteerde Computerprogrammatuur); gedurende de eerste twee jaar was hij voorzitter van deze stichting.

Sinds januari 1987 is hij voor een periode van twee jaar als projectmedewerker verbonden aan de juridische faculteit van de K.U. Nijmegen bij de afdeling Recht en Informatica.

Stellingen

1. De invloed van J.G. Schottelius' *Ausführliche Arbeit* op de *Nederduitsche Spraekkunst* van A. Moonen is in D.M. Bakkers proefschrift door de verwijzing naar *Lindeboom 1958* onvoldoende verantwoord.

Tegen: D.M. Bakker: *Samentrekking in Nederlandse syntactische groepen* Leiden, 1968:20, noot 102.

2. Het bronnenonderzoek van Caron bij de door hem bezorgde heruitgave van *Leupenius 1653* (Caron 1958) toont aan dat de bestudering van de Latijnse grammaticatraditie in de Nederlanden van de zestiende en zeventiende eeuw nog veel te wensen overlaat.

3. Bij een computergestuurd instructieprogramma is pas sprake van standaardschillen wanneer de docent de mogelijkheid wordt geboden zijn instructies correct in een computerprogramma in te voeren zonder dat hij zich hoeft te bekommeren om computerprogrammeeraspecten.

Naar aanleiding van: M.J. Cohen en F. Fernhout: *Feiten vinden in het juridisch onderwijs: de computer helpt* In: *Nederlands Juristen Blad* 61 (1986):998-999.

4. Het begrip rapiarium wordt door Th. Mertens ten onrechte beperkt tot religieuze citaten en aantekeningen; Mertens' opvatting dat de broeders van de Moderne Devotie het genre rapiarium schiepen is dan ook onjuist.

Tegen: Th. Mertens: *Hendrik Mande (? - 1431)*. Nijmegen, 1986:398.

5. Vanaf het moment dat de drie adellijke dames in W.A. Mozarts *Die Zauberflöte* de *drei Knaben* ter sprake brengen, vindt een herwaardering plaats van met name de personages Sarastro en de Konigin der Nacht.

6. Het personage Aragorn in J.R.R. Tolkien's *The lord of the rings* functioneert door zijn uitspraak op blz. 188 "I went away on a journey of my own" als een *Deus in machina*.

Naar aanleiding van: J.R.R. Tolkien: *The lord of the rings*. London, 1971(7).

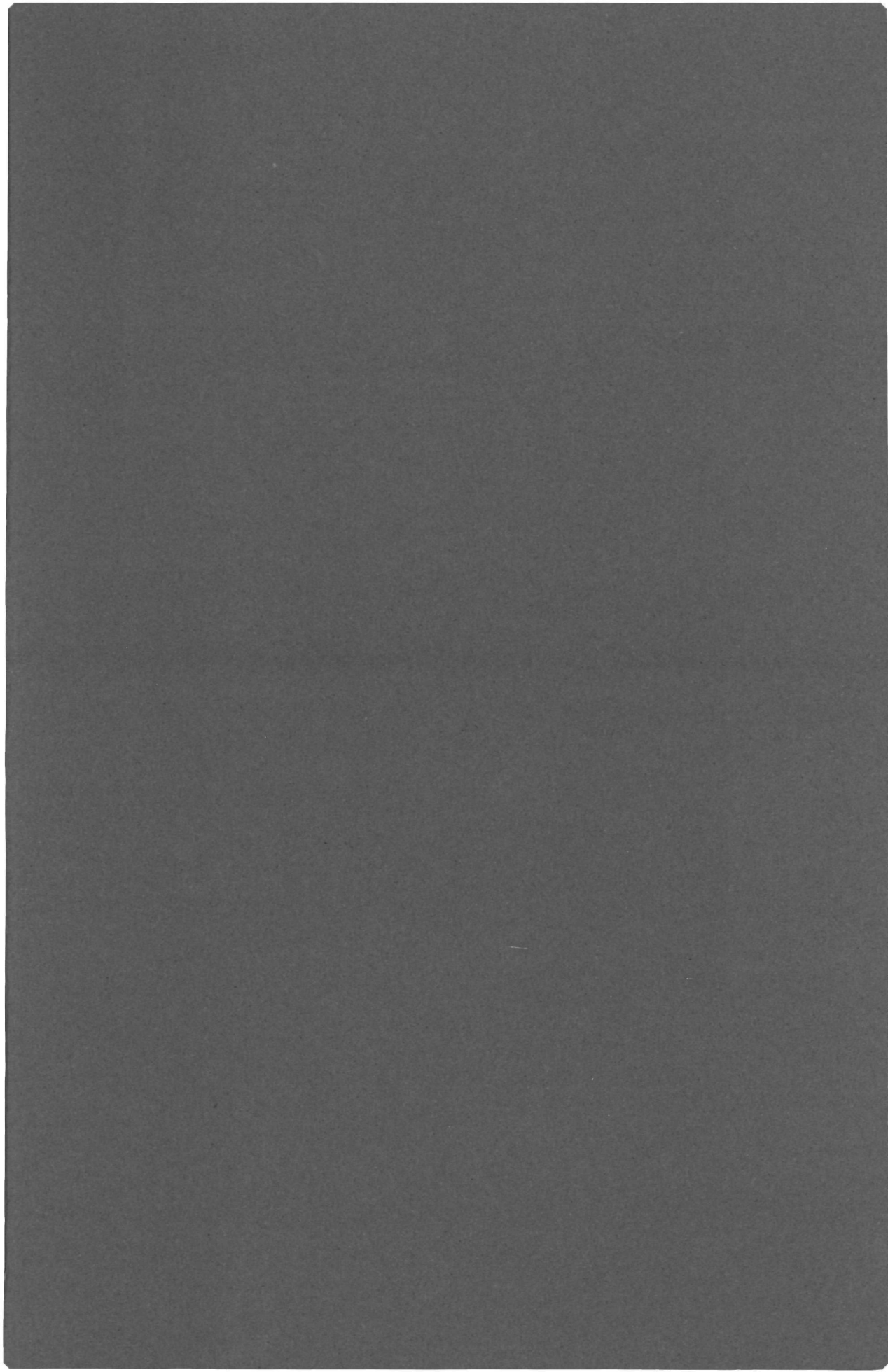
7. Het besluit van het COC om vrouwen binnen de vereniging de mogelijkheid te geven ongeacht hun aantal leden in de afdeling dertig procent van het uit te brengen aantal stemmen toe te kennen is weliswaar niet in strijd met het verenigingsrecht, maar doet het principe van 'one man, one vote' geweld aan en is derhalve geen juist hulpmiddel voor de emancipatiebeweging.

8. Een omroepsysteem als het Nederlandse dat in de periode september 1986 - september 1987 geen aansluiting heeft gezocht bij de reguliere uitvoeringen van het Muziektheater te Amsterdam, maakt zijn culturele component ten enenmale ongeloofwaardig.

9. Zo A. Moonen ooit in aanmerking zal komen voor de P.C. Hooftprijs, kan dit alleen geschieden posthuum voor zijn *Poezy 1700*.

Stellingen, behorend bij *De Nederduitsche Spraekkunst (1706)* van *Arnold Moonen (1644-1711)* door *Frans A.M. Schaars*. Wijhe, 1988.

MOONENP